ТРАНСФОРМАЦИЯ СЛЕД СОЦИАЛИЗЪМ

ОПИТЪТ НА УНГАРИЯ

Янош Корнай

Янош Корнай

Трансформация след социализъм

опитът на Унгария

Издаването на тази книга е осъществено с финансовата подкрепа на
Фондация "Отворено общество", София и Булбанк АД.

Янош Корнай

Трансформация след социализъм

опитът на Унгария

АГЕНЦИЯ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ АНАЛИЗИ И ПРОГНОЗИ

София
1998

Copyright © János Kornai
© Агенция за икономически анализи и прогнози, 1998

Всички права запазени.
Никакви части от тази публикация не могат да бъдат репродуцирани, съхранявани (запаметявани) или разпространявани чрез електронни системи, фотокопиране или чрез други способи без предварителното изрично писмено съгласие на Агенцията за икономически анализи и прогнози.

ISBN 954-567-032-0

СЪДЪРЖАНИЕ

Бележка на съставителя *7*

Предговор *9*

От социализъм към капитализъм. *Какво означава „смяна на системата“?* *13*

Ликвидиране на икономиката на дефицита: *Общ анализ и изследване на процесите в Унгария* *47*

Трансформационната рецесия: *Едно общо явление, изследвано през призмата на унгарската икономика* *105*

Преструктуриране без рецесия: *Анализ на стабилизацията в Унгария* *155*

Постсоциалистическият преход и държавата: *Размисли в светлината на унгарските фискални проблеми* *199*

Еволюция на финансовата дисциплина в системата на постсоциалистическа икономика *235*

Данъчна култура и реформиране на социалната държава *259*

Принципи на реформата в социалния сектор в постсоциалистическите страни *297*

Устойчивият растеж като най-важен приоритет: *Макроикономически проблеми и икономическата политика на правителството в Унгария* *333*

Бележки на съставителя и редактора

С огромно удовлетворение ви представям сборник избрани студии и статии на професор Янош Корнай. Те са писани в периода 1991–1997 г. и са плод на дискусиите по проблемите, съпътстващи трансформацията на централно планираните икономики на бившите социалистически страни, и на опита на Унгария. Постарала съм се да подредя предложените публикации в зависимост от степента на общност на анализираните проблеми и явления. Затова сборникът започва със статии и студии, свързани с идеологията на прехода от социализъм към капитализъм, с това какво означава смяната на системата и икономическото ѝ проявление, а именно – ликвидирането на икономиката на хроничните дефицити, характерни за социализма. Втората група публикации са фокусирани върху рецесията, която не беше очаквана в началото на прехода, но се превърна в явление, характерно за всички постсоциалистически общества и вероятно беше предизвикана от самия процес на трансформация. В няколко студии професор Корнай анализира еволюцията на финансовата дисциплина в системата на постсоциалистическата икономика и колебливия процес на преструктуриране на държавните финанси – реформата на "социалната държава". Преходът от командна към пазарна икономика неизбежно изисква въвеждането на твърдите бюджетни ограничения за всички икономически агенти, особено за държавните предприятия и за държавните институции.

Избрах статията "Устойчивият растеж като най-важен приоритет" за заключителна, независимо че е писана през 1994 г., заради истината в нея, че единствено икономическият растеж може да смекчи трудностите на трансформацията и да ускори прехода към капитализъм.

Редактирайки преводите, забелязах, че не изчитам механично българския текст, а с интерес чета икономическите анализи на професор Корнай. Причините за това бяха актуалността на тематиката, дълбочината на анализа и всеобщият характер на заключенията, а също така и професионалността на превода.

Искам да благодаря на професор Корнай за възможността да публикуваме в България неговия анализ на процесите на трансформация в обществото и икономиката след социализъм, защото той представлява принос в съвременната икономическа теория и практика. Благодаря от все сърце и на преводачите и на екипа, който направи предпечатната подготовка и отпечатването на книгата. Благодаря още веднъж на професор Корнай за отказа му от авторски права, благодаря и на спонсорите – фондация "Отворено общество" и Булбанк, които направиха книгата реалност.

Мариела Ненова

Предговор

Радвам се, че моите размисли върху проблемите на постсоциалистическата трансформация стигат днес и до българския читател. Искрено се надявам, че заедно с книгата ми "Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма", публикувана в България през 1996 г., този том ще даде на читателите поглед върху съвременните процеси и ще поощри дискусията за причините и посоките на развитие на страните от Централна Европа.

Трудовете в тази книга се появиха за пръв път в периода между 1992 и 1997 г. Те са посветени на три теми. Първата от тях засяга такива макроикономически проблеми като рецесията, оживлението и стабилизацията, втората се занимава с реформирането на държавата, и то главно с промените в политическата и икономическата ѝ роля в областта на фискалната политика и социалната система, а третата разглежда теорията за системата и самия процес на смяна на системата. Тези теми са свързани помежду си с многобройни нишки – исторически, политически, икономически, социални – и това оправдава включването им в този том. Анализът на всяка тема се основава върху фактите и икономическата ситуация в Унгария, но посланието надхвърля националните граници, тъй като съдържа идеи, свързани с проблемите на целия постсоциалистически регион.

Някои от изследванията в този том бяха включени в книгата "Highways and Byways" (1995), която ни внушава, че след рухването на социализма в Източна Европа има само един път, който заслужава да бъде следван – този към капитализма. Други от изследванията бяха публикувани най-напред в книгата "Struggle and Hope". Заглавието може би звучи драматично, но вярвам, че съдържанието и духът на статиите тук говорят, че авторът никога не е забравял основната тема на своите изследвания – съдбата на хората, причините за техните страдания и успехи и предпоставките за по-добро бъдеще. Споделям чувствата на всички,

които живеят в постсоциалистическите страни, тъй като ние се опитваме да избегнем клопките, заложени от десетилетия в историята, от греховете, или поне заблудите на нашите водачи, а нека си признаем, и от нашите собствени провали. Наследството, оставено от предишната система, ще продължи да тегне върху нас десетилетия напред. Обществото все още се бори с трудностите (и тук говоря предимно за времето след 1990 г.), защото грешките в някои страни от региона в определени периоди бяха задълбочавани, радикалните решения отлагани, а политиците на власт неохотно предприемаха непопулярни мерки. Когато решителните действия не могат повече да бъдат отлагани, те пораждат толкова болезнени странични ефекти, че това буди тревога дори и у онези, които ги предприемат. Добросъвестните лечители на унгарската икономика осъзнават, че тяхната задача е тежка, защото те самите знаят недостатъците на лекарството, което предлагат. Ако трябва да се подобри платежният баланс, вероятно ще се повиши инфлацията. Ако се съкрати бюджетният дефицит, животът на мнозина ще стане по-тежък, защото те ще получават по-малко помощи от държавата или ще плащат по-високи данъци. Могат да се дадат много подобни примери.

Това, което успокоява изследователите на тези проблеми, е мисълта, че борбата не е напразно и това е подчертано от думата "надежда". От моите изследвания се вижда, че аз не храня никакви илюзии по отношение на капиталистическата пазарна икономика. Очакванията ми, дори преди 1990 г., бяха много по-скромни от тези на мнозина европейски интелектуалци. Не се заблуждавам и съзнавам нейните непривлекателни страни, както и съществуването на трудности, несправедливости и страдания. Мисля, че капитализмът показва превъзходството си над социализма в дългосрочен план. Той осигурява по-голяма производителност, по-голямо благосъстояние и по-голяма свобода. Преходният период може наистина да продължи дълго и да премине през много обрати и големи напрежения, но в края на краищата това системно предимство ще се почувства. Тази надежда ме подтиква да надхвърля рамките на позитивния обяснителен анализ на отделните явления и да направя някои предложения в сферата на икономическата политика и реформите. Уверен съм, че те могат да изиграят конструктивна роля, смекчавайки трудността на прехода и подготвяйки почвата за структурни промени с дълготраен ефект. Повечето от изследванията в тази книга засягат проблеми от други области като историята, политическата наука, социологията и психологията. Считам за свой дълг в някои случаи да разгледам и аспектите на политическата философия и етика, стоящи зад тях. Смятам себе си за учен и изследовател не само на икономиката в тесния й смисъл, но и на социалните науки изобщо. Според някои хора това намалява стойнос-

тта на трудовете ми. Надявам се обаче, че има читатели, които ще го сметнат по-скоро за достойнство.

Шест години делят публикуването на най-ранното ми изследване, включено в тази книга, от времето на написване на предговора и тук не става дума просто за някакви си шест години. Те бяха изпълнени със събития и промени от изключително значение. Чувствам, че не трябва да осъвременявам тези мои изследвания. Поддържам ги такива, каквито са, дори с грешките им. Така че, като изключим някои малки поправки (предимно дребни грешки и стилистични недоразумения, както и някои повторения), всяко от тях е включено тук в първоначалния му вариант. Където съм чувствал, че трябва да прибавя нещо важно, съм го направил, но по начин, който ясно казва на читателя: това е нова бележка под линия или нов послеслов, прибавен към изследването. Мисля, че интелектуалната честност изисква това. На някои места може би читателите ще се затруднят да следят мисълта ми, но поне ще почувстват, че това е труд на автор, който сам се е сблъсквал с трудностите, които изследва.

И накрая, искам да кажа няколко думи за това доколко изводите от моите изследвания могат да бъдат приложими в България. Анализирайки проблемите в Унгария, аз смятам за необходимо да направя някои *общи* изводи. Това важи както за статиите, които разглеждат връзката между икономиката и етиката, така и за тези, които се занимават с макроикономиката. Ще се радвам, ако някои от моите общи изводи предизвикат интерес в България и ако послужат като стимул за сериозни дискусии. Все пак трябва да имаме предвид, че изследванията ми са плод на реалностите в Унгария, така че ще бъде погрешно практическите ми изводи да бъдат прилагани механично в българските условия. Във всеки период от историята си всяка страна има свои проблеми и възможности за развитие. Трябва безпристрастно и внимателно да бъде преценявано, когато се вземат решения в областта на икономическата политика. Такова е моето намерение, когато разглеждам процесите в родината ми. Ако не друго, поне методът за анализ и изводите могат да бъдат поучителни за читателите на тази книга.

Искам да изразя благодарността си към тези, които ми помагаха в работата и ми съдействаха при съставянето на тази книга. Преди всичко искам да спомена Унгарската национална научноизследователска фондация (OTKA), която подкрепя изследователската ми дейност в продължение на много години. Благодаря на сътрудничката ми Джулиана Парти за нейната всеотдайност и внимание, посветени на публикуването на тази книга. Благодаря на Мариела Ненова за съставянето и редактирането на това издание и на Венцислав Войков за ентусиазма и усилията му тази книга да стигне до българския читател, а също и на Албена Тонева, Ана-Мария Янкова, Васил Христов, Венцислав Войков и Петър Стоянов за това, че вникнаха в същността на моето послание и го предадоха точно на български език. Изразявам благодарност на Агенцията за икономически анализи и прогнози и нейния председател Мариела Ненова за това, че предприеха издаването на моя труд, а също и на фондация "Отворено общество" и Булбанк, чиято щедра финансова подкрепа направи възможно публикуването на тази книга.

юли 1998 г. Янош Корнай

От социализъм към капитализъм. Какво означава „смяна на системата“?

Основната цел на това изследване[1] е да помогне за изясняването на някои често използвани днес понятия като “система”, “смяна на системата” и “демокрация”. Тези думи чуваме често от политиците и телевизионните коментатори и ги срещаме непрекъснато във вестниците. Това изследване не подхожда към тях от гледна точка на ежедневната им употреба. То се простира отвъд границите на тълкуването на сегашното положение, като се опитва да ги проектира в международен план и исторически мащаб. Изводите, които правя, служат на теоретични цели. Това означава, че те включват обобщения и до известна степен се абстрахират от многобройните специфични черти на социалната действителност.

В изследването използвам три вида елементи. Вече споменах, че целта ми е да осигуря *концептуална рамка* за описание и изследване на събитията и промените. В същото време препоръчвам и някои *аналитични инструменти*. Истинността не е критерият, който важи за тях. Единственият начин да бъдат преценени е дали използването им дава резултат.

---

[1] *Настоящето изследване бе подкрепено от Унгарската национална научноизследователска фондация (“The Reciprocal Effect of Politics and the Economy during the Post-socialist Transition“, OTKA 018280). Благодаря на Бруно Далаго, Жужа Даниел, лорд Робърт Скиделски и Иван Желени за техните насърчителни коментари, на Агнеш Бенедикт, Петер Гедеон, Бела Янки и Джулиана Парти за голямата им помощ в това изследване и на Брайън Маклийн за отличния му превод от унгарския оригинал.*

Изследването включва също някои *твърдения*. В този случай задължително трябва да се запитаме дали тези твърдения са верни или не. Те трябва да издържат проверката при сравнение с фактите.

И накрая, изследването включва оценки на някои явления и процеси. Те са свързани с ценностната система, която споделям. Други анализатори могат да оценят същите събития по различен начин. Ще ви обръщам особено внимание на местата, където правя такива оценки.[2]

Две системи

Според концептуалната рамка, представена стъпка по стъпка в това изследване, съществуват две системи, за които може да се каже, че са господствали през 20 век – капиталистическата система и социалистическата система. (Терминът "комунистическа система" може да бъде употребен като синоним на "социалистическа система".) В този век остават следи и от предкапиталистически системи; тук те могат да бъдат пренебрегнати.

Твърдението за съществуването на *две* системи не е безспорно. То обикновено се сблъсква с три възражения.

Първото е, че е преувеличено и неоправдано да се споменава социалистическата система наред с капиталистическата, почти паралелно с нея, и че от гледна точка на световната история социалистическата система е била кратък промеждутъчен период, едно временно отклонение в хода на историческите събития.

Това би могло да изглежда така през погледа на историците, съотнесено към период от двеста или триста години, но ние, живеещите през 20 век, не възприемаме нещата по този начин. Създаването и съществуването на социалистическата система остави дълбок и ужасен белег върху този век, както и рухването на част от комунистическия свят и оцеляването на другата част. Социалистическата система се задържа дълго време и все още съществува в най-населената страна на света. В апогея си господството ѝ се разпростря върху 26 страни и една трета от земното население. Съветският съюз бе смятан са свръхсила със застрашителна военна мощ. Социалистическата система беше бреме не само за стотиците ѝ милиони поданици, но

---

[2] *Статията на Peter Gédeon (1997) представлява едно отлично изследване на методологичните въпроси, засягащи литературата върху смяната на системата и прехода към пазарна икономика. Наред с всичко останало, неговото изследване помага на читателите да си изяснят как подходът в моите изследвания е свързан с методологията на останалите автори и школи. Изследването на P. Murrell (1995) прави някои провокиращи мисленето коментари по темата.*

и за останалата част от населението на света.

Второто възражение оспорва съществуването само на две системи. Не е ли възможно да се говори за трета система, която не е нито капиталистическа, нито социалистическа?

Историята на този век не създаде трети вид система. Тук не изяснявам въпроса дали може да се желае установяването на такава система. Това не е предмет на настоящето изследване. Няма да предлагам и дългосрочна прогноза, не знам какво може да донесе 21 или 22 век. Това, което мога да кажа със сигурност е, че 20 век не даде начало на трета система.

Третото възражение задълбочава второто от друга гледна точка. Защо говоря за един-единствен вид "социалистическа система"? Социалистическата система в Съветския съюз беше различна по времето на Сталин и по времето на Хрушчов. Унгарският социализъм на Янош Кадар се различаваше от полския на Гомулка, Герек и Ярузелски. От друга страна, правилно ли е да използваме един и същ израз – "капиталистическа система" – за общественото устройство в Съединените щати и Швеция днес? Съществуват толкова системи, колкото страни и фази в историята. Тези, които застъпват този аргумент, казват, че трябва да употребяваме множествено число – би трябвало да говорим за социалистически *системи* и капиталистически *системи.*

Това ни води до основния проблем – интерпретацията. Предлагам използването на термина "система" като обобщено, изчерпателно, единно понятие с уговорката, че всяка система съществува в *специфични исторически проявления* от различен вид.[3] Това предложение може да се приеме, в случай че следните твърдения могат да бъдат подкрепени.

Специфичните проявления на капитализма имат общи елементи, така че те могат основателно да бъдат разглеждани като варианти на една и съща система. За специфичните проявления на социализма също могат да се посочат общи черти, така че те също представляват варианти на една и съща система. Освен това, трябва да се изтъкне, че точно общите черти във всяка система са важните, те са тези, които дълбоко влияят върху обществената, политическата, икономическата, културната действителност и ежедневния живот. И накрая трябва да се отбележи, че тези съществени черти осигуряват основата за ясното разграничаване на двете големи системи.

Схема 1 показва характеристиките на двете системи. Въпреки че в

---

[3] *В подобен смисъл R. Skidelsky (1996) прави разлика между "мутацията" (съветския комунизъм) и "разновидностите" ("колективистично-комунистическата система").*

исторически план капиталистическата система се появява първа, социалистическата система е неин предшественик за тези, които живеят сега в постсоциалистическите страни и затова я разглеждам на първо място. Горният ред на схемата представя основните черти на социалистическата система, а долният – тези на капиталистическата.

Запознатите с книгата ми "Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма" могат да познаят горната част на схемата, взета от 15-а глава.[4] Тук използвам същия подход при описание на понятието за социалистическа система, както този в книгата. Не тръгвам от една нормативна дефиниция. Това, което определям като социализъм, не е въображаемата социална организация, която хората, искрено вярващи в социалистическите идеи, искат да приложат на практика. Не се занимавам и с въпроса дали социализмът, който познаваме, заслужава името социализъм. Това, което имаме, е една исторически установена формация, която съществуваше в 26 страни и сама се наричаше "социалистическа система". Тук разглеждаме това, което в нашата част на света обикновено наричахме "реален социализъм". Проблемът е да решим какви всъщност бяха основните видими черти на тази реално съществувала формация. Тези черти са включени в блоковете на схемата. В книгата, която споменах, се опитвам да докажа в детайли, че чертите, които тук обобщавам в схемата, наистина бяха най-важните черти на системата.

Също така възприемам позитивен, а не нормативен подход при опита си да характеризирам капиталистическата система. Вместо да обобщавам характеристиките, смятани за положителни от защитниците на капитализма, аз се опитвам да отговоря на следните въпроси. Какво характеризира другите общества на 20 век – светът, който живееше извън рамките на социалистическата система? Вторият ред на схемата показва тези основни, видими елементи на "реалния капитализъм". Докато горният ред на схемата е изведен от автора в труд, който прави подробен анализ на социалистическата система, долният се състои главно от предположения. Няма изчерпателна книга, която да ги подкрепи. Все пак може да се каже, че характеристиката, включена в блоковете на схемата, съответства на повечето изследвания върху капиталистическата система и отговаря на преките наблюдения от живота.

Описанието на двете системи има за цел да даде нещо повече от една

---

[4] *В това изследване си поставям за задача да развия по-нататък теорията за системата, разгледана в книгата ми "Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма" (1996), като се опитвам да приложа нейните теоретични постановки при разглеждането на смяната на системата.*

Схема 1

Модел на социалистическата система

Блок 1	Блок 2	Блок 3	Блок 4	Блок 5
Неделима власт на марксистко-ленинската партия	Господстващо влияние на държавната и квазидържавната собственост	Превес на бюрократичната координация	Меки бюджетни ограничения, слаба чувствителност към цените, планово договаряне, стремеж към количество ⋮	Икономика на хроничния дефицит, пазар на продавача, недостиг на работна сила, скрита безработица ⋮

Модел на капиталистическата система

Блок 1	Блок 2	Блок 3	Блок 4	Блок 5
Политическа сила, насърчаваща частната собственост и пазара	Господстващо влияние на частната собственост	Превес на пазарната координация	Твърди бюджетни ограничения, висока чувствителност към цените ⋮	Липса на хроничен дефицит, пазар на купувача, хронична безработица, колебания на бизнес - цикъла ⋮

случайна, произволна дефиниция. Не е достатъчно просто да кажем, че има толкова произволни дефиниции на капитализма и социализма, колкото са и изследователите им. Опитвам се да извлека от различните частични наблюдения главните характеристики, *необходими* и *достатъчни* за функционирането на една социалистическа или капиталистическа система ("реален", исторически наблюдаван социализъм и капитализъм). Не се опитвам да дам изчерпателно описание, а пестелива, минимална характеристика. Старая се да посоча възможно най-малко характерни черти, придържайки се към тези, които са съществени за ясното разграничаване на двете системи.

Първите три блока на схемата обобщават *фундаменталните* черти на всяка система – какви са характеристиките на политическата власт, правата на собственост и координационните механизми. Веднъж изяснени, те до голяма степен определят четвъртия блок – поведението, типично за икономическите субекти и петия блок, включващ типичните трайни икономически явления. (Схемата показва само някои от закономерностите в поведението и трайните икономически явления, типични за всяка система. Трите точки под примерите означават, че списъкът би могъл да бъде продължен.)

За да изразим връзката "причина – следствие", първите три блока могат да бъдат разглеждани като "причина", а четвъртият и петият като "следствие".[5] Първите три представят по-дълбочинните характеристики на системата, а четвъртия и петия – по-повърхностните.

Причинно-следствените връзки между първите три блока и историческата последователност на развитие на специфичните черти, характерни за системата, не са идентични. Те се различават в зависимост от страните и историческите периоди, т. е. в зависимост от различните си исторически проявления. Това изследване не се опитва да класифицира или анализира тези важни и интересни отношения. Тук просто предлагам някои мои наблюдения.

---

[5] *Това твърдение е сходно с марксисткия възглед за историята дотолкова, доколкото закономерностите в поведението на социалните/икономическите субекти са обяснени с помощта на характеристиките на системата, в която функционират. Разбира се, този подход не е интелектуален приоритет само на Маркс и последователите му. Много други школи имат подобни възгледи, включително съвременната институционална икономика. Отделни исторически и социологически школи възприемат сходни подходи.*

Характеристиката на отношенията между основните блокове (1, 2 и 3) и специфичните за системата начини на поведение и трайните икономически явления, произтичащи от тях, отразяват концепция, близка до Марксовата. От друга страна, начинът, по който разглеждам ролята на блок 1, е доста различен от Марксовия възглед за историята. По-късно ще се върна към това.

За да се развие изцяло системата и за да се проявят чертите, описани в блок 4 и блок 5, не е достатъчно типичните "капиталистически" или типичните "социалистически" характеристики да се проявят само в един от трите блока. Трябва да има съвпадение на "капиталистически" и "социалистически" характеристики в блоковете от 1 до 3. Те трябва да се проявят заедно преди причинните отношения да се развият изцяло. Например, въпреки че делът на държавната собственост в Австрия е висок или че бюрокрацията във Франция играе голяма роля, това не означава, че тези страни са се придвижили в посока към установяване на социалистическа система. Трансформация не възниква, защото чертите в другите основни блокове си остават характерни за капиталистическата система.

Нека погледнем по-отблизо долната част на схемата, започвайки с блок 1. Мнозина могат да се изненадат, че не виждат думата "демокрация". Вярвам в демократичните ценности и се връщам към този въпрос по-нататък в изследването, но схемата не е предназначена да представя политическите ми възгледи. Тя си е поставила за цел да представи един позитивен подход към характеристиките на капиталистическата система. Демокрацията не е необходимо условие за функционирането на капитализма; той може да действа и при диктаторски режими.

Ако политическата власт *активно* защитава частната собственост, подкрепя свободната инициатива и свободното договаряне между индивидите и осигурява законови гаранции за изпълняването на частните договори, това улеснява и ускорява развитието на капитализма и му помага да оцелее и да се развива. Все пак, дори ако политическите сили не правят нищо, достатъчно е да не пречат на развитието на частната собственост, свободното предприемачество и свободното договаряне, за да продължат да действат спонтанните сили на капитализма и пазарната икономика, базирана на частната собственост, да се вкорени в обществото. Политическата фразеология тук няма голямо значение. (Хитлер например ругаеше плутокрацията). Основният фактор е действителното поведение на правителството и партията или коалицията на власт в областта на политиката. Властта не трябва да извършва масови конфискации или да подкопава основите на частната собственост по някакъв друг начин. Тя не може да въвежда закони, които сериозно и системно вредят на икономическите интереси на хората, притежаващи частна собственост, в изгода на други слоеве от обществото. Властта не може непрекъснато да пренебрегва пазарните принципи в областта на икономиката. Минимумът, изискван от политическата сфера, е поне малко активна подкрепа на частната собственост и пазара. Това е, което фразата "на-

сърчаващи частната собственост и пазара" от схемата има намерение да изрази.[6]

Формулировката в блок 2 поставя изискването за доминиращото положение на частната собственост. Това не е абсолютно условие. Съвременният капитализъм е една "смесена икономика", където държавните и недържавните нетърговски организации също имат влияние. Не е необходимо да се установява точно определена количествена граница. Достатъчно е държавните структури да нямат доминираща роля.

По същия начин, формулировката в блок 3 изисква превес на пазарната координация. Това не изключва наличието на други отношения (на първо място, бюрократичната координация) и влиянието им в икономиката. Все пак, като основна черта на капитализма е посочено, че основният координационен механизъм е пазарният, при който действа взаимно децентрализирано приспособяване на предлагане, търсене и цени.[7]

Смяната на системата

Изследването на основните черти на двете системи осигурява начина за тълкуване на процеса смяна на системата. Той започва с отместването на обществото от основните характеристики на социалистическата система, дадени в блокове 1, 2 и 3, и свършва с достигането на конфигурацията на блок 1, 2 и 3, характеризираща капиталистическата система. И не просто трябва да стигне там. Това ново състояние на нещата трябва да се вкорени и да стане необратимо. Страните се различават в зависимост от това кога започва промяната, в кои блокове започва и какъв е съответният ефект от промените. Те се различават също и в зависимост от това, кога всеки блок придобива характеристиките на капиталистическата система.

Нека очертая пътя, поет от родината ми Унгария. Унгария заслужава специално внимание, тъй като тя бе мястото в Европа, където преходът

---

[6] *John Mueller (1996, p.121) описва нещата по следния начин: "Капитализмът може да бъде дефиниран като икономическа организация, при която държавата оставя хората свободно да следват своите икономически интереси, докато го правят без да употребяват насилие (включително без незаконно присвояване). Капитализмът се появява, когато е законно и възможно да постигаш печалба по ненасилствен начин."*

[7] *Терминът "пазарна икономика", често употребяван в западния политически език, има същия смисъл, както и израза "капиталистическа система", използван в това изследване. Мнозина се страхуват, че думата "капитализъм" е много тясно свързана с Маркс или радикалните антикапиталистически идеологии. Постсоциалистическите страни охотно възприеха западната фразеология, тъй като тя им изглежда по-приемлива след многото години антикапиталистическа пропаганда. Не виждам причини да отбягваме изразителния термин "капитализъм".*

от една система към друга се извърши най-постепенно, в продължение на няколко десетилетия.

В случая с Унгария, посочените промени започват в блок 3 и до известна степен в блок 2 – координационните механизми и отношението към собствеността, когато през 1968 г. бе въведен "новият икономически механизъм". Все пак, те не можаха да бъдат доведени до успешен край, за да сменят наистина системата. Едва след 1989-1990 г., когато в политическата сфера настъпи радикална, революционна промяна, при новия политически режим всички партии публично декларираха, че не желаят връщането на предишната социалистическа система и подкрепиха изцяло развитието на пазарна икономика, базирана върху частната собственост. Монополът на официалната комунистическа идеология бе премахнат, започна да си пробива път и идеята за приватизиране на държавната собственост. Тези процеси, заедно с многото насърчаващи развитието на капитализма разпоредби, въведени от правителството и законодателната власт, ускориха поставянето на основите на новата система.

До момента процесът на установяване на новата система (блок 1, 2 и 3) може да се смята за повече или по-малко завършен или пък ще бъде завършен в рамките на една или две години. Завършва периодът на смяна на системата.[8]

Всичко, което се появява в политическата и идеологическата сфера (блок 1), представя *ретроспективно* промените от 1968-1989 г., помагайки ни да ги видим в различна светлина. Не може да се твърди (или категорично да се отрече), че реформите в икономиката и политическата ерозия на комунистическите сили биха довели неизбежно, само по силата на вътрешни закономерности, до повратния момент в политиката през 1989-1990 г. Голяма, може би решителна роля изиграха радикалните промени във външнополитическата обстановка – отслабна и се разпадна съветската мощ. Съветският съюз не беше вече в състояние да повтори събитията в Будапеща от 1956, Прага 1968 или Афганистан 1979 г., когато изпрати танковете си в защита на комунистическата власт. Промените, извършени в блок 2 и 3, можеха да имат и други резултати. Спомнете си за Виетнам например, където се проведоха реформи, подобни на новия икономически механизъм и промяната в отношението към собствеността беше много по-радикална, отколкото в Унгария до края на 1989. И все пак, промени в блок 1 не са настъпили и основните му характеристики са почти непроменени, така че чертите, описани в блок 1 от горната

---

[8] *János Kis, водещият унгарски либерален философ, стига до подобно заключение в една своя статия (1996).*

половина на схемата остават до голяма степен същите. Едва ли може да говорим за смяна на системата във Виетнам. Можем да тълкуваме и да даваме крайна оценка на промените в блок 2 и 3 (дали става дума за "смяна на системата" или просто за реформиране в по-голяма или по-малка степен на социалистическата система) само след известен период от време. Смяна на системата може да има, само ако бъдат осъществени необходимите политически промени в блок 1, в противен случай, системата остава една сложна формация – прекроявана и кърпена в продължение на дълги исторически периоди.

Тези възгледи отразяват разбирането, че блок 1 има особено значение. В това отношение моето мнение рязко се различава от марксисткия възглед за историята. Не искам да предлагам универсална формула, валидна за всяка смяна на системата в хода на историческото развитие. Едва ли подобна формула може да бъде намерена. Осмелявам се да направя следващите твърдения единствено в контекста на промяната от капитализъм към социализъм и след това от социализъм обратно към капитализъм.

Главната роля в двата вида смени на системата се играе от *политическата* сфера. Това е свързано с факта, че социалистическата система не възниква по естествен път, тя не е породена от някакви вътрешни закономерности и сили в икономиката, не се развива спонтанно. Социалистическата система бива наложена на обществото от комунистическата партия, която печели властта. И това е възможно, защото при заграбването на властта, за да наложи новата система, тя ликвидира политическите си опоненти и разбива всяка опозиция. Комунистическата партия, която идва на власт, има представа за това какво общество, икономика или култура желае да създаде – тя желае една система, която премахва частната собственост и пазара, заменяйки ги с държавна собственост и планиране. Този възглед има идеологически монопол. Всяко изразяване на симпатии към капитализма води до репресии.

Все пак, когато "генетичната програма" на социалистическата система е присадена в живия организъм на обществото, в него започват да действат и спонтанни сили. Системата се затваря в себе си и отхвърля институциите и организациите, несъвместими с нея. Тя има многобройни поддръжници, които издават разпорежданията и ги изпълняват, за да осъществят великия замисъл.

Ако използваме Марксовите термини, "базата" – отношенията на собственост и механизмът на координация – не е тази, която формира по свое подобие "надстройката" – политическата структура и господстващата идеология. В сила е точно обратното: "надстройката" формира "базата" под себе си. Объркването в метафората показва, че не можем да изпол-

зваме системата от понятия на Маркс, за да опишем какво се случва при създаването на социалистическата система.

Какво става при обратния процес – прехода от социализъм към капитализъм? Отново може да се каже, че не промените, възникващи в "базата", пораждат новата "надстройка". Разрешеният от закона, но ограничен по обхват частен сектор и "икономиката в сянка" по времето на Янош Кадар не бяха тези, които изградиха новата система – политическия режим, който дойде на власт след 1989-1990 г. Новата политическа структура се разви благодарение на различни фактори – дезориентацията и объркването в средите на политическия елит по времето на Кадар, учредяването на опозиционните демократически сили и промените във външнополитическите обстоятелства. Веднъж утвърдила се, тя бързо премахна пречките пред спонтанните сили на капиталистическата икономика. Несъмнено законите, въведени от новата политическа власт, насочени към утвърждаването на частната собственост и пазарната координация, ускориха процеса на развитието на капитализма. Все пак, тъй като присъщите на икономиката вътрешни закономерности бяха вече отклонили развитието в тази посока, в блок 1 възникнаха съществени изменения. Осигуряването на конституционни гаранции за частната собственост, официалното насърчаване на свободното предприемачество, издигането на приватизацията до равнището на държавна програма (вместо предишната тайно провеждана приватизация), както и защитата на прокапиталистическата идеология, премахнаха бариерите пред развитието на капитализма. Не е нужно капитализмът да бъде налаган на обществото, няма нужда от "генетична програма", внедрена изкуствено от една политическа партия. Дори нищо друго да не се беше случило, освен премахването на пречките пред капитализма, той пак щеше да се развие рано или късно, въпреки че процесът вероятно би бил много по-бавен.

Как трябва да се разбира израза "наложен" на обществото? В социалните науки не съществува единомислие по въпроса. Докато Хайек подчертава, че капиталистическата икономика се развива като спонтанен ред,[9] Карл Полани смята, че пазарът е чужд на човешката природа и трябва да бъде наложен на обществото чрез намесата на държавата.[10] Спорът на тази тема би надхвърлил рамките на настоящето изследване. Моите възгледи са по-близки до тези на Хайек и това е оправдано от гледна точка на този период от историята, разглеждан в настоящето изследване, обхващащ разпадането и рухването на социалистическата система и ускореното развитие на капитализма. Доказателство за това е, че

---

[9] *Hayek (1969) и (1989).*
[10] *Polanyi (1944).*

семената на капитализма покълнаха в преобладаващо социалистическа среда не *като резултат* от намесата на държавата, а *въпреки* държавните забрани и ограничения. При това, не е необходимо да се налага на обществото каквото и да било, достатъчно е да се премахнат бариерите пред частната собственост и пазара, за да започне капитализмът да се развива с главоломна скорост, веднага след като комунистическата партия изгуби властта.

Във всеки случай опитът подкрепя твърдението, че не би могло и не може да има пълна смяна на системата без радикална промяна на събитията в блок 1.

В предишните параграфи вниманието ни беше съсредоточено върху процесите в Унгария. Според мен същият аналитичен апарат може да се приложи и към процеса на смяна на системата в останалите страни. Процесите в Чехословакия контрастират най-ярко с тези в Унгария. До смяната на политическата система тя имаше един от най-закостенелите режими в социалистическия регион – потъпкващ всички опозиционни възгледи и непоколебимо устойчив на промени. Политическите и икономически институции направиха скок от една система към друга за изключително кратък период. Премахването на командната икономика, либерализирането на цените, вдигането на ограниченията пред външната търговия вървяха почти едновременно с промяната на политическия режим или с малка разлика във времето. Всички тези промени се развиха в рамките на една или две години. С бързи темпове протичаше и приватизацията на държавните предприятия. Така че динамиката и скоростта на процеса се различават съществено във всеки блок. Все пак, Унгария и Чехословакия имат сходство в основните характеристики при старото положение и при новото крайно положение в края на периода на прехода. И двете страни отговарят напълно на социалистическия модел от схемата преди смяната на системата и при капиталистическия модел.

Таблица 1 показва два важни момента от хронологията на прехода на някои постсоциалистически страни – кога се проведоха първите (в някои страни вторите) свободни многопартийни избори и кога частният сектор стана доминиращ в икономиката?

Тези, които възприемат системата от понятия, описани досега, могат да си послужат със следните инструменти за анализ. Блок 4 и 5 от схемата се отнасят до закономерностите и трайните икономически явления, *специфични за системата*. При социалистическата система държавните предприятия функционират при меки бюджетни ограничения, докато частните фирми при капиталистическата система действат при твърди бюджетни ограничения. Или друг пример, който не присъства в диаграмата

Таблица 1

Избори и приватизация в Източна и Централна Европа

Страна	Дати на свободни парламентарни избори	Дял на частния сектор в БВП (%)
Албания	1991, 1992, 1996, 1997	75
Армения	1995	
Азербайджан	1995	
Беларус	1995	
Босна и Херцеговина	1990, 1997	
България	1990, 1991, 1994, 1997	
Хърватска	1990, 1992, 1995	
Чешка република	1990, 1992, 1996	75
Естония	1992, 1995	70
Грузия	1992, 1995	
Унгария	1990, 1994	70
Казахстан	1994, 1995	
Киргистан	1993, 1995	
Латвия	1993, 1995	60
Литва	1992, 1996	65
Македония	1990, 1994	
Молдова	1994	
Полша	1989,[а] 1991, 1993, 1997	60
Румъния	1990, 1992, 1995	60
Русия	1993, 1995	60
Словакия	1994	70
Словения	1990, 1992, 1996	
Таджикистан	1995	
Туркменистан	1992, 1994	
Украйна	1994	
Узбекистан	1994-5	
Югославия (Сърбия и Черна гора)	1992	

Източници:

Колона 1: Данните до 1995 г. включително са от статията на L. Holmes (1997, pp.157-65). Данните за 1996 и 1997 г. са взети от Атила Аг и Шандор Куртан.

Колона 2: Доклад на EBRD (1996).

Забележки:

Дясната колона дава само данни за страните, в които делът на частния сектор в БВП достига или надхвърля 60% в средата на 1996 г.

[а] Изборите през 1989 г. бяха само отчасти свободни. Борба се водеше само за 161 от общо 460 места в Парламента. Останалите бяха разпределени според нарежданията на комунистическата партия.

– големите организации във всички икономики показват склонност към експанзия. Само при социалистическата система тази склонност действително се превръща във вездесъщ, интензивен, постоянен инвестици-

онен глад. Това е модел на поведение, специфичен за системата и затова принадлежи към блок 4. Във всички икономики има неравновесие – отклонение от идеалното равновесие на Валрас, но икономиката, склонна към всеобщ, хроничен дефицит е характерна само за социалистическата система. Последното е икономическо явление, специфично за системата и принадлежи към блок 5.

Това води до друга съществена разлика: между *системната* промяна, в рамките на системата и *несистемната* промяна, която не се припокрива със системата. Важно е да отбележим това, защото разликите между двата типа не са очертани ясно в политическия език и професионалния жаргон, като един и същ термин "реформа" се използва и в двата случая. Обезценяването на валутата е несистемно, въвеждането на конвертируемостта на валутата е системно. (Второто се отнася към блок 3; първото не е свързано с нито един от блоковете.) Намаляването на броя на болничните легла, наредено отгоре, не е системна промяна; приватизацията на услугите на домашния лекар е системна промяна. (Второто е свързано с блок 2; първото не принадлежи на нито един от блоковете.) Аз разграничавам двата типа промени чрез прилагането на прост тест. Задавам си въпроса дали Ерих Хонекер би извършил дадена промяна като една от реформите, предназначени да "усъвършенстват" социалистическата система в Източна Германия. Ако това е било възможно, значи не става дума за системна промяна. Само системните черти могат да бъдат включени в блоковете на схемата.

Това разграничаване няма връзка с важността на промяната. Една несистемна промяна може да бъде изключително важна, неизбежна и неотложна, докато някои системни промени могат да бъдат второстепенни и не толкова важни. Въпреки това, разликата е съществена, защото цялата последователност от системни промени е тази, която въздейства за смяната на системата.[11]

С помощта на аналитичната рамка, разяснена дотук, бих искал да вляза в спор с един наложил се напоследък възглед. Твърди се, че изобщо не е извършена смяна на системата, тъй като същите хора продължават да са на върха, на възлови позиции в обществото, както и преди. Някои лансират това твърдение в политически речи и научни статии. Цитират старата шега за птиците, кацнали на едно дърво. Ако някой стреля с пушка, всички те ще излетят и после пак ще кацнат. Всяка

---

[11] *Някои обширни икономически програми като планът на Балцерович през 1990 г. в Полша, програмата за преструктуриране и стабилизация в Унгария от 1995 г., свързвана с името на финансовия министър Бокрош и програмата на Чорбя в Румъния от 1997 г. включват едновременно системни и несистемни промени.*

птица може да е сменила клона, но ятото е пак на същото дърво.

Докъде е стигнала смяната на системата? Вижда ли се краят ѝ? Отговорът на този въпрос *не* зависи от степента на промяната в редиците на елита. Някои изследователи са се опитали статистически да определят степента на промяна в елита.[12] Иван Желени и други автори установиха, че в Унгария няколко години след политическия прелом над половината от икономическия елит е принадлежал също към елита и преди 1989 г. Подобни съотношения са установени в Полша и Чехословакия. При сравняване на числата може да се каже, че съществува значителна степен на приемственост, въпреки че промени са извършени.[13]

Степента на промени в средите на елита е сам по себе си важен проблем. Характеристиките на тази промяна оказват влияние върху особеностите на развитие на новия строй, като например социалното разслоение, относителната сила на различните социални групи и нормите на съвместно съществуване.[14] Каквито и да са констатациите, те не могат да бъдат отъждествени със смяната на системата по начина, по който е определена в това изследване. Беше установено по-горе, че основните блокове – 1, 2 и 3, повече или по-малко определят съдържанието на блок 4 – специфичните за системата модели на поведение на икономическите субекти. Дори и ако днешният собственик на фабрика някога е бил партиен секретар, сегашното му поведение ще отрази желанието за печалба и стремежа да повиши стойността на фирмата, а няма да бъде насочено към печелене на одобрението на окръжните партийни секретари. Част от причините за поява на нови модели на поведение в блок 4 произтичат от това, че същите тези хора променят поведението си – членовете на предишния икономически елит започват да се държат различно, след като преминат към новия елит. От друга страна, това се дължи и на факта, че механизмът за подбор на кадри на старата система дава път на нов механизъм за подбор, специфичен за новата система. Старите приятелства дават работа на бившите кадри за известно време, но ако те не могат да

---

[12] *Вж. изследването на Eyal, Szelényi и Townlsley (1997), предстоящата да излезе книга на същите трима автори и трудовете на Böröcz и Róna-Tas (1995), Hanley, Yershova и Anderson (1995), Róna-Tas (1994) и Wasilewski (1995).*

[13] *В средите на политическия елит промяната е по-радикална.*

[14] *По-лесно мога да изразя това твърдение, като използвам точно концептуалната рамка, въведена в предпоследния раздел от изследването, озаглавен "Алтернативите". Там обяснявам, че специфичните исторически проявления на капиталистическата система могат да бъдат описани чрез разглеждането им в "пространство", определено от четири или повече измерения от характеристики. Степента на реорганизация в елита има силно влияние върху това къде възникващата капиталистическа система е разположена в пространството, представящо нейните характеристики. Това различава обществата и икономиките в този регион от други страни със сходно равнище на развитие, но без комунистическо минало.*

посрещнат изискванията, новата им кариера няма да е успешна и вероятно рано или късно ще бъдат изхвърлени. Това е продължителен, и то случаен процес. Не всеки некомпетентен функционер, неспособен да се нагоди, отпада от новата прослойка бизнес-мениджъри. Дори и да е така, една пазарна икономика, базирана на частната собственост е в състояние да прави избор с висока степен на сигурност в съответствие със собствените си изисквания и правилата на играта.

Отклонение: "смесените" случаи

Дотук съпоставих като модели "чистите случаи" на капиталистическата и социалистическата система. В историята се срещат и социални формации, при които отделни компоненти от двата "чисти случая" са смесени до известна степен.

Определено можем да кажем, че в периода на преход съществува "смесен тип система". Такъв е случаят при прехода от капитализъм към социализъм в страните, където постепенно се зароди социализъм. Този преход приключи след премахването на елементите на капиталистическата система. Има някои страни (като Чили и Афганистан), които никога не достигнаха зрелия стадий на социалистическата система, защото тя беше отстранена насилствено и страните се върнаха към предишния си път на развитие.

Може да се каже също така, че съществува "смесена" система в действие през периода на прехода от социализъм към капитализъм, докато капитализмът окончателно се установи.

Заслужава си да се отбележи, че някои страни, главно в Третия свят, съхраниха специфичните си "смесени" системи за дълъг период от време. Социалноикономическата структура в тези страни, или по-точно, в тези страни през определени исторически периоди, показа наличието едновременно на смесени капиталистически и социалистически елементи. Типичен пример за такъв "смесен" случай бе Индия. Бюрократичното управление придоби голяма роля в блок 3, много по-голяма, отколкото в повечето капиталистически страни. Появиха се елементи на бюрократично централизирано планиране. Въпреки това трябва да се каже, че икономическите структури в Индия никога не достигнаха стадия на типичната командна икономика от сталинистки тип.

Очевидни са и социалистическите черти в блок 2. Делът на държавната собственост, поне в модерните отрасли на икономиката, беше много по-висок, отколкото в повечето капиталистически икономики. Все пак, държавната собственост не преобладаваше в икономиката, не се забеляз-

ваше и тенденция към увеличаване на нейния дел в БВП, което беше характерно за страните, променящи се от капитализъм към социализъм.

Що се отнася до блок 1, в управлението доминираше Партията на конгреса. Ако изключим един кратък период, когато демократичните права и свободи бяха суспендирани, през цялото време съществуваше легална опозиция. Основните политически права – свободата на печата и свободата на сдружаване, не бяха премахнати. Партията, която доминираше в политиката в продължение на няколко десетилетия, нямаше конституционно узаконен монопол върху властта. Въпреки социалистическите черти в идеологията ѝ, тя не беше марксистко-ленинска партия. За икономическите ѝ принципи може да се каже, че въпреки възприетата идея за планова икономика, в програмата си партията не беше включила премахването на частната собственост или пазара. Що се отнася до политическите ѝ принципи, те не включваха оставането на власт на всяка цена. Индия никога не показа в блок 1 чертите, които според моите доводи са определящи за това дали социалната структура на една страна може да се класифицира като "социалистическа система" или не.

Индия се намираше по средата на пътя между капиталистическата и социалистическата система. В страната имаше сили, които биха искали да я видят да се приближава още повече към социалистическата система. Днес Индия изглежда се е върнала пак към капиталистическата система. Тя показва по-ясно типичните черти на капиталистическата система, отколкото преди 10 или 20 години.

В много отношения подобни съчетания могат да бъдат намерени в определени периоди от историята на други развиващи се страни, въпреки че те варират за различните държави. Твърде рано е да се даде окончателна оценка, но разглеждането на случаите дотук ни навежда на мисълта, че тези "смесени" случаи са само един временен епизод и че след това страните са склонни да се върнат към капиталистическия път на развитие.

За да избегнем объркването, ще прибавя, че този анализ използва израза "смесена система" в по-тесен смисъл, отколкото израза "смесена икономика", употребяван в традиционната икономическа наука. Вторият термин на практика е приложим към всички модерни капиталистически икономики, при които държавната намеса играе значителна роля главно в паричната и фискалната политика и при които държавата изпълнява определени социални функции. Според терминологията в това изследване такива "смесени" икономики функционират в рамките на "капиталистическата *система*". Определих Индия и някои други развиващи се страни в дадени периоди от тяхната история като "смесени" *системи*, защото

те надхвърлят капиталистическите граници на една "смесена икономика" и навлизат в територията на социалистическата система.

Въпреки че признавам съществуването на "смесени" системи, мисля, че е оправдано да запазя дихотомията, която е централна за моето изследване – контрастът между капиталистическата и социалистическата система.

Демокрацията и смяната на системата

Да се върнем към блок 1. Мнозина биха желали блокът да включва не просто един режим, насърчаващ частната собственост и пазара, а и изискването за демократична политическа структура. Преди да обсъдим този въпрос задълбочено, нека си изясним понятието за демокрация.

Както и при интерпретацията на предишните понятия, тук ще избегна даването на нормативна дефиниция. Изходната ни точка няма да бъде какво "очакваме" от демокрацията, т.е. какви характеристики притежава един режим, който заслужава името демократичен. Вместо това ще предложа позитивна, описателна и разяснителна дефиниция.

Изходната точка е наблюдението, че съществува ясно очертана група страни, определени като демокрации в политически език на Запада в продължение на специфичен исторически период – да речем, 25 години след края на Втората световна война. Нека се ограничим до онези от тях, за които в по-голяма или по-малка степен сме съгласни, че демокрацията е в укрепени позиции – страните от Западна Европа и Северна Америка. Въпросът е какви са общите основни черти в политическите системи на тези страни. С други думи, характерните белези на демокрацията могат да бъдат установени чрез емпирични наблюдения, чрез извличане на общите черти за страните, определени като демокрации.[15] Демокрацията е сплав от политическите организации, институции, социални норми и утвърдени модели на поведение, която осигурява следните действащи условия за обществата в тези страни:

- Правителството може да бъде отстранявано от власт и това става по цивилизован начин. За нас, източноевропейците, е ясно какво означа-

---

[15] *Мнозина теоретици възприемат този подход. Класическата книга на* Schumpeter Capitalism, Socialism and Democracy *(1947) е смятана за една от първите в тази област. (Chapter 21 и p. 269). Според краткото описание на Хънтингтън този подход се основава на "емпирични, описателни, институционални и процедурни дефиниции" в противовес на други теории, които прилагат утопични, идеалистични дефиниции на демокрацията (Huntington, 1991, pp. 5-7). Такива "емпирично-описателни" тълкувания се срещат също в известните трудове на Dahl (1971) и Lindblom (1977), въпреки че различните автори, разбира се, не класифицират основните черти по един и същи начин.*

ва отстраняване на управляващи лица или групи по нецивилизован начин – те стават жертви на въстания и държавни преврати, пращани са в затвора или биват екзекутирани.

■ Всички демокрации използват изпитан метод на цивилизовано отстраняване от власт – изборна процедура, контролирана от законите, провеждана в съответствие с установената практика. Тази процедура утвърждава начина, по който трябва да бъде избрана законодателната и изпълнителната власт. Изборите отразяват, макар и до известна степен, политическите симпатии и антипатии на публиката. Въздържам се от употребата на по-силното "изразява волята на мнозинството" или "волята на народа". Връзката между предпочитанията на гражданите и състава на парламента и правителството, определени чрез изборния процес, дейността на правителството като резултат от взаимодействието между законодателна и изпълнителна власт и бюрокрацията е един доста сложен механизъм. Той със сигурност не е съвършен. Все пак, този механизъм дава гаранции, че правителството не може да се държи на власт чрез сила и че не може да се противопоставя на волята на избирателите за дълъг период от време, тъй като те определят съотношението на силите в законодателното тяло.

■ В една демокрация не съществува политическа сила или идеология, чийто монопол е крепен от държавата чрез насилие. Политическият процес се основава на конкуренцията – партии, движения и политически групи си съперничат един с друг за гласовете на избирателите и за подкрепа на политическата им линия. Следователно всяка демокрация функционира като многопартийна система.

■ Демокрацията не просто гласува закони, осигуряващи политическите свободи, тя ги гарантира на практика. Трябва специално да отбележим, че държавата не може да спре насилствено свободата на словото, свободата на печата или свободата на сдружаване.[16]

Тези четири характеристики не зависят само от добрите намерения на законодателите и на управляващото правителство. Те са гарантирани от ред институции, които играят контролираща и балансираща роля. Това са: демократичната конституция, парламентът, който наблюдава отблизо

---

[16] *Ако използваме терминологията на Isaiah Berlin (1969), това са негативните свободи. (Държавата не може да ограничава свободата на словото или свободата на сдружаване.) "Емпиричното" описание на демокрацията в моето изследване не отива подалече. Разбира се, желателно е позитивните свободи също да бъдат прилагани широко във всяко общество, давайки всекиму достъп до по-добър, плодотворен живот. Със сигурност това не важи за много страни, обикновено определяни като демокрации. Както споменах по-горе, ще се въздържам от нормативна дефиниция на понятието "демокрация".*

дейността на правителството и приема държавния бюджет и независимата съдебна власт. Тук са включени и мощни държавни организации, чиято независимост от правителството е гарантирана със закон, като например централната банка или сметната палата.

Според това описание демокрацията не е "управление на народа". Значението на думата е по-скромно, но по-обхватно. Тя е сплав от правила и процедури, някои от тях утвърдени със закон, а други намерили израз в обичаите и споразуменията. Както пише Самюъл Хънтингтън: "избори открити, свободни и честни [могат да доведат до правителства, които са] неефективни, корумпирани, късогледи, безотговорни, доминирани от частни интереси и неспособни да възприемат политика за благото на обществото. Тези качества могат да направят такива правителства нежелани, но това не ги прави недемократични."[17] Така че демокрацията не е идеална система. Тя не изключва опасността от некомпетентност, нечестност, по-голяма или по-малка злоупотреба с властта. Това, което демокрацията изключва, е монополът в политиката и по този начин прави невъзможно вземането на властта със сила.

С помощта на тази емпирична дефиниция, може да се установи кои от днешните постсоциалистически страни вече могат да бъдат окачествени като демократични и кои не са извършили прехода към демокрация. Да използваме един прост и надежден критерий: демокрацията може да бъде смятана за утвърдена, ако поне два пъти са били проведени свободни избори, като и в двата случая е съществувала възможност правителството да бъде отстранено от управление. По този критерий можем ясно да определим политическите режими в Чешката република, Унгария и Полша като демокрации.

Демокрацията може да бъде преценявана от две гледни точки. Едната от тях е нейната стойност като *инструмент* за постигане на други цели. Например, ако целта е да се развива икономиката и да се достигне възможно най-бързия постоянен растеж, демокрацията не е най-доброто средство за постигане на това. В това отношения тя има както предимства, така и недостатъци.[18] Спазването на демократичните правила може да се окаже пречка пред въвеждането на желаните промени, налагането на общо и пропорционално данъчно облагане и установяването на макроикономически пропорции, оптимални за икономиката. Съществуват и продуктивни автократични режими (Тайван и Южна Корея в десетилетията след Втората световна война, Индонезия и Сингапур днес), както има и

---

[17] *Вж. Huntington (1991), pp. 9-10.*

[18] *За напрежението в отношенията между демокрация и пазар вж. например C. Offe (1991).*

инертни демокрации (Индия в следвоенния период).

Другият критерий за оценка на демокрацията е нейната *истинска* стойност. Дори и ако тя не е най-ефективният инструмент, има ли стойност просто защото гарантира политическите свободи и предотвратява тираничните намерения на правителството да остане на власт чрез сила? Моят субективен отговор е "да". Според мен това има истинска стойност. Хората, които споделят друга ценностна система, могат да дадат различен отговор.

След като изяснихме понятието за демокрация, нека да видим как то е свързано с пазарната икономика.

Може да се каже, че всяка демокрация е една капиталистическа пазарна икономика. Ако си послужим с предишната схема, характеристиките на капиталистическия модел от блок 2 и 3 са *необходимо* условие, за да отбележим в блок 1, че една страна има демократичен политически режим.

Това може да бъде потвърдено от опита. Не съществува страна с демократична политическа сфера в миналото или сега, в чиято икономика да не доминират частната собственост и пазарните отношения.

Все пак, както споменах по-горе, не може да се каже, че една пазарна икономика, базирана на частната собственост е *достатъчно* условие за появата на демократичен политически режим. Вече дадох примери за страни с недемократични, автократични, дори изцяло тиранични политически режими, в чиято икономика доминира частната собственост и пазарните отношения. Тази комбинация със сигурност е жизнеспособна в краткосрочен и дори средносрочен период.

Какво се случва с политическия режим в страни, където частната собственост и пазарните отношения доминират в продължение на няколко десетилетия? Една позната хипотеза твърди, че капиталистическата пазарна икономика изисква демократични политически форми и рано или късно ги налага. Това може да бъде потвърдено от много исторически примери, каквито са демократичните промени в Южна Европа и някои диктаторски режими в Далечния Изток и Латинска Америка.[19] Исто-

---

[19] *Правени са иконометрични изчисления, за да се анализират отношенията между демокрацията, институциите на пазарната икономика и растежа, използващи данни за голям брой страни за продължителен период от време (вж. Barro, 1991, 1996a и 1996b и Tavares и Wacziarg, 1996). Въз основа на емпирични наблюдения, Mancur Olson установява тясна връзка между* ***продължителността****, времето на живот на демокрациите и автократичните режими от една страна и правата на собственост и спазването на договорите от друга страна (Olson, 1996, p. 38). Изследването, базирано на исторически примери, не е окончателно завършено. Хипотезата не е нито ясно потвърдена, нито изцяло отхвърлена.*

рическите наблюдения не са единственият източник на аргументи в защита на тази хипотеза. Други аргументи могат да бъдат открити чрез анализа на отношенията между политика и икономика. Безпрепятственото функциониране на частната собственост и пазарния механизъм печели от сигурността и надеждността на конституционната държава, докато тираничното управление и прищевките на един диктатор правят нещата трудни за прогнозиране.[20] Политическата стабилност в укрепналите демокрации засилва склонността да се инвестира.[21] Друг от аргументите е свързан с един важен проблем на нашето време – свободния обмен на информация. В един век на компютри, копирни машини, факсове и Интернет, забраните, наложени от диктаторския режим, ограничават разпространението на откритията, иновациите и бизнес-новините и по този начин спират участието на тези страни в глобалната бизнес-мрежа. Това последното има може би най-голям ефект. Страна, която се опитва да наложи политически ограничения върху комуникациите, неизбежно ще отпадне от глобалната икономическа надпревара; рано или късно, революцията в компютърните технологии ще я принуди да вдигне бариерите пред свободата на словото и свободата на сдружаване. Времето ще покаже дали тази прогноза е вярна.

Всичко това може да звучи убедително, но само историята ще има възможността да го докаже.

Типове преход

Въпросът, поставен по-горе, не е само вълнуващ интелектуален проблем. Той има голямо практическо значение в политиката, когато прогнозираме събитията в страните, които реформират икономиките си, но все още остават под комунистически контрол.

По отношение на политическата природа на прехода от социалистическа към капиталистическа система се очертават три типа промени.

При първия тип, комунистическата диктатура се заменя с антикомунистическа. Такива събития имаше през 1919 г., когато падането на съветската република на Бела Кун бе последвано от период на бял терор. Незрялата и незавършена социалистическа система на Алиенде в Чили бе повалена от военния преврат на Пиночет, който наложи господството

---

[20] *Тази връзка е подчертана от Mancur Olson (1996, p.18)*

[21] *Инвеститорите ценят както стабилната демокрация, така и стабилната диктатура, налагана с желязна ръка. Това, което най-много ги отблъсква, е нестабилната демокрация.*

на терора за няколко години, така че политическата власт бе демократизирана (не съвсем последователно) едва след като капитализмът се върна и укрепна. По същия начин, диктаторският режим, наложен от Съветския съюз в Афганистан, даде път на една антикомунистическа, теократична диктатура.

Вторият тип се олицетворява от някои източноевропейски страни в процес на преход. Те преживяват една "нежна революция". Там липсваха фази на антикомунистически терор. Вместо това, демократическата система се изгради върху руините на стария политически режим. Тези страни или развиха демократичните институции, или предприеха стъпки в тази насока.[22]

Китай (а може би и Виетнам) могат да бъдат разглеждани като преход от трети тип. Комунистическата партия се трансформира чрез промяна отвътре – от остра, безжалостно антикапиталистическа политическа сила тя започва да се превръща в такава, която е скрито, но откровено прокапиталистическа.[23] Има взаимно проникване между комунистическата партия, централната и особено местната държавна власт и прослойката на частния бизнес, оформяща се като водеща. Създаде се слой от кадри, превърнали се в буржоа и капиталисти. Обичайно е за партиен функционер да навлезе в бизнеса, докато в същото време запазва и партийния си пост. Където това не става, съпруга, брат, сестра или дете вършат същото вместо тях, така че политическата и икономическата власт буквално "остава в семейството".

Развитието на този процес не може да бъде подкрепено със статистически данни. Все пак, феноменът е забелязван от онези, които имат възможност да наблюдават процеса отблизо и отвътре.

Нека предположим, че този процес продължи през следващите няколко години. В такъв случай смяната на системата може да поеме в няколко посоки. Едната от тях е да се запази монопола на господстващата комунистическа партия. Съгласно собствената си терминология, тя ще продължи да нарича себе си комунистическа, но в действителност ще стане определено прокапиталистическа. В този случай критерият в блок 1 от

---

[22] *Разбира се, това не може да бъде казано за всички страни от Източна Европа или всички републики от бившия Съветски съюз. Продължават да са налице важни елементи от диктаторското управление, например в Югославия, в Беларус и в някои страни от Централна Азия.*

[23] *Конгресът на Китайската комунистическа партия през есента на 1997 г. съчета комунистическата фразеология с практическите резолюции, които имаха за цел да задълбочат разпространението на капитализма. Това засилва вероятността на сценария, който очертах.*

диаграмата ще бъде изпълнен. При този вариант на развитие на събитията Китай ще се насочи към някаква капиталистическа система. При нея една група от хора ще упражнява политическа диктатура. Тя ще нарича себе си комунистическа, но на практика няма да е по-малко приятелски настроена към частната собственост и пазарния механизъм, отколкото Пиночет или следвоенните южнокорейски диктатори.

Другият възможен път е свързан с постепенното, но устойчиво зараждане на демократични процеси. Възникват опозиционни политически групи, враждебни на комунистическата партия и демократичните институции започват да се развиват устойчиво или с прекъсвания.

Възможни са и други пътища. Със сигурност не искам да правя политически пророчества. Единствената ми цел е в тези коментари да посоча, че различните потенциални пътища, които може да поеме трансформацията в Китай, могат да бъдат вместени в концептуалната рамка на това изследване.

Два положителни резултата

Много хора си правят илюзии относно резултатите, очаквани от смяната на системата. Това се отнася не само за обикновените граждани с по-малко познания за историческите и международните събития, но и за мнозина интелектуалци. От моя гледна точка, настъпването на смяната на системата имаше два положителни резултата.

Вече посочих първия. Преобладаването на частната собственост и пазарните отношения са неотделими от демократичния процес. Това преимущество е правилно оценявано от онези, които добре осъзнават тази връзка и които придават висока стойност на демокрацията в своята собствена субективна скала от ценности. Има хора, които омаловажават демокрацията, защото тя никога не е била важна за тях, и са забравили как са живели, с орязани политически свободи, управлявани от тиранично правителство, налагащо властта си чрез сила. Никакви рационални аргументи не биха ги убедили в достойнствата на демокрацията. Дори онези, които ѝ възлагат големи надежди, трябва да осъзнаят, че просто смяната на системата не гарантира демокрация. Тя е само едно от необходимите условия за демократизирането на една страна.

Другото предимство на капиталистическата система е, че при нея техническото развитие е по-бързо, тя е по-склонна да прокарва нововъведения. Това е свързано с факта, че тя разчиства пътя за предприемчивостта и инициативата в икономиката. Капиталистическото предприемачество използва човешките и природните ресурси по-ефективно, отколкото со-

циалистическата система. Това означава, че за по-продължителни периоди от време, нарастването на производството и производителността на труда става с по-бързи темпове, вследствие на което нараства и материалното благосъстояние на хората.

Таблица 2

Икономически растеж и разходи за труд 1950-1989 г.

Страна	БВП на глава от населението		1950 = 100	Годишен брой отработени часове на глава от населението
	през 1950	през 1989		
Чехословакия	3.465	8.538	246.4	936
Унгария	2.481	6.722	270.9	839
СССР	2.647	6.970	263.3	933
Гърция	1.456	7.564	519.5	657
Ирландия	2.600	8.285	318.7	524
Португалия	1.608	7.383	459.1	738
Испания	2.405	10.081	419.2	591

Източник:

A. Maddison (1994), pp. 22, 43.

Забележка:

Таблицата показва данните за трите европейски социалистически страни, взети от съответните таблици в източника. Те са сравнени с данните за четирите най-слабо развити европейски капиталистически страни през базовата година (1950). БВП на глава от населението от първата и втората колона е даден в щатски долари по американски относителни цени от 1985 г.

Нека спомена един рядко цитиран в наши дни автор – Владимир Илич Ленин. Той заявява, в самото начало на установяването на социалистическата система, че надпреварата между капиталистическата и социалистическата система накрая ще бъде решена в полза на тази, която осигури по-висока производителност. Истинската значимост на обрата през 1989-1990 г. е, че социалистическата система загуби тази надпревара. Това се потвърждава ясно от сравнението на статистическите данни, които показват икономическите резултати на двете системи за по-дълъг период от време (вж. таблици 2 и 3). Забележително е, че БВП на социалистическите страни в таблица 2 нараства много по-бавно, отколкото при капиталистическите страни при сходно равнище на развитие през взетата за база 1950 г. В същото време последната колона показва ясно, че работниците в социалистическите страни прекарват много по-дълго на работ-

ното си място. В таблица 3 като база за сравнение е взета Австрия. Това е оправдано исторически, защото до края на Първата световна война Австрия, Унгария и територията, която по-късно е станала Чехословакия са съставлявали Австро-Унгарската империя. Дори част от днешна Полша също е принадлежала към империята. Австрия винаги е била най-развитата страна в групата, а изоставането на останалите се задълбочава още повече при социалистическата система.

Таблица 3

Увеличаване на изостаналостта от Австрия

(проценти: Австрия = 100)

Страна	1937	1960	1970	1980
Чехословакия	90	91	78	70
Унгария	63	56	51	52
Полша	53	54	47	45

Източник:

P. Marer (1989), въз основа на изследването на É. Ehrlich (1987).

Забележка:

Въпреки че таблицата съдържа данни до 1980 г., от други източници става ясно, че изостаналостта от Австрия продължава да нараства през последните години.

Резултатите от надпреварата изглеждат драматично в случаите на разделени страни: това проличава при сравнението на Източна и Западна Германия преди обединението или на днешната бедстваща Северна Корея и просперираща Южна Корея.

Това по-добро постижение произтича от основните характеристики на двете системи. В това отношение преимуществото на капиталистическата система е неоспоримо, въпреки че страните извървяват различен път преди да се очертае това преимущество. На някои това отнема години, а на други, и десетилетия.

Прекарах няколко десетилетия, сравнявайки двете системи и моето заключение е, че *тези и само тези два резултата* следват като правило от различните характерни черти на капитализма и социализма. Смяната на системата е положително явление за онези, които оценяват високо тези две преимущества. Никакви други резултати не произтичат от факта, че е настъпила смяна на системата.

Алтернативи

Разбира се, нововъзникналото общество ще има и някои други черти, които ще повлияят силно върху живота на хората. Както вече споменах, социализмът и капитализмът имат различни исторически проявления, които могат да се различават в следните отношения:

- Колко демократичен или диктаторски е политическия режим? До известна степен това вече беше дискутирано. Аз просто го споменавам отново, за да завърша разглеждането на алтернативите.

- Доколко е открита една страна към външния свят? Доколко свободно потоците от капитал, труд, стоки и информация могат да се движат между въпросната страна и останалите? Доколко е напреднала в процесите на интеграция и глобализация, или обратното, доколко е откъсната от тези процеси?

- Колко значима е ролята, която държавата играе в икономиката? До каква степен се намесва в пазарните процеси чрез законовото регулиране, ограниченията върху частните предприятия и свободата на навлизане в бизнеса, целенасочената (а не неутрална) фискална политика, регулирането на цените и активната политика на доходите?

- Има и четвърти въпрос, който частично се припокрива с третия – доколко държавата се намесва в процесите на преразпределение? Каква роля играе в осигуряването на социалните услуги, в осигуряването и финансирането на пенсиите, здравеопазването и образованието? Доколко отговаря на определението "социална държава"?

Тези точки отбелязват четири *измерения,* подходящи за характеризирането на принадлежащите към капиталистическата система страни. Има и други измерения, които не съм споменал, но посочените по-горе са със сигурност най-важните. Всички капиталистически страни по всяко време могат да бъдат локализирани в пространството, определено от тези четири (или повече) измерения. Точното място на една страна в това пространство не се определя просто от смяната на системата.

Не е възможно, като използваме системата от понятия, приложена в това изследване, да обясним изявленията на някои политически движения, че се стремят към една "социална пазарна икономика", *вместо* към капитализъм. Нека вземем за пример западногерманската икономика след Втората световна война, която мнозина политици са склонни да определят като "социална пазарна икономика". Ако си послужим с критериите в това изследване, можем да кажем, че в Западна Германия има капиталистическа система – един вариант, белязан от висока степен на намеса

на държавата в четвъртото измерение, споменато по-горе ("социалната държава", преразпределението).

Нека да бъда правилно разбран: не възразявам, когато към определението "пазарна" се прибавя и думата "социална", ако намерението е да се подчертае, че освободеният от всякаква държавна намеса пазар води до такова разпределение на доходите, което от морална гледна точка е неприемливо. Едно е да се каже, че капитализмът изисква институционални корекции, а друго е да се създава впечатлението, че "социалната пазарна икономика" и "капитализмът" са две различни социални системи, между които е възможно да избираш.

Според доводите в това изследване не съществува алтернатива на "капиталистическата система". Все пак, има неограничен брой алтернативи *в рамките на* капиталистическата система. Една страна може да се отдалечи от сегашното си състояние чрез промени в някои от посочените четири измерения. Няма пълен детерминизъм, *има* алтернативи. Различните партии и движения дават различни отговори на тези въпроси. Посоката, степента и скоростта на промяната зависят от отклика и действията на сегашните и бъдещи поколения.

Необходимостта от ясен анализ

Двете големи предимства, произтичащи от смяната на системата се нуждаят от време, за да се изявят напълно, а също така изискват и големи жертви. Различните трудности и загуби в периода на постсоциалистическия преход се нуждаят от специално изследване. Ще се ограничa да предложа някои основни тези, с помощта на които да ги анализирам. Не е за пренебрегване кое причинява проблемите и загубите. Нито пък е без значение дали трудностите се стоварват неочаквано и изненадващо или могат да бъдат логично предсказвани.

Въпреки че някои от мислите, които изказвам тук, могат да бъдат полезни за външни наблюдатели и изследователи на постсоциалистическия преход, аз ги адресирам предимно към гражданите на страните, в които той се извършва.

- Една от възможните причини за проблемите, е че тези страни изостават много от икономическото равнище на развитите страни. Има много исторически причини за тази изостаналост и относителна бедност. Една от тях е ниската ефективност на социалистическата система. Това явление обаче не води началото си от смяната на системата.

Степента на изостаналост е различна за различните страни. Едва ли

всички постсоциалистически страни ще успеят някога да се изравнят със страните, по-напреднали в икономическото си развитие. Заслужава да се помисли върху въпроса дали някои изоставащи днес страни след време няма да изпреварят една или друга от страните, които днес са по-напред в развитието си. Сравненията с по-развитите страни огорчават гражданите на страните в преход. Няма бърз начин за преодоляване на проблемите, произтичащи от изостаналостта. Те могат да бъдат облекчени само чрез икономически растеж.

■ Капиталистическата система, подобно на социалистическата, притежава някои присъщи ѝ недостатъци, специфични за системата. Трябва да се каже, че тя съвсем не е идеалното общество. И радикалните ѝ опоненти, и обективните ѝ защитници еднакво съзнават непривлекателните ѝ страни, включително загубите и несправедливостите в различни форми. Както социалистическата система страда от хроничен дефицит, така и капиталистическата система е съпътствана от хронична безработица, от която може да се освободи само временно при изключителни обстоятелства. Равнището на заплатите на пазара на труда, контролиран от пазарните отношения, в съчетание със съществуването на доход от капитал и системата на наследяване, произтичаща от правото на свободно разпореждане с частната собственост, създават неравенство. Една от чертите на "пазара, диктуван от купувачите" е агресивната реклама, тъй като продавачите се стараят да спечелят купувачите чрез всички възможни средства. Не си заслужава да говорим за разминаването между очакването и реалността. Подходящата държавна политика може да смекчи тези проблеми, но не може изцяло да предпази обществото от последствията им.

Всеки може да направи своя "анализ на съотношението разход-полза". Нека хората от постсоциалистическия регион решат, в съответствие с тяхната ценностна система, дали двете големи предимства, споменати по-горе, следващи въвеждането на капиталистическата система, компенсират проблемите, които я съпровождат.[24] Ако не ги компенсират, нека подкрепят предишната система. Ако ги компенсират, нека разберат веднъж завинаги, че това са нежелани, но неизбежни странични ефекти, съпровождащи смяната на системата. От първото становище логично следва революционното отхвърляне на капитализма, а от второто – под-

---

[24] *В едно по-раншно мое изследване писах иронично за тези, които разглеждат системите в историята като супермаркет. Това е като да обикаляш с количката и да вземеш пълната заетост от рафта на социализма, а техническото развитие и изобилието от стоки от капиталистическия. Историята предлага "продажби в пакет" с определено съдържание и етикети на алтернативни системи. Всеки пакет съдържа преимуществата, специфични за системата и недостатъците на избраната формация.*

крепата на реформите *в рамките на* капиталистическата система.

■ В предишния раздел споменах, че във всеки момент от историята, всяка от различните капиталистически страни заема специфично място в пространството, определено от четири (или повече) измерения, характеризиращи системата. Тези, които критикуват или се противопоставят на някои нежелани явления, могат всъщност да не искат да отхвърлят капиталистическата система като цяло. Те може да желаят страната им да заеме различно място в "пространството от характеристики" на системата. Могат да искат страната им да бъде по-отворена или по-изолирана във външнополитическо отношение. Те могат да искат да живеят в капиталистическа страна, където разходите за осигуряване и данъците, необходими за финансирането им да бъдат по-високи или по-ниски и т.н. Същността на проблема е до известна степен свързана с типовете, дискутирани в т. 2, но не се покрива напълно с тях. Този тип изисква хората преди всичко да решат кои са политическите сили, способни да тласнат обществото в желаната посока, и кои са силите, които се противопоставят на тази промяна.

■ Има някои проблеми, които не произтичат от първоначално неблагоприятна позиция (както в т. 1), или от трайни неблагоприятни странични ефекти в крайното състояние след прехода (т. 2), или от мястото на страната в пространството, определено от характеристиките на системата (т. 3). Те са следствие от самата промяна, от трудностите при прехода от една система към друга. Тези проблеми могат да бъдат описани в изречения, които включват думите "все още". Новата структура на предлагането, което да съответства на търсенето, все още не се е появила. Познанията и опитът, необходими за функционирането на пазарната икономика и демократичната политическа система все още липсват. Институциите на новата система все още не са развити. Тези проблеми са временни. Има надежда, че ще преодолеем проблемите рано или късно. Нужно е време и еволюционно развитие, въпреки че мерките, взети от правителството, могат да ускорят преодоляването на проблемите на прехода.

■ И накрая, съществуват грешки и пропуски на правителства, служебни лица, политици, работодатели и работници, на партии и организации. Съществуват нечестност, корупция, небрежност и некомпетентност. Трябва да им се противопоставим.

Не бих искал да спре борбата с грешките. Дори и в такива случаи, мъдростта изисква да признаем, че те са част от човешкото съществуване.

Разбираемо е, че гражданите на постсоциалистическите страни не подлагат на внимателен анализ и не правят разлика между петте споме-

нати причини за проблемите им и просто се чувстват разгневени или огорчени от тях. Все пак това, което е разбираемо за обикновените граждани, става неприемливо, от моя гледна точка, за изследователите в социалните науки, интелектуалците, за тези, които формират общественото мнение, и преди всичко за политиците. На тези групи не е позволено да проявяват невежество и повърхностност или да се примиряват със съзнателното объркване на различните причини за проблемите на страната, евтината демагогия и популистката агитация. Изисква се трезв анализ и моето изследване има за цел да допринесе за него. ❑

Литература

Barro, Robert (1991): 'Economic Growth in a Cross-section of Countries', *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 407–43.

Barro, Robert (1996a): 'Democracy and Growth', *Journal of Economic Growth*, Vol. 1, No. 1.

Barro, Robert (1996b): *Determinants of Democracy*, mimeo, Cambridge: Harvard University.

Berlin, Isaiah (1969): 'Two Concepts of Liberty', in: *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press, pp. 118–72.

Böröcz, József and Ákos Róna-Tas (1995): 'Small Leap Forward. Emergence of New Economic Elites', *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5, pp. 751–81.

Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven and London: Yale University Press, pp. 1–16.

EBRD (1996): *Transition Report*, London: EBRD.

Ehrlich, Éva. (1987): *Absolute and Relative Economic Development Levels and their Structures, 1937–1980*, Budapest.

Eyal, Gil, Iván Szelényi and Eleanor Townlsley (1997a): 'The Theory of Post-Communist Managerialism', *New Left Review*, No. 222, pp. 60–92.

Eyal, Gil, Iván Szelényi and Eleanor Townlsley (1997b): *Making Capitalism Without Capitalists*. London: Verso, forthcoming.

Gedeon, Péter (1997): 'The Economics of Transformation and the Transformation of Economics', *Economic Systems*, Vol. 21, No.1, pp. 72-77.

Hayek, Friedrich A. (1960): *The Constitution of Liberty*. London: Routledge, and Chicago: Chicago University Press.

Hayek, Friedrich A. (1989): *Order–With or Without Design*. London: Centre for Research into Communist Economies.

Hanley, Eric, Natasha Yershova and Richard Anderson (1995): 'Russia – Old Wine in New Bottle? The Circulation and Reproduction of Russian Elites, 1983–1993', *Theory and Society*, Vol. 24, pp. 639–668.

Holmes, Leslie (1997): *Post-Communism. An Introduction*, Cambridge: Polity Press, pp. 157–65.

Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and London: University of Oklahoma Press.

Kis, János (1996): 'A rendszerváltásnak vége' (The End of the Change of System), *Beszélő* Vol. 3/1, No. 6, pp. 4–10.

Kornai, János (1980): 'The Dilemmas of a Socialist Country: The Hungarian Experiment', *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 4, No.2, pp. 147–157.

Kornai, János (1992): *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton: Princeton University Press and Oxford: Oxford University Press.

Lindblom, Charles E. (1977): *Politics and Markets. The World's Political-Economic Systems*, New York: Basic Books, pp. 131–43.

Maddison, Angus (1994): 'Explaining the Economic Performance of Nations, 1820–1989', in: William J. Baumal *et al.* (eds.): *Convergence of Productivity. Cross-National Studies and Historical Evidence*, Oxford: Oxford University Press, pp. 20–61.

Marer, Paul (1989): 'The Economics of Trade of Eastern Europe', in: W.E. Griffith (ed.): *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain*, Westview Press.

Mueller, John (1996): 'Democracy, Capitalism, and the End of Transition', in: Michael Mandelbaum (ed.): *Postcommunism: Four Perspectives*, New York: Council of Foreign Relations, pp. 102–67.

Murrell, Peter (1995): 'The Transition According to Cambridge, Mass.', *Journal of Economic Literature*, Vol. 33, No. 3, pp. 164–78.

Offe, Claus (1991): 'Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe', *Social Research*, Vol. 58, No. 4, pp. 893–902.

Olson, Mancur (1996): *Capitalism, Socialism, and Dictatorship*, mimeo, College Park: University of Maryland.

Pickel, Andreas (1993): '*Can Capitalism Be Constructed? Competing Conceptions of Postcommunist Economic Transition*'. Paper presented at the 25th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Honolulu, Hawaii, November 19-22.

Polányi, Karl (1944): *The Great Transformation*. New York: Farrar and Rinehart.

Róna-Tas, Ákos (1994): 'The First Shall Be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism', *American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 1, pp. 40–69.

Róna-Tas, Ákos (1997): *The Big Surprises of the Small Transitions*, Ann Arbor: Michigan University Press.

Schumpeter, Joseph A. (1942): *Capitalism, Socialism, and Democracy*, New York: Harper.

Skidelsky, Robert (1996): 'The State and Economy: Reflections on the Transition from Communism to Capitalism in Russia', in: Michael Mandelbaum (ed.): *Post-Communism: Four Perspectives*, New York: Council on Foreign Relations, pp. 77–101.

Tavares, José and Romain Wacziarg (1996): *How Democracy Fosters Growth*, mimeo, Harvard University.

Wasilewski, Jacek (1995): 'The Forming of the New Elite: How Much Nomenklatura is Left?', *Polish Sociological Review*, No. 2, pp. 113–123.

Ликвидиране на икономиката на дефицита: общ анализ и изследване на процесите в Унгария.[1]

1. Увод

Една от най-типичните черти на класическия социализъм е икономиката на дефицита.

Една икономическа система се определя като икономика на дефицита, ако има съвпадение между следните условия: явленията на дефицита са, **първо**, общи, т.е. те се проявяват във всички сфери на икономиката (в търговията със стоки и услуги, средствата за производство, включително и инвестиционните стоки, заетостта, вноса и износа и международните форми и средства на разплащане); **второ**, чести, а не изключителни или спорадични; **трето**, интензивни, които въздействат силно върху поведението на икономическите агенти, икономическата среда, определят белезите и резултатите на икономическите процеси и **четвърто**, хронични, постоянно проявяващи се, а не временни.[2]

Преминаването към пазарната икономика на капитализма е съпроводено с елиминиране на икономиката на дефицита.

---

[1] *Бих искал да благодаря на всички за полезните коментари и ценни съвети за първоначалните варианти на настоящото изследване и най-вече на Франсис Батор, Жужа Даниел, Ищван Габор, Янош Гач, Янош Кьолью, Мария Лако, Джон Литуак, Ж. Лоран, Андраш Симонович, Дейвид Старк, Каталин Сабо и Ева Вареги. Моята изследователска работа бе подкрепена от Унгарската национална научноизследователска фондация, ЕБВР, Колегиума на Будапеща и Института за висши изследвания, на които изразявам моята най-дълбока благодарност.*

[2] *Вж. Kornai (1992), p. 233.*

Настоящето изследване разглежда проблема на две плоскости. Една от тях е плоскостта на общия анализ, където специфичната историческа ситуация, различна за отделните страни, е пренебрегната. На втората плоскост се изследват процесите в Унгария и се използват като илюстрация на направените заключения. И въпреки че на моменти се правят съпоставки със ситуацията в другите страни, нашата задача не е да се представи един всеобхватен сравнителен анализ. Изследването непрекъснато преминава от плоскостта на общия случай към плоскостта на частните процеси в унгарската икономика.

Анализът представлява естествено продължение на по-ранните ми трудове, посветени на проблема на дефицита, чието начало бе поставено от "Свръхцентрализация в икономическата администрация", първоначално обобщено в "Икономическа теория на дефицита" и впоследствие включено в "Социалистическата система". Изхождам от предположението, че читателите на тази статия са добре запознати с литературата, посветена на икономиката на дефицита и концепциите, използвани в нея.[3]

Всеобхватните дебати по проблемите на дефицита в условията на социалистическата система започнаха през последните петнадесет години с дебат за концептуалния апарат на изследване, начина на измерване на дефицита и преди всичко причините за него. Настоящето изследване не си поставя за цел да представи историята на дебатите или да изясни степента, в която различните възгледи бяха потвърдени или отхвърлени от последвалите исторически процеси. Моите собствени представи претърпяха не една промяна от момента, в който започнах да се занимавам с проблема. Опитах се да използвам наученото от други и да ревизирам и допълнително развия собствените си възгледи, като в същото време представя едно синтезирано обяснение за процесите.[4] Подчинен именно

---

[3] *Вж. Kornai (1959) [1957], Chapter IV, (1980) и (1992).*

За преглед на дебатите, посветени на проблема за дефицита, препоръчвам Kornai (1992), chapters 11, 12 and 15, Hare (1989), van Brabant (1990).

[4] *Задълбочено изследвах по-ранни трудове, докато пишех "Икономическата теория на дефицита", които споменавам в Kornai (1980), pp. 29-30, p. 133 и Kornai (1992), pp. 228-9.*

В настоящето изследване искам да изброя имената (в азбучен ред) на всички икономисти, които са взимали участие в аналитичното изясняване на проблематиката от 1980 г. и от които съм научил много: унгарските изследователи Тамаш Бауер, Атила Чикан, Жужа Даниел, Янош Гач, Жужа Капитани, Мариа Лако, Бела Мартош, Андраш Симон, Андраш Симоновиц, Атила Кароли Шоос и Джуди Сабо, както и на чуждите изследователи Робърт Баро, Жан-Паскал Бенаси, Джон Бъркит, Войчек В. Каремза, Кристофър Дейвис, Щефан Голдфелд, Станислав Гомулка, Ирена Гросфелд, Хершел Гросман, Пол Хеър, Доменико Нути, Ришар Порте, Ричард Квонд, Юрген Вайнбул и Дейвид Уинтър. Споменатите икономисти имат издадени по няколко труда, но тук са включени само представителните за всеки автор публикации, които не се цитират на друго място в настоящето изследване.

на тази цел, аз формулирах главите, посветени на социалистическата икономика на дефицита в моята книга "Социалистическата система", а настоящото изследване, което третира въпроси на настоящето и бъдещето на постсоциалистическата икономика, бе замислено в същия дух.

Много автори разглеждат проблема за елиминиране на икономиката на дефицита в условията на постсоциалистическата система. За повечето от тях това не е основният предмет на изследване, затова бегло се засяга в трудовете им. Бих искал обаче да спомена трудовете на Berg and Sachs (1992), Laski *et al* (1993), Rosati (1993) и Zukowski (1993), които провокираха мисълта ми в работата ми върху този проблем.

Втората част описва явленията, появили се по време на процеса на елиминиране на икономиката на дефицита. Предмет на част 3 е причинно-следствения анализ. Част 4 разкрива отношенията между премахването на икономиката на дефицита и състоянието на пазара на труда, а част 5 представя окончателна оценка на промените.

2. Явления, наблюдавани по време на промените

Настоящата част от изследването си поставя двойна цел. Първо, да илюстрира начините, по които процесът на премахване на икономиката на дефицита може да бъде наблюдаван и измерен.[5] Това само по себе си има голямо значение, тъй като изследването продължава с предположението, че този процес е тясно свързан със смяната на системата. Следователно, установяването на какъв етап е дадена страна в процеса на премахване на икономиката на дефицита дава важна информация за това доколко тя е напреднала по отношение на смяната на системата.

Другата цел е да се представят специфичните за Унгария промени на нивото на конкретните явления, така както те се възприемат от купувачите на стоки и услуги.

2.1. Капиталови стоки

Една от характеристиките на икономиката на хроничния дефицит е, че смущенията, забавянето и прекъсванията в производството често са причинени от дефицит на различни суровини (материали, полуготови продукти, компоненти, оборудване или работна ръка). Производителите

---

[5] *Глаголът "илюстрирам" не означава, че използвам цялостна и всеобхватна методология, а просто давам илюстративни примери за практическите и ефективни методи на наблюдение и оценка.*

нерядко прибягват до принудително заместване на производствени фактори; производството може да се прекрати за по-дълги или по-кратки периоди от време, защото има недостиг на някои от основните суровини. Именно този недостиг, а не трудности с продажбите, се превръща в ограничение за растежа на производството поради необходимостта от моменталното и краткосрочното му пренастройване.

В зрялата пазарна икономика ситуацията е точно обратната. Възможни са спорадични проблеми със снабдяването със суровини, но значително по-чести и трайни са ограниченията върху производството, дължащи се на недостиг на поръчки и трудности при продажбите. Първия случай аз наричам *система на ограничените ресурси*, а втория – *система на ограниченото търсене*.[6] Понякога това не са самите физически ресурси, които действат като ефективно ограничение върху производството, а количеството, което се предоставя на ползвателите като предлагане. Следователно, концепциите за система, *ограничена от предлагането*, и система, *ограничена от търсенето*, стават повече или по-малко синонимни с предишната двойка. Идеален, чист случай на едната или друга система никога не се наблюдава в реалната икономика – както предлагането, така и търсенето могат да действат като ограничения на микроравнище. При сравнение на двете системи достатъчно е да се изясни коя от двете променливи има доминираща роля в ограничаването на производството.[7]

В условията на реформаторския социализъм и после по време на постсоциалистическия преход икономиката се отдалечава и преминава от режим на ограничените ресурси (ограничен от предлагането) към режим, ограничен от търсенето. По същество този процес вече е осъществен в Унгария, както става ясно от таблица 1. Ролята на суровините като ограничение върху икономиката е станала незначителна, докато тази на търсенето като ограничение върху производството се е увеличила значително. Следователно, производството повече не се осъществява в условията на обичайната в продължение на десетилетия икономика на дефицита.

Както се вижда от таблица 1, промяната не е внезапна, а постепенна. Позволете ми да приведа като пример няколко цитата, за да илюстрирам

---

[6] *За първи път споменавам за тази концепция в мое изследване от 1979 г. За ранни примери в литературата по проблема вж. Kornai (1992), p. 292.*

[7] *Предмет на дихотомията са ефективните ограничения върху възможността за* ***моментално*** *нарастване на производството и трябва да се разграничи от факторите, определящи разпределението на ресурсите, обема и структурата на производството* ***в дългосрочен план****, както и от ролята, която търсенето и предлагането играят в този процес. Този проблем не е обект на вниманието ни в настоящето изследване.*

Таблица 1

Пречки за производството

(данни от икономически наблюдения, проведени в Унгария в %)

Тримесечие	Недостатъчно търсене	Недостиг на работна сила	Недостатъчно предлагане на суровини и резервни части			Проблеми във финансирането
			Вътрешно производство	Внос		
				в рубли	в долари	
1987/1	26.0	22.2	41.2	42.6		31.2
2	27.4	23.7	42.3	46.7		24.3
3	21.3	24.1	46.6	50.4		22.1
4	24.1	15.8	39.4	41.8		20.4
1988/1	28.0	15.7	50.0	16.6	32.8	32.7
2	28.3	24.7	44.1	17.2	35.3	36.4
3	27.3	23.0	45.3	18.2	64.0	35.0
4	30.7	19.3	38.5	14.9	22.4	40.1
1989/1	38.0	21.5	37.6	14.4	17.9	49.6
2	40.1	22.0	28.7	11.0	11.8	46.1
3	40.4	21.9	27.5	10.3	8.9	46.8
4	51.2	13.4	21.4	8.0	6.3	49.4
1990/1	51.3	12.1	13.8	5.8	3.9	57.8
2	56.1	13.9	13.0	3.4	2.2	45.2
3	51.0	10.3	15.3	4.6	5.2	51.9
4	54.5	4.3	11.3	3.2	3.7	48.7
1991/1	60.6	4.3	9.4	2.3	2.6	53.2
2	70.1	4.0	7.1	1.5	2.4	54.1
3	66.8	3.3	6.2	1.2	2.0	52.7
4	65.9	3.0	7.2	0.5	1.0	47.3
1992/1	65.1	3.3	5.8	0.3	1.0	51.0
2	62.2	7.4	5.9	0.7	1.5	45.9
3	56.1	4.4	10.6	1.7	3.1	47.8
4	54.5	4.8	8.7	0.7	2.3	42.9
1993/1	57.7	2.2	6.1	1.3		45.5
2	66.3	3.0	8.1	3.3		47.2
3	67.9	3.7	7.5	3.1		48.6
4	62.5	4.3	9.4	2.4		47.3

Източник:

Kopint-Datorg (1994).

Забележка:

Наблюдението прилага методологията, изготвена от немския изследователски институт IFO, която е използвана и в някои други страни. Респондентите определят пречките пред производството без каквито и да било ограничения за броя им. Данните показват относителната честота в проценти. (Например през първото тримесечие на 1987 г. 26% от анкетираните определят, заедно с други фактори, недостатъчното търсене като основна пречка.) Съществуват и други споменати от респондентите пречки, които не са включени в таблицата. Търговията в рубли обхваща бившите страни от СИВ. Изследването не включва търговията в рубли и долари през 1987 и 1993 г. Данните за тези две години се отнасят за всички внесени суровини и резервни части.

начините, по които много познавачи на социалистическа и постсоциалистическа икономика оценяват промяната в контекста на сходна концептуална рамка. В Чехословакия, където този преход се осъществи много бързо, Винтрова отбелязва: "с неочаквана скорост преобладаващата, ограничена от предлагането (дефицити) чехословашка икономика се трансформира в икономика, изцяло ограничена от търсенето, независимо че редица структурни дефицити продължават да съществуват поради липсата на гъвкавост на пазара, а се появяват и нови. Но почти мигновено липсата на продажби се превърна в основния проблем за производството." Росати констатира, че променящите се макроикономически условия в Полша "са симптоми на трансформирането на ограничената от предлагането икономика на Корнай в икономика от кейнсиански тип, ограничена от търсенето. В друга статия за процесите в Полша, след като описва измененията в кривите на търсенето и предлагането, Зуковски твърди, че "по този начин една ограничена от ресурсите система се превръща в система, ограничена от търсенето."[8]

В условията на системата, ограничена от ресурсите (предлагането), производителят е несигурен относно снабдяването със суровини и материали, с което се поставя начало на тенденцията за презапасяване. Запаси се формират преди всичко от натрупването на суровини и материали. За продажбите не съществуват трудности поради наличието на хронични дефицити, вследствие на което обемът на запасите от готова продукция е относително малък. Съгласно тази логика на мисли съотношението между запасите от суровини и материали и запасите от готова продукция отразява правилно коя от двете променливи доминира в ограниченията върху производството. Таблица 2 показва данни както в международен план, така и за промяната в Унгария, които да послужат като основа на сравненията. Налице е съществено изменение в съотношението между двата вида запаси, но то все още не е достигнало типичните за зрялата пазарна икономика стойности.[9] Независимо от това, показателят потвърждава факта, че Унгария е постигнала значителни резултати в елиминирането на икономиката на дефицита, наблюдавана в производството.

---

[8] *Вж. Vintrova (1993), p. 84, Rosati (1993), p. 251 и Zukovski (1993), p. 1175.*

[9] *За да избегна недоразумения, бих искал да подчертая, че тук не разглеждаме съотношението между общите запаси и общото производство, въпреки че това е също много важен показател за ефективността на производството и оборота, както и за мудността или гладкостта при координация. По този показател постсоциалистическите икономики в Източна Европа се представят лошо, но това е предмет на друг разговор. Предмет на настоящето изследване е премахването на икономиката на дефицита, а също така и анализа на* ***вътрешния състав на запасите****, т.е. съотношението между запасите от суровини и материали и запасите от готова продукция, а не отношението между запасите и производството.*

Таблица 2

Отношение между запасите от суровини и запасите от готова продукция в промишлеността

Страна	Запаси от суровини / запаси от готова продукция						
	1981-5	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Капиталистически страни							
Австрия	1.06	1.13	1.15	1.27	1.32	-	-
Канада	0.92	1.04	-	1.12	1.05	-	-
Финландия	1.92	1.60	1.72	1.76	1.75	1.45	-
Япония	1.09	0.71	0.71	0.72	0.74	-	-
Португалия	1.66	1.31	1.53	-	-	-	-
САЩ	1.02	1.02	1.04	1.05	1.03	0.99	-
Унгария	6.10	-	-	5.16	4.65	3.50	2.67

Източник:
Таблицата е съставена от Атила Чикан на основата на следните източници: UN (1992) и Chikán (1994).

Отново промяната е постепенна. Трябва да се подчертае, че измененията в съотношенията се ускориха в началото на 90-те години.

2.2. Потребителски стоки

Ако обект на настоящото изследване бяха бившите съветски републики или Полша и Румъния, периодът преди смяната на системата трябваше да се разглежда по години, когато съществуваше сериозен дефицит на основни храни, горива и други потребителски стоки от първа необходимост. Тогавашното състояние на остър дефицит трябваше да се сравни с настоящата ситуация. В Унгария подобен изключително тежък и мъчителен дефицит беше преустановен значително по-рано, още през 70-те години. Постигнат бе постепенен и стабилен напредък в премахването на икономиката на дефицита както по отношение на потребителските стоки и услуги, така и по отношение на капиталовите стоки. Дефицитът се наблюдаваше все по-рядко и по-слабо за все повече стоки, групи от стоки или цели сектори. Дългите опашки започнаха да намаляват, за да изчезнат съвсем. Все по-рядко се прибягваше към принудителна замяна на производствените фактори – купувачите можеха да намерят оригинално предлаганата стока или услуга без трудности.

Позволете ми да приведа като пример три групи от стоки, при които

икономиката на дефицит оцеля в ариергард в Унгария. Една от тези групи включва стоките на автомобилната промишленост. Таблица 3 представя основните данни за чакането с години за нови коли. Тя обхваща периода до 1992 г., след което опашките, причинени от недостига, изчезнаха.[10] Днес продавачите на коли държат значителни запаси от непродадена стока в наличност.

Таблица 3

Чакане на ред за коли в Унгария

Година	Коли, продадени без чакане на ред (%)	Коли, продадени след чакане на ред (%)	Период на чакане (години)
1982	21.5	78.5	2.6
1983	25.3	74.7	2.4
1984	23.6	76.4	2.1
1985	24.4	75.6	1.9
1986	22.5	77.5	2.0
1987	24.5	75.6	1.9
1988	23.2	76.8	2.3
1989	42.7	57.3	2.9
1990	52.3	47.7	2.3
1991	93.8	6.2	1.2
1992	100.0	0.0	-

Източник:

Таблицата е изготвена от Жужа Капитани въз основа на следните източници: 1982-8: Kapitány (1989), pp. 593 - 595; 1989-92: Kapitány (1993), pp. 45-46.

Втората голяма група обхваща стоките на електронната промишленост, информационните технологии и телекомуникациите. През 80-те години вносът на тези стоки от държавните търговски фирми и производството им от държавни предприятия бяха изключително ограничени. Дефицитът беше много тежък, като се компенсираше единствено от полулегален или изцяло нелегален внос. Вносът на подобни стоки се "наду" по-късно, благодарение на явлението, познато като туризъм с цел пазаруване. От 1992-1993 г. насам предлагането в Унгария е достатъчно, а продавачите

[10] *Дори и в една развита пазарна икономика е възможно да се изчака няколко седмици за доставката на автомобил, ако клиентът не закупува стоката от наличните запаси, а е направил специална поръчка по отношение на някои качествени критерии като цвят, някои екстри и др. Продължителността на изчаквателния период зависи единствено от организационни и технически фактори и не може да се определи като наличие на дефицит. Разбира се, и в Унгария има такъв организационно-технически период.*

започнаха да изпитват трудности с продажбите.

Третият пример засяга пазара на жилища, който заслужава внимание не само поради изключителното му влияние върху стандарта на живот, а защото съществуват няколко важни концепции и взаимоотношения, които могат да се изяснят именно чрез този пример.

От гледна точка на логиката се очертават няколко ясно изразени явления, които често се бъркат. Едно от тях е *дефицитът на жилища*, който се появява, когато потенциалният наемател на апартамент или потенциален купувач на собствено жилище е готов да плати цената в момента, но сделката не се осъществява на тази цена поради недостиг в предлагането. В същото време има свръхтърсене на жилища. В обратния случай или собственикът на наетото жилище го предлага под рента на потенциален наемател, или собственикът на недвижимия имот предлага правата си на собственост на потенциален купувач, но и в двата случая наемателят/купувачът не разполагат с необходимата сума пари, за да отговорят на желания наем или продажна цена. Проблемът, с който се сблъсква наемателят, не е дефицит, а *невъзможността* да си позволи да наеме дадено жилище. Като разчита настоящия си или бъдещ доход, наемателят установява, че не може да си позволи исканата сума за наем, или, просто казано, не може да наеме жилището поради *липса на пари*. В този случай налице е свръхпредлагане.

Необходимо е да направим по-детайлно описание на дефицита на жилища, за да анализираме състоянието на жилищния сектор. Понятието "дефицит на жилища" се използва, без то да се окачествява или категоризира. То се използва в смисъл на общ дефицит на жилища, който е чест, силен и хроничен. Съществува обаче частичен дефицит в дадена географска област или на определени видове жилища, даже когато налице няма общ, силен и хроничен дефицит в жилищния сектор.

Казаното дотук ни отвежда към разглеждане на следващото явление – *изборът на жилище*, който може да бъде ограничен дори в икономики, в които съществува свръхпредлагане както на жилища под наем, така и на собствени жилища. Жилищата са едни от най-разнообразните стоки, чието качество се определя от редица характеристики. Изборът се превръща във функция на степента на развитие на дадена икономика (а като част от нея и на жилищния сектор), а също така на усъвършенстването и адаптивността на механизмите за координация. Дори и при наличието на свръхпредлагане в дадена група стоки като цяло, задоволяването на търсенето от страна на купувачите зависи от това колко голям или тесен и колко ефективен е пазарът, на който се осъществяват сделките.

И накрая, проблемите, обсъдени досега, трябва да се разграничат от

истинското *състояние на жилищния сектор*, т.е. потреблението. Независимо от това къде се проявява дефицитът като реално и ефективно ограничение, било то от страна на предлагането на жилища или финансовите възможности на наемателите или купувачите, в крайна сметка на пазара се осъществяват сделки с жилища под формата на продажба или отдаване под наем. В даден момент жилищният сектор разполага с краен брой запаси от жилища, които ще се разпределят по един или друг начин. Голям брой жилища в по-бедните и изостанали страни предлагат малко по площ обитаемо пространство с лошо качество на изпълнението. Много хора живеят в нищета. Подобна потискаща ситуация може да се създаде, ако на пазара има свръхтърсене, с други думи, недостиг на жилища, или пък свръхпредлагане и домакинствата не разполагат с достатъчно средства да си закупят исканото от тях жилище.

Тежък и хроничен дефицит на жилища съществуваше във всички страни в условията на класическия социализъм. Унгария не беше изключение в това отношение, но в годините след реформата на социализма през 1968 г. жилищният дефицит постепенно намаля.[11] Дори днес съществуват две паралелни явления. Все още има свръхтърсене на държавни жилища, които могат да се наемат на ниски, административно определени цени. Този сегмент заема все по-малка и по-малка част от националния запас от жилища, по-малко от 1/5 през 1993 г., главно в големите градове, особено в Будапеща. Но дори и в този сегмент дефицитът се компенсира от "сивия пазар на жилища" – даден наемател може да прехвърли правото си на наем на друг наемател срещу определена сума, за която те предварително са се уговорили. Междувременно по-голяма част от жилищата са станали вече частна собственост. Една от основните промени през 90-те години беше премахването на някои твърде деспотични бюрократични ограничения върху пазара на жилища. Така например през 1989 г. беше премахнат принципът едно семейство да притежава само едно жилище, наемите на частните жилища и условията за отдаване под наем бяха освободени от регулация.

Сега в Унгария има достатъчно предлагане на всички видове жилища, но изборът е твърде малък. Или с други думи, пазарът на жилища е твърде ограничен. В този смисъл в жилищния сектор вече не съществуват принципите на икономиката на дефицита. Всеки гражданин, който разполага с пари, може да наеме или закупи жилище. В контекста на дадените преди малко дефиниции това твърдение е съвместимо с констатацията, че жилищните условия на значителни части от населението са незадоволителни, а някои обществени прослойки живеят в нищета.

---

[11] *Вж. Dániel (1989) и Buckley, Dániel and Thalwitz (1993).*

2.3. Обобщение

Унгарската икономика не може повече да се нарича икономика на дефицита. Независимо че спорадично възникват дефицити в почти всички сфери на икономическа дейност, това явление се наблюдава също така и в една зряла пазарна икономика. Съществуват някои добре дефинирани сектори, които функционират на непазарни и нетърговски принципи (като здравеопазването), в които се появяват силни и хронични дефицити, но ситуацията не се различава от тази в съответните сектори на много развити страни. Ако обаче разгледаме икономиката като цяло, можем да направим заключението, че *в това отношение* Унгария е достигнала състояние, типично за пазарната икономика.

Специфичната особеност в развитието на Унгария е стесняването на дефицита и последвалото го премахване на икономиката на дефицита, което се осъществи постепенно в продължение на голям период от време.[12, 13] Процесът се ускори през 80-те години, особено след смяната на политическата система.

3. Причинно-следствен анализ

Много хора отдават премахването на икономиката на дефицит на един единствен фактор – например освобождаването на цените или прилагането на рестриктивна парична политика. Правят се опити да се формулират явленията на икономиката на дефицит, като се прилагат познатите отношения и връзки между търсенето, предлагането и цените. Настоящето изследване предлага по-комплексно обяснение на процесите. Голямо значение се придава на влиянието на политическите и институционалните промени, както и на икономическите фактори в тесния смисъл на думата. Настоящето изследване не е опит да се обясни края на икономиката на дефицита единствено чрез макроикономически или микроикономически фактори, а чрез комбинация от двата подхода.

3.1. Приватизация, децентрализация и дерегулация

В тази част се дискутира широка група от институционални промени.[14]

---

[12] *В това отношение трансформацията на китайската икономика прилича на процесите в Унгария.*

[13] ***Нова бележка:*** *За постепенния характер на развитието в Унгария вж. Kornai (1996a).*

[14] *Реформата на социалистическата икономика и последвалата постсоциалистическа трансформация на системата обусловиха редица други институционални промени, които също така допринесоха за премахването на икономиката на дефицита. За тях ще стане въпрос по-късно в изследването.*

3.1.1. По-голяма свобода за появата и навлизането на нови фирми на пазара

В условията на класическия социализъм не съществува свободно предприемачество. Големите производствени единици, създадени от партията – държавните предприятия и квазидържавните кооперативи – бяха единствените играчи. Създаването на всяка една нова фирма беше резултат от мудния и бавен процес на управленски решения. Фактът, че съществува недостиг на дадена стока или услуга, не беше причина за появата на нова фирма.

От друга страна, капиталистическата пазарна икономика се характеризира със свободното навлизане на нови фирми.[15] Дефицитът предопределя силни стимули за появата и излизането на пазара на нови фирми, които да разрешат този дефицит, тъй като последният предлага специални възможности за постигане на печалба. В случай, че действащите на пазара фирми пренебрегнат някои от сигналите за дефицит, новите фирми рано или късно ще "запушат тази дупка".

С постепенното премахване на ограниченията все повече нови фирми се появяват в унгарската икономика (вж. таблици 14 и 15 в Kornai, 1996a). Особено в области, където преди това е имало дефицит, се наблюдава голям брой нововъзникащи фирми.

3.1.2. Либерализация на вноса

Класическият социализъм налагаше строги административни ограничения върху вноса. При появата на дефицит на дадена стока управленската бюрокрация не предприемаше автоматично действия за внос на съответните продукти. Ако намираха за необходимо, властите компенсираха недостига с внос, но със същия успех се въздържаха от подобна мярка, като налагаха на купувачите принудителна субституция. В случай, че това не ставаше, те просто признаваха съществуването и непреодолимостта на дефицита.

Една развита пазарна икономика обикновено не е изправена пред подобни бариери, които биха довели до дефицит във вътрешното предлагане.[16] Свръхтърсенето стимулира вноса, защото предоставя възможности за ре-

---

[15] *Тук пренебрегваме за момента съществуващите административни ограничения в някои сегменти, а също така и факта, че присъствието на силни фирми на пазара възпрепятства навлизането на нови предприемачи.*

[16] *В много развити пазарни икономики търговската политика предвижда импортни квоти. Обикновено ограниченията се налагат по протекционистични съображения за онези продукти, за които вътрешното производство напълно задоволява пазара. При подобни условия ограничението на вноса не генерира дефицит.*

ализирането на печалба над средната за страната. До голяма степен либерализираният внос е в състояние да премахне съществени дефицити на търгуеми стоки и услуги, даже в случаи, когато местните производители не могат или с нежелание задоволяват свръхтърсенето.

Таблица 4

Дял на освободените от мита стоки във вноса на Унгария

Отрасъл/сектор	Дял на освободените от мита стоки като % от оборота		Дял на освободените от мита стоки като % от оборота през 1988 г.		
	1989	1990	1991	1992	1993
Минодобив	0	4	51.6	98.8	98.8
Енергетика	-	-	100.0	100.0	100.0
Металургия	0	67	92.7	99.6	99.6
Машиностроене	86	89	98.0	99.7	99.7
Строителни материали	31	28	100.0	100.0	100.0
Химикали	2	73	85.9	89.2	89.2
Лека промишленост	6	45	54.4	69.2	69.3
Друга промишленост	0	43	-	-	-
Хранителна промешленост	60	60	10.9	10.9	10.9
Промишленост	**43**	**71**	**71.6**	**77.4**	**77.5**
Селско стопанство	24	36	-	-	-
Горско стопанство	0	100	-	-	-
Общо внос	**42**	**69**	**-**	**-**	**-**

Източници:

1989 и 1990 г.: Gács (1991a), p.9, 1991-1993 г.: Изготвена от Жолт Мачкаши въз основа на данни от Министерството на международните икономически отношения.

Забележка:

Данните за 1990 г. се отнасят за периода януари-октомври. Данните за периодите 1989-1990 г. и 1991-1993 г. не са пряко съпоставими.

През последните десет или петнадесет години унгарската икономика премина през няколко етапа на постепенно премахване на административните ограничения върху вноса, за да се стигне до почти пълната му либерализация през 1992 и 1993 г.[17] (вж. таблица 4). Ролята на вноса за компенсиране на дефицитите беше улеснена от промяната, за която споменаваме в т. 3.1.1, а именно – по-голямата свобода на навлизане на нови фирми на пазара. Появиха се все по-голям брой нови, частни чужди

[17] *За информация относно либерализацията на вноса и пълното и осъществяване в периода на постсоциалистическия преход, вж. Gács (1991b) и (1994) и бележка под линия 70 в Kornai (1996a).*

търговски компании. Навремето съществуваха няколко огромни държавни търговски предприятия, всяко едно от които държеше монопола върху вноса на определени групи стоки. Сега обаче те се заменят или разширяват от множество конкурентни, нови, по-малки или по-големи частни външнотърговски фирми, които навлизат много бързо в онези сегменти на вътрешния пазар, за които няма достатъчно вътрешно производство.

3.1.3. Премахване на системата от директиви

Класическият социализъм се характеризираше с това, че за държавните и квазидържавните фирми се предначертаваха подробни целеви насрещни производствени планове, за които се определяше лимит на суровините. Сложността и липсата на гъвкавост на зададените команди и неспособността на планиращите органи да реагират на нуждите на ползвателите и консуматорите допринесоха за значителното триене в механизмите на координационния процес, за слабостта на икономиката да се адаптира и пренастройва и впоследствие до появата на дефицити.

Системата от директиви беше премахната в Унгария след реформата от 1968 г., в резултат на което се увеличи автономията на държавните предприятия. Въпреки че различни видове намеса от страна на бюрокрацията орязваше тази автономия, държавните фирми станаха много по-гъвкави в действията си, отколкото преди. Така дефицитите започнаха да се срещат по-рядко и в по-лека форма в условията на реформирания социализъм, отколкото те бяха преди периода на реформата.

3.1.4. Затягане на бюджетните ограничения за фирмите

В условията на класическия социализъм бюджетните ограничения за държавните и квазидържавни фирми бяха меки. Държавата гарантираше тяхното оцеляване дори в случаите, когато продължаваха да трупат загуби. В резултат на това фирмите не бяха чувствителни по отношение на цените и производствените разходи – те не реагираха адекватно на сигналите за промяна в относителните цени и не се стремяха да намаляват разходите си. Тази липса на чувствителност към цените и разходите се проявяваше както от страна на предлагането, така и от страна на търсенето и притъпяваше способността на фирмата да се адаптира към промените.

Бюджетните ограничения за фирмите в една зряла пазарна икономика са твърди. Фирмите максимизират своите печалби. Постоянното генериране на загуби и несъстоятелността на фирмите води до банкрути и в крайна сметка до ликвидация. Икономическото поведение на агентите не

може да се определя от предположението, че държавата ще гарантира оцеляването на дадена фирма чрез спасителни действия – това става само в изключителни случаи. Предприятията са силно чувствителни към цените и разходите. Те се стремят да реагират адекватно към промените в относителните цени както от страна на предлагането, така и от страна на търсенето, като полагат усилия да намалят производствените си разходи. В условията на развитата пазарна икономика това се отнася както за частните, така и за държавните фирми, при условие, че държавният сектор заема твърде малка част и държавата не третира майчински своите предприятия.

Ако разгледаме икономиката като цяло, ще установим, че Унгария е преминала към постепенно затягане на бюджетните ограничения.[18] Два основни фактора участват в този процес:

- Относителният дял на частния сектор през последните няколко години постоянно нараства и продължава да расте. Отчасти това се дължи на приватизацията на държавните предприятия и отчасти на появата на нови частни фирми. Обикновено бюджетните ограничения за частните фирми са твърди от самото им създаване и по-голяма част от тях не очакват финансова помощ от страна на държавата.

- Бивши и настоящи държавни предприятия започват все повече да осъзнават факта, че тяхното оцеляване не е гарантирано. Имаше периоди, когато този процес на учене ускоряваше своя ход. Смяната на политическата система през 1990 г. бе предупреждение, че привилегированият и облагодетелстван статут на държавния сектор не може повече да продължава. Новото, постсоциалистическо политическо управление на страната даде ясно да се разбере, че бъдещето принадлежи на частния сектор – самата перспектива за приватизация на предприятията постави под въпрос гаранциите за оцеляване, автоматично давани в миналото от държавата. В допълнение към това първоначално започнаха инцидентни, а впоследствие множество банкрути и ликвидации. Законът за банкрут на предприятия, приет през 1991 г., и масовите банкрути след влизането му в сила ясно и недвусмислено поставиха края на епохата на меки бюджетни ограничения. И въпреки че този процес в никакъв случай не е приключил, тъй като все още се проявяват симптоми на повтарящи се меки бюджетни ограничения, вече не съществува увереността, че държавата автоматично ще предприеме спасителни операции за оцеляване на фирмите. Държавните фирми започнаха да развиват чувствителност към цените и разходите.

---

[18] *Вж. Kornai (1993a).*

3.1.5. Освобождаване на цените: премахване на субсидиите

Цените по време на класическия социализъм се определяха централно и оставаха фиксирани за дълъг период от време с малки изключения. Основна роля в разпределението на капиталовите стоки играеха плановите разчети: ефектът от влиянието на цените беше слаб поради действието на факторите, споменати в т. 3.1.4, т.е. меките бюджетни ограничения. Цените, разбира се, запазваха своето обичайно въздействие върху търсенето на домакинствата, където бюджетното ограничение беше твърдо. И тъй като изключително много потребителски стоки и услуги имаха нереално ниски цени, благодарение на действащата система за субсидиране от бюджета, се създаде възможност за формиране на свръхтърсене.

Реформите през 1968 г. поставиха началото на постепенното освобождаване на цените в Унгария. Процесът бе ускорен през 80-те години

Таблица 5

Промяна в дяловете на пазарните цени в производствената сфера

Отрасъл	Процент на стоките, чиито цени са образувани по пазарен път във вътрешните продажби								
	1968	1975	1980	1985	1988	1990	1991	1992	1993
Минодобив	21	25	30	20	25	25	50	75	75
Енергетика	5	7	7	10	10	10	10	10	10
Металургия	2	31	96	96	96	96	100	100	100
Машиностроене	61	86	100	100	100	100	100	100	100
Строителни материали	57	75	80	84	100	100	100	100	100
Химикали	43	49	60	55	56	60	90	100	100
Лека промишленост	88	91	94	98	100	100	100	100	100
Хранителна промишленост	78	87	93	92	97	97	100	100	100
Общо промишленост	**58**	**71**	**81**	-	-	-	-	-	-
Строителство	45	13	13	35	100	100	100	100	100
Селско стопанство (суровини)	16	37	37	40	50	82	85	100	100
Транспорт, телекомуникации	0	10	10	25	35	60	60	60	60
Стопанисване на водните ресурси	0	10	10	15	25	25	25	25	25
Търговия (надценка)	0	65	1003	97	97	95	98	98	98
Всички материални сектори	-	**57**	**67**	**68**	**78**	**83**	**80**	**90**	**90**

Източник:

1968-1990: Изготвена от Моника Лукач въз основа на изчисленията, направени от Йолан Пап Ритер и Андраш Бодочи.

1991-1993: Изготвена от Естер Сабо Бакош въз основа на оценките на Управлението за икономически контрол на Министерството на финансите на Унгария.

и по-късно през 90-те години след смяната на политическата система (таблици 5 и 6)[19], но все още не е изцяло приключил – държавното регулиране на цените се запазва не само в области, където обичайно се

Таблица 6

Промени в дела на пазарните цени сред цените на потребителските стоки

Потребителски стоки	Процент на стоките, чиито цени са образувани по пазарен път (вътрешни продажби = 100)							
	1968	1978	1985	1988	1990	1991	1992	1993
Хранителни стоки	13	22	36	73	91	94	100	100
Други хранителни продукти	0	0	29	100	100	100	100	100
Облекло и текстил	25	89	97	100	100	100	100	100
Железарски стоки, технически стоки	13	85	6	100	100	100	100	100
Мебели	0	0	97	100	100	100	100	100
Превозни средства	0	0	22	24	100	100	100	100
Изделия на хим. пром. за домакинството	0	0	69	91	100	100	100	100
Художествени изделия	0	0	86	91	99	100	100	100
Петролни продукти	0	0	30	0	4	100	100	100
Строит. материали, продукти на дървопреработв.	9	0	70	100	100	100	100	100
Горива	0	0	2	5	2	34	100	100
Стоки с медицинско предназначение	0	0	5	9	100	100	100	100
Други промишлени стоки	0	0	91	100	100	100	100	100
Обща стойност на покупките на дребно	17	50	-	80	84	90	100	100
Електр., отопление и др. енергия за дом. нужди	0	0	0	0	0	11	40	40
Цена на водата	0	0	0	0	0	0	0	0
Наеми, жилищни инвестиции[a]	0	0	80	82	82	82	-	-
Оборот на свободния пазар	0	100	100	100	100	100	100	100
Други услуги	0	0	-	-	-	79	75	75
Общи разходи на домакинствата	**21**	**45**	**57**	**80**	**85**	**91**	**93**	**93**

Източник:

Таблицата е изготвена от Моника Лукач и Естер Сабо Бакош въз основа на изчисленията, направени от Йолан Пап Ритер и Управлението за икономически контрол на Министерството на финансите и данни от Централната статистическа служба.

Забележка:

[a] През 1993 г. цените на жилищата бяха свободни и съществуваше таван за наемите.

---

[19] *Имаше моменти, когато правителството, вероятно от съображения за политическа популярност, предприемаше мерки, диаметрално противоположни на общата тенденция за либерализация на цените. Така например през 1993 г. бяха замразени наемите за държавните жилища, което за известно време поддържаше дефицита и тежките проблеми, свързани с финансирането в този важен сектор на икономиката.*

прилага дори в икономиките със строго определени граници на държавна намеса (например естествените монополи), но също и в други сфери. Независимо от това имаме основание да твърдим, че степента на либерализация на цените в Унгария е близо до тази, преобладаваща в много развити пазарни икономики в Европа.

Паралелно с дерегулирането и либерализацията на ценообразуването се осъществява и постепенно премахване на системата за субсидиране на цените.[20] В резултат на това до 1993-1994 г. в Унгария вече бе създадена система на относителни цени, която се приближава до пазарната система на цените.[21]

3.2. Подобряване адаптивността на производството

Изброените институционални промени ще стимулират производството да се адаптира по-гъвкаво и плавно и с по-голяма готовност към преобладаващата пазарна ситуация както по отношение на търсенето, така и по отношение на предлагането. Като оставам изключително в границите на предмета на настоящото изследване, ще разгледам единствено проблемите, свързани със свръхтърсенето. (Влиянието на свръхпредлагането действа в обратната посока.) Наличието на свръхтърсене ще породи различни реакции, които ще доведат до неговото намаляване: първо, корекция на цените, по-специално, относително увеличение на цените и/или второ, корекция в количествата произвеждана продукция, т.е. увеличаване на предлагането и намаляване на търсенето.

Корекцията в количествата произвеждана продукция може да произтича или от очевидността на съществуващото свръхтърсене, или от промяна в цените. Промяната в цените може да окаже по-силно влияние, защото фирмите и домакинствата са станали по-чувствителни към разхо-

---

[20] *Бюджетните разходи за субсидиране на потребителските цени възлизаха съответно на 5,5% от БВП през 1986 г. и 0,7% през 1993 г. Вж. Muraközy (1993), p. 39.*

[21] *Както вече бе споменато в т. 2.2, дефицитът продължава да се проявява в някои сектори (например здравеопазването). Наред с други фактори той се свързва и с факта, че разгледаните в т. 3.1.1 – 3.1.5 институционални промени все още не са осъществени в тези сектори.*

Тук предлагам само описание на ситуацията. Изследването не си поставя за цел до каква степен е желателно тези сектори да се приватизират, децентрализират и дерегулират. Съществуват няколко критерия от етично, икономическо и социално естество, които трябва правилно да се преценят. (Вж. Kornai 1996b и 1996c). Независимо от това опитът, натрупан по време на постсоциалистическата трансформация в Унгария, доказва, че без необходимите институционални промени в тази посока дефицитът в тези сектори ще продължи да съществува дори и в случай, че икономиката на дефицита бъде премахната от икономическата среда като цяло.

дите и цените. Някои от корекциите в количествата произвеждана продукция са краткосрочни и могат да се осъществят на базата на съществуващите производствени мощности, други са дългосрочни и изискват създаването на нови мощности. Дори и в случай, че налице е желание за инвестиране, този процес ще отнеме време. Междувременно корекциите в цените и в количествата произвеждана продукция могат да се използват като начин и средство за преодоляване на дефицита.

Читателите ще имат възможност да проследят точка по точка как описаният тук, добре познат от пазарната теория, процес на адаптиране започва да оказва толкова бързо и всеобхватно доминиращо влияние, колкото и петте институционални промени, обсъдени в предишната глава. Факторите, обуславящи корекцията в цените и количествата произвеждана продукция, са свободното навлизане на фирми на пазара и свободен внос, освобождаване на производителите от закостенялостта и суровостта на производствените планове, затягането на бюджетните ограничения, което е императив за печалбата и свободното движение на цените.

В резултат на проведените институционални промени се създава пазарна ситуация, която от времето на Адам Смит е позната като *конкуренция на продавачите*[22], която замени предишния режим, характеризиращ се с *конкуренция на купувачите*. Концепцията за конкуренцията беше замъглена и обезкръвена от теорията на Валрас за съвършената конкуренция, която описва една крайна и идеална пазарна ситуация с безкрайно много малки продавачи и купувачи, където цените се определят от анонимни процеси, а продуктите са съвършено стандартизирани. Може би обществото, което осъществява преход от социализъм към капитализъм е в състояние по-категорично и ясно да осъзнае, че и в старата, и в новата ситуация истинското съперничество се проявява във повечето сфери на икономиката и то по начин, който не удовлетворява всеки – има победители, но и губещи. В този случай говорим или за предимство на продавача над купувача, или за предимство на купувача над продавача. Тази ситуация възниква само ако на пазара се проявят някои от вариантите на *несъвършената конкуренция*,[23] най-широкоразпространената форма на конкуренция в модерната пазарна икономика, с каквато можем да окачествим ситуацията в Унгария днес. Позволете ми да обобщя някои от основните характеристики на несъвършената конкуренция.

---

[22] *Вж. Smith (1898) [1776], p. 43.*

[23] *Основоположниците на теорията за несъвършената конкуренция са Chamberlin (1962) [1933] и Robinson (1933). От днешната литература по въпроса ще спомена преди всичко трудовете на Dixit and Stiglitz (1977), Hart (1985), Krugman (1979) и Kuenne (1967).*

Продавачът[24] предлага на купувача диференциран, а не стандартизиран продукт. И въпреки че има твърде близки заместители на въпросния продукт (в противен случай продавачът би бил монополист) една оферта се различава от друга по отношение на количество, опаковка, географска близост до купувача, бързина на доставката, условия за плащане и т.н.

При съвършената конкуренция продавачът не може да влияе на цената, тъй като тя се определя от анонимните процеси на пазара. Обратно, при несъвършената конкуренция продавачът може да влияе върху цената. В процеса на ценообразуване внимание трябва да се обърне на ефекта, който цената на собствения продукт на продавача ще има върху търсенето. Тогава продавачът се сблъсква с намаляващата крива на търсенето, при която колкото повече расте цената, толкова по-малко става търсенето на този продукт.

Възможно е да се докаже както от гледна точка на теорията, така и на практиката, че производител, който цели да максимизира печалбата си в условията на несъвършена конкуренция, определя цена, която е по-висока от пределните разходи; обемът на продукцията, от друга страна, ще бъде по-малък от количествата, които се произвеждат при минимален разход за единица продукция. При производителя се освобождават допълнителни мощности. Той е склонен да произвежда по-големи количества на цената, на която потребителят е готов да плати, при условие че купувачът е склонен да закупи по-големи количества на тази цена.[25] И въпреки че продавачът не намалява цената, той ще се опита да спечели купувача чрез други средства, които не са свързани с нея. Това ни отвежда към едно изключително важно за темата на настоящото изследване твърдение – производителят в условията на несъвършена конкуренция се конкурира, съревновава за купувачи, стреми се да опознае техните нужди и изисквания[26] и се приспособява към тях, рекламира своите стоки, за да привлече вниманието на потребителите, търси начини да формира нови потребности у тях заедно с новите, по-добри и качествени продукти с единствената надежда да печели предимство пред своите конкуренти.

---

[24] *Тук и на всички останали места в изследването под "продавач" се разбира не само търговецът, но и производителят, който продава собствената си продукция.*

[25] *Използвайки терминологията на теорията за липса на равновесие, ситуацията може да се обясни с появата на усещане за свръхпредлагане. Производителят е склонен да продава по-големи количества на търсената цена, отколкото е способен на продаде.*

[26] *Позволете ми да спомена едно добре известно твърдение – голямото предимство на пазара пред бюрократичния контрол се състои в значително по-силните стимули, които той дава при събирането, използването и организирането на информацията. Вж. Hayek (1935).*

Той е този, който се конкурира в полза на купувача, като видоизменя изцяло ситуацията в икономиката на дефицита, където купувачът се стреми да спечели продавача чрез подкупи, ласкателство и връзки.

Теорията за несъвършената конкуренция често и с право поставя акцент върху някои от аспектите на тази форма на конкуренция, която води до загуби – непълното натоварване на производствените мощности, разходите за разточителна реклама и бързите промени в моделите и дизайна на продуктите. От друга страна, потребителите и купувачите, които токущо са се отърсили от ограниченията на социализма, изпитват и нейните предимства – създават се силни стимули у продавача да се стреми да извоюва своите купувачи от конкуренцията.[27] Подобни стимули се пораждат не само от наличието на истинска конкуренция, а и от чувството за заплаха от потенциален съперник чрез навлизането на нови конкурентни фирми на пазара. Това е идея, която се разглежда в теорията за уязвимите пазари.[28]

Друг аспект на истинското съперничество е разкрит в теорията за конкуренцията на Шумпетер[29]. Според неговата интерпретация основният агент в процеса е предприемачът, който се стреми да извлече предимства по отношение на качеството и разходите пред своите конкуренти по пътя на иновациите.

Споменатите теории, които концентрират вниманието си върху развития капитализъм, приемат за дадено онова поведение на фирмите и производителите-продавачи, което цели спечелването на купувачи. В условията на постсоциалистическия преход подобно поведение едва сега се създава. Това е съвсем осезаемо в Унгария, където конкуренцията между продавачите и поведението, налагано от нея, започват да се утвърждават. И все пак много производители-продавачи, които все още не са осъзнали практическите измерения на новата ситуация, продължават своето закостеняло и рутинно поведение, характерно за икономиката на дефицита. Рано или късно новата пазарна ситуация ще ги принуди да възприемат нов начин на поведение. Придобиването на адаптивно поведение е учебен процес, който отнема дълго време.

Трябва да се спомене още едно явление, което не благоприятства подобряването на адаптивността на производството. Затягането на бю-

---

[27] *Особеностите на несъвършената конкуренция, които пораждат подобни усилия, са формулирани от Skitovsky (1985) и Domar (1989). Вж. също така и трудовете на Weitzman (1989), който прави опит за моделиране на явлението.*

[28] *Вж. Baumol, Panzar and Willig (1982).*

[29] *Вж. Shumpeter (1976) [1942].*

джетните ограничения е сред петте институционални промени, разгледани в точка 3.1. В дългосрочен план то приучва фирмите да се адаптират и пренастройват, но като краткосрочна мярка засилва триенето в икономиката – фирма, чиито продукти не могат да бъдат незабавно заменени, може да претърпи провал, в резултат на което да възникне дефицит. Възможностите за възникване на дефицити са толкова по-големи, колкото по-бавно се премахват бариерите пред новите фирми и вноса.

3.3. Предотвратяване неконтролируемия растеж на търсенето

Друга основна причина за възпроизвеждането на икономиката на дефицита освен вече споменатата слаба адаптивна способност на производството е ситуацията, в която търсенето на макроравнище започва неконтролируемо да расте в сравнение с предлагането. Този вид постоянно повтаряща се диспропорция трябва да бъде преодоляна преди окончателно да се премахне икономиката на дефицита. Всяка една отделна промяна от дискутираните в точки 3.2 и 3.3 представлява *необходимо условие* за елиминирането на икономиката на дефицита.

Под понятието "неконтролируем растеж" на търсенето аз разбирам онова явление, при което група потребители са неограничени от финансовите си възможности (състояние, доход или възможност за получаване на кредит) в своите покупки и са готови да се сдобият с колкото се може повече от дадения ресурс, продукт или услуга или в степен, в която им е позволено от административните ограничения да направят това. Действителните транзакции се ограничават от физическото предлагане, намерението на производителите да продават или пък от административно наложени квоти. С други думи, един от тези фактори играе ефективно ролята на ограничение, но търсенето не се ограничава по ефективен начин.

Разбира се, съществуват ограничения върху неконтролируемото нарастване на търсенето от по-висок порядък – нито един купувач не би закупил "неограничено" количество от дадена стока. Тези ограничения имат малка стойност, тъй като те никога не се превръщат в ефективни ограничения. Същественият въпрос тук е, че неконтролируемо нарастващото търсене е винаги по-голямо от предлагането.

В условията на класическия социализъм търсенето на макроравнище има четири компонента, които се поддават на неконтролируемо нарастване, и то защото присъщите на системата атрибути създават предпоставки и стимули за това. Тези присъщи на системата особености се преодоляват по пътя на икономическите реформи и прехода в постсоциалистическия период.

3.3.1. Край на глада за инвестиции

В условията на класическия социализъм налице е желание за разрастване, което засяга управленците на всяко ниво от бюрократичната йерархия, а това поражда постоянно увеличаващ се глад за инвестиции. Винаги има министерства, ръководители в даден бранш или мениджъри, които искат да инвестират. Хроничният дефицит осигурява пазар за продажбите, а меките бюджетни ограничения ги освобождават от каквито и да било притеснения относно рентабилността на бъдещото производство, стимулирано и създадено чрез инвестиции.

Гладът за инвестиции не престава и в периода на реформиране на социализма.[30] Търсенето на инвестиции се контролираше в определени периоди от тези, които управляваха икономиката, но той бе преустановен едва когато се осъществиха институционалните промени, за които стана въпрос в т. 3.

Неутолимият глад за инвестиции на ръководителите на държавните предприятия изчезна окончателно, когато бюджетните ограничения върху тези фирми бяха затегнати и перспективите за бъдещата реализация на продукцията им станаха все по-несигурни. Ефектът от очакваната приватизация действаше в същата насока.

Неутолимият глад за инвестиции не засяга частните фирми поради самата им същност. Те са длъжни да преценят възможните рискове на дадена инвестиция, т.е. дали направените разходи ще се покрият от генерираните по-късно доходи и дали инвестицията ще се окаже дори по-печеливша. В условията на несигурността на трансформацията и при положителни и в определени периоди високи лихвени проценти, търсенето на инвестиции от страна на частния сектор е много скромно.

Следователно, ако разгледаме икономиката като цяло, ще установим, че инвестиционният глад, породен от присъщите за системата особености, е преустановен – инвестициите като компонент на търсенето на макроравнище не се подават повече на неконтролируемо нарастване. Това ясно се наблюдава в унгарската икономика, където делът на инвестициите в БВП и техният абсолютен размер рязко са спаднали.[31]

---

[30] *Примерите за хроничното свръхтърсене на инвестиции се потвърждават и в статия на Lackó (1989).*

[31] *Вж. Kornai (1993b), pp. 206-210 и Table 4 от Kornai (1996a).*

3.3.2. Затягане на експортните пазари

В системата на класическия социализъм търсенето на стоки за износ също е предразположено към неконтролируемо нарастване поради няколко причини.

Страните-партньорки, с които търговските отношения се уреждат в *"мека" валута*, са сами по себе си икономики на дефицита, в които за много продукти съществува свръхтърсене. Това означава, че те не са взискателни по отношение на качеството или други критерии, като в същото време са склонни да внесат колкото се може по-големи количества от стоките, за които в страната съществува недостиг. Що се отнася до поведението на местните фирми, които се занимават с износ, невзискателният и непретенциозен източен пазар е удобен както за чуждата търговска фирма, така и за фирмата-производител и двете насърчават този вид износ. От това следва, че ефективното ограничение при много от стоките не е търсенето от страна на търговския партньор, а предлагането на страната-износител.

Разбира се, в търговските отношения, които се осъществяват в *твърда валута*, съществува ефективно действащо ограничение от страна на търсенето в страната-партньор. Търсенето може да се увеличи чрез отстъпки в цената, които стават възможни чрез субсидии. И тъй като съществува огромен глад за внос на стоки срещу твърда валута, а икономическото ръководство на страната е принудено да обслужва външния си дълг, те следват принципа "да се осъществява износ на всяка цена и за всяка цена", като се опитват да отклонят възможно най-голямо количество вътрешна продукция за износ.

Следователно, присъщите за класическия социализъм особености в крайна сметка обуславят формирането на поведение, което кара търсенето на стоки, годни за износ, да нараства неконтролируемо.

Преориентирането на унгарската икономика към пазарите, където търговията се осъществява в твърда валута, започна значително по-рано от смяната на политическата система през 1990 г. и разпадането на СИВ през 1991 г. По онова време бе възможно да се осъществява износ в твърда валута чрез безразборното разпределение и отпускане на субсидии. Нещо повече, като последно средство бе реализацията на стоки на пазара на СИВ.[32] В този смисъл търсенето не действаше като последователно

---

[32] *Имаше моменти, когато висшето икономическо ръководство поставяше административни ограничения върху износа за Съветския съюз и другите социалистически страни, защото не бе сигурно, че Унгария ще получи подходящото компенсационна плащане. Това се противопоставяше на усилията на ръководителите на по-ниските етажи на властта, които с желание биха продължили да осъществяват подобен удобен износ.*

и ефективно ограничение и тенденцията за неконтролируемото нарастване на търсенето на стоки за износ не бе изцяло елиминирана.

В това отношение промяна бе осъществена изцяло в края на 80-те години и преди всичко след разпадането на СИВ. Последва период, в който бюджетните ограничения се "втвърдиха", относителният дял на износа, осъществяван от частните фирми, принудени да реализират печалби, се увеличи, а субсидирането на износа намаля. Постепенно принципът за "износ на всяка цена и за всяка цена" започна все по-трудно да се прилага, а склонността на външния пазар да купува се превърна очевидно в реално ограничение. Присъщите на унгарската вътрешна система атрибути и твърде любопитната взаимовръзка в рамките на СИВ между различните икономики на дефицита не генерираха повече склонността за неконтролируемо нарастване на търсенето на експортни стоки.[33]

3.3.3. Ограничаване на държавните разходи

Държавните разходи са третия голям компонент на търсенето на макроравнище, предразположен към неконтролируемо нарастване в условията на класическия социализъм. Всички държавни бюрокрации са предразположени към преразходи. Това не е специфично за дадената система, а се обуславя от факта, че класическият социализъм се различава от парламентарната демокрация по това, че не разполага с вътрешни, вградени механизми, които контролират желанието за преразходи. Правителството не отговаря пред обществото. Няма парламентарна опозиция, която да критикува предварително заложените разчети за разходите на правителството и да контролира изпълнението на бюджета след неговото приемане. Държавният бюджет се изготвя от партийното ръководство по начин, по който намери за подходящ при пълна липса на прозрачност. И тъй като централната банка е подчинена на същото ръководство, бюджетният дефицит, независимо от размера му, се финансира със средства, отпуснати от банката, т.е. по инфлационен начин чрез печатането на пари. В този смисъл наложеното от бюджета ограничение върху държавата е също меко. Обикновено документацията, представяна на парламента, скрива реалния размер на бюджетния дефицит. Парламентът автоматично одобрява разчетите на ръководството на партията-държава.

---

[33] *По мое мнение промяната може да се разглежда като обичаен външен шок. Крахът на социализма доведе поотделно във всяка една постсоциалистическа страна до дълбоки вътрешни институционални промени. В международен план същият този крах на системата доведе до обърквane в търговските отношения между тези страни и до радикални промени в същността на бъдещите им връзки помежду им.*

Ситуацията се промени едва след смяната на политическата система.[34] Разбира се, запази се склонността на бюрокрацията към преразходи и по тази или други причини налице винаги е опасността държавният бюджет да генерира дефицит, както е известно. Това обаче става пред очите на Парламента, Сметната палата, пресата и не на последно място – обществото и международните финансови институции (МВФ и Световната банка), като така се контролира склонността за изразходване на средства. В този смисъл не може да се твърди, че вече не съществува вграден механизъм за контрол на държавните разходи.

3.3.4. Край на тенденцията за презапасяване

В условията на класическия социализъм се забелязва тенденция у производителите към презапасяване. Тъй като съществуваше несигурност на доставките на суровини, всички фирми се опитваха да осигурят непрекъснатост на производствения цикъл чрез презапасяване с колкото се може по-големи количества материали, полуготови продукти и компоненти. Това те правеха безнаказано поради нечувствителността им към производствените разходи благодарение на меките бюджетни ограничения,[35] което от своя страна предразполага междинното търсене на капиталови стоки – друг важен компонент на търсенето на макроравнище, към неконтролируемо нарастване.

Склонността към презапасяване беше преустановена (вж. таблица 2) в резултат главно на институционалните промени, разгледани в предишните части на изследването. Стремежът към презапасяване бавно отшумява с постепенното действие на факторите, довели до премахване на икономиката на дефицита.

Комбинацията от компонентите на неконтролируемото търсене в социалистическата икономика (3.3.1 – 3.3.4) генерират един странен вид потенциален паричен излишък. Независимо, че не притежават ликвидни финансови ресурси, с които да покрият свръхтърсенето си, инвеститорите, фирмите-износители, служителите, контролиращи държавните разходи и фирмите, акумулиращи запаси от суровини, все пак разчитат, че ако пред-

---

[34] *През 1989 г., година преди първите многопартийни избори правителството на Миклош Немет за първи път оповести публично факта, че данните (и информацията за общия размер на външния дълг) за бюджета на държавата в предходните години са били фалшифицирани. Бюджетният дефицит и външният дълг бяха по-големи от публикуваните през предишните години цифри. Това стана предвестник на далеч по-съществена обществена промяна през 1990 г. От този момент нататък стана ясно, че финансовите дела на държавата не могат да се крият за в бъдеще от данъкоплатците.*

[35] *Връзката между меките бюджетни ограничения, дефицита и тенденцията за презапасяване се доказва от математическия модел на Goldfeld and Quandt (1990a) и (1990b).*

лагат нещо за пазара или ако получат административно разрешение за осъществяване на транзакцията, то пари ще се намерят. Потенциалната им способност за плащане упражнява натиска на свръхтърсене с ефект, сходен с този на потискана инфлация. Потенциалният паричен излишък се абсорбира в резултат на описаните по-рано институционални промени.

Като обобщение може да кажем, че осъществените институционални промени доведоха постепенно до премахването на онези механизми, които, благодарение на присъщите за икономическата и политическа система особености, създават тенденция в някои основни компоненти на търсенето на макроравнище да нарастват неконтролируемо.[36]

На този етап можем да приемем, че групата от институционални промени включва не само приватизация, децентрализация и дерегулация, за които стана въпрос в т. 3.1, но и други промени, на които обърнахме внимание в настоящата част като прекратяване на специалните външнотърговски отношения със страните от СИВ, и обществения, преди всичко парламентарен контрол върху държавния бюджет и разходи. Следователно, когато по-нататък в настоящата статия се говори за институционални промени, се има предвид точно тази разширена група от промени.

3.4. Ролята на доходите и потреблението на домакинствата

Ролята, която най-големият компонент на търсенето на макроравнище – потреблението на домакинствата, играе при възпроизвеждането на условията на икономиката на дефицита се различава съществено от ролята на останалите четири компонента, разгледани досега. Икономиката на класическия социализъм не разполага със свойствени и присъщи механизми, които *задължително* стимулират неконтролируемото нарастване на доходите на домакинствата, а оттам и на търсенето на потребителски стоки от страна на домакинствата. Това е единственият от основните компоненти на търсенето на макроравнище, върху който бюрокрацията налага строги и ефективни ограничения. Съществуват ефективни стимули на всяко стъпало от йерархията за изпълнението и поддържането на ограниченията.[37]

---

[36] *Тази постоянна промяна не е монотонна и еднопосочна. По времето още на реформата на социалистическата система, т.е. преди политическия обрат, определени тенденции на неконтролируемото нарастване на търсенето се ускориха, вместо да се забавят. Ефективно ограничение на търсенето на макроравнище може да се прилага след смяната на политическата система.*

[37] *Ако четирите основни компонента на търсенето на макониво (вж. т. 3.3.1 – 3.3.4) проявяват склонност към неконтролируемо нарастване, то сумата от тях, т.е. съвкупното търсене също ще нараства неконтролируемо. Това е валидно, дори когато петият и най-голям компонент – потребителското търсене – е с ясно дефиниран размер, който се контролира от икономическото ръководство на страната.*

Класическият социализъм не се характеризира *задължително* от потискана инфлация на пазара на потребителски стоки. Може да има дълъг период, в който няма трайно натрупване на неизразходван доход на домакинствата (неизразходван, защото няма за какво да бъде изразходен) и генериране на паричен излишък.[38] Плановите органи се стремят да запазят покупателната способност на обществото и да балансират предлагането на потребителски стоки с планираното равнище на цените им, независимо от обичайно честите и силни проявления на дефицита.

Думата "задължително" беше два пъти подчертана. Ръководството на една страна на класическия социализъм не може да си позволи да изпусне юздите на управление, така че в резултат да се появи истинско общо свръхтърсене за дълъг период от време в сферата на личното потребление. По този начин биха се увеличили принудителните спестявания – паричен излишък, дължащ се на дефицита. И тъй като равнището на потребителските цени е повече или по-малко фиксирано, то ще създаде инфлационен потенциал.

Ситуацията е различна в онези социалистически икономики, които поемат пътя на реформата. Тези страни изпитват влиянието на различни комбинации от потисната и явна инфлация чрез комбинираното въздействие на следните фактори.

Нивото на номиналната работна заплата нараства, може би значително по-бързо от производителността. Натиск в тази насока оказват либерализацията на политическия живот, организациите на работниците и дефицитът на работна сила, който все още е характерен за този период. Отслабващата еднопартийна държава не е в състояние и не желае да устоява на този вид натиск на работната заплата със същата сила, както правеше предишния по-репресивен режим. Колкото помощни са силите, насърчаващи нарастването на работните заплати, толкова по-големи са възможностите за появата на свръхтърсене от страна на потребителите.

Правителството или успява да устои на инфлационния натиск върху цените и в този случай потиснатата инфлация е по-ярко изразена, или пък не може (или дори не желае) да устои на инфлационния натиск, защото например е обявило намеренията си за либерализация на цените. В този случай възходящото движение на цените се обуславя както от свръхтърсенето (от страна на търсенето), така и от премахването на суб-

---

[38] *Принудителното спестяване, породено от свръхтърсенето на стоки, произведени от държавния сектор, може да бъде частично или изцяло абсорбирано от сенчестата икономика и черния пазар. Вж. Nuti (1986).*

сидиите (от гледна точка на производствените разходи).[39] Предишната стабилизация на цените или потисната инфлация водят до явна инфлация.

Непосредствено преди обрата през 1990 г. в Полша доминираше една странна комбинация от дефицит, потисната инфлация и явна инфлация, като последната все повече се засилваше. Драстичните стабилизационни мерки, въведени на 1 януари 1990 г., сложиха край на този процес.

Процесите в Унгария се проявяваха в значително по-умерена форма, тъй като се осъществяваха в значително по-дълъг период от време и следваха по-равномерен ход на развитие (вж. таблица 3 в Kornai, 1995). През 80-те години в страната вече се наблюдаваше значителна инфлация, въпреки че до 1987 г. нейните стойности останаха едноцифрени, след което темпът ѝ се ускори и продължи да нараства за известно време след смяната на политическата система през 1990 г. През 1991 г. темпът на инфлацията отбеляза най-високите си стойност от 35% на годишна база. Известен напредък бе постигнат по отношение на забавянето ѝ, но годишният ѝ темп продължи да се колебае в диапазона от 22 и 23% за периода 1992-1993 г.

Необходимо е да се отдели внимание на логическата връзка между току-що направените твърдения. Невярна е констатацията, че започването на инфлацията и ускорението ѝ след това са основната причина, а премахването на икономиката на дефицита е последица от това. Дефицитът не може да бъде премахнат просто като се постави икономиката в инфлационна траектория, докато другите ѝ характеристики остават непроменени. Логиката на аргументите в настоящето изследване налага по-комплексно обяснение на процесите. Както премахването на икономиката на дефицита, така и инфлацията са *последици*, породени от *идентични, общи причини*. Но след появата на инфлацията и нейното ускоряване тя може да повлияе и на недостига. Колкото по-бърз е темпът на инфлация, толкова по-голямо е намалението на покупателната способност на средствата в ръцете на купувача (ефект на реалните пари) и в случай че се появи паричен излишък, той се абсорбира.

Това отново ни връща към темата на предишния раздел – неконтролируемо нарастване на търсенето на макроравнище. Предотвратяването на неконтролируем растеж на личните доходи (от заплата или други източници) е необходимо условие за елиминиране на всеки недостиг. Ако номиналната работна заплата или другите доходи растат безпрепят-

---

[39] *Дори и в случай, че се появи свръхпредлагане на някои стоки, цената не спада, защото проявява устойчивост към натиск за намаляване. Асиметричното поведение на цените води до допълнително покачване на ценовото ниво.*

ствено, особено в момент, когато освобождаването на цените не е напреднало достатъчно, дефицитът може да стане изключително силен. (Подобна беше ситуацията в Полша, Съветския съюз и бившите му републики преди голямата реформа във финансовия сектор.)[40] Това не се случи в Унгария, където финансовата и ценова политика и тази, свързана с работната заплата, бяха по-предпазливи в това отношение.

Кои фактори могат да спрат неконтролируемото нарастване на работната заплата? Ако бюджетните ограничения са се затегнали в достатъчна степен както за държавния, така и за частния сектор, мотивацията на фирмите за собственото им оцеляване и максимизиране на печалбата ще действа като пречка срещу натиска на работната заплата. В тази посока въздействат и растящата безработица, свръхпредлагането на работна ръка. Бюрократичното ограничаване на номиналната работна заплата с цел предотвратяване на неконтролируемото нарастване на търсенето на макроравнище изглежда подходяща мярка, докато се осъществи институционалната трансформация и се достигне ново състояние на пазара на труда. Това се случи в Унгария и Полша, където на фирмите, плащащи прекомерно високи заплати, им бе наложен наказателен данък. Тази бюрократична рестрикция сама по себе си не е необходимо условие за премахването на икономиката на дефицита, която може да се появи и без нейна помощ. Това е мярка, която рано или късно ще стане несъвместима със самостоятелността на фирмите и ефективността на разпределение. Това е една типична мярка *на прехода*, която може да ускори преминаването от пазар на продавачите към пазар на купувачите.

3.5. Ролята на паричната политика

Необходимо ли е да се прилага рестриктивна парична политика за премахване на икономиката на дефицита? Преди да отговорим на въпроса, нека изясним някои концепции. Съществуват следните три типа монетарна политика, целяща контролирането на паричното предлагане:

Тип А: Целта е да се *ограничи* паричното предлагане спрямо паричното търсене. Темпът на нарастване на паричното предлагане трябва да бъде по-нисък от този на паричното търсене, формирано от очаквания номинален БВП, изчислен на базата на очакванията за инфлацията и реалния лихвен процент. Ако това са намеренията на паричната политика, трябва да се вземе решение до каква степен следва ограниченията да се прилагат.

---

[40] *Вж. Lipton and Sachs (1990).*

Тип Б: Целта е *нито да се ограничава, нито да се разширява* паричното предлагане, съотнесено към паричното търсене. Тази политика е така замислена, че да гарантира един и същ темп на нарастване на паричното предлагане в съответствие с търсенето, което се формира от очаквания номинален БВП, изчислен на основата на очакванията за инфлацията и реалните лихвени проценти. С други думи, ако приемем, че паричното обращение остава непроменено, показателят на растежа на паричното предлагане ще е равен на съвкупността от темпа на очаквана инфлация и показателя за очаквания реален растеж.

Тип В: Целта е да се *разшири* паричното предлагане, в сравнение с паричното търсене. Темпът на нарастване на паричното предлагане трябва да надвишава този на търсенето, формирано от очаквания номинален БВП, изчислен на базата на очакванията за инфлацията и реалния лихвен процент. Ако това са намеренията на паричната политика, трябва да се вземе решение до каква *степен* се цели разширяване на предлагането.

Определението "рестриктивна" се използва в унгарския финансов жаргон не само за парична политика от тип А, известна в икономическия език на запад като строга, подчертано дезинфлационна парична политика, но и за политика от тип Б, която действително взима под внимание предвидения темп на инфлацията във всеки един момент. Тя е рестриктивна единствено в степента, в която гарантира, че инфлацията се държи под контрол. Инфлацията няма да нараства по-бързо от предвиденото в икономическата политика, особено от гледна точка на увеличаване на разходите.[41]

Алтернативи А, Б и В представляват три възможни *намерения* зад паричната политика. Дори и да се достигне до ясно и категорично решение за намеренията, редица допълнителни въпроси остават без отговор. Какви средства ще се използват за постигане на целите на политиката? И най-важно от всичко, дали управленските кадри ще са способни да постигнат намеренията си чрез последователни и съгласувани действия?

Унгарските икономисти все още не се наемат да класифицират провежданата през последните осем години парична политика според тази категоризация. Данните, с които разполагаме, разкриват непоследователност между различните, взаимнопротиворечащи се намерения и средства за постигане на целите. Крайният резултат през по-голяма част от пери-

---

[41] *В икономическата литература политиката от тип Б обикновено се отнася до* ***приспособяващата се*** *парична политика, тъй като тя непрекъснато се приспособява към паричното търсене в номиналния БВП. Това е по-подходящо име от използваното понятие "рестриктивна политика".*

ода съответства повече на средната категория политика, тип Б. Рестриктивна парична политика от тип А се прилагаше повече или по-малко последователно само за много кратки периоди от време. През 1992 и 1993 г. налице бяха признаци за връщане към експанзионистичната парична политика от тип В, въпреки че те не бяха съвсем ясни и категорични и разширяването на паричното предлагане не бе съществено.[42]

Но да се върнем отново към основната тема на настоящето изследване. Основно условие за премахване на икономиката на дефицита е завършването на процеса на институционалните промени, които вече разгледахме в т. 3.1 и 3.3 и които успешно приключиха в Унгария. То обаче трябва да се съпровожда от прилагането на подходяща парична политика. Ако тя е рестриктивна политика от тип А, може да действа като катализатор, ускоряващ елиминирането на икономиката на дефицита. Тя издига допълнителна пречка пред компонентите на търсенето на макроравнище, предразположени към неконтролируемо нарастване. Строгите рестрикции върху общия размер на инвестиционния кредит могат да допринесат за преодоляване на глада за инвестиции. Стриктният контрол на общия размер на кредитите, отпускани за машини и съоръжения, ще допринесе за преодоляването на тенденцията за презапасяване. Ако някои остатъчни явления от бюрократичното ценообразуване продължат да съществуват, оставяйки възможност инфлацията да бъде потискана с административни средства, то приемането на политиката, свързана с овладяването и ограничаването на нарастването на търсенето на макроравнище, ще намали дефицита, съпровождащ потисканата инфлация. Рестриктивната парична политика ще възпрепятства прилагането на политика на доходите, която се поддава на натиска на работната заплата, включително и една снизходителна и полиберална политика по отношение на работната заплата.

Това се отнася до известна степен и за паричната политика от тип Б, която се приспособява към предвидената инфлация. Тя не пречи на премахването на икономиката на дефицита, въпреки че може и да не я стимулира, ако е изпълнено основното условие – завършване на процеса на институционални промени.

Основавайки се на тази логика, може да се твърди, че *необходимо условие* за премахването на икономиката на дефицита е прилагането на политика поне от тип Б или дори по-строга парична политика.

Паричната политика от тип В работи определено срещу елиминирането на икономиката на дефицита, дори ако се прилага тогава, когато изискванията за минимални институционални промени предстоят да бъдат

[42] *Тези твърдения почиват на изследванията на Balassa (1993) и Várhegyi (1993).*

изцяло изпълнени. Премахването на икономиката на дефицита в някои постсоциалистически страни "зацикли", именно защото се прилагаше парична политика от този тип. Но дори премахването на икономиката на дефицита в основни линии да е приключило, една експанзионистична парична политика от тип В няма да стане причина за повторното ѝ появяване, при условие че старата институционална система не бъде възстановена. От друга страна, подобна политика може да допринесе за ускоряване на инфлацията и да подкопае постигнатите по отношение на стабилизацията резултати. Тук обаче не става вече въпрос за явления, свързани с дефицита, а за връзката между паричната политика и инфлацията, която обикновено се проявява в пазарната икономика.

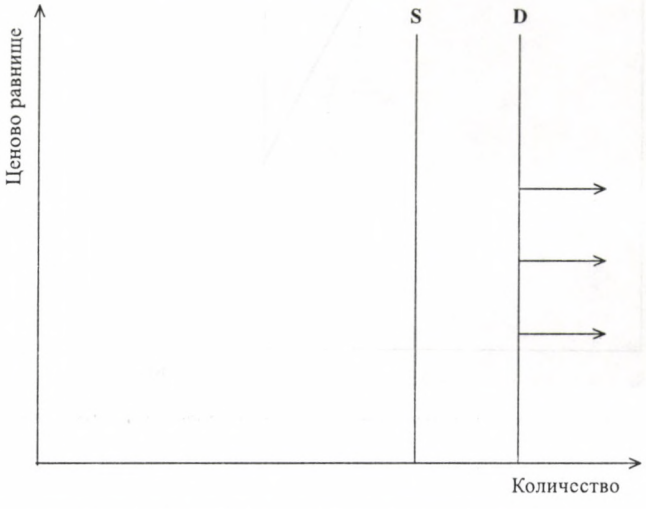
В някои постсоциалистически страни премахването на икономиката на дефицита вървеше несигурно, колебливо и бавно, именно защото преобладаваше паричната политика от тип В.

3.6. Преглед на някои макроикономически отношения

Илюстрация на казаното дотук е представена във графика 1 и графика 2, които показват основните макроикономически отношения в една изключително опростена форма, като се използва обичайният метод на описание в макроикономиката.

Графика 1

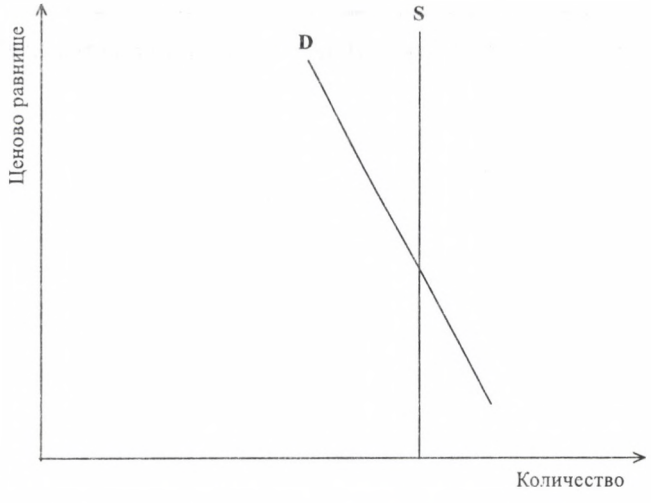
Състоянието на икономиката на дефицита на макроравнище

Графика 1 илюстрира нормалното състояние в класическата икономическа система. На макроравнище действителното производство е равно на търсенето. Предлагането играе роля на ограничение върху системата. Както кривата на предлагането S, така и кривата на търсенето D са вертикални – те не реагират по отношение на равнището на цените. Вертикалната линия на търсенето се намира надясно от вертикалната линия на предлагането или налице е свръхтърсене на макроравнище. Стрелките отдясно показват, че кривата на търсенето на макроравнище се подава на неконтролируемо нарастване. Точното количество, с което D надвишава S, е незначително. Важното в случая е, че D е винаги по-голямо, което се дължи на склонността на някои от компонентите му да нарастват неконтролируемо. Свръхтърсенето на макроравнище не се състои просто от търсенето, обезпечено от средствата, които купувачите вече притежават. Към него могат да се прибавят и предвижданите покупки, за които парично обезпечение все още няма, но за които фирмата или съответната държавна институция са били информирани. Ако това се случи, държавата ще покрие направените разходи.[43]

Графика 2

Макроикономическо състояние след премахването на икономиката на дефицита

[43] *Внимание бе отделено на особения паричен излишък в т. 3.3.*

Графика 2 показва състоянието след премахването на икономиката на дефицита. Основната разлика между двете фигури е промяната в наклона на кривата на търсенето. Тази крива (в сравнителния, статичен контекст на графиката, за която се приема, че всички останали условия са равни) е с отрицателен наклон. Дори и нито един друг фактор да не окаже въздействие, т.нар. ефект на реалните парични потоци ще принуди притежателите на средства да намалят търсенето си, ако покупателната способност на общия запас от средства, с който разполагат, спадне при нарастване на равнището на цените. Допускането, че кривата на предлагането на макроравнище е вертикална, остава. Предлагането не зависи от равнището на цените.

Промяната в наклона на кривата на търсенето прави *възможно* пресичането на двете криви, или още, прави възможно изравняването между търсенето и предлагането на макроравнище.[44] Институционалните промени тогава привеждат в действие пазарния механизъм, който *осъществява* изравняването на макониво.

Някои икономисти биха интерпретирали ситуацията, показана в графика 2, по следния начин: на пазара за стоки е възстановено основното равновесие в икономиката. От моя страна, аз не бих пренебрегнал подобно обяснение, защото в него има *известен смисъл*. Не бива обаче да се забравя, че точката на пресичане е показана в една двуизмерна, статична графика, която представя предлагането и търсенето като функция на една единствена променлива, равнището на цените. Може да се случи така, че в даден момент, на дадено равнище на цените, търсенето да е равно на предлагането. Но през останалото време, ако съдим по общата тенденция, ще видим, че ценовото равнище непрекъснато се покачва. Или обяснено по-просто, докато цените нарастват и предлагането намалява, няма изравняване между търсенето и предлагането на микониво. Следователно, не би било правилно да се твърди, че икономиката, показана на

---

[44] *Графика 2 представя т. нар. класически случай, при който кривата на предлагането на макониво е вертикална. Известен е още и случаят на Кейнс, при който предлагането на макроравнище е нарастваща функция на ценовото ниво. Въпреки че разграничаването между двата случая е изключително важно както от гледна точка на теорията, така и на икономическата политика на настоящия етап на анализ в това изследване е без значение кой от двата случая е представен. Съществото е, че двете криви се пресичат поради промяна в наклона на кривата на търсенето.*

Обяснения за разликата между двата случая могат да бъдат открити в по-общите изследвания по макроикономика – например Sachs and Larrain (1993), pp. 55-76. Разграничение се прави още и от икономическата школа, която поддържа липсата на равновесие в икономиката, като например Maulinvaud (1977), pp. 29-32. Искам просто да изясня, че разликата между двата случая зависи в крайна сметка от различните обяснения за поведението на работната заплата и пазара на труда.

графика 2, се намира в състояние на пазарно равновесие, без каквито и да било допълнителни уговорки.

3.7. Самовъпроизвеждащият се недостиг

Както вече бе посочено, има няколко паралелни причини за съществуването на икономиката на дефицита. Когато икономиката изпадне в такова състояние, населението привиква със заобикалящия го недостиг. Това явление се превръща в основен мотив при формирането на очакванията и поведението, които от своя страна допълнително задълбочават дефицита. Следователно дефицитът поражда дефицит.

Позволете ми да цитирам два вече използвани примера. Единият от тях засяга тенденцията за презапасяване – очакванията за недостиг на суровини карат фирмите да акумулират запаси, които допълнително увеличават диспропорциите между търсенето и предлагането. Другият пример е гладът за инвестиции, който бе включен във факторите, обуславящи дефицита. Една от причините, поради която инвеститорите прибягват към необмислени и безразборни инвестиции е, че те не се страхуват от трудности при реализиране на продукцията. В икономиката на хроничен недостиг винаги се намира купувач.

Очакванията за дефицит принадлежат към категорията на *самоизпълняващите се* пророчества в икономическата психология. Ето защо недостигът трудно се запълва. Едва когато икономическите агенти усетят за по-дълъг отрязък от време, че дефицитите са действително преустановени, те ще започнат да променят очакванията си и ще усвоят новия начин на поведение.

3.8. Въздействието на смяната на политическата система

Институционалните промени, за които вече говорихме в т. 3.1 и т. 3.3, започнаха още в периода на реформи в политическата рамка на социалистическата система. Примерът с Унгария показва, че първите съществени стъпки за премахване на икономиката на дефицита могат да бъдат направени по време на продължителния процес на реформиране. Признаването на този факт съответства на направеното наблюдение, че промените се ускоряват и окончателно утвърждават от смяната в политическата система. Преди този обрат процесите имаха двузначен характер – никой не можеше да бъде сигурен, че промените са крайни и категорични. Налице бяха исторически причини за това безпокойство, преди всичко потушаването на Пражката пролет от 1968 г. или частичното бяг-

ство от икономическите реформи в Унгария през 1972-1973 г. Докато комунистическата партия държеше политическия монопол в страната, частният сектор не можеше да се превърне в доминиращ сектор в икономиката, защото нямаше правни гаранции за частната собственост. Привилегиите на държавните предприятия бяха все пак намалени, но по-голяма част от тях оцеляха.

Смяната в политическата система в Унгария се осъществи в периода 1989-1990 г., когато комунистическата партия загуби своя политически монопол. Последваха парламентарни избори, след които не само партиите, влизащи в правителството, но и тези в опозиция обявиха гласно и убедително своята приобщеност към целите на пазарната икономика, основаваща се на частната собственост. От този момент нататък вместо завоалираните алюзии за капитализма, трансформацията на икономиката от социалистическа в капиталистическа се превърна в официалната политика на правителството. Светкавичната и радикална промяна в политическите структури и официално провъзгласената идеология даде силен тласък на процеса на институционална трансформация, очертан в т. 3.1 – 3.3, който доведе до окончателно премахване на дефицита.

3.9. Обобщение на резултатите от причинно-следствения анализ

Графика 3 обобщава връзките и отношенията между факторите, обуславящи премахването на дефицита. С цел по-голяма яснота, графиката представя единствено *основната посока* на въздействие на факторите. Взаимодействието между тях поражда и вторични ефекти. Проследявайки от ляво на дясно основната посока на причинно-следствената верига, ще установим, че факторите, намиращи се по-близо до дясната страна въздействат върху факторите, които са им от ляво.

Основополагащата причинно-следствена връзка може и да е очевидна – с края на социалистическата система идва и краят на дефицитите.[45] Но съществуват многобройни интервениращи фактори между окончателната причина (смяна на системата) и крайния ефект (премахване на икономиката на дефицита). Досега изследването поддържаше един особен вид йерархия във веригата от причинно-следствени отношения, схематично представена в диаграмата, според която политическата структура оказва решаващо влияние върху институциите, които оформят поведението на икономическите агенти. Това поведение е онзи фактор, който в крайна

---

[45] *Следният анекдот бе широко разпространен в периода на икономиката на дефицита:* ***Въпрос:*** *Какво щеше да се случи, ако комунистическата партия беше дошла на власт в пустинята Сахара?* ***Отговор:*** *Пясъкът щеше да се превърне в дефицитна стока.*

сметка поражда състоянието на равновесие, типично за системата.

Премахването на икономиката на дефицита изисква както правилна макроикономическа политика от страна на правителството (преди всичко парична, фискална и политика на доходите подходяща за целта), така и необходимата трансформация на микроравнище, която ще доведе до появата на икономически агенти, чието поведение съответства на пазара.

Графика 3

Причинно-следствена верига на премахването на икономиката на дефицита

Фундаменталната идея на настоящото изследване е развита и в по-ранните ми трудове – икономиката на хроничен дефицит е *специфично за системата* явление, характерно за класическия социализъм. Първите стъпки за елиминирането му могат да се направят още преди смяната на политическата система, но промените са двойствени по своя характер и са неокончателни. Икономиката на дефицит може да бъде окончателно премахната, само когато трансформацията в икономическата и политическата система е напреднала до необходимата степен.[46]

Стопроцентовата смяна на системата, включително и специфичните институционални промени, на които вече обърнахме внимание, не са необходимо условие за елиминирането на икономиката на дефицита. Достатъчно е те да са достигнали до определен праг на насищане. Позволете ми да приведа няколко примера, за да изясня мисълта си.

- Съвършено свободното навлизане на фирми на пазара не е необходимо (или е невъзможно), но трябва да съществува достатъчно свобода, при която недостигът или дефицитът да доведе до сравнително бързото им навлизане.

- Приватизацията на държавните активи не трябва да бъде цялостна. Поражда се обаче необходимостта частният сектор, ако той е достатъчно голям, да запълни сравнително бързо наследените от държавния сектор дефицити. Това е критерий, на който аз искам да обърна особено внимание. Не е необходимо да се изчаква частният сектор да стане преобладаващ, за да се предприемат финансовите мерки за премахване на дефицита. Трябва обаче да се подчертае, че и най-радикалната финансова стабилизация няма да се увенчае с трайни резултати, ако частният сектор не е достигнал минимален размер.

- Не е необходимо вносът да бъде изцяло либерализиран, но трябва да има достатъчно свобода, която да гарантира, че дефицитът във вътрешното производство ще се запълни бързо от внос.

---

[46] *Един от въпросите, които възникват, е дали Китай може да премахне икономиката на дефицита преди да е прекратен политическият монопол на комунистическата партия. Китай е постигнал определен напредък чрез процеса на трансформация, описан по-рано. Трябва да се добави, че самата комунистическа партия в страната претърпява определена трансформация, след като се е отклонила в много отношения от принципите и практиката на поведение, характерно за комунистическите партии.*

В каква степен трябва да напредне трансформацията на политическата структура, за да се премахне окончателно икономиката на дефицита? Опитът на Китай ще се окаже изключително важен за формулирането на пълен и научно убедителен отговор на този въпрос, но отговорът трябва да изчака, докато се проведе изчерпателно наблюдение върху хода на политическата икономическа реформа в Китай за продължителен период от време.

- Даже и в случай, че бюджетните ограничения не са били окончателно и в значителна степен затегнати, те трябва да достигнат степен на "твърдост", при която държавните предприятия започват да се борят за своето оцеляване на пазара, защото то вече не се гарантира от държавата.[47]

- За да продължа предишната си мисъл, трябва да кажа, че промяната в икономическата среда трябва да бъде достатъчна, за да утоли глада за инвестиции.

- Дори и някои цени да останат фиксирани, делът на свободните цени трябва да бъде достатъчно висок, за да доведе до значително движение в цените, така че търсенето да стане равно на предлагането поне на макроравнище.

Унгария започна прилагането на системен подход за достигане на тези прагове през 1968 г. Първите няколко години след смяната на политическата система бяха достатъчни, за да се достигнат тези прагове. След 1992 г. унгарската икономика не можеше повече да бъде наречена икономика на хроничния дефицит.

Премахването на икономиката на дефицита в Полша се извърши за значително по-кратък срок по сгъстена програма и под формата на внезапен шок. Това стана възможно, защото в последните години преди краха на социалистическата система в страната вече беше започнал скромен, но действителен процес на реформи – съществуваше значителен по своя размер частен сектор. Това стана още възможно, защото стабилизацията в Полша се осъществи след смяната на политическата система през 1988-1989 г., което създаде чувство за необратимост на процесите – премахване на привилегирования статут на държавните предприятия, свободно навлизане на пазара, опазване и насърчаване на частната собственост и т.н.

От друга страна, бившите съветски републики осъществиха радикални стабилизационни мерки, преди да се изпълни минимумът от условия, разгледани по-горе. Частният сектор беше в твърде рудиментарна форма на развитие, а държавният сектор се ползваше от протекциите на държавата, така че свободното навлизане на пазара, конкуренцията и приспособяването към търсенето не можаха да се развият достатъчно.

---

[47] *Това беше почувствано от държавните предприятия в Унгария след краха на пазарите на СИВ, което от своя страна ги накара да осъществят бързо преструктуриране на вноса и износа си. Това се случи още преди да е влязъл в сила Закона за банкрутите и вълната от последвали го банкрути, т.е. преди по-драстичното затягане на бюджетното ограничение.*

Опитът на Полша след въвеждането на мерките през януари 1990 г. не се различаваше в това отношение.

Това направи съжителството на дефицита и инфлацията в тези страни разбираемо.[48]

От казаното дотук следва, че премахването на икономиката на дефицита може да се извърши постепенно, в продължение на много време или в кратък период от време чрез внезапна смяна в съотношенията между търсенето и предлагането. Последната линия на развитие ще доведе до трайно елиминиране на състоянието на дефицит, само ако трансформацията на политическата и икономическа система предварително е достигнала поне до ниво на критичния минимум.

Премахването на икономиката на дефицита е резултат от смяна на системата. Това твърдение може да се интерпретира и в обратен ред – етапът, до който дадена страна е достигнала в елиминирането на икономиката на дефицита, и степента, в която премахването се проявява трайно, са показател за това какви резултати страната е постигнала по отношение смяната на системата.

Това не е единствена поредица от важни събития, по която се оценява постигнатия напредък за смяна на системата, но е един от най-важните критерии. Изразът "преход към пазарна икономика" е често използван в политиката и обществения живот. Една икономика може да бъде определена като пазарна, само ако в нея типично не се проявяват хронични, общи и повсеместни дефицити. Изясняването на позицията на дадена страна по отношение премахването на икономиката на дефицит ще доведе до въвеждането на ясни, прости, точни, конкретни и лесно поддаващи се на количествена оценка показатели за определяне на напредъка, който страната е постигнала по отношение установяването на пазарна икономика.

По този критерий Унгария вече е постигнала значителни резултати. Може да се твърди, че унгарската икономика вече е прераснала в пазарна икономика. Все още се забелязва голяма доза съпротивление в действието на пазарния механизъм. Той все още не е добре развит, но е станал характерният механизъм на координация в икономиката.

4. Икономиката на дефицит и пазарът на труда

Основният предмет на настоящето изследване е пазарът на стоки и услуги. Но нека направим малко отклонение и изследваме пазара на труда, включвайки го в общия анализ.

---

[48] *Това явление е подходящо наречено "дефицитофлация" – **shortageflation** (по аналогия със "стагфлацията") от Kolodko and McMahon (1987) на основата на полския опит в годините преди 1990 г.*

В условията на класическия социализъм хроничният дефицит на пазара за стоки и услуги съвпада със свръхпредлагане на пазара на труда. Явната безработица или латентната непълна заетост са характерни особености преди всичко за изостаналото селско стопанство. Рано или късно излишъкът на работна ръка и другите елементи на скритите резерви от работна сила се поглъщат от форсирания растеж, характерен за социализма, ако приемем, че историята позволи този процес да се развие докрай.

Поглъщане на излишъка от работна сила имаше в Съветския съюз и другите източноевропейски социалистически страни. Ако използваме терминологията на тогавашния икономически жаргон, процесът може да обясни с края на екстензивната фаза на растеж (фаза, в която се натрупват ресурси) и началото на интензивната фаза, в която растеж може да се постигне чрез по-ефективното използване на ресурсите и увеличаване производителността на факторите на производство.

Когато социалистическата икономика навлезе в интензивната фаза на развитие, растежът се забавя и започва стагнация. Икономиката не е способна да увеличи ефективността на използване на ресурсите в производството и оттам да подобри производителността на факторите на производство. Всеки един процес бе нагоден към екстензивен растеж. От това следва, че всеки ръководител на производствено предприятие, под влияние на желанието за разрастване, би желал да има достъп не само до по-големи инвестиции (глад за инвестиции), но и до повече работна сила. Недостигът на работна ръка в социалистическата икономика става хроничен едва след екстензивната фаза – създава се пазар на продавачите на труд.

Известен факт е, че използването на работна сила във фирмите е ниско поради т.нар. явление "безработица или бездействие на работното място". Меките бюджетни ограничения не създават достатъчно стимули за намаляване на разходите и за спестяване на разходите за труд. Презапасяването с работна сила, тенденция, аналогична на презапасяването със суровини и материали, допълнително утежнява ситуацията. Дефицитът на работна ръка става постоянен и започва поддържане на скрит резерв от работна сила в случай на забавяне на производствения процес поради неявяване на някой работник или невъзможност да се попълнят работните места в бъдеще. Следователно излишната работна ръка не се освобождава от работа.

Освен изложените икономически съображения съществуват политически и етични критерии за гарантиране на заетостта и сигурността на работното място.

Към момента на разпадане на социалистическата система в бившия Съветски съюз и Източна Европа, почти всяка една от страните показваше наличието на хроничен дефицит на работна ръка[49] – явление, което съставлява неразривен елемент от синдрома на икономиката на дефицита.

В периода на постсоциалистически преход премахването на хроничния дефицит на стоки и услуги е съпроводено с премахване на недостига на работна сила – свръхтърсенето се превръща в свръхпредлагане. Появява се безработица, която започва да нараства. До май 1990 г. броят на свободните работни места все още надвишаваше броя на безработните в процес на търсене на работа, след което броят на безработните започна трайно да нараства, за да достигне най-високата си стойност от 13,6% през февруари 1993 г. Последва незначителен спад в нивото на безработицата, което през април 1994 г. беше 11,8%. Подобна промяна претърпяха всички други постсоциалистически страни.[50]

Двата процеса протичат *паралелно*, което не означава независимо един от друг. По същество *същите причини*, довели до края на дефицита на стоки и услуги, водят и до елиминиране на свръхтърсенето на работна сила и след това в хода на процеса до свръхпредлагане на работна ръка и значително нарастване на това предлагане.[51] Позволете ми да спомена само някои от факторите.

- Спирането на неконтролируемия растеж на търсенето на макониво, стагнацията и рецесията в търсенето, а също така и на глада за инвестиции слага край на "глада" за работна ръка. Сега се създават значително по-малко *нови* работни места отколкото в кулминационната фаза на форсирания растеж.

- В същото време все повече *стари* работни места се закриват. Затягането на бюджетните ограничения за държавните фирми прави производството чувствително към разходите. И докато държавните предприятия навремето си затваряха очите пред "бездействието на работното място", сега те все по-малко могат да си позволят този лукс. Промяната

---

[49] *За информация относно оценката и тенденцията на дефицита на работна сила в Унгария, вж. статията на Fazekas and Köllō (1985).*

[50] *В някои постсоциалистически страни като Русия безработицата се увеличава много бавно. Налице са няколко признака, че това е така, защото трансформацията не се осъществява последователно. Бюджетното ограничение остава меко, многобройните фирми, обречени на провал, продължават да съществуват, което им дава възможност да запазят заетите, които всъщност са станали ненужни и излишни.*

[51] *За да избегна недоразуменията, позволете ми да добавя, че аз не поддържам тезата, че краят на дефицита на стоки обуславя края на дефицита на работна сила и развитието на безработицата. Мисля, че краят на дефицита на стоки и краят на дефицита на работна ръка могат в голяма степен да се отдадат на* ***общи*** *причини.*

в политическата система и официалният отказ на държавата да гарантира пълна заетост и сигурност на работното място позволи на държавните предприятия да започнат съкращения. Новите частни фирми избягват да наемат повече от необходимата им работна сила.

- Преминаването от състояние на недостиг на работна ръка към безработица се ускори от рецесията, съпровождаща трансформацията. Появява се особена тройна връзка между (1) промените, стимулиращи премахването на дефицита, (2) спада в производството[52] и (3) появата и впоследствие увеличаването на безработицата. Свиването на съвкупното търсене под влияние на множество фактори, между които и политиката на доходите и паричната политика, повлича след себе си и спада в предлагането поради ефекта на мултипликатора. Търсенето на работна ръка също намалява в резултат на рецесията. Потребителското търсене продължава да спада поради растящата безработица, която допълнително намалява търсенето на макроравнище. В резултат на рецесията се появява не само свръхпредлагане на работна ръка, но и свръхпредлагане на стоки. Дори и да няма явно свръхпредлагане под формата на натрупване на запаси от готова продукция, то ще се появи ненатоварване на производствени мощности, а с него и усещането за свръхпредлагане.[53] Действителното производство е значително по-малко от потенциалното. Следователно икономиката на свръхтърсенето очевидно се е превърнала в икономика на свръхпредлагането.

Току-що направените бележки само повърхностно засягат механизма и мотивите за прехода, преминаването от състояние на дефицит към състояние на излишък. Бих искал да изляза извън рамките на настоящето изследване и да изясня защо безработицата се е превърнала в постоянна. Съществуват някои добре известни частични обяснения, от които ще изброя само няколко.

- Структурата на търсенето на работна сила се различава от тази на предлагането поради непрекъснато преструктуриране на производството. Колкото по-голяма е скоростта и дълбочината на преструктуриране (и те ще останат големи за дълъг период от време в постсоциалистическата икономика), толкова по-голяма е фрикционната безработица.

- Работодателят може да има интерес от поддържането на по-малък брой работници и изплащането на по-високи заплати, защото опасността от загуба на работното място ще насърчи работниците да работят по-

---

[52] *Има няколко причини за спада на производството; процесът, описан в настоящото изследване, е само един елемент от сложната връзка между причината и следствието. Вж. Kornai (1993b).*

[53] *Концепцията за усещане за свръхпредлагане е пояснена в бележка 25.*

добре (теорията за *ефективността на труда и работната заплата*).

- Заетите са склонни да заработят за себе си по-високо възнаграждение, независимо че по-високите нива на работната заплата стесняват заетостта (теория за *конфликтите в интересите на заетите и безработните*).

- Ако заетостта се увеличи твърде много, приближавайки се до пълната заетост, това ще доведе до нарастване на работната заплата и инфлационен натиск и икономиката отново ще се върне в равновесно положение (хипотезата за *естественото ниво на безработицата*).

- Съществува връзка между несъвършената конкуренция, от една страна, и непълната заетост от кейнсиански тип, от друга.[54]

Дотук просто изброих имената на най-известните теории. Налага се обобщаването на изброените теории[55] (и някои други, за които тук не споменавам). Въпросът е дали тези теории, взети заедно, предполагат хроничната безработица като присъща особеност на капитализма.

Тук възникват множество трудни от теоретична гледна точка въпроси. Смело мога да заявя, като се позовавам на дългогодишните си теоретични изследвания, практически опит и дебатите, в които съм участвал, че икономиката на хроничен дефицит е *специфична за системата на социализма* характеристика. На определен етап от икономическото развитие хроничният дефицит на стоки е съпътстван от хроничен недостиг на работна ръка.

Моето предположение е, че специфична за системата на *капитализма* особеност представлява честата поява на действително и въображаемо свръхпредлагане (усещане за свръхпредлагане), наличието на свръхненатоварени мощности, произтичащо от несъвършената конкуренцията и хроничната безработица. Ако икономиката на дефицита е типична за социалистическата система, то капиталистическата система може да се опише като икономика на излишъка.

Пазарите на микроравнище в пазарната икономика обикновено се приближават повече до състоянието на равновесие на Валрас (състояние, в

---

[54] *Връзката е доказана за специален модел на несъвършената конкуренция от Hart (1982).*

[55] *Най-значителните резултати, постигнати като обобщение на теоретичните възгледи, са направени от Phelps в книгата му* ***Structural Slumps*** *(1994). Като пренебрегвам някои съществени разминавания в използваната терминология, посланията, отправени в книгата и настоящето изследване, са напълно съвместими. Аргументите на Фелпс като че ли подкрепят сравненията между пазарите на труда в социалистическата и капиталистическа икономика, представени в настоящото изследване.*

което търсенето и предлагането са равни), отколкото тези в социалистическата икономика. В пазарната икономика се наблюдава и нарушаване на равновесието на Валрас. Често срещаните положителни или отрицателни отклонения в капиталистическата икономика са противоположни на тези отклонения в социалистическата икономика. В условията на социалистическата система случаите на свръхтърсене (реално и номинално) са значително по-чести, съществени и трайни, отколкото случаите на свръхпредлагане, докато при капитализма случаите на свръхпредлагане (реално и номинално) са много по-чести, съществени и трайни, отколкото случаите на свръхтърсене.

Казвам "предполагам" и не смея да предлагам каквито и да било други догматични твърдения. Трудно е да се определи колко от тези явления имат цикличен характер, колко от тях могат да се припишат на неизбежни пречки и триене при адаптация и кои произтичат от самата система.

Докато на икономическите цикли и безработицата е посветено огромно количество литература, макар и белязана от разногласия и остри спорове, много малко внимание е посветено на специфичните за системата особености в съвременния капиталистически свят. За повечето от западните икономисти системата на капиталистическата пазарна икономика просто съществува и въпросът сам по себе си изглежда странен.[56] Изследването на специфичната за системата природа изисква, от една страна, стабилна позиция за историческо наблюдение на процесите и съпоставка на капитализма с други различни системи. Постсоциалистическата трансформация предлага уникалния шанс да се направи подобен исторически и сравнителен анализ.

5. Оценка

И накрая, нека се върнем към оценка на промените. По какъв начин може премахването на икономиката на дефицита да се определи като благоприятно или неблагоприятно развитие? Ще се опитам по-скоро да разгледам въздействието на този процес по елементи, отколкото да представя едно единствено определение.

---

[56] *Подобни въпроси са част от запазените права на опонентите на капиталистическата система, марксистите и крайните леви крила. Все пак този въпрос остава понятен и за онези, които вярват в системата. Към него ще се върна в заключителната глава.*

5.1. Благосъстояние на потребителите

В условията на икономиката на хроничен дефицит благосъстоянието на потребителите се определя не само от действителното потребление, но и от съпровождащите дадена покупка събития.

На пазара на купувачите продавачът е този, който се нагърбва с осъществяване на сделката, събирането на информация и търсенето, но на пазара на продавачите ситуацията е точно обратна. Всяко домакинство трябва да посвети част от своето време в редене на опашки и търсене на нужните стоки.[57]

Ако в крайна сметка се стигне до покупка, се прилага често срещаната практика на принудителна замяна. Ако си послужим с езика на теорията за полезността, купувачът трябва да се задоволи с по-малко количество. Ако разгледаме развитието на проблема във времето, ще установим, че ситуацията не се различава, защото купувачът трябва да отложи покупката си поради наличието на дефицит. По-голяма загуба на благосъстоянието се получава в случай на окончателен отказ от потребление от страна на купувача.

Купувачите се чувстват унижени от своята беззащитност. Те са подложени постоянно на грубо отношение от страна на продавачите, които трябва да бъдат ухажвани, ласкани и понякога дори подкупвани. Всички тези различни видове загуби, които потребителят е длъжен да понася, престават с премахването на икономиката на дефицита

Подобни промени не могат да се разкрият от данните на един обобщен индекс. Обичайната статистика показва само количеството и съдържанието на потреблението, без да отчита загубата от вложените усилия и разочарованието.

Най-подлъгваща би била практиката, която използва реалната работна заплата в разгара на драматични промени в пазарната ситуация. Какво сигнализира увеличаването на цените, когато стоката се е продавала евтино по официалните цени, но не е била налична, а сега е скъпа, но я има свободно на пазара?[58] При равни други условия тази промяна води до намаляване в индекса на реалната работна заплата, докато безспорно

---

[57] *Конкуренцията сред продавачите не освобождава изцяло купувачите от усилията, свързани със събирането на нужната информация за стоките. Особено в условията на несъвършената конкуренция изборът на заместители чрез преценяването на значителен брой количествени показатели и относителните цени може да се окаже тежка задача. Колкото по-развита е една икономика, толкова по-голям е предлаганият избор и преценката за него е по-трудна.*

[58] *Проблемът е убедително представен от Berg and Sachs (1992).*

подобрява благосъстоянието на отделния индивид – полезността за потребителя, при условие че чувството за загуба, породено от дефицита, е включено във факторите на икономическата психология, които определят благосъстоянието.

Въпреки че от статистическа гледна точка е трудно, дори невъзможно да се определи благоприятния ефект от премахването на дефицита, въпросът, на който трябва да се отговори, е за стойността, която индивидите, преживяващи промяната, му отдават. Те вероятно поставят значително по-ниска стойност на дефицита, след като той вече не съществува, в сравнение с оценките им преди промяната. Днес потребителите в Унгария са свикнали с премахването на дефицита и приемат неговото отсъствие за дадено. Ако си послужим с езика на теорията за полезността, аз бих казал, че полезността от унищожаването на неблагоприятните обстоятелства (условията на икономиката на дефицита, така както те се възприемат от купувачите) не е равна (или в този случай е по-малка) на отрицателната полезност, обусловена от *същото* обстоятелство.[59] Политиците, които направляват промяната, могат да бъдат недоволни от този факт и да обвиняват обществото в неблагодарност, но това няма да промени човешката природа. Една домакиня, която безропотно е стояла с часове на опашка в месарницата и се е радвала на подхвърлено парче месо без право на избор, сега гледа на огромното предлагане и разнообразие не с безразличие, а с раздразнение и дори с почуда от високата цена на месото. Тя ще бъде изключително неблагодарна за края на дефицита на месо, ако финансовите ѝ възможности са твърде малки, за да си позволи месото, което харесва.

Горният пример хвърля светлина не само върху склонността на хората лесно да забравят, когато сравняват двете системи, но и на факта, че промяната в пазарния режим има последици по отношение на *разпределението*. Нека за по-голяма яснота приемем, че едно и също количество и асортимент от стоки се предлагат на купувачите и при двата режима, но тези стоки не успяват да удовлетворят потенциалните нужди на потре-

---

[59] *Асиметрията не се проявява в обичайните функции на полезността, описващи поведението на потребителите. Моделирането ѝ ще доведе до големи трудности от технически характер и ще наложи основна ревизия на теорията.*

Както класическата физика, така и икономиката инкорпорират в своите теоретични постановки имплицитното предположение за обратимост на процесите. Съществен напредък бе постигнат в определени клонове на физиката, след като под внимание се взе необратимостта във времето. Икономическата теория вече се ревизира в това отношение. Извън основните насоки в икономическата литература вече се появяват достойни трудове, които инкорпорират идеята за необратимостта. Вж. трудовете на представителите на еволюционната школа – Arthur (1984), Marshall (1961) [1890] и Nelson and Wilson (1982).

бителите. И при двата режима ще се приемат специфични критерии при определянето на потребителите, които ще получат стоките, и тези, които няма да ги получат. В условията на икономиката на дефицита се преплитат различни принципи в процеса на определяне – достойнства, лоялност към управляващите и заемано място в йерархията, потребности, връзки и подкупи, времето за чакане на опашки или просто късмет. Специфичната комбинация от критерии се различава в зависимост от страната, периода и пазара. Съществуват няколко вида критерии, които се прилагат и в пазарната икономика, но на преден план изпъква тясната положителна корелация между доходите (те отново се определят от различни фактори) и изпълнението на намеренията за покупка. В този случай "парите говорят" преди всичко.

5.2. Чувството за сигурност

Същите онези особености на социалистическата система, които пораждат икономиката на дефицита, създават в същото време стабилност на цените, работните заплати, заетостта и социалните придобивки. Тези особености вече бяха анализирани, но сега ще ги разгледаме в тяхното отношение към чувството за сигурност у хората. Премахването на икономиката на дефицита заплашва това чувство за сигурност.

Липсата на гъвкавост на цените и заплатите, които се регулират централно и се определят за дълъг период от време, затруднява адаптирането на икономиката и нанася сериозни вреди на нейната ефективност. В същото време тя засилва чувството за сигурност и предвидимост у дадено домакинство при планиране на семейния бюджет. Колебанията в цените, заплатите, валутния курс, характерни за пазара, са далеч по-непредсказуеми.

Социалистическата система чрез държавното преразпределение осигурява социални услуги по ясно определени правила, но с ниско качество. И тъй като за тях не се заплаща, се създава хроничен дефицит на почти всички услуги. Дефицитът намалява в съответствие със степента, в която тези услуги се поставят на пазарна основа. Заедно с това се стеснява обхватът на социалните придобивки, гарантирани от държавата.

Както вече бе подробно дискутирано в част 4, пазарът на труда и пазарът на стоки и услуги преминават от пазар на продавачите към пазар на купувачите. Всичко, което дотук се разглеждаше като полза и "печалба" за *потребителите* на пазара за стоки и услуги (по-малко време за търсене на дадена стока, по-голям избор, липсата на унижение пред продавача) представлява "загуба" на *заети*. Сега те започват да си тър-

сят работа, не могат да избират между работните места и често се оказват в твърде унизителни ситуации. Може да стане и така, че един и същ индивид едновременно печели като потребител, но и губи като наемна работна сила. Гарантираната заетост и сигурността за работното място свършват с края на икономиката на дефицита.

5.3. Зависимостта на населението: връзката между бюрокрацията и икономиката

Никой предварително не е "планирал" социалистическата система да функционира като икономика на дефицита. Но след като се разви, икономиката на дефицита направи добра услуга на автокрацията в партията-държава и на властта на бюрократичната йерархия.[60] Дефицитът представляваше тежко ограничение върху личната свобода на избор, а това бе една от основните гаранции, че хората ще живеят в пълна зависимост от държавното производство и бюрократичната машина на еднопартийната държава[61] – нещо, което бе част от всекидневното възприятие на реалността както от потребителите, така и от ръководителите на предприятията. Обществото беше безсилно като колективна сила срещу политическите решения на висшето партийно ръководство, което имаше суверенното право да взима окончателните решения за търсенето и предлагането, цените и заплатите, а също така и мащаба на разпределение на дефицита.

Премахването на икономиката на дефицита слага край на *подобна* беззащитност. Нямам намерение да идеализирам пазара на купувачите. Не мисля също така, че той олицетворява безграничния суверенитет на потребителя. Вкусовете на потребителите се влияят в голяма степен от производителите и често това става по манипулативен начин, но в определени граници. Пазарът е механизъм, който кара производството да се съобразява с предпочитанията на потребителите в твърде голяма степен, дори и това да не става безпрепятствено. Ако производителите предлагат на пазара нещо ново, потребителите трябва поне да дадат своето съгласие или одобрение, като закупят определената стока. Производителите обаче не могат да упражняват сила върху купувачите за какъвто и да било период от време.

Дори и в рамките на демократичната форма на управление парламентът и правителството могат да влияят и да ограничават до известна сте-

---

[60] *От причините за появата на дефицита тази се изтъква в изследване на Shleifer and Vishny (1992).*

[61] *Както образно е описано в книгата на Fehér, Heller and Márkus (1983), върху нуждите на потребителите се упражнява диктат.*

пен желанията на потребителите. Но трябва да се добави, че колкото по-демократична е системата, толкова по-малки възможности има за упражняването на диктат върху потребителите.

И накрая, премахването на икономиката на дефицита засилва също така и правата и свободите.[62]

Когато разглеждаме връзката между бюрокрацията и участниците в икономиката, трябва да спомена и още едно явление – корупцията. Тя съществуваше и в условията на икономиката на дефицита – *купувачите* търсеха достъп до желаната стока или услуга, като подкупваха продавача или бюрократа, отговорен за разпределението. С премахването на икономиката на дефицита и бързото разрастване на частното предприемачество се забелязва промяна в ситуацията. *Продавачите* сега се домогват до държавни поръчки по пътя на корупцията. Нещо повече, корупцията се забелязва във всички случаи, когато успехът на частния предприемач зависи отчасти от специфичните действия на държавните служители, натоварени с решението за това кой и при какви условия може да се сдобие с държавни активи за приватизация, да наеме държавна сграда или обект за ползване или да получи разрешение за упражняването на дейност, регулирана от държавата. Все повече състоятелни бизнесмени могат да си позволят лукса да изразходват значителни суми за корупция. Даването на права и свободи е огромното предимство от премахването на икономиката на дефицита, което обаче за жалост има и страничен ефект – разхлабване на контрола. Корупцията се разраства все повече и става по-очевидна, особено в недостатъчно консолидирания периода на преход.

5.4. Растеж, качествено развитие и технически напредък

Всичко, което досега се каза за предимствата и недостатъците на промяната, се основава на статичното сравнение между двете константни положения. Към тях трябва да се прибавят и факторите, които оказват влияние върху динамиката на функциониране на системата.

Промяната като че ли първоначално има негативно въздействие върху количествения растеж в икономиката, който може да се оцени на базата

---

[62] *По-точно то засилва известните в етиката като негативни свободи, при които хората се освобождават от нещо (например репресията от страна на държавата или намесата ѝ в личния живот). Упражняването на позитивните свободи (т.е. когато индивидите са свободни* ***да извършват*** *дадено действие) в този контекст зависи от количеството ресурси и стоки, с които те разполагат, или, с други думи, от общото благополучие и просперитет и разпределението на доходите.*

на индексите на съвкупната продукция. Основната движеща сила за първоначалния бърз растеж в условията на социалистическата система бе гладът за инвестиции. Един от факторите за този глад беше и очакването, че дефицитът ще продължи, което означаваше, че почти всяка продукция можеше да се продаде. Растежът не бе възпрепятстван от ограничения размер на търсенето. Действието на тази сила замира в периода на постсоциалистеческия преход, а новите движещи сили, породени от желанието за печалба, са твърде слаби в началото. Като противодействащ фактор може да се определи и рецесията, съпътстваща промяната.

В този междинен отрязък от време промяната в пазарния режим води неизбежно до подобряване ефективността на производството. Частично ефектът се проявява твърде бързо и се чувства в ежедневната дейност на фирмите. Предишната несигурност, свързана с набавянето на суровини, намалява и производителите започват да се сблъскват с все по-малко проблеми в осигуряването на материали, полуготови продукти и компоненти. Преустановява се дефицитът на работна сила, а заедно с това и бездействието на работното място. Тези промени помагат за постигането на по-ефективно използване на факторите на производство, което от своя страна рано или късно ускорява растежа.

По-важен е дългосрочният ефект. Най-голямата вреда, която икономиката на дефицита нанесе, беше, че заедно с други фактори забави техническия прогрес, защото тя лишава икономическата дейност от движещата сила, породена от конкуренцията. Социализмът загуби състезанието между двете системи преди всичко, защото в дългосрочен план изоставаше в увеличаване производителността на труда.

От сравняването на икономическите и политическите системи, аз стигнах до заключението, че ситуацията ще се промени чрез преминаване от пазар на продавачите към пазар на купувачите. Вярвам, че рано или късно направените в други страни иновации ще се използват все по-усилено и в постсоциалистическия регион, редом с появата на нови оригинални и пионерски постижения на техническата мисъл. На този етап мога да изразя единствено моята увереност в това, а времето ще потвърди или отхвърли тази прогноза.

5.5. Обобщение на оценките

Трансформацията и като част от нея премахването на икономиката на дефицита е комбинация от благоприятни и пагубни промени, желани и болезнени. Настоящето изследване е опит да се представят както благоприятните, така и неблагоприятните ефекти по обективен начин. Иконо-

миката преминава от една нормална траектория на развитие към друга. Определението "нормална" разкрива, че тези траектории не се идеализират, те не са чисто теоретични модели с екстремни характеристики, а действителни исторически образувания, които съдържат добри и лоши страни. И двете траектории се характеризират с комбинация от особености, оценката за които зависи от стойностната система, възприета от отделния индивид или група от индивиди, които произнасят своята присъда.

Аз нямам желание да крия моята лична присъда. Изхождайки от собствената си ценностна система, смело мога да кажа, че предимствата надделяват над недостатъците. Възприемам премахването на икономиката на дефицита като постижение на постсоциалистическата трансформация, въпреки че осъзнавам високата цена, която трябва да се плати за нея.

Може да се приеме, че значителна част от обществото, базирайки се на други, различни ценностни системи, предлага по-неблагоприятна оценка, за което съществуват твърде много причини. При определени социални кръгове това е склонността бързо да забравят миналото, която скоро изтрива спомените им за страданията и загубите, породени от наличието на дефицит. За други това е фактът, че при преразпределението, произтичащо от преминаването към пазар на купувачите, те се оказват на страната на губещите, а не на печелившите. И накрая, има още едно обстоятелство, което обяснява общественото отношение. Решаващият критерий за един изследовател при сравняването на различни системи е дългосрочният ефект, преди всичко начинът, по който премахването на икономиката на дефицита ще повлияе на дългосрочната тенденция на производителността на труда. Но повечето хора, и това е разбираемо, обръщат малко внимание на този факт, защото чакат нетърпеливо незабавен обрат към по-добро.

Това обяснява защо толкова много хора отдават толкова малко значение на премахването на икономиката на дефицита, въпреки че именно това е един от най-забележителните, осезаеми, а в дългосрочна перспектива и значими процеси на постсоциалистическия преход. ❑

Литература

Arthur, W. B. (1984), 'Competing Technologies and Economic Prediction', *Options*, journal of the IIASA, Laxenburg, April, pp. 10–13.

Balassa, Ákos (1993), *Makrogazdasági folyamatok, 1986–1992* (Macroeconomic Processes, 1986–92), manuscript, Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Barro, R. J. and H.I. Grossman (1971), 'A General Disequilibrium Model of Income and Employment', *American Economic Review*, 61 (1), 82–93.

Bauer, Tamás (1981), *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* (Planned Economy, Investment, Cycles), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Baumol, William J., John C. Panzar and Robert D. Willig (1982), *Contestable Markets and the Theory of Industry Structure*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Benassy, J.-P. (1993), 'Non-Clearing Markets: Microeconomic Concepts and Macroeconomic Applications', *Journal of Economic Literature*, 31 (2), 732–61.

Berg, A. and J. Sachs (1992), 'Structural Adjustment and International Trade in Eastern Europe: The Case of Poland', *Economic Policy*, 7 (14), 117–73.

Brabant, J. M. van (1990), 'Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy', *Journal of Economic Perspectives*, Spring, 4 (2), 157–75.

Buckley, Róbert, Zsuzsa Dániel and Margret Thalwitz (1993), *The Welfare Cost and Transparency of Housing Policies in Socialist Economies: The Hungarian Experience*, manuscript, Washington DC: World Bank.

Burkett, J. P. (1988), 'Slack, Shortage and Discouraged Consumers in Eastern Europe: Estimates Based on Smoothing by Aggregation', *Review of Economic Studies*, 55 (3), 493–505.

Chamberlin, Edward H. (1962) [1933], *The Theory of Monopolistic Competition*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Chikán, Attila. (1984), *A vállalati készletezési politika* (Enterprise Inventory Policy), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Chikán, A. (1994), 'Joint Micro and Macro Effects on Inventories in the Transition Economies', *International Journal of Production Economics*, 37 (June), 11–14.

Dániel, Zs. (1989), 'Housing Demand in a Shortage Economy: Results of a Hungarian Survey', *Acta Oeconomica*, 41 (1/2), 157–180.

Dixit, A.K. and J.E. Stiglitz (1977), 'Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity', *American Economic Review*, 67 (3), 297–308.

Domar, Evsey (1989), 'The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms', in *Capitalism, Socialism, and Serfdom*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 29–46.

Fazekas, Károly and János Köllõ (1985), 'Fluctuations of Labour Shortage and State Intervention after 1968', in Péter Galasi and György Sziráczki (eds),

Labour Market and Second Economy in Hungary, Frankfurt and New York: Campus Verlag.

Fehér, Ferenc, Ágnes Heller and György Márkus (1983), *Dictatorship over Needs*, Oxford: Basil Blackwell, and New York: St. Martin's Press.

Gács, J. (1991a), 'A liberó második éve' (The Second Year of Liberalization), *Figyelõ*, 3 January, p. 9.

Gács, János (1991b), 'Liberalization of the Hungarian Foreign Trade, 1968–1990', in András Köves and Pál Marer (eds), *Foreign Economic Liberalization: Transformations in Socialist and Market Economies*, Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press.

Gács, János (1994), 'Trade Liberalization in the CSFR, Hungary, and Poland: Rush and Reconsideration', in János Gács and Georg Winckler (eds), *International Trade and Restructuring in Eastern Europe*, Laxenburg: IIASA and Physica-Verlag, pp. 123–51.

Goldfeld, S.M. and R.E. Quandt (1990a), 'Rationing, Defective Inputs and Bayesian Updates under Central Planning', *Economics of Planning*, 23 (3), 161–73.

Goldfeld, Stephen M. and Richard E. Quandt (1990b), 'Output Targets, Input Rationing and Inventories', in Richard E. Quandt and Dusan Triska (eds), *Optimal Decisions in Market and Planned Economies*, Boulder: Westview Press, pp. 67–81.

Gomulka, S. (1985), 'Kornai's Soft Budget Constraint and the Shortage Phenomenon: A Criticism and Restatement', *Economics of Planning*, 19 (1), 1–11.

Grosfeld, Irena (1989), 'Disequilibrium Models of Investment', in Christopher Davis and Wojciech W. Charemza (eds): *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*, London: Chapman and Hall, pp. 361–74.

Hare, Paul (1989), 'The Economics of Shortage in the Centrally Planned Economies', in Christopher Davis and Wojciech W. Charemza (eds), *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*, London: Chapman and Hall, pp. 49–81.

Hart, O. D. (1982), 'A Model of Imperfect Competition with Keynesian Features', *Quarterly Journal of Economics*, 47 (1), 109–38.

Hart, Oliver D. (1985), 'Imperfect Competition in General Equilibrium: An Overview of Recent Work', in Kenneth J. Arrow and Seppo Honkapohja (eds), *Frontiers of Economics*, Oxford: Basil Blackwell, pp. 100–169.

Kapitány, Zs. (1989), 'Kereslet és kínálat a 80-as évek autópiacán' (Demand and Supply on the Car Market of the 1980s), *Közgazdasági Szemle*, 36 (6), 592–611.

Kapitány, Zsuzsa (1993), *Elosztási mechanizmusok és vevõi viselkedés Kelet-Európa autópiacain* (Allocation Mechanisms and Consumer Behaviour on the Car Markets in Eastern Europe), manuscript, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Kapitány, Zs., J. Kornai and J. Szabó (1982), 'Reproduction of the Shortage on the Hungarian Car Market', *Soviet Studies*, 36 (2), 236–56.

Kolodko, G.W. and W.W. McMahon (1987), 'Stagflation and Shortageflation: A Comparative Approach', *Kyklos*, 40 (2), 176–97.

Kopint-Datorg (1994), *Ipari konjunktúrateszt eredmények* (Test Results for Industrial Activity), 4th Quarter, Budapest: Kopint-Datorg.

Kornai, János (1959) [1957], *Overcentralization in Economic Administration*, Oxford: Oxford University Press.

Kornai, János (1971), *Anti-Equilibrium*, Amsterdam: North-Holland.

Kornai, J. (1979), 'Resource-Constrained versus Demand-Constrained Systems', *Econometrica*, 47 (4), 801–19.

Kornai, János (1980), *Economics of Shortage*, Amsterdam: North-Holland.

Kornai, János (1992), *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton: Princeton University Press and Oxford: Oxford University Press.

Kornai, J. (1993a), 'The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System', *Kyklos*, 46 (3), 315–36.

Kornai, J. (1993b), 'Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development', *Economie Appliquée*, 46 (2), 181–227.

Kornai,J. (1995), 'The Dilemmas of Hungarian Economic Policy", in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai,J. (1996a), 'Paying the Bill for Goulash Communism. Hungarian Development and Macro Stabilization in a Political Economic Perspective' in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, j. (1996b), 'The Social Issue in the Era of Transition. Janos Kornai in Conversation with Mihaly Laki', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. (1996c), 'The Citizen and the State: Reform of the Welfare System',in Struggle and Hope, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. and J.W. Weibull (1978), 'The Normal State of the Market in a Shortage Economy: A Queue Model', *Scandinavian Journal of Economics*, 80 (4), 375–98.

Kornai, J. and J.W. Weibull (1983), 'Paternalism, Buyers' and Sellers' Market', *Mathematical Social Sciences*, 7 (2) 153–69.

Krugman, P. R. (1979), 'Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade', *Journal of International Economics*, 9 (4), 469–79.

Kuenne, Robert E. (1967), 'Quality Space, Interproduct Competition, and General Equilibrium Theory', in Robert E. Kuenne (ed.), *Monopolistic Competition Theory: Studies in Impact*, New York: Wiley.

Lackó, M. (1975), 'Consumer Savings and the Supply Situation', *Acta Oeconomica*, 15 (3–4), 365–84.

Lackó, M. (1989), 'A beruházási hitelpiac feszültségeinek újratermelõdése Magyarországon' (The Reproduction of Tension on the Investment Credit Market in Hungary), *Közgazdasági Szemle*, November, 36 (11), 1323–41.

Laski, Kazimierz, Amit Bhaduri, Friedrich Levcik *et al.* (1993), *Transition from the Command to the Market System: What Went Wrong and What to Do Now*, manuscript, Vienna: Vienna Institute for Comparative Economic Studies.

Lázár, G. (1993), 'Jólét vagy szabadság? Közvélemény-kutatások a rendszerváltásról' (Welfare or Freedom? Public Opinion Surveys on the Change of System), *Mozgó Világ*, 19 (8), 38–51.

Lipton, D. and J. Sachs (1990), 'Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland', *Brookings Papers on Economic Activity*, no. 1, pp. 75–145.

Malinvaud, Edmond (1977), *The Theory of Unemployment Reconsidered*, Oxford: Basil Blackwell.

Marshall, Alfred (1961) [1890], *Principles of Economics*, London: Macmillan.

Martos, Béla (1983), *Gazdasági szabályozási struktúrák és mûködésük. A nem walrasi eset* (Economic Control Structures and Their Functioning. The Non-Walrasian Case), manuscript, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Muraközy, László (1993), *Az átmenet költségvetése Magyarországon, 1986–1992* (The Transition Budget in Hungary, 1986–92), manuscript, Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Nelson, Richard R. and Sidney G. Winter (1982), *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Nuti, D.M. (1986), 'Hidden and Repressed Inflation in Soviet-Type Economies: Definitions, Measurements and Stabilization', *Contributions to Political Economy*, 5 (March), 37–82.

Phelps, Edmund S. (1994), *Structural Slumps. The Modern Equilibrium Theory of Unemployment, Interest, and Assets*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Portes, R., R.E. Quandt, D. Winter and S. Yeo (1987), 'Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955–1980', *Econometrica*, 55 (1), 19–41.

Portes, R. and D. Winter (1980), 'Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies', *Review of Economic Studies*, 47 (1), 137–59.

Robinson, Joan (1933), *The Economics of Imperfect Competition*. London: Macmillan.

Rosati, D.K. (1993), 'Poland: Glass Half Empty', in Richard Portes (ed.), *Economic Transformation in Central Europe. A Progress Report*, London: Centre for Economic Policy Research, pp. 211–73.

Rose, Richard and Christian Haerpfer (1993), *Adapting to Transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer – II*, Studies in Public Policy

series No. 212, Glasgow: University of Strathclyde.

Sachs, Jeffrey D. and Felipe B. Larrain (1993), *Macroeconomics in the Global Economy*, New York: Harvester Wheatsheaf.

Schumpeter, Joseph A. (1976) [1942], *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper and Row.

Scitovsky, T. (1985), 'Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism', Kyklos, 38 (4), 517–36.

Shleifer, A. and Vishny, R. (1992), 'Pervasive Shortages under Socialism', *RAND Journal of Economics*, 23 (2), 237–46.

Simon, A. (1988), 'A hiány makroökonómiájáról. A hiány fogalma' (On the Macroeconomics of Shortage. The Concept of Shortage), *Közgazdasági Szemle*, 35 (1), 1–17.

Simon, A. (1989), 'Piac, adagolás, kiutalás' (Market, Rationing, Allocation), *Közgazdasági Szemle*, 36 (12), 1445–67.

Simonovits, András (1992), *Cycles and Stagnation in Socialist Economies: A Mathematical Analysis*, Oxford: Basil Blackwell.

Smith, Adam (1898) [1776], *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London: George Routledge and Son, Limited.

Soós, Károly Attila (1986), *Terv, kampány, pénz* (Plan, Campaign, Money), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szabó, J. (1985), 'Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány' (Inelasticity of Supply, Runaway Demand, Stocks and Shortage), *Közgazdasági Szemle*, 32 (3), 305–19.

United Nations (1992), *Industrial Statistical Yearbook 1989. Volume 1. General Industrial Statistics*, New York: United Nations.

Várhegyi, Éva (1993), *A monetáris politika jellege és hatása 1987–1992 között* (The Nature and Influence of Monetary Policy between 1987 and 1992), manuscript, Budapest: Pénzügykutató Rt., October.

Vintrová, R. (1993), 'The General Recession and the Structural Adaptation Crisis', *Eastern European Economics*, 31 (3), 78–94.

Weibull, J. W. (1984), 'A Stock-Flow Approach to General Equilibrium with Trade Frictions', *Applied Mathematics and Computation*, 14 (1), 63–76.

Weitzman, Martin L. (1989), *On Buyers' and Sellers' Markets under Capitalism and Socialism*, manuscript, Cambridge, Mass.: Harvard Institute of Economic Research, Harvard University.

Zukowski, R. (1993), 'Stabilization and Recession in a Transitional Economy: The Case of Poland', *World Development*, 21 (7), 1163–78.

Трансформационната рецесия: Едно общо явление, изследвано през призмата на унгарската икономика [1]

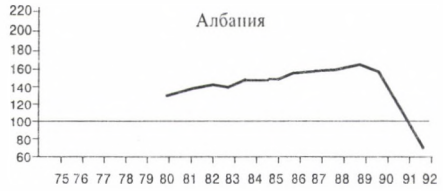
Всички постсоциалистически страни без изключение изживяват тежка икономическа рецесия (вж. графика 1). Развитието на рецесията проявява забележително близки характеристики във всички страни, въпреки че изходните им позиции за реформата и прехода, както и икономическите им условия, се различават съществено. Историята на производствения спад в Полша – основния пример за "шоковата терапия", е сходна на тази в Унгария, където преходът се извършваше постепенно. Производството спадна драстично не само в страните с големи по размер чужди дългове, но и в страни като Румъния и Чехословакия (или Република Чехия и Словакия), които нямаха такъв проблем в началото на прехода. Производството спадна както в страни, където не се провеждаха реформи преди обрата в политическия живот, така и в страни, където процесът на реформа беше в ход в продължение на много години. Тази силна прилика ме накара да концентрирам вниманието си в настоящото изследване върху общите черти от историята на тази група страни. И независимо че предмет на изследването е ситуацията в Унгария, надявам се, че предложеният в него аналитичен подход ще се окаже полезен, когато се анализира ситуацията в другите постсоциалистически страни.

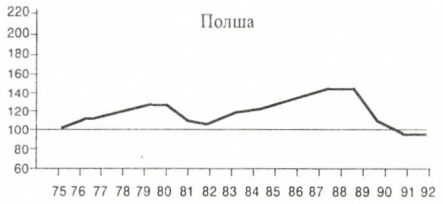
---

[1] *Аз съм изключително благодарен на Мария Ковач за всеобхватния ѝ принос към изследването, на Алмош Ковач и Дьорд Шурани за полезните коментари, а също така на Унгарската национална научноизследователска фондация, Европейската банка за възстановяване и развитие и Аустриалото за тяхната финансова подкрепа.*

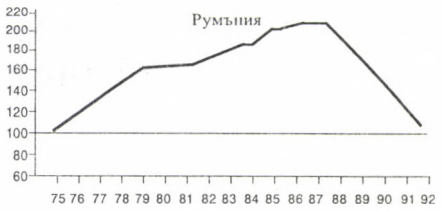
Графика 1

Брутно промишлено производство (индекси, 1975=100)

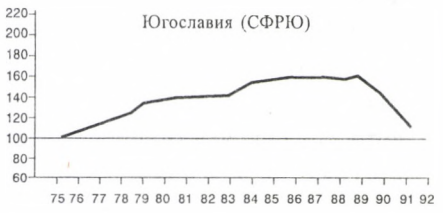

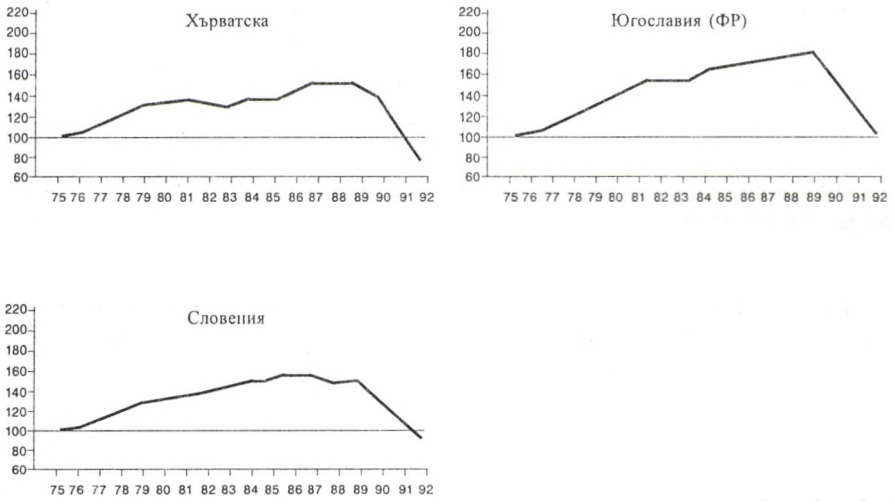

Източник:

Economic Bulletin for Europe, 1992, vol. 44, p. 29, на база национални статистически данни и общата база данни на Секретариата на ИКЕ.

Забележка:

Промените в промишленото производство за 1992 г. са оценки на Секретариата на ИКЕ.

Тъй като явлението се различава съществено от случаите, третирани в съществуващите теории на икономическите колебания, това дава основание то да бъде наречено със специално име. За да го разграничa от тях, съм го нарекъл "трансформационна рецесия".

Данните за Унгария са представени в таблици 1 и 2. От тях става ясно, че спадът в производството, последван от дълъг период на стагнация, е по-силен, отколкото този по време на Голямата депресия в началото на 30-те години. Общото производство е намаляло с 19% в сравнение със спада от 7% по време на Депресията, а промишлената продукция с 36%, вместо с 12%. Независимо от това до момента рецесията в Унгария протича в по-лека форма, отколкото в повечето други страни в региона.[2]

Общото очакване за много труден преход не включваше предвиждания за толкова дълбок спад в производството, поне, доколкото знам, при

[2] *Може да се приеме, че делът на неформалния сектор (т.е. сенчестата икономика) в общото производство е нараснал през същия период. Ако това е вярно, то спадът в общия БВП, включващ както формалните, така и неформални сектори, е бил по-малък от цитирания в официалните статистически данни.*

по-голяма част от икономистите.[3] Вече все повече от тях започват да изследват проблема, но в професията още не е намерено единно обяснение. Някои обясняват рецесията с една единствена причина (или поне единствена основна причина), като разпадането на СИВ, включително разпадането на съветския пазар. Подобни опростени теории са неубедителни за мен. Явлението, на което сме свидетели, е сложно и многоаспектно, то изисква обяснение за причините в тяхното многообразие.[4] Целта на моето изследване е да допринесе за синтеза на различните обяснения.

Таблица 1

Индекси на БВП и промишлена продукция в Унгария, 1980 – 1992 г.

Година	БВП	Промишлена продукция
	(1989=100)	
1980	86.3	89.8
1981	88.0	94.3
1982	91.3	98.7
1983	91.9	100.5
1984	94.4	103.2
1985	94.1	100.9
1986	95.5	100.4
1987	99.4	103.6
1988	99.3	102.1
1989	100.0	100.0
1990	96.5	92.3
1991	85.0	75.7
1992	81.2	71.1

Източник:
Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1993b), p. 71.
Забележка:
Актуализирана таблица.

[3] *Постсоциалистическото общество не бе подготвено за тази вероятност от новите партии и политически ръководители или от новите демократични правителства. Не могат да се открият и каквито и да било прогнози за сериозна рецесия в ранните теоретични постановки, за да се начертае програма за осъществяване на прехода. Така например, те отсъстват и от моята книга "Пътят към свободната икономика" [1989] (1990) и в често цитирано изследване на O. Blanchard и други известни западни макроикономисти (1991). Едно от малкото на брой ранни предупреждения е отправено от K. Laski (1990).*

[4] *Опити да се даде такова обяснение са правени в статиите на T. Erdös (1992), S. Commander and F. Coricelli (1992), S. Gomulka (1991 a), (1991 b) и G. W. Kolodko (1992), от които аз заимствах няколко важни идеи в настоящето изследване.*

Таблица 2

Индекси на производство, инвестиции и заетост в Унгария по време на Голямата депресия

Година	Нетен национален продукт	Промишлено производство	Капитало-образуване	Заетост в промишлеността
1929	100.0	100.0	100.0	100.0
1930	103.3	94.6	75.6	91.3
1931	101.0	87.4	59.1	82.9
1932	96.2	81.9	54.5	73.0
1933	93.6	88.2	43.5	73.6
1934	102.0	99.2	34.9	79.9
1935	102.7	106.8	34.5	85.9
1936	107.8	118.4	41.8	94.7
1937	115.1	129.5	54.3	104.0
1938	112.5	125.3	60.7	112.3

Източници:
Нетен национален продукт и капиталообразуване: B. R. Mitchell (1976), p. 786; промишлено производство и заетост: League of Nations (1939), pp. 67, 181.

Първата част от анализа е посветена на някои общи фактори за рецесията, докато втората описва специфичните причини за свиване на основните елементи на търсенето на макроравнище (инвестиции, потребление, разходи на държавния бюджет, износ). И двете части обаче изследват причинно-следствените фактори, които се обуславят от крайната обща кауза – самия процес на трансформация в постсоциалистическата икономика. Аз не оспорвам факта, че фактори, различни от тези, определящи процеса на трансформация, могат да играят някаква роля. Така например външни фактори като рецесията, обхванала в момента света, включително и развитите капиталистически страни, допринесе за спада в постсоциалистическите икономики. Като оставим настрана произтичащите от това преки икономически затруднения и пречки (затруднен износ, по-малък приток на капитал), тя има неблагоприятни социално-психологически последици. За съжаление, страните от бившия социалистически блок трябваше да направят първите си стъпки към капитализма във време, когато системата не беше в най-добрата си форма. Този фактор остава извън полезрението на настоящето изследване, което се занимава единствено с вътрешни за самата трансформация ефекти.

В третата и в последната част се представят заключенията, изведени от анализа на причинно-следствените връзки, изложен в първите две части. Вниманието и в трите части е насочено към позитивно описание и анализ на фактите, но за илюстрация се въвеждат и предложения от нормативен характер.

Трябва да се споменат и целите, които настоящото изследване *не* си поставя. То не представя прогнози в числа, нито изчерпателна програма за действията на правителството. Вместо да се концентрирам върху дебатите относно настоящата ситуация в унгарската икономика, аз бих искал да анализирам някои от основните тенденции в последните и следващите години, като подложа на коментар някои възникнали стратегически проблеми.

I. Общите фактори за рецесията

В една развита пазарна икономика, дори и в условията на рецесия, не е задължително производството на фирмите да се свие. Дори икономиката да се намира близо до най-ниската точка на спада, могат да се открият, макар и спорадично, успешно функциониращи и разрастващи се фирми. В условията на трансформационната рецесия това явление не е изключение, именно тази двойственост характеризира особеностите на рецесията по време на трансформация. Свиването и разширяването на икономиката, провалът и успехът, масовото навлизане и напускане на фирми на пазара са паралелни явления. Или, да се позова на често използваното в наши дни определение на Шумпетер, налице е "съзидателно разрушение", което се осъществява с шеметна скорост. Независимо от това, явлението може да се нарече рецесия, защото балансът между двата процеса е отрицателен, т.е. за момента свиването на икономиката е по-голямо от разширяването.

Осъзнаването на този процес налага изследването на явленията да не се свежда единствено до факторите, които обясняват спада в абсолютна стойност. Окончателният баланс на разширяване и свиване, с техните противоположни знаци, се определя от всички фактори, които стимулират или пречат на растежа и спада.

В условията на капитализма всеки отделен търговски цикъл има своите специфични особености. Независимо от това, аз ще си позволя известна доза абстракция, като сравня индивидуалните черти на трансформационната рецесия с "идеалния тип" рецесия, която се появява в една зряла капиталистическа икономика.

Преходът от пазар на продавача към пазар на купувача

В нормалното състояние на капиталистическата икономика, прието в настоящата статия за основа на сравнение, макроикономическото монетарно равновесие е дългосрочна тенденция: агрегатното предлагане и търсене са в равновесие при доминиращото равнище на цените. Обичайните явления, които съпровождат това равновесие, са безработица на естественото за нея равнище, непълно натоварване на мощностите, свързани с неперфектната конкуренция, която управлява по-голяма част от пазара, и непрекъснатият процес на влизане и излизане на фирмите от пазара. Балансът на силите между производителя-продавач и купувача в този тип икономика е в полза на купувача. Съществува пазар на купувача, на който продавачите се конкурират, за да привлекат парите на купувачите и точно в това се изразява едно от най-големите предимства на капитализма, защото създава стимул за адаптиране към търсенето, уважение към суверенитета на потребителя, подобряване на качеството и въвеждането на нови продукти и технологии.[5]

Съпоставете го с нормалното състояние на класическия социализъм, икономика на хроничен дефицит, в която агрегатното търсене и предлагане не са в равновесие при преобладаващото равнище на цените. Съпровождащите явления са недостиг на работна сила, незадоволено търсене на много стоки и услуги, повсеместни опашки и принудително заместване на едни стоки и услуги с други, които не са на разположение. Разширяването на производството по принцип се сблъсква с "тесни места" и ограничения върху физическите ресурси.[6] Балансът на силите между производителя-продавач и купувача в този тип икономика е в полза на продавача. Това е пазар на продавача, на който купувачите се конкурират за предложените за продажба продукти.

При зрелия капитализъм пазарът не преминава към едно общо, интензивно състояние на хроничен дефицит в икономиката, дори и в най-високата точка на търговския цикъл. Образно казано, топката остава в същата половина на терена, т.е пазарът на купувача продължава да преобладава, като балансът на силите леко се измества в посока, благоприятна за продавача. В най-ниската точка на спада се забелязва увеличение на безработицата и непълноценно използване на ресурсите, което усилва още повече конкуренцията.

---

[5] *Повече информация за предимствата на пазара на купувачите има в статиите на T. Skitovsky [1951] (1971), (1985) и E. Domar (1989). Подробно сравнително описание на пазара на купувача и пазара на продавача е представено в глави 11 и 12 от моята книга "Социалистическата система"(1996).*

[6] *В една отворена социалистическа икономика желанието да се увеличи производството често се сблъсква с ограничения върху наличността на твърда валута.*

Трансформационната рецесия, от друга страна, се съпровожда от дълбока и единствена по рода си промяна. Играта се премества в другата половина на терена, така че икономиката преминава от пазар на продавача към пазар на купувача, т.е. от икономика, ограничена от предлагането, в икономика, ограничена от търсенето. Това е процес, който в известна степен се контролира от икономическата политика (парична и фискална, както и политика на ценообразуването) единствено поради желанието да се прекрати с икономиката на дефицита. Но ходът на този процес се влияе също и от някои неконтролируеми, спонтанни обстоятелства. Съществува сложно и взаимно влияние между рецесията и трансформацията към "пазарния режим" (промяната от пазар на продавача към пазар на купувача), така че не може да се каже кое е причина за другото.

В страните, които изоставиха модела на класическия социализъм преди политическия обрат, като например Унгария, преходът към пазара на купувачите започна по-рано. В това отношение таблица 3 е много показателна. Ограниченията върху предлагането (недостиг на работна ръка, материали, полуготови продукти и компоненти например) постепенно намаляха за период от 6 години. Вече е рядкост ограничените физически ресурси да представляват основна пречка за растежа на производството. Ниската честотата, с която унгарската икономика се сблъсква с ограничения по отношение на суровините, е характерна за всяка зряла пазарна икономика. Изводът, който се налага от тази таблица (и от много други факти) е, че икономиката на дефицита в Унгария е ликвидирана; вече не съществува общ, силен и хроничен дефицит. Заедно с тази твърде съществена промяна се усили и ролята на търсенето. Таблицата ясно показва начините, по които то прераства в най-честата пречка за увеличаване на производството. (Важна роля играят допълнително ограниченията във финансирането, които ще разгледаме по-нататък.)

За да се представят по-опростено проблемите, дългият процес на преход на унгарската икономика може да се раздели на два етапа (таблица 4). На първия етап потисканата инфлация, която представляваше една от чертите на икономиката на дефицита, се превърна в явна инфлация с умерен темп на растеж, за което допринесе постепенното и все по-всеобхватно освобождаване на цените. Установи се равнище на цените, при което се уравновесява търсенето и предлагането. Този процес бе подпомогнат от фактори, свързани с предлагането: появата на частния сектор, улесняване на условията за започване на някаква дейност, частична либерализация на вноса. Темпът на инфлацията се ускори, достигайки пикови стойности през юни 1991 г., когато цените нараснаха с 38,6% в сравнение с предходната година. Тези процеси абсорбираха неизползваната покупателна способност, т. е. паричния излишък. С други думи,

това сложи край на макроикономическата ситуация, която някои икономисти окачествяват като общо свръхтърсене.

Таблица 3

Затруднения в производството

(данни от конюнктурни анкети за Унгария в %)

Тримесечие	Недостатъчно търсене	Недостиг на работна сила	Недостатъчно предлагане на суровини и материали			Финансови проблеми
			От вътрешно производство	Внос от		
				зона на рублата	зона на долара	
1987/1	26.0	22.2	41.2	42.6		31.2
2	27.4	23.7	42.3	46.7		24.3
3	21.3	24.1	46.6	50.4		22.1
4	24.1	15.8	39.4	41.8		20.4
1988/1	28.0	15.7	50.0	16.6	32.8	32.7
2	28.3	24.7	44.1	17.2	35.3	36.4
3	27.3	23.0	45.3	18.2	64.0	35.0
4	30.7	19,3	38.5	14.9	22.4	40.1
1989/1	38.0	21.5	37.6	14.4	17.9	49.6
2	40.1	22.0	28.7	11.0	11.8	46.1
3	40.4	21.9	27.5	10.3	8.9	46.8
4	51.2	13.4	21.4	8.0	6.3	49.4
1990/1	51.3	12.1	13.8	5.8	3.9	57.8
2	56.1	13.9	13.0	3.4	2.2	45.2
3	51.0	10.3	15.3	4.6	5.2	51.9
4	54.5	4.3	11.3	3.2	3.7	48.7
1991/1	60.6	4.3	9.4	2.3	2.6	53.2
2	70.1	4.0	7.1	1.5	2.4	54.1
3	66.8	3.3	6.2	1.2	2.0	52.7
4	65.9	3.0	7.2	0.5	1.0	47.3
1992/1	65.1	3.3	5.8	0.3	1.0	51.0
2	62.2	7.4	5.9	0.7	1.5	45.9
3	56.1	4.4	10.6	1.7	3.1	47.8
4	54.5	4.8	8.7	0.7	2.3	42.9
1993/1	57.7	2.2	6.1	1.3		45.5
2	68.8	3.0	6.0	3.2		7.3
3	67.9	3.7	7.5	3.1		48.6
4	62.5	4.3	9.4	2.4		47.3

Източник: Kopint-Datorg (1994).

Забележка: Актуализирана таблица. Конюнктурните анкети използват методиката, създадена от немския научен институт IFO, която се прилага и в някои други страни. Респондентите трябва да посочат „затрудненията в производството". Всеки респондент може да посочи неопределен брой затруднения. Числата означават относителната честота на един отговор в проценти. (Напр., през 1987/1 26 от всеки 100 респондента посочват недостатъчното търсене наред с други фактори.) Респондентите са посочвали и други пречки, които не са включени в тази таблица. „Зоната на рублата" включва страните от бившия СИВ. През 1987 и 1993 г. конюнктурните анкети не разграничават „зоната на рублата" и „зоната на долара"; данните отразяват липсата на вносни суровини и материали.

Таблица 4

Индекси на потребителски цени в Унгария, 1980-1993 г.

Година	Средногодишно изменение (%)
1980	9.1
1981	4.6
1982	6.9
1983	7.3
1984	8.3
1985	7.0
1986	5.3
1987	8.6
1988	15.5
1989	28.9
1990	17.0
1991	35.0
1992	23.0
1993	22.5

Източници:

За периода 1980-1990 г.: Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1991), p. 218; за периода 1991-1992г.: Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1993a), p. 34; за 1993 г.: данните са предоставени от Централната статистическа служба на Унгария.

Забележка:

Актуализирана таблица.

Усилията на финансовата администрация за дезинфлация започнаха през 1991 г., но станаха по-осезателни през 1992 г. Темпът на инфлация регистрира най-ниската си стойност от 20.1% на годишна база през юли 1992 г. От този момент годишната инфлация започна да се колебае в диапазона между 20 и 26%. В известна степен търсенето всъщност е било възпирано и на един по-ранен етап от паричната политика. Макар че нито един ортодоксален монетарист не би определил финансовата политика, прилагана в края на 80-те и началото на 90-те като рестриктивна, тъй като тя даваше непрекъснато възможност за значително инфлационно нарастване на паричната маса, търсенето не се е увеличавало "безконтролно".[7] В действителност то е намалявало осезаемо по обем и разликата между търсенето и достигнатата по-рано максимална стойност

[7] *Институционалните реформи и промените в поведението на икономическите агенти изиграха своята роля в овладяване на търсенето. В известна степен бюджетните ограничения се затегнаха, което бе съпроводено от намаляване на глада за инвестиции: фирмите и дори държавният бюджет станаха по-малко разточителни в своите разходи.*

на предлагането, т.е. потенциалният БВП, постепенно се е увеличавала. В крайна сметка икономиката на макроравнище премина от състояние на свръхтърсене към състояние на недостатъчно търсене.

"Пазарният режим" може да бъде графично представен, като се използва синтетичен индекс, който показва състава и структурата на запасите. В една икономика на дефицита фирмите основно трупат запаси от суровини, докато готовата продукция се изчерпва бързо. Когато икономиката на дефицита бъде ликвидирана, пропорциите се променят – не съществува повече необходимост да се трупат запаси от суровини, а запасите от готова продукция нарастват поради затруднения в продажбите. Промяната е представена в таблица 5. На един по-ранен етап този индекс за Унгария бе около 6, или запасите от суровини бяха 6 пъти по-големи от запасите от готова продукция. В развитите пазарни икономики това съотношение е 1. Настоящата стойност на индекса показва значително намаление до под 3, но все още трябва да догонва стойностите, типични за развитата пазарна икономика.

От всичко казано дотук, могат да се направят редица заключения, които са важни за темата на настоящата статия – рецесията.

Таблица 5

Отношение на запасите от суровини към запасите от готова продукция

Страни и периоди	Запаси от суровини/запаси от готова продукция
Капиталистически страни, 1981-1985 г.	
Австрия	1.06
Канада	0.92
Финландия	1.92
Япония	1.09
Португалия	1.66
САЩ	1.02
ФРГ	0.71
Унгария	
1981-1985	6.10
1988	5.16
1989	4.65
1990	3.50
1991	2.67

Източник:
Таблицата е съставена от А. Чикан.

Рецесията не може да се обясни единствено с недостатъчното търсене. Дори сега само половината от фирмите определят недостатъчното търсене като пречка за производството.[8] В момента сме изправени пред една "наполовина кейнсианска ситуация", за чието лекуване не може да се приложи чистата кейнсианска терапия. Но веднага трябва да се добави, че точно защото ситуацията вече е наполовина кейнсианска, то търсенето играе подчертано важна роля в определянето на производството. Втората глава от настоящето изследване анализира този проблем в детайли. В условията на трансформационна рецесия в постсоциалистическата икономика "спирачките" не се слагат от централно наложените ограничения върху предлагането, както това се правеше в условията на социалистическата икономика чрез намаление и изобщо натиск върху инвестициите и производството. И въпреки че не сме изправени пред рецесия, породена изключително от търсенето, последното започва да играе главна роля.

Когато за първи път преди 23 години си зададох въпроса как пазарът на продавача, ограничен от предлагането, може да се превърне в пазар на купувача, ограничен от самото търсене, аз хранех надежди, че това може да стане без спад в производството.[9] Тогава мислех, че предлагането ще продължи да се увеличава, докато търсенето ще започне да расте по-бавно, но ще остане положително дотогава, докато ситуацията се промени от свръхтърсене към свръхпредлагане. Идеята или по-скоро надеждата, която имах по това време, е представена на графика 2а и е взета от книгата ми, издадена през 1971 г. За съжаление, по редица причини преходът на практика се осъществява по различен начин. Далеч преди промяната на системата в Унгария растежът на производството се забави и бе последван от дълъг период на стагнация. При тези обстоятелства, за да се премине от състояние на свръхпредлагане към състояние на свръхтърсене абсолютната редукция на търсенето неизбежно повлича след себе си надолу и предлагането и те навлизат в порочен кръг, който задълбочава рецесията. Когато постсоциалистическата икономика преминава от един траен пазарен режим – пазара на продавача, към друг траен пазарен режим – пазара на купувача, вместо да се достигне състояние на равновесие, везните се накланят значително в едната посока. На графика 2б в стилизирана форма са очертани истинските

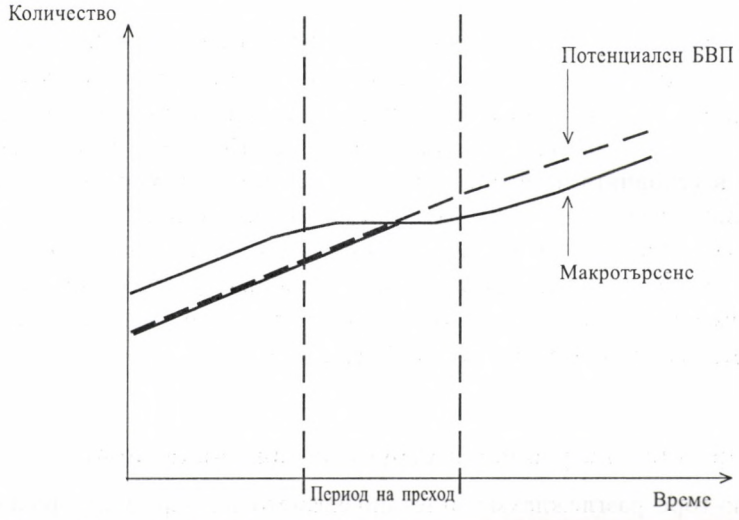
---

[8] *Неадекватното търсене не е единствената пречка за производството в зрялата, развита капиталистическа икономика, дори и в низходящата фаза на търговския цикъл. Случаите, в които то се цитира като такова, варират най-много между 70 и 80%. Вж. J-J Laffont (1985, p. 354).*

[9] *Вж.* ***"Anti-Equilibrium"*** *(1973, p. 325). По това време аз използвах различна терминология ("изсмукване" и "натиск"), но в по-късните си трудове и настоящето изследване възприех по-широко използвани термини.*

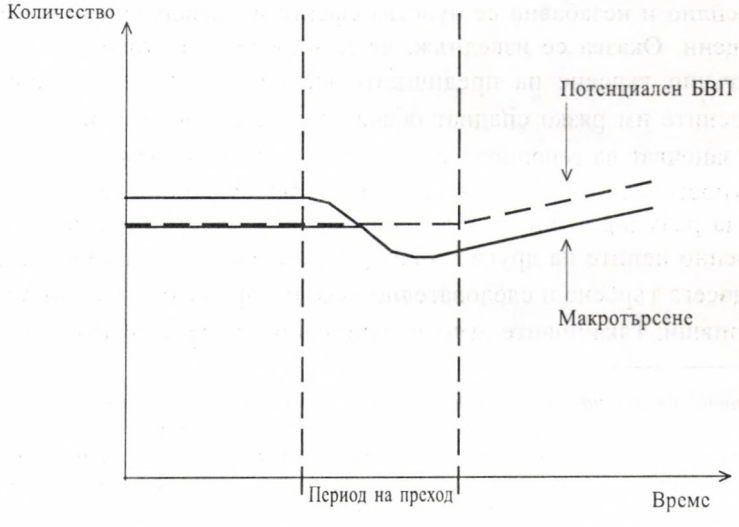
Графика 2а

Как си представях развитието през 1971 г.

Графика 2б

Действително развитие през 90-те години

трендове на търсенето и предлагането. Действителният обем на производството отбеляза стръмен спад от предишната си пикова стойност; състоянието на икономиката в това отношение прилича на най-ниската точка на цикъла в условията на капитализма.[10]

Изпитвам известни угризения, когато използвам изразите "общо свръхпредлагане" и "общо свръхтърсене", защото те опростяват ситуацията. В продължение на години водя кампания срещу необмисленото използване на агрегатните макрокатегории в тази тематика. Нереализирани стоки има също и в условията на икономиката на дефицит. Примери за свръхтърсене и свръхпредлагане съществуват и на микроравнище. Някои производители се сблъскват с ограничения, породени от предлагането, други с трудности, произтичащи от търсенето. Подобна предпазливост сега е много по-уместна от всякога, но тя води към следващия фактор – трансформирането на реалната структура в икономиката.

Трансформация на реалната структура на икономиката

Когато по-горе разглеждахме възстановяването на паричното равновесие на макроравнище, не отговорихме на един въпрос, а именно – защо промяната в пазарния режим, трансформирането от пазар на продавачите в пазар на купувачите създава ефект, който засилва рецесията?

Цените постепенно се освобождават (в някои други страни изведнъж), което създава нова система на относителните цени. И колкото в по-голяма степен това се съпровожда от либерализация във външната търговия (което в Унгария се извърши паралелно с освобождаването на цените), толкова по-силно и незабавно се чувства ефекта на международните относителни цени. Оказва се изведнъж, че за определени стоки и услуги няма достатъчно търсене на предишните високи или малко по-ниски цени. Ако цените им рязко спаднат обаче, фирмите, които произвеждат тези стоки, започват да генерират загуби. Ако в същото време на тях им се откажат (постепенно или изведнъж) финансови субсидии, те ще бъдат принудени да редуцират или изцяло преустановят своето производство. Междувременно цените на други стоки се увеличават поради появата на потискано досега търсене и следователно тяхното производство или внос стават печеливши. Така новите относителни цени и паралелният нов про-

---

[10] *Годишният доклад на Икономическата комисия за Европа на ООН за 1992 г. отчита като грешка незабелязването на промените в макроикономическата среда в Източна Европа. "Зараждащата се безработица, елиминирането на дефицитите и възстановяването на основното парично равновесие са симптоми за това, че икономиките от типа на Корнай, ограничени от предлагането, се трансформират в икономики, ограничени от търсенето от кейнсиански тип." (p. 51)*

дуктов състав на търсенето водят до преструктуриране на предлагането, т.е. до трансформиране на реалната структура в икономиката. Пренастройването на количествата към новите цени винаги изисква време. По редица причини то е изключително бавно в периода на преход на постсоциалистическите икономики. (На някои от тези причини ще се върнем по-нататък в изследването.)

Прилаганата по време на социализма стратегия на форсиран растеж създаде структура на производството, която не отговаря на изискванията на потребителите, включително вътре в страната. Но потреблението на определени стоки бе наложено върху купувачите чрез централното разпределение и дефицитите. В периода на реформа се осъществи постепенна промяна в продуктовия състав на производството. През последните няколко години тази трансформация беше ускорена. На отраслово равнище това означава спад в дела и абсолютния обем на промишленото производство и прираст в дела и абсолютния обем на услугите (таблица 6). В рамките на този процес на микроравнище се осъществиха хиляди малки и големи промени в специфичния продуктов състав на продукцията.

Таблица 6

Структура на БВП в Унгария

Сектори	Формиране на БВП по икономически сектори			
	1986	1988	1990	1991
Промишленост	36.7	34.1	31.8	30.7
Строителство	6.6	7.7	6.6	6.3
Селско и горско стопанство	20.7	16.6	16.2	14.8
Транспорт и съобщения	8.9	8.0	8.2	8.8
Търговия	9.4	10.1	11.5	11.1
Управление на водните ресурси	1.4	1.4	1.3	1.3
Други сектори на материалната сфера	1.2	1.1	1.3	1.4
Материална сфера	**84.9**	**79.0**	**76.9**	**74.4**
Бизнес услуги и некорпорирани дейности	4.6	5.0	5.6	-
Услуги от финансови институции	-	1.5	2.0	-
Здравеопазване, култура и социални услуги	6.2	8.7	9.4	-
Жилищно стопанство и комунални услуги, управление и други услуги	4.3	5.8	6.1	
Нематериална сфера	**15.1**	**21.0**	**23.1**	**25.6**

Източници: 1986 г.: Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1989), p. 57; 1988 и 1990 г.: Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1992a), p. 95; 1991 г.: Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1992b), p. 61.

В този смисъл, трансформационната рецесия се отличава с особености, които са по-присъщи на теорията на Шумпетер, отколкото на Кейнс. Това не може да се обясни само с обстоятелството, че съвкупното търсене е недостатъчно. Търсенето на продукцията на някои от секторите на икономиката спадна внезапно, докато търсенето на продукцията на други съвсем не е намаляло, а може би дори се е увеличило. Нека приведа два примера. Дълго потисканото търсене доведе до взривоподобно развитие на дейности в областта на електрониката, съвременните информационни системи и телекомуникациите и стана причина този голям сектор да изживее своя разцвет в разгара на рецесията. Новите относителни цени и структура на търсенето дадоха тласък в развитието на услугите и туризма.

Промяната в продуктовия състав и отрасловата структура е свързана с други два процеса. Промениха се отношенията на собственост. Налице е спад в дела на чисто държавния сектор и нарастване дела на чисто частния сектор и на сектора с различни видове смесена собственост – държавна и частна. Това се осъществява като производството на чисто държавния сектор намалява в абсолютна стойност, докато това на частния сектор и на сектора със смесена форма на собственост се увеличава.

Извършва се промяна и в разпределението на фирмите по техния размер. Малките и средни предприятия почти отсъстваха в условията на класическия социализъм. Те започнаха да се възвръщат по време на реформите в икономическата система на социализма от 1968 до 1989 г., но техният брой се увеличи едва след промяната в политическата система. Делът и производственият обем в абсолютно изражение на големите фирми намаляват, докато тези на малките и средни предприятия се увеличават.

Тези три вида преструктуриране не се припокриват изцяло, но до голяма степен си съвпадат. Не би било погрешно да се каже, че двата най-характерни участника в постсоциалистическата икономика са големите, но свиващи дейността си държавни промишлени предприятия, и малките, разширяващи се частни фирми, предлагащи услуги. По-общ и верен начин за описание е да се говори за свиващи се и разрастващи се сегменти на икономиката, без да се специфицира собствеността, мащабът и продуктовата класификация. Желателно е да се постигне състояние, при което разрастването се извършва по-бързо от свиването, за да може балансът на двете тенденции да е в полза на положителния растеж. За съжаление положението е точно обратното: – свиването на първия сегмент изпреварва разширяването на втория, не защото някой е имал подобни намерения, а защото са налице редица фактори, които забавят скоростта на увеличение на растящия сектор. По-нататък в статията ще обърна допълнително внимание на факторите, обуславящи това забавяне.

Извършва се мъчителен процес на "естествен подбор", но нанесената травма има здравословен и прочистващ ефект. Всъщност подобен процес протича и по време на обичайния търговски цикъл в условията на капитализма – идея, която се отличава със съществено присъствие в теориите на Шпитхоф и Шумпетер.[11] В условията на трансформационна рецесия този процес е много по-усилен и всеобхватен. В края на цикъла в условията на капитализма реалната структура в икономиката е претърпяла сравнително малка промяна в сравнение с началото на цикъла, докато в този случай можем да приемем (или по-скоро да се надяваме), че ситуацията след края на трансформационната рецесия ще е претърпяла драстична промяна спрямо изходната позиция.

Разстройване на координацията

Много хора живееха с наивната представа, че появата и действието на пазарна координация в икономиката ще стане незабавно и автоматично след премахването на централното планиране и бюрократичната координация. На практика се появи една "ничия земя", където бюрократичната социалистическа координация спря да действа, а новите механизми на пазарна координация не са започнали да действат. По този начин икономическата активност е ограничена от дезинтеграция, липса на координация и анархия.[12]

Липсата на координация приема различни форми. Аз ще се спра само на няколко:

- Старите норми на поведение на икономическите агенти отпаднаха, а новите норми не са усвоени;

- Някои, съществували по-рано институции за бюрократична координация (организации и правни регулации) вече ги няма, но създаването на новите пазарни институции или все още не е започнало, или напредва прекалено бавно. Мрежата от пазарни връзки е твърде рехава, а създаването на гъста мрежа изисква време;

- Информационната структура на бюрократичната координация се разпадна, а новата система все още не се е развила. Икономическите

---

[11] *Вж. Spiethoff (1902) и Schumpeter (1934), (1939). Тези две теории за циклите за блестящо описани в известния обобщаващ труд на Hansen (1964).*

[12] *В своето изследване (1992) Calvo и Coricelli говорят за "имплозия" на търговията. Търговските отношения се разрушават от отсъствието на пазарни институции. Явлението, което те описват, е важна съставна част на една по-широка група от явления, окачествени като "зейнала пропаст" и липса на съгласуваност между двата вида механизма на координация.*

агенти все още не са в състояние да оценяват и преработват новата пазарна информация;

- Бюрократичната координация, особено в периодите на консолидация на социализма преди окончателния срив на системата, осигуряваше някакъв ред и предсказуемост. Пазарът по своята същност се характеризира с несигурност и риск, които при сегашната неустановена ситуация изглеждат непоносими. Повечето икономически агенти са объркани, обезпокоени и колебливи в решенията си.

Това явление приема крайна форма в бившите съветски републики, но играе важна роля и в страни като Албания и България. Това по мое мнение е една от основните причини (вероятно основната причина) за рецесията в тези страни.

В Унгария замяната на бюрократичната координация с нещо ново започна значително по-рано – през 1968 г. Постепенният напредък в това отношение се редуваше с моменти на застой и връщане към старото състояние. Затова гореописаното явление се проявява сега в не толкова драматични форми, както в страните, които скочиха от класическия социализъм в постсоциализма. Заслужава да си припомним, че още през периода на частичните реформи, осъществявани в условията на социалистическата система, се появиха "ничии територии", които по онова време бяха окачествени от Тамаш Бауер като "нито планови, нито пазарни". [13]

Процесът на трансформация не е завършен в Унгария. Неустановеният механизъм на координация и явлението "ничия земя" все още се появяват отвреме навреме, поне в отделни отрасли и по този начин рецесията се задълбочава. Ето два примера.

Първият, селското стопанство. То отбеляза стремителен спад. Кооперативите, основаващи се на колективната собственост, подпомагани от дребно, частно земеделие (лични стопанства) не бяха ефективни, но все пак те функционираха и даваха резултати. Всички елементи на координацията по онова време бяха адаптирани към тогавашните форми на собственост – централната администрация, разпределението на инвестиции, кредитната и данъчната система, определянето на цените, търговските отношения между производителите и потребителите и др. В момента старите форми на собственост вече са разклатени, а нови все още не са установени. Всичко е в състояние на безтегловност. Старите институции и организации престанаха да функционират, а още не е създадена нужната система от координиращи институции – осъвременена мрежа от

[13] *Вж. T. Bauer (1983).*

пазари на дребно и едро, която да свързва дребните производители с потребителите, нова кредитна система за подпомагане на дребните селскостопански производители, нова система на цените и субсидиите в съответствие с европейската практика. Всички тези фактори пречат на производството. Тяхното негативно влияние се усилва и от поредицата големи грешки на правителството като изплащането на компенсации на бившите собственици на земя и реорганизацията на кооперативите.

Другият пример се отнася до строителната промишленост, по-специално жилищното строителство и градоустройственото планиране. Въпреки че тази сфера на дейност бе занемарена по време на социализма, тя все пак се отличаваше с установена организация и система от институции. Имаше периоди, когато секторът функционираше сравнително добре, поне по отношение на броя завършени строителни обекти, независимо че качеството на извършената строителна работа беше лошо. Сега този сектор е колабирал, въпреки голямото търсене на жилища. Пазарните институции все още не са развити, кредитната система, която отговаря на специфичните особености на пазара за жилища, едва работи, мрежата от агенции за недвижими имоти е все още в рудиментарна форма, няма строителни предприемачи, способни да се заемат с развитието на цели квартали, съществува неяснота в системата на наеми и социални помощи. Несъмнено е необходим контрол на пазарните процеси в тази област, а в определени отношения и от държавно регулиране (например върху прилагането на критериите на социалната политика и градоустройственото планиране). Вместо хармонично съжителство на бюрократичната и пазарна координация, човек се обърква от повтарящите се конфликти между тях. В резултат на това, жилищното строителство претърпя сериозен спад, вместо да се превърне в един от водещите сектори на постсоциалистическия преход.

Установяването на пазарна координация изисква време, което е една от причините за продължителността на рецесията в много сектори. Времето за развитие на координационния механизъм може да се съкрати чрез съответните правни разпоредби и инициативи от страна на държавата. В това отношение правителството направи много грешки и пропуски: изгуби ценно време поради бавното изработване и изпълнение на законодателство, свързано с пазарната координация, бавното организиране на надзорни агенции, които да отговарят на изискванията на пазарната икономика и не на последно място с бавното осигуряване на система от държавни гаранции в някои сфери.

Финансова дисциплина и ефективност

В унгарската икономика се наблюдава затягане на вътрешнобюджет-

ните ограничения на фирмите.[14] Най-осезаемото проявление на това е твърдото прилагане на законодателството за банкрутите, независимо че се обмисля смекчаване на този първоначално изключително строг закон. Огромен брой от неплатежоспособни фирми претърпяват реорганизация чрез процедурите за банкрут и много от тях се ликвидират.

От самото начало на своето съществуване частните фирми работят в средата на твърдите бюджетни ограничения. Независимо че се правят опити за смекчаването им дори в този сектор, с растежа си частният сектор разширява зоната на действие на твърдите бюджетни ограничения.

Какво е влиянието на тези промени върху рецесията? Някои от фирмите банкрутират и излизат от пазара, което означава уволнения и край на търсенето на суровини от страна на тези фирми. Оцелелите от този момент се превръщат наистина във фирми, които гонят максимална печалба, като използват пазарните инструменти за своето оцеляване и минимизират своите разходи. Това означава, че търсенето на суровини от тяхна страна намалява. Те се стремят да изчерпят натрупаните в миналото запаси. Това поражда ефект, който редуцира търсенето. Фирмите започват да освобождават излишните работници. Безработните обикновено генерират по-малко потребителско търсене от заетите.

Дори в случаите, когато мениджърите на държавните фирми решат да освободят част от работниците, те не са способни да предприемат радикалното им намаляване. Таблица 7 показва, че заетостта в промишлеността намалява по-бавно от производството и производителността на труда се влошава. Следователно съществува значителен процент "безработни с работно място". Ситуацията се променя, ако предприятието бъде приватизирано. Опитът в много случаи потвърждава теоретичните очаквания: първото нещо, което новите собственици правят, е да освободят излишните работници.

Приватизацията се приема като средство за преодоляване на рецесията и стимулиране на растежа. Това обаче е неразбиране на истинските отношения. В дългосрочен аспект ефективността в икономиката наистина ще се увеличи чрез развитието на частната собственост, приватизацията на държавните активи, налагането на финансова дисциплина, твърди бюджетни ограничения във всички сектори на икономиката, а това ще ускори икономическия растеж. В краткосрочен аспект обаче въздействието на приватизацията е различно, защото, както вече бе установено, тя увеличава безработицата, намалява търсенето и по този начин допринася за рецесията. Изборът между краткосрочни, антиинфлационни цели и дългосрочната цел за постигане на

---

[14] *Процесът е подробно анализиран в "Еволюцията на финансовата дисциплина".*

растеж в икономиката е една от най-сериозните дилеми, пред които е изправен преходът към пазарна икономика.

Таблица 7

Брутна продукция, заетост и производителност на труда в унгарската промишленост, 1980-1992 г.

Година	Продукция	Среден брой на заетите	Бруто произведена продукция на един зает
1980	89.0	116.1	76.6
1981	91.2	113.7	802.6
1982	93.2	111.4	83.8
1983	93.9	109.2	86.0
1984	96.3	108.6	88.7
1985	97.2	107.9	90.2
1986	98.9	107.1	92.4
1987	102.7	104.4	98.4
1988	102.1	101.7	100.5
1989	100.0	100.0	100.0
1990	89.8	94.5	95.0
1991	74.9	84.1	89.1
1992	67.5	73.1	92.5

Източник:
1980-1984 г.: Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1993b), p. 95.
Забележки:
Данните за производството се отнасят за брутната продукция на икономическите единици в сектор промишленост. Таблиците не включват данни за сектор строителство.

Изостаналост на финансовия сектор

Проблемът, който предстои да бъде обсъден, е част от предишните два, но поради своето специално значение заслужава отделно внимание. Едва сега, когато изостаналостта на финансовия сектор се превърна в пречка за икономическия растеж, може да се оцени пълната значимост на разликата между една изцяло монетизирана капиталистическа икономика и полумонетизираната социалистическа икономика.

Нека разгледаме отново редът в таблица 3, който показва дела на фирмите, оценяващи недостатъчното финансиране като една от пречките за растежа. Трябва да се спомене, че този фактор е цитиран като основна пречка от 20 до 30% от анкетираните през 1987 г., докато техният процент сега е 45-50%.

Банковата система в условията на класическия социализъм не функционираше като истинска система от банки. Нейната действителна функция се свеждаше до извършването на счетоводни и касиерски услуги в национален мащаб, съчетани с елементи на надзор върху фирмите производителки. Нейният основополагащ принцип бе да осигури средствата за извършване на операции, обявени за необходими от държавната бюрокрация или плана. Там, където реформите започнаха още преди промяната в политическата система (като Унгария например) започна и трансформацията на банковата система, която в известна степен заприлича на банковата система в пазарна икономика. Този процес съвсем не е завършен.

Настоящето изследване не си поставя за задача да прави всеобхватен анализ на финансовия сектор и затова засяга само някои проблеми, които имат пряко отношение към рецесията и растежа.

Един от проблемите е свързан с прибързания, необмислен и безотговорен начин, по който се поемат рискове, когато кредитите се отпускат по нетърговски съображения. Този проблем, свързан с въпроса за финансовата дисциплина, третиран в предходния раздел, продължава да се проявява изключително остро в бившите съветски републики. Хиляди губещи предприятия преживяват с помощта на банкови кредити, като по този начин поддържат инфлацията и пречат за налагането на финансова дисциплина. Това явление не е широко разпространено в Унгария, тъй като страната отдавна е преминала този етап. Но дори и тук съществуват специални отношения между държавните търговски банки и големите държавни фирми. Собственик и на двете е държавата и в този смисъл се установява "единство на субекта". При събиране на вземанията си банките са много по-снизходителни към старите си клиенти, отколкото към новите, частни предприемачи. Понякога подобна пристрастност се среща и при отпускането на нови кредити.[15] Крайното уреждане на несъбираемите заеми се отлага във времето. Това "меко" поведение на банките към държавните фирми пречи на естествения подбор, описан по-рано в статията. Ситуацията се усложнява допълнително и от факта, че някоя високопоставена фигура от правителството или политическия живот може да повлияе, обикновено по неофициален начин, върху решенията на търговските банки за отпускане на кредити.

При кредитирането в някои случаи рискът се пренебрегва, докато при

---

[15] *Подобно предубеждение не се проявява единствено към държавните фирми. Банките също необмислено раздаваха огромни кредити на много големи частни фирми, след което трудно предприемаха по-сурови мерки, за да ги накарат да обслужват заемите си.*

други случаи се подхожда с изключителна предпазливост, дори страхливо, особено когато кредитополучателят е малко или средно частно предприятие или отделно домакинство. Налице е истинска дилема и това трябва да се признае. Банките едва сега започват да разбират, че трябва да извършват търговска дейност, която, взета като цяло, да им носи печалба. Те трябва да се научат, че банката не е институция, която разпределя пари по заповед отгоре или по приятелски препоръки на политици. Този урок те започнаха да прилагат с прекалено старание и не поемат изобщо рискове. Предстои им да усвоят втората част от урока, а именно, че банката, като едно търговско предприятие, трябва да съществува и просперира чрез отпускането на кредити. Нито едно търговско начинание в пазарната икономика не може да донесе трайна печалба, като "задържа стоката си".

Така се създаде парадоксална ситуация. Натрупа се огромна ликвидност в банковата система и си остана там. От една страна, банките се страхуват да отпускат кредити, а от друга, предприемачите се опасяват да ползват заеми, защото считат, че това е прекалено рисковано.

В продължение на много време номиналният лихвен процент беше твърде висок, едва отскоро започна да намалява. Поради високата инфлация нивото на реалния лихвен процент не беше опасно, но все пак беше достатъчно високо, за да откаже предприемачите от вземане на кредити. В Унгария в момента се дискутира ролята на лихвения процент при взимането на решение за теглене на кредити. Поради липса на достатъчно силни аргументи в полза на едно определено решение, мога само да споделя своето мнение. По времето, когато се пишеше тази статия, една сравнително успешна фирма можеше да обслужва своите заеми при преобладаващия тогава реален лихвен процент. Затова съм склонен да се съглася с онези, които определят несигурността като основна причина за нежеланието да се теглят кредити.[16] Съществуват много непредсказуеми аспекти на бъдещата правна ситуация, отношенията на собственост, данъците и таксите, тенденциите в относителните цени и инфлацията и не на последно място прогнозите за общото състояние на икономиката. От гледна точка на кредиторите лихвеният процент вероятно вече е спаднал достатъчно, за да усили нежеланието на банките да отпускат средства точно поради несигурността в икономическите условия.

За да продължа с дискусията от предишния раздел, мога да посоча липсата на пълен набор от институции и организации, необходими по принцип за функционирането на пазарната икономика и особено важни за стимулиране

[16] *Вж. например статията на À. Valentinyi (1992).*

на икономиката на преход в Унгария. Ще приведа няколко примера. Все още не е създадена система от обезпечения и гаранции, която да отговаря на незрялата унгарска икономика и на проблемите, с които се сблъскват новите предприемачи. Все още не е развит изцяло един от основните инструменти на модерната финансова система – системата от текущи сметки. Трансферите и уреждането на платежните нареждания по банков път са твърде бавни и скъпоструващи услуги. Използването на кредитни карти не е широко разпространено. Мрежата от различни видове инвестиционни фондове, компании с рисков капитал (венчърни фирми), пенсионни фондове и други финансови посредници все още не се е утвърдила. Капиталовият пазар е в своя ранен етап на развитие.[17]

Отново ще спомена двата отрасъла, за които говорих по-рано – селското стопанство и жилищното строителство. Световна практика е тези два сектора да използват специални кредитни и инвестиционни схеми, чието създаване в Унгария напредва твърде мудно и с това допринесе за задълбочаване на рецесията.

Развитието на финансовия сектор неизбежно изисква дълъг период от време, но пропуските от страна на правителството станаха причина за бавния напредък. Това се отнася за всички изложени примери и явления, които илюстрират изостаналостта в икономиката. Друг типичен пример за пренебрегване на проблемите от страна на правителството бе, че то отложи смекчаването на условията по т.нар. "Е-кредити" за предприемачите. (Това е специфична кредитна схема за държавна подкрепа, по която се отпускат заеми на частните предприемачи за инвестиции при изгодни за тях условия.) Показани бяха колебание и липса на въображение в една сфера на дейност, в която се чувства необходимост от конструктивни правителствени инициативи.

В своето изследване, споменато по-рано, Калво и Коричели определят като една от основните причини за рецесията смущенията и нарушенията в кредитната система и недостатъчните кредитни ресурси.[18] Това твърдение изглежда вярно, но унгарският случай се нуждае от едно по-прецизно

---

[17] *Особено внимание заслужава фактът, че страната е изправена пред проблеми, свързани с незрялостта не само на банковата система в един тесен смисъл, но и на целия финансов сектор. Би било грешка, ако кредитите започнат да играят твърде голяма роля във финансирането на фирмите и по този начин изтласкат в ъгъла използването за тази цел на собствен капитал. Трудности съществуват както в набирането на начален капитал, така и в получаването на инвестиции за капиталови вложения. Високата степен на несигурност по отношение на запазване стойността на направените инвестиции и генерирането на печалби, както недостатъчно развитите организации, които управляват инвестициите, отблъскват притежателите на средства и спестявания от капиталовия пазар.*

[18] *Calvo and Coricelli (1992).*

обяснение. Аз не мисля, че основният проблем е затегнатият от централната банка режим на кредитно предлагане. Напротив, мисля, че има излишни ресурси. По мое мнение проблемът е в изключително голямото съпротивление по финансовата система и ниската ѝ ефективност като посредник между притежателя на средства (вложител-спестител) и получателя на заеми.

В обобщение на първата глава може да се твърди, че постсоциалистическата трансформация неизбежно постави началото на процеси, които водят до редукция в съвкупното производство. Болезнените последици от трансформацията са изследвани в пет измерения. Тези пет взаимносвързани и взаимнообуславящи се процеса спират растежа и пречат на производството. Тяхното негативно влияние се усилва от грешките на правителството.

II. За четирите компонента на съвкупното търсене

В първата част на предишната глава вниманието беше насочено към очевидната и постоянно разширяваща се роля на търсенето при определяне на производството в постсоциалистическите икономики. Нека разгледаме основните компоненти на търсенето един по един, като използваме обичайните категории на макроикономиката. (Промените в тях са обобщени в таблица 8.)[19] Бих искал предварително да подчертая факта, че в анализа не се ограничавам единствено с изследване на търсенето (използването), а ще спомена и някои от аспектите на предлагането (производството). Макар че във всеки един от случаите използвам макроподход към изследването на отделните явления, на места обръщам внимание и на микроикономическите и институционални аспекти.

Инвестиции

Започвам с най-важната от гледна точка на растежа в средно- и дългосрочен план категория – инвестициите. Обемът на инвестициите претърпя сериозен спад (таблица 9) с 27% под най-високата стойност. Делът на инвестициите в използването на постоянно спадащия БВП намаля (таблица 10).

---

[19] *Това изследване използва обичайните макроикономически категории: инвестиции, потребление на частния сектор, държавно потребление, търговски баланс. Както се вижда от таблица 8, класификацията на официалната статистика на БВП по елементи на крайното потребление се различава от него. Макроикономическите категории отговарят повече или по-малко на статистическите категории. И тъй като на този етап аз не правя количествен анализ, надявам се, че отклоненията между двата вида класификации няма да породят объркване и неяснота.*

Таблица 8

Брутен вътрешен продукт по елементи на крайното използване

Елементи	БВП по съпоставими (1988) цени, млн. форинти.				Индекси на обемите, %				
	1988	1989	1990	0991	1989/ 1988	1990/ 1989	1991/ 1990	1992/ 1991	1992/ 1989
Лично потребление	873 814	893 586	861,112	811,591	102.3	96.4	94.2	97.8	88.8
Колективно потребление	175 000	164 000	168,300	163 755	93.7	102.6	97.3	98.9	98.7
Крайно потребление	**1 048 814**	**1 057 586**	**1 029 412**	**975 346**	**100.8**	**97.3**	**94.7**	**98.0**	**90.3**
Бруто образуване на основен капитал	310 801	332 529	308 800	272 925	107.0	92.9	88.4	93.6	76.9
Физическо изменение на запасите	49 941	32 685	40 947	-1 136	-	-	-	-	-
Бруто капиталообразуване	**360 742**	**365 214**	**349 747**	**271 789**	**101.2**	**95.8**	**77.7**	**78.6**	**58.5**
Абсорбция	**1 409 556**	**1 422 800**	**1 379 159**	**1 247 135**	**100.9**	**96.9**	**90.4**	**93.8**	**82.2**
Износ	530 395	536 815	508 132	430 345	101.2	94.7	84.7	-	-
Внос	491 738	500 737	479 425	437 038	101.8	95.7	91.2	-	-
Нетен износ	38 657	36 078	28 707	-6 693	-	-	-	-	-
БВП общо	1 448 213	1 458 878	1 407 866	1 240 442	100.7	96.5	88.1	95.5	81.2

Източници:

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office) (1993c), Table 1.3.2, Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office) (1993a), p. 105 and National Bank of Hungary (1992), p. 129.

Бележка:

Актуализирана таблица.

Таблица 9

Образуване на основен капитал в Унгария, 1980-1992 г.

Година	Инвестиции 1980 = 100 (на база съпоставими цени)
1981	95.6
1982	94.2
1983	90.9
1984	87.7
1985	85.1
1986	90.6
1987	99.4
1988	90.3
1989	95.0
1990	86.8
1991	76.8
1992	72.8

Източник: Данните са предоставени от Централната статистическа служба на Унгария.
Забележка: Актуализирана таблица.

Таблица 10

Образуване на основен капитал в Унгария, 1980-1991 г.

Година	Образуване на основен капитал в процент от БВП (по текущи цени)
1980	28.8
1981	26.5
1982	25.2
1983	24.5
1984	23.0
1985	22.5
1986	24.0
1987	24.7
1988	20.6
1989	20.3
1990	17.8
1991	19.1

Източници: 1980-1987 г.: Magyar Nemzeti Bank (National Bank of Hungary), (1990), p. 97; 1988-1990 г.: National Bank of Hungary (1991), p. 129; 1991: J. Vígh (1993), p. 22.

В условията на класическия социализъм съществуваше постоянен и неутолим глад за инвестиции. Инвестиционният стимул или това, което Кейнс нарича "животински порив", така и не угасна. Управленските кадри на всяко ниво – от ръководителя на стопанското предприятие до министър-председателя се ръководеха от желание за разрастване. Фактът, че в крайна сметка разходите за инвестиции винаги се покриваха от обществените фондове, за да се избегне финансовия крах от неуспешни вложения, пораждаше и гарантираше постоянен оптимизъм за икономически растеж.

Това отношение, притъпено от квазиреформите, бе изкоренено напълно от политическия обрат и последвалите го институционални промени. Гладът за инвестиции изчезна и беше заменен от предпазливост и дори страх у много хора.[20] Нека разгледаме различните сфери, в които се взимат инвестиционните решения.

1. В правителствения сектор, в който не включвам държавните фирми, инвестиционната дейност е спаднала. Това, разбира се, е свързано с влошената фискална ситуация. В условията на класическия социализъм подобно обстоятелство не би разубедило ръководството на държавата да предприеме големи инвестиционни разходи, тъй като решението за това щеше да се вземе при затворени врати. Независимо колко големи са разходите за инвестиции, те щяха пак да бъдат покрити от населението. За това сега не може да става и въпрос, защото парламентът е този, който решава как ще се изразходват парите на данъкоплатците, и то при пълна прозрачност.

С цел да се преодолее рецесията, желателно е делът на инвестициите в бюджетните разходи да се увеличи. Държавата трябва да започне да играе по-голяма роля, особено в инфраструктурните инвестиции.

2. Фирмите, чиято собственост дългосрочно или постоянно ще остане държавна, се нуждаят от инвестиции, за да осигурят своето оцеляване и да се модернизират. Проблемът е в това, че много от тези фирми изпитват сериозни финансови затруднения и не са достатъчно благонадеждни кредитополучатели. Ако един инвестиционен проект се окаже губещ, те не могат да разчитат на помощ. Самоувереността им е подкопана – техните ръководители се колебаят и не смеят да инвестират. Това трябва да се промени. Разбира се, управленските кадри носят отговорността за

---

[20] *Ако разгледаме мотивите, обуславящи поведението, ще установим, че това явление се отнася до проблемите с кредитите. И в двете сфери е налице силно нежелание за поемане на риск. Двете сфери не са идентични, въпреки че съществува съвпадение. Някои инвестиции се финансират чрез кредити, докато не всички кредити се отпускат за целите на инвестиране.*

инвестиционните решения, които ще бъдат в крайна сметка финансирани с обществени средства. Това обаче не трябва да е пречка за вземането на подобни решения; бизнес кръговете трябва да насърчават държавния сектор към инвестиции.

3. Ситуацията е по-тежка във фирми, които все още са държавна собственост, но им предстои приватизация. Почти цялата инвестиционна дейност в тях е парализирана, никой не смее да предприеме каквато и да било инициатива в очакване на новите собственици. Всъщност в тях се осъществява тиха декапитализация, като се използват създадените на поранен етап активи. От тези наблюдения се налагат няколко заключения от практически характер:

- Ускоряване на приватизацията, наложително от гледна точка на инвестиционния процес. Непосредствените приходи от продажбата не трябва да се превръщат в основен критерий. Трябва да се даде тежест освен на общите цели на социална трансформация и на възможните резултати от инвестиционните програми и създаването на работни места, обещани от новите собственици.

- Преди да се осъществи приватизацията на дадено предприятие трябва да се гарантира, че поне съществуващите активи ще бъдат предадени на новите собственици във възможно най-добро състояние. Основен елемент на това е запазването и внимателното поддържане на активите. Много от фирмите се нуждаят от реорганизация, която изисква по-големи или по-малки инвестиции.

- Ръководителите на фирмите трябва да бъдат стимулирани да изпълняват ефективно изброените по-горе задачи. Така ще се гарантира, че при приватизация активите на предприятието ще бъдат в добро състояние със запазена стойност.

4. Що се отнася до частните фирми, "животинският порив", за който говори Кейнс, е жив, както показва големият брой на създаващите се нови фирми. Този порив е жив или по-скоро би бил жив, ако желанието за инвестиране не охладняваше под действието на няколко неблагоприятни условия. Две от тях вече бяха споменати в обсъждането на финансовия сектор: първо, несигурността, която е много по-голяма в сравнение с несигурността в една развита пазарна икономика, и второ, изостаналостта на финансовия сектор, нежеланието да се отпускат заеми на частни фирми. Към тях могат да се прибавят слаборазвития капиталов пазар и данъчна система, която не предоставя отстъпки за онези, които инвестират. Много икономисти биха добавили и високите лихвени проценти към факторите, ограничаващи склонността за инвестиране. Този въпрос вече беше засегнат.

Преодоляването на тези негативни явления е основният фактор за излизане на икономиката от състоянието на рецесия.

5. Основна фигура в сферата на инвестициите е домакинството, което може да финансира построяването на собствен апартамент или къща за сметка на собствените си спестявания и кредит. Но за да бъда изчерпателен, нека повторя, че жилищното строителство като цяло, в това число и строителството на жилища, финансирани от домакинствата, отбеляза сериозен спад. Стимулирането на тази дейност посредством улесняване достъпа до кредити и данъчни отстъпки, може да играе важна роля в преодоляването на рецесията.

Потребление

Както става ясно от таблица 8, обемът на частното, лично потребление е намалял, но в значително по-малка степен в сравнение със спада на БВП и общия реален доход.

В условията на централно планираната икономика държавата регулираше преобладаващата част от доходите на домакинствата. Делът на спестяванията беше сравнително стабилен, което даваше възможност точно да се прогнозира потребителското търсене в икономиката. Сега за това не може и дума да става. Нека разгледаме факторите, които определят търсенето:

1. По-малка част от доходите има за източник бюджета, по-голямата им част зависи от споразумението между работодатели и работници. Въпреки че то се влияе от колективното трудово договаряне и съгласуване на интересите на най-високо равнище, където правителството има огромно, но не изключително влияние, действителните договори за трудовото възнаграждение са децентрализирани. Най-много централното споразумение да се вземе под внимание като предложение.

2. След като домакинствата разполагат с доходи в налични средства или от предварително натрупани спестявания, решението колко да разходват и колко да пестят е в техни ръце. Решенията могат да бъдат повлияни от действия на правителството (например от паричната или фискална политика, която засяга лихвените проценти), но силата на подобно влияние е съмнителна.

Въпреки че предвижданите разходи, т.е. съвкупното търсене на домакинствата, имат огромен ефект върху рецесията, те трудно се поддават на прогнозиране. Домакинствата едва сега се запознават с новата ситуация и се учат как да взимат решения за спестяване от нов вид. Нито

един икономист не може да предскаже резултатите от този процес на обучение или да прогнозира закономерностите му.[21] Нека разгледаме няколко хипотези, които се отнасят не само до настоящата ситуация в Унгария, но имат и по-обща валидност:[22]

- Граждани, които разчитат все по-малко на помощта на държавата, създават свой собствен резерв за сигурност в случай на заболяване или безработица, а също така и за годините на напреднала възраст;

- Също така форма на "спестяване за домакинствата" е натрупването на оборотен капитал за новите частни бизнес начинания (което включва нерегистриран, сив или черен бизнес);

- Съотношението между спестяванията и приходите при социалните групи с по-високи доходи е като цяло по-високо от това при социалните групи с по-ниски доходи. От това може да се направи извода, че разликата в доходите на отделните социални групи през последните години доведе до увеличаване на средната норма на спестяване. Очаква се тези тенденции да се задълбочат.

Какви изводи могат да се направят от това през призмата на икономическата политика, целяща преодоляване на рецесията? Би било погрешно, ако се стимулира растеж на потребителското търсене чрез неконтролируемо увеличение на работните заплати. Колкото и популярно в началото, то е опасно оръжие, което може да не попадне в целта. Може да се появи неочаквана промяна в съотношението между разходи и спестявания, така че на пазара да се появи по-голямо търсене, породено от излишък на доходи. Това ще даде тласък на производството, но също така и на цените или ще създаде условия за инфлационен натиск. Все още е необходимо работниците и организациите, които ги представят, да проявят по-голяма въздържаност и трезва преценка по отношение на исканията за увеличение на заплатите. Ако все пак се появи натиск за повишаване на заплатите, нека се надяваме, че работодателите (включително най-големият – държавата) ще окажат противодействие.

---

[21] *Спестяванията на домакинствата могат да се опишат чрез разнообразни показатели за тяхната наличност и промяна. Нека вземем един от показателите за наличност, използван от унгарската финансова статистика – нетното финансово състояние на домакинствата. Показателят се изчислява като от брутните спестявания (чиито компоненти са парите в брой, спестовните влогове и ценните книжа) извадим общия дълг. Този показател нарасна рязко през 1991 г. и първата половина на 1992 г. Принос за това имат стимулите за бързо изплащане на жилищните заеми. След забавяне на рязкото нарастване, нетното финансово състояние на домакинствата в реално изражение се увеличи значително: в края на 1992 г. то беше със 71% повече в сравнение с края на 1989 г. (Източник: информация на Унгарската национална банка и банка Magyar Nemzeti, 1993, p. 122).*

[22] *Някои от хипотезите, които изглеждат убедителни, са предложени в статия на J. Király (1992). Аз също ги използвам в моето изложение.*

Недобре обмисленото увеличение на заплатите би оказало също така неблагоприятно въздействие върху заетостта. Съществува общопризната макроикономическа зависимост между тях. Твърде много фирми ще бъдат принудени да освободят част от своите работници, ако са прекалено затруднени от голям фонд "Работна заплата" в условията на сегашните разходи за производство и производителност на труда.

Независимо че все още съществува необходимост от предпазливост и дисциплина при определяне на работните заплати, домакинствата могат да допринесат за преодоляване на рецесията чрез своите икономически решения. Правителството и финансовият сектор, който все още е в ръцете на държавата, не са показали достатъчно инициативност в това отношение. Нека приведа само няколко примера:

- Могат да се предприемат допълнителни мерки, чрез които да се обясни, че банковата система не е единственият начин за трансформиране на частните спестявания в инвестиции. Домакинствата трябва по-активно да се включат в капиталовия пазар предимно чрез посредничеството на инвестиционните фондове, застрахователните компании и децентрализираните пенсионни фондове. По тази начин ще се концентрират спестяванията и ще се създадат условия за стабилизирането им на едно по-високо равнище.

- Позволете ми да повторя нещо, което вече споменах: препоръчително е една значителна част от спестяванията на домакинствата да се използва за финансиране на жилищното строителство.

- По инерция от социалистическата икономика малко внимание се обръща на потребителския кредит. Той е в много по-ограничени размери, отколкото в една зряла пазарна икономика. Неговото разпространяване може да осигури лесно контролируемо нарастване на търсенето, което действа благоприятно на производството.

Държавно потребление[23]

Държавният бюджет, чрез който се финансира потреблението на дър-

---

[23] *Категорията "държавно потребление", т.е. общото държавно потребление без разходите за държавни инвестиции, не съответства напълно на статистическата категория "колективно потребление", въпреки че съществува голяма степен на припокриване между тях. Съществува и трета категория – "общи бюджетни разходи", която се различава от първите. Една от причините за разликата е, че тя включва и инвестициите, финансирани също така от бюджета. Задачата на настоящето изследване не е да се направи детайлна съпоставка между категориите, нито да представи числово изражение на разликите между тях. Направените от мен изводи се свеждат до представяне на качествените тенденции, които се проявяват преди всичко в частта, обща и за трите агрегати на разходите, т.е. колективното потребление, финансирано от бюджета.*

жавния сектор, се е превърнал в постоянна тема на ежедневната политика. Настоящето изследване не представлява принос по отношение на тези дебати. Аз оставам в рамките на предмета на тази статия, като се занимавам изключително с отношението и връзката между бюджета и рецесията. Ако излезем извън контекста на непосредствената ситуация, аз разглеждам някои проблеми от по-общ характер, свързани с това отношение.

Унгария се движи в порочен кръг. Намаляващото производство задължително се съпровожда от спад в бюджетните приходи, докато разходите на държавния бюджет не са пряко свързани с количеството на произведения продукт. Следователно, рецесията може да генерира бюджетен дефицит във всички икономики. След като дефицитът се превърне във факт, става изключително трудно за едно правителство да влее свеж фискален стимул в икономиката, което е най-очевидният начин за бързо излизане от рецесията.

Всеизвестна истина е, най-вече след Кейнс, че при рецесия се препоръчват фискални мерки, с които да се увеличи търсенето на макроравнище, та било то и с цената на бюджетен дефицит. Политиката на правителствата за увеличаване на данъците и намаляване на разходите по време на низходящата фаза на цикъла, бе описана от икономическата история в кейнсиански дух като изключително погрешна, защото тези мерки водят до намаляване на съвкупното търсене.

Подобен начин на мислене налага следното твърдение. Ако в миналите периоди дефицитът е бил по-малък (ако разходите са били по-малко, а приходите по-големи), при равни други условия, спадът в производството е щял да бъде по-голям, отколкото всъщност е бил. Бюджетният дефицит е играл ролята на антицикличен стабилизатор.

В краткосрочен план подобна логика дава основание за следното заключение – бързото и значително намаляване на дефицита (ако предположим, че администрацията въобще е в състояние да го направи) би било опасно. Едно бързо и драстично намаление (например чрез рязко увеличаване на данъците) би довело до свиване на търсенето на макроравнище и внезапно ще влоши и без друго дълбоката рецесия. Като казвам това, аз не пренебрегвам всички добре аргументирани твърдения за пагубната природа на бюджетния дефицит. Това води след себе си инфлационен риск. Нещо повече, финансирането на дефицита свива инвестициите, така необходими за съживяването на икономиката и растежа. Аз просто подчертавам дебело съществуването на пряка връзка между тези тежки болести в унгарската икономика – рецесията и бюджетният дефицит. Лекуването само на една от тях без необходимата предпазливост и

внимание би довело до вредни странични ефекти и ще спъне възстановителния процес от другото заболяване.

Далеч съм от намерението да насърчавам увеличаването на бюджетния дефицит. Напротив, основна цел трябва да бъдат съгласуваните действия и мерки за намаляване на основните компоненти на бюджета, т.е. да се редуцират едновременно разходите, приходите и дефицитът. Трябва обаче да се държи сметка за следното: редукцията трябва да се осъществи по начин, по който намаленото търсене в резултат на ограниченото потребление на държавния сектор да се компенсира изцяло, по възможност напълно, от търсенето на инвестиции. Надеждата остава, че това желателно преразпределение на ресурсите ще се осигури от бъдещо намаляване в търсенето на кредити за финансиране на бюджета, или с други думи, от смекчаването на ефекта на изместване (crowding-out effect). То трябва да се съпровожда от увеличаване дела на инвестиционните разходи в общите бюджетни разходи във всеки един момент. В този случай налице е благоприятно преструктуриране в състава на съвкупното търсене. Общото инвестиционно търсене на всички сектори (държавен, частен и домакинства) има по-благотворен мултипликационнен ефект, отколкото търсенето, породено от потреблението на държавния сектор.

Износ и внос

Логиката на настоящата дискусия остави проблемите на външната търговия на последно място, въпреки че от всички явления, породили рецесията, сериозният спад в търговията със страните от бившия СИВ и разпадането на Съветския съюз доведоха до най-тежките последици.[24]

Някои от авторите, които разглеждат проблема, описаха това стечение на обстоятелствата като "външен шок". По мое мнение, това не е подходящо определение за процесите. Неоспорим е фактът, че шокът от външната търговия е външен по отношение на всяка отделна страна в географския смисъл на думата, но всички особености на търговията в СИВ водят началото си от основните характеристики на социалистическия икономически ред. Неговият ефект е дълбоко вкоренен в закономерностите, управляващи системата. Пазарът на продавачите бе в състояние да работи, само защото съществуваше осигурен купувач от СИВ на стоки, за които търсенето на вътрешния пазар бе най-малко. Ако всички други търговски възможности се изчерпеха, то тогава продажбата се осъществяваше насилствено, като част от друга търговска операция. Обикновено

[24] *Опит да се направи количествено изчисление на ефекта е направен в изследване на D. Rodrik (1992).*

изразът "външен шок" се използва за събития, които внезапно се появяват и бързо изчезват, така че икономиката след известно пренастройване преодолява шока и продължава да функционира от момента преди него. Разпадът на търговията в СИВ обаче има трайни и добре изразени последици. Структурата на тези икономики трябва да се промени (веднъж и завинаги), преди те да са в състояние да се развиват и без СИВ.

Таблица 8 показва че през периода 1989-1991 г. вносът е намалял драстично. Унгарската икономика направи първите успешни стъпки на адаптиране, като доказа, че е способна да пренасочи един значително голям дял от експортния си потенциал към страните от ОИСР. Това бе потвърждение за факта, че унгарската икономика успя да се задържи на краката си, че спадът в производството не прие катастрофални измерения и че платежният баланс на страната се стабилизира.

За съжаление атаката на кавалерията не може да се поддържа. Темпът на растеж на износа вече се забави и налице са първите предупредителни сигнали за спад. Съдбата не беше благосклонна към нас, защото Западът бе завладян от рецесия (в значително по-мека форма от нашата) в момент, когато ние изпитвахме най-голяма нужда да навлезем и усвоим неговите пазари.

Друг проблем е свързан с факта, че първият голям напредък по отношение на износа бе направен по старата формула – износ на всяка цена. Много фирми, особено държавни, понесоха огромни загуби във форинти само и само да изнасят навън и да не затворят производството си. Подобна практика за в бъдеще трябва да се преустанови, тъй като бюджетните ограничения се затягат. Вместо това, сега битката трябва да се насочи към износа на всички възможни допълнителни стоки или към износ, който е печеливш без подкрепата на държавните субсидии. От друга страна, ограниченията върху вътрешното търсене отпаднаха отчасти и фирмите вече не са под заплахата да загинат, ако не изнасят.

Нещо повече, неблагоприятните метеорологични условия, нарастващата тенденция за протекционизъм в страните – вносителки и кризата в селскостопанското производство, разгледана преди, спъват износа на селскостопански продукти.

Съгласен съм, че износът представлява един от секторите, стимулиращи растежа в дългосрочна перспектива, особено за малки отворени икономики. Но съвсем друг е въпросът как износът, при сега съществуващите условия, ще допринесе в най-кратки срокове за преодоляването на рецесията. Някои от инструментите и средствата, споменати по-рано във връзка с насърчаването на инвестициите, могат да се използват и по отношение насърчаването на износа. Специално внимание трябва да се отдели на частните инвестиции,

предназначени за осигуряването на продукция за износ.

Подробният и изчерпателен анализ не подкрепя предположението, че вносът измества производителите от вътрешния пазар. Има отделни примери за това, но те не правят общата картина. Съществуват множество фирми, които нямат конкуренти отвън и са изпаднали в дълбока криза, както и много фирми, които произвеждат и продават успешно, независимо от конкуренцията на вноса. Нито един от приведените примери обаче, не е аргумент срещу осигуряването на временна защита за някои местни продукти или група от стоки на основата на икономическата рационалност, а не под натиска на различни лобита. Това може да допринесе за овладяването на рецесията. Защитата, която се осигурява, трябва да е временна, докато се постигне необходимата адаптация и да бъде в съответствие с изискванията на ГАТТ, международното споразумение за търговията и тарифите. По този начин може да се предотвратят съответните протекционистични мерки от страна на чуждестранните търговски партньори.

Загрижеността и безпокойството за развитието на вноса и износа налагат да се преразгледа валутната политика. Ако настоящата политика, която създава възможност за реално надценяване на унгарския форинт продължава, шансовете за развитието на износа и местното производство, изправено пред конкуренцията на вноса, ще се влошат допълнително. Това, от своя страна, ще доведе до задълбочаване на рецесията. Провежданите мерки срещу рецесията трябва да включват и ревизия на валутния курс, и свързаната с него политика.[25]

Известно е, че обезценяването на националната валута стимулира инфлацията.[26] Но който и начин да избере Унгария, един от проблемите – рецесията или инфлацията – ще се задълбочи. Дилемата се поражда от повечето от мерките, които трябва да се предприемат. Този въпрос в най-обща светлина ще се обсъди в последната глава на изследването.

В заключение на втора глава може да се твърди, че внезапното свиване в четирите компонента на търсенето на макроравнище в голяма степен е резултат от самия процес на трансформация. Икономическата политика на държавата също играе роля в динамиката на търсенето на макроравнище. Задълбочаването на рецесията отчасти се дължи на грешки и пропуски от страна на правителството.

---

[25] *Идеята се дискутира подробно в изследване на G. Oblath (1993), с чиито изводи аз съм съгласен.*

[26] *Инфлационният ефект е изключително силен, ако номиналната работна заплата нараства, за да компенсира обезценяването на националната валута. Следователно, необходимо условие за успеха на валутната политика е обществения консенсус.*

III. Заключение

Приоритети

По мое мнение съществуват нови основания за реорганизиране на приоритетите. Преди две или три години налице бяха силни икономически и политически аргументи в полза на следните приоритети:

1. Нарастването на задлъжнялостта трябваше да бъде преустановено: страната трябваше да подобри външната си ликвидност;

2. Темпът на инфлация трябваше да се намали във възможно най-голяма степен;

3. Безработицата трябваше да се "вземе под контрол" от гледна точка на социалната политика.

За съжаление, нито политическите декларации и правителствените програми, нито изследванията на икономистите включваха сред най-неотложните приоритети необходимостта от защитни мерки срещу рецесията, а по-късно – необходимостта да се сложи край на рецесията или да се предприемат мерки за борба с нея.

Във връзка с това предлагам следните нови приоритети:

1. Трябва да предотвратим задълбочаването на рецесията, да създадем условия за излизане от нея и за възстановяване на икономиката. Икономиката трябва да се изведе на траектория на устойчиво развитие. Може би с известно закъснение безработицата ще престане да нараства, а след това заетостта ще започне да се увеличава като възможен вторичен продукт.

2. Трябва да се избегне ново ускоряване на инфлацията. Нейният темп трябва да се сведе до диапазон от 12-18%, известен като диапазон на "умерената инфлация".[27] Постигането на едноцифренна инфлация засега не стои на дневен ред. Подготовката за това ще е уместна, едва когато икономиката отново се изведе на траектория на устойчив растеж.

3. Не трябва да се стремим към допълнително рязко снижаване на общия размер на натрупания външен дълг или увеличение на валутните

---

[27] *Опитът на много страни показва, че икономиката може да остане в този диапазон в продължение на няколко години, без да стигне едноцифрена инфлация, но все пак избягвайки опасността от повторно ускоряване на инфлацията. Вж. изследването на R. Dornbusch и S. Fisher по проблема (1993).*

резерви.[28] Незначителен дефицит по текущата сметка е временно приемлив, въпреки че трябва да се избегне подчертаното влошаване на платежния баланс. Не трябва да допуснем ново натрупване на дълг.

Опитах се да формулирам новите приоритети по възможно най-акуратния начин. Горчивият ми опит от миналото ме принуждава предварително да протестирам срещу опитите на някой от опонентите ми да разбърква и изпуска част от аргументите ми, след което да представя моите предложения в изопачена форма.[29]

Не е оправдано да спада вниманието върху инфлацията и платежния баланс. В действителност опасността от висока инфлация и натрупването на дълг е много по-голяма от преди, именно поради факта, че се предприемат мерки срещу рецесията. Страни, които трябва да се борят само с един от тези три болезнени проблема – само инфлацията например или с рецесията и съпътстващата я безработица, са в завидна позиция. Унгарската икономика страда едновременно от няколко сериозни проблема, което изключително затруднява решенията за бъдещите действия, защото, какъвто и да е изборът, желаният благоприятен ефект ще бъде придружен от нежелателни странични ефекти. Невъзможно е да се намери решение на проблемите, което да бъде задоволително във всяко едно отношение. Единствената възможност пред нас е да преценим кое от заболяванията се нуждае от незабавно лечение, кое от тях се проявява в най-остра форма.

Преди да продължа по-нататък, бих искал да отделя специално внимание на инфлацията, при която се забелязват някои тревожни явления. Съществува опасност от инфлационен натиск, породен от бързото нарастване на паричната маса (преди всичко на паричната база) и съпровождащия го "излишък" от парични средства, които се натрупват в банковата система. Темпът на инфлация намалява по-бавно от очакванията и от обещанията на правителството. Това обяснява защо акцентът в настоящото изследване е изцяло поставен върху мерки, стимулиращи иконо-

---

[28] *Последното предложение трябва да се разбира по следния начин. Критерият не е абсолютният размер на валутните резерви, а съотношението между тях и обема на вноса. Точка 3 показва, че не си заслужава да се увеличава допълнително това съотношение.*

[29] *Неточни интерпретации се срещаха не само сред моите опоненти в дебата. Когато за първи път публично представих моите аргументи в Будапеща, един от ежедневниците интерпретира приоритетите, които поставям, като поредица от събития във времето. Според този вестник аз предлагам да постигнем първо растеж и след това да се защитаваме срещу инфлацията и когато се справим с този проблем, да се захванем с платежния баланс. В действителност това са три задачи, чието изпълнение трябва да бъде едновременно.*

мическия растеж, но неводещи до общо нарастване в съвкупното търсене, т.е. мерки, които имат малко странични ефекти, особено върху ускоряването на инфлацията.

Моето предложение е да се направи полузавой към растеж, а не обратен завой, при който да загърбим предишните приоритетни задачи, борещи се с инфлацията и нарастващата задлъжнялост. Това обаче не означава, че "полузавоят" трябва да се издигне в лозунг. Постигането на тази задача изисква убедителна и детайлна програма от практически действия, чието изпълнение трябва да започне незабавно.

Имаме ли основание за преструктуриране на приоритетите? Би било жалко, ако направим огромната грешка да бъдем необмислено праволинейни. Задачите на икономическата политика, формулирани в предишните или в настоящи приоритети, не трябва да се определят като крайни цели и основни стойностни показатели на икономическата дейност, към които да се придържаме непрекъснато. Съществуват и междинни, преходни цели и контролни стойности на показателите, които трябва да се изберат по начин, съответстващ на специфичните условия и да се степенуват отново, ако ситуацията се промени. Не може да се установи универсален и вечно валиден ред на приоритетите между растежа на производството, намаляването на безработицата, овладяването на инфлацията или подобряването на международната ликвидност. Следователно, поставеният в началото на параграфа въпрос може да бъде перифразиран по следния по-специфичен начин: има ли промени в икономическата ситуация, които оправдават преструктурирането на приоритетите? За целта ще разгледам само някои от условията.

Първо, както вече беше споменато във встъпителната част, рецесията се оказа значително по-дълбока от очакванията преди две или три години, а вероятността за нейното задълбочаване не може да бъде изключена. Страната страда от разнообразни проблеми – техническа изостаналост, широко разпространена мизерия, заплаха, че финансовото състояние на по-бедните прослойки от обществото ще се влоши допълнително, занемаряване на здравните услуги, образованието и инфраструктурата и др. Нито един от тези проблеми не може да бъде адекватно решен чрез преразпределение на средствата, чрез прехвърляне на средства от някъде другаде, за да се изпълнят дълго отлагани или пренебрегвани задачи. Единствено растящата икономика е в състояние да реши бавно, но сигурно тези и други проблеми, които не са споменати в настоящето изследване.

Второ, докато частният сектор е движещата сила, на която трябва да разчитаме за преодоляване на рецесията, недостатъчното търсене вече представлява спирачка за неговото развитие. Много частни фирми все

по-трудно се справят с първоначалните трудностите в бизнеса, за да продължат да държат главите си над водата.[30] Ако общият обем на производството в частния сектор започне да намалява, перспективите за съживяване на икономиката ще станат почти безнадеждни.

И третият, може би най-значителен фактор е, че намаляването на реалните доходи на значителна част от населението и непознатото преди явление на масова безработица породиха широко икономическо недоволство в обществото. Ако по сила и размер недоволството достигне критичен праг, то ще прерасне в сериозна опасност за младата унгарска демокрация. На няколко пъти политиците отправяха предупреждение, че постсоциалистическата общност, в това число и Унгария, може да се "ваймаризира".[31] Не трябва да забравяме, че вълната на масова безработица и инфлация във Ваймарска Германия доведоха до масово обезверяване и отхвърляне на демократичните институции и парламентарната система. Подобно разочарование, породено от икономически причини, се превръща в плодоносна почва за демагогия, евтини обещания и желание за желязно управление.

Ние трябва да се защитаваме срещу "ваймаризацията" както в политически, така и в икономически смисъл. Икономическата политика не измества политическото действие, а те двете трябва да се превърнат в единно усилие. Именно това са целите на "полузавоя", предложени в настоящото изследване.

Доверие и убедителност на политиката

Съществуват политически и социално-психологически изисквания, за да стане съживяването на икономиката. Това не е предположение, направено от политици или специалисти извън професията на икономиста, като психолози и социолози. Осмислянето на тези параметри на процесите отдавна е залегнало в съвременната икономическа наука. Следните връзки и зависимости заслужават внимание:

- Съвременната макроикономика започна да обръща все по-голямо внимание на очакванията на икономическите агенти. В първоначалните изследвания на кривата на Филипс се поддържаше твърдението, че

---

[30] *Това безпокойство бе изразено от ръководителите на най-големите частни фирми в Унгария, които обясняват "свиването на частния сектор" с рецесията и обръщат внимание на факта, че икономическият спад прави невъзможно постигането на оборот, с който да се финансира натрупания дълг на големите фирми, които са претърпели бързо разрастване (вж. Sz. Hámor, 1993).*

[31] *За първи път срещнах този израз в статия на G. M. Táms (1990).*

дезинфлацията, намалението на темпа на инфлация, непременно се съпровожда от съответно увеличение на безработицата. Теорията обаче претърпя известна модификация. Днес вече изцяло се приема, че кривата на Филипс се измества в зависимост от инфлационните очаквания.[32] Колкото повече участници в икономиката очакват инфлацията да се увеличава, толкова по-голямо е необходимото нарастване на безработицата, за да се преодолее това очакване. Колкото повече икономически агенти очакват темпа на инфлация да се забави, толкова по-малко ще е увеличението в безработицата. Ако приложим тази логика на мислене към нашия случай, могат да се направят следните изводи: едновременен напредък както в икономическия растеж, така и в макроикономическото равновесие е възможен, само ако правителствената програма за постигане на тези цели е достатъчно убедителна в очите на икономическите агенти.[33] Но ако очакванията са, че рецесията и инфлацията ще продължат, независимо от обещанията на правителството, то те наистина ще продължат.

- Кейнс и други икономисти подчертават необходимостта от оптимизъм – за да се увеличи склонността към инвестиране, трябва увереност, че икономическият растеж ще започне да се ускорява. В тази връзка или оптимизмът, или песимизмът ще се проявят от само себе си.

- За да се усили склонността към инвестиране, а оттам да се създадат и условия за икономическа дейност на основата на частната собственост, е важно чувството, че съществуващото законодателство и институции са трайни и стабилни, а не временни и условно променливи.

За съжаление съществуват твърде много проблеми от социално-психологическо естество. Като илюстрация ще спомена само едно изследване. От таблица 11, която показва резултатите от международно допитване, организирано от западни учени, става ясно, че унгарците принадлежат към групата на най-песимистично настроените от анкетираните.

Може ли общественият песимизъм да претърпи обрат? Може ли да се създаде убедителна правителствена програма на основата на широк политически консенсус? Настоящата статия е написана през юни 1993 г., или девет месеца преди следващите парламентарни избори. Би било самозалъгване, ако разчитам на постигането на такъв консенсус в идва-

---

[32] *За първи път теорията бе изложена от M. Friedman (1968) и E. Phelps (1968). Изследването на връзката между инфлацията и безработицата получи нов тласък от теорията на рационалните очаквания.*

[33] *Твърдението, че убедителността на една стабилизационна програма е решаваща за нейния успех, бе потвърдено не само теоретично, но и исторически. То бе доказано по начин, който обезсили всички контрааргументи в известното изследване на T. Sargent "Краят на четирите големи инфлации" (1982).*

щите месеци, когато политическото разделение и надпревара вероятно ще се изострят повече от всякога. Би било много по-благоразумно (но и това не е сигурно) да очакваме, че ситуацията няма поне допълнително да се влоши и че конфигурацията на политическите сили след изборите ще осигури условия, които са по-благоприятни за осъществяването на една надеждна, реалистична програма, будеща доверие в обществото.

Таблица 11

Индивидуална оптимистична/песимистична нагласа в западноевропейските и източноевропейските народи през 1991 г.[a]

Страни	Подобрение [b] %	Нито едно от двете %	Влошаване %	Оптимизъм [c] %	Нито едно от двете %	Песимизъм %
Великобритания	43	28	29	51	37	12
Франция	36	34	30	42	39	19
Италия	41	34	25	51	32	17
Испания	34	43	23	39	48	13
ФРГ	45	38	17	42	46	12
България	16	24	60	56	20	24
Чехословакия	29	22	49	41	33	26
ГДР	34	33	33	62	29	9
Унгария	18	25	57	26	40	34
Полша	27	21	52	36	40	24
Европейска част на Русия	21	22	57	40	36	24

Източници:

M. Kaase (1992), p. 23, въз основа на Times-Mirror (1991, 21-23, tabular appendix). Липсващите данни за минали и настоящи периоди възлизат средно на един до два процента. Средно 20 % от респондентите не са дали оценка за бъдещето. Случаите с липсващи данни не са включени в изчисленията.

Забележки:

[a] Сборът от процентите във всеки ред е равен на 100, тип Cantril, 0-10 стъпаловидна скала.

[b] Подобрението и влошаването представляват сравнение на данните от преди пет години към днешна дата (1991 г.).

[c] Оптимизмът и песимизмът представляват сравнение на днешното мнение (1991 г.) с очакванията за след пет години.

Ролята на държавата [34]

Теоретично съществуват два пътя за излизане от рецесията: напред

[34] Навсякъде в настоящото изследване под "държава" се разбира съвкупността от всички разделения на държавната власт (законодателната власт, правителството и съдебната власт). Подчертавам това, защото по силата на навика читателите ще идентифицират "държавата" с правителството на деня, без да отчитат ролята на парламента, държавния глава, съдилищата, в това число и Конституционния съд, като коригиращ фактор за действията на правителството. Те имат големи правомощия и поделят отговорността за развитието на страната с правителството.

към трансформиране на съществуващите структури в икономиката и назад към старите структури на икономическата система. Пътят назад означава да се възстановят старите структури на икономиката чрез държавни субсидии, подкрепа за неефективния и губещ износ, изкуствено поддържане на предприятията, изпаднали във финансова криза, а заедно с това и запазване на работните места в тях, защита на всички местни производители срещу конкуренцията на вноса чрез протекционистични мерки, поддържане на скритата безработица – "безработицата на работното място" в борещите се за оцеляването си фирми и съпровождащата я ниска производителност на труда. Това на практика означава да се преодолее рецесията чрез преустановяване процеса на бъдеща трансформация и частично възстановяване на старата икономическа система. Ако пренебрегнем политическите условия, това определено е програма, която в икономическо отношение може да се осъществи чрез комбинация на една "хиперкейнсианска" парична и фискална политика за увеличаване на търсенето с бюрократичен интервенционизъм. Подобни идеи се появяват на няколко места, но оцветени с различните цветове на унгарския политически спектър.

Пътят напред за излизане от рецесията означава да се преодолеят най-тежките и сериозни трудности, с други думи, да се елиминират губещите предприятия и да концентрираме усилията си в осигуряване на възможности за разрастване на частния сектор, създаване на нови и ефективни работни места, осъществяване на необходимото преструктуриране и развитие на печеливш износ.

Но дори и сред тези, които споделят прогресивния ход на развитие, който изисква последователна и продължителна трансформация, могат да се открият два различни възгледа относно стратегията, която следва да се прилага. Единият от тях вярва сляпо в силата на пазара и частната инициатива. Според него, въпрос е само на изчакване, докато вътрешните сили на икономиката я изведат от най-ниската точка на цикъла. Тези сили са толкова мощни, че могат да превъзмогнат и едно некомпетентно правителство, което повтаря своите грешки. Трябва да призная, че известно време аз бях склонен да приема подобна теза, защото споделям мнението на тези, чийто минал опит им дава малко увереност в мъдростта на правителствените действия.

Сега обаче се чувствам длъжен да направя известни корекции в тази може би малко доктринерска позиция, именно поради осъзнаването на опасността от "ваймаризация", за която говорихме в предишната част. Друг аргумент в полза на това е, че съзерцателното очакване на някакво спонтанно и самопораждащо се раздвижване в настоящата икономическа и политическа ситуация в Унгария би заложило в икономиката т. нар.

"капан на равновесието на ниско ниво", който в този случай би демонстрирал следните особености.

Ще последва продължително отслабване в склонността към инвестиране. Масовата безработица ще се стабилизира на високо ниво, а усвояването на другите ресурси също ще е ниско. Растежът на частния сектор ще се закрепи на сегашното си равнище поради липса на предприемачески дух. Чуждият капитал ще изгуби интерес да инвестира в Унгария. Фискалната криза ще продължи за неизвестен период от време: ще има недостиг на средства за развитие на инфраструктурата, образованието, здравеопазването и социалните услуги. Бюджетният дефицит няма да може да се преодолее без растеж на производството, а производството няма да може да се увеличи поради високите данъци и ефекта на изместване от нуждите на бюджетното финансиране. Ще последват повтарящи се периоди на висока инфлация и многократни и мъчителни опити да се забави нейния темп. И въпреки че спадът в икономиката ще спре, тя няма да бъде в състояние да се измъкне от най-ниската си точка.

Това не е просто един кошмар. Има страни в третия свят, където проявите на бавна стагнация са били типични в продължение на много години. Каквото и да се случи обаче, ние трябва да излезем от дъното. В това отношение изключително необходима ще е икономическата инициатива от страна на държавата.

Аз не съм поддръжник на прекалената намеса от страна на държавата и бюрократичното регулиране на микроравнище, защото това би обусловило оня ход на процесите, от който току-що така силно се дистанцирах, а именно – преодоляване на рецесията чрез частично възстановяване на старата система.

Аз мисля, че две основни степени на намеса от страна на държавата заслужават внимание. Първата степен не предполага нищо друго, освен това, което държавата в модерната пазарна икономика трябва да прави дори и съгласно принципите на концепцията за свободната воля – да въведе необходимото законодателство и да гарантира, че то се изпълнява, да прилага парична и фискална политика и където това е необходимо, да упражнява контрол и извършва наблюдение (например на финансовия сектор или естествените монополи). Тя трябва да изпълнява всичко това по начин, който да обслужва приоритетите на деня.

При втората степен на ангажираност очакванията от държавата са много по-големи по време на постсоциалистическия преход. Държавата трябва да инициира помощ и активно да подпомага развитието на новите институции, необходими на пазарната икономика, създаването на нови организации и премахването на други и трансформацията в отношенията

на собственост. Примери за това неведнъж се излагаха в настоящето изследване.

Аз не подкрепям онези, които предлагат държавата да стои безучастна. Това би облекчило отговорността и задълженията както на изпълнителната, така и на законодателната власт. Държавата трябва да свърши своята работа в едно добре дефинирано поле за действие. Ако рецесията, съпровождаща икономическата трансформация, се окаже твърде продължителна и стане причина за огромни загуби, правителството също ще носи своята отговорност за това.

Отговорността на икономистите

Във време на изостряща се политическа борба съществува опасност политиците в правителството да предпочетат мерки, популярни в краткосрочен план, но с негативни последици в дългосрочна перспектива. Съществува също така и опасност политиците от опозицията да настроят общественото мнение срещу правителството, като дават твърде екстравагантни обещания. В подобни моменти върху икономистите се прехвърля още по-голяма отговорност. Тяхно професионално задължение е да отговорят открито и на двете заплахи.

По време на обществените дебати за рецесията и икономическото състояние на страната изобщо много политици и политически журналисти, а заедно с това икономисти-изследователи, "се окопаха в идеологически траншеи", както ярко и образно описва ситуацията Тибор Ердьош.[35] Преобладаваше атмосфера на взаимно недоверие и съмнение. Тези, които говореха за "стимулиране", бяха заподозрени, че подкрепят правителството, а тези, които често споменаваха думата "ограничения" бяха окачествени като либерални опозиционери. Ердьош подчертава, че учените-икономисти не трябва да се крият в траншеите на идеологията, а да запазят своята обективност и да изразяват възгледите си в съответствие със своите убеждения. Подобно мнение изразява и Рудолф Андорка, като отбелязва, че "не съществува една единствена балансираща рецепта за икономическа политика". Необходим е прагматизъм. Идеологии и догми не бива да определят икономическата политика."[36]

Аз напълно споделям тази позиция. Много от нас са отегчени от "постоянното поставяне на етикети", което се превърна в преобладаващо занимание по време на икономическите дебати. Догматичното прилагане

---

[35] *Вж. T. Ardös (1992, p. 1000).*
[36] *Вижс R. Andorka (1993, p. 17).*

на полуосъзнати и асимилирани икономически теории и, като допълнение, навикът да се класифицират различните теоретични школи около сегашната партийна структура в Унгария (например тази партия е кейнсианска, а тази е фридманова), имат изключително вредно влияние върху обективността на изследователската работа. Проблемите, които предстоят да се решат, са изключително трудни и безпрецедентни в икономическата история. Ние всички грешим, което прави необходимостта от хладнокръвие и рационална преценка още по-голяма. ❑

Литература

Andorka, Rudolf. 1993. "Gazdaság és társadalom dogmák nélkül." (Dogma-free Economy and Society). *Népszabadság*, May 15, 51 (112):17, 19.

Bauer, Tamás. 1983. "The Hungarian Alternative to Soviet-Type Planning." *Journal of Comparative Economics* 7 (3):304-316.

Blanchard, Oliver, Dornbusch, R., Krugman, P., Layard, R., and Summers, L. 1991. *Reform in Eastern Europe*. Cambridge: MIT Press.

Calvo, Guillermo A., and Coricelli, Fabrizio. 1992. "Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit." Paper presented at the conference "The Macroeconomic Situation in Eastern Europe" organized by the World Bank and IMF, June 4-5.

Commander, Simon, and Coricelli, Fabrizio. 1992. "Output Decline in Hungary and Poland in 1990/1991: Structural Change and Aggregate Shocks." Paper presented at the conference "The Macroeconomic Situation in Eastern Europe" organized by the World Bank and IMF, June 4-5.

Domar, Evsey. 1989. "The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms." In *Capitalism, Socialism, and Serfdom*, edited by E. Domar. Cambridge: Cambridge University Press, 29-46.

Dornbusch, Rudiger, and Fischer, Stanley. 1993. "Moderate Inflation." *The World Bank Economic Review* 7 (1):1-44.

Erdos, Tibor. 1992. "A gazdaság stabilizálásáról" (On the Question of Stabilizing the Economy). *Közgazdasági Szemle* 39 (11):985-1000.

Friedman, Milton. 1968. "The Role of Monetary Policy." *American Economic Review* 58 (1):1-17.

Gomulka, Stanislaw. 1991*a*. "The Puzzles of Fairly Fast Growth and Rapid Collapse Under Socialism," Socialist Economies Reform Unit, Country Economics Department, World Bank, *Research Paper Series*, no. 18.

Gomulka, Stanislaw. 1991*b*. "The Causes of Recession Following Stabilization." *Comparative Economic Studies* 33 (2).

Hámor, Szilvia. 1993. "Toke nélkül ma már nincs elorelépés" (Today There Cannot Be Any Progress Without Capital). *Népszabadság* May 19, 51 (115):17.

Hansen, Alvin H. 1964. *Business Cycles and National Income*. Expanded edition. New York: W. W. Norton and Company.

Király, Júlia. 1992. "Tartós tendencia vagy pillanatnyi robbanás?" (Is It a Lasting Tendency or a Temporal Explosion?). *Napi Gazdaság*, October 17, 2 (240):4.

Kolodko, Grzegorz W. 1992. "Stabilization, Recession and Growth in Postsocialist Economy." *Working Papers*, Institute of Finance, Warsaw, no. 29.

Kornai, János. 1971. *Anti-Equilibrium*. Amsterdam: North-Holland.

Kornai, János. [1989], 1990. *The Road to a Free Economy. Shifting from a*

Socialist System: The Example of Hungary. New York: W. W. Norton.

Kornai, János. 1992*a*. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press, and Oxford: Oxford University Press.

Kornai, János. 1992*b*. "Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés," (Recession, Stagnation or Recovery). *Magyar Hírlap*, December 24, 25 (302):12-13.

Laski, Kazimierz. 1990. "O niebezpieczenstwach zwiazanych z planem stabilizacji gospodarki narodowej", *Gospodarka Narodowa* 1 (2-3):5-9. Also published in German in *Wirtscahftspolitische Blätter*, no. 5.

Laffont, Jean-Jacques. 1985. "Fix-Price Models. A Survey of Recent Empirical Work." In *Frontiers of Economics*, edited by Kenneth J. Arrow and Seppo Honkapohja. Oxford and New York: Basil Blackwell, pp. 328-367.

Oblath, Gábor. 1993 Forthcoming. "Economic Transition: Exchange Rate Policy, Real Exchange Rate Changes in Central Eastern Europe." In *International Trade and Restructuring in Eastern Europe*, edited by J. Gács and G. Wincler. Wien: IISA.

Phelps, Edmund. 1968. "Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium." *Journal of Political Economy*, Part 2, July-August, 678-711.

Rodrik, Dani. 1992. "Making Sense of the Soviet Trade Shock in Eastern Europe: A Framework and Some Estimates." Paper presented at the conference "The Macroeconomic Situation in Eastern Europe" organized by the World Bank and IMF, June 4-5, 1992.

Sargent, Thomas. 1982. "The Ends of Four Big Inflations." In *Inflation: Causes and Effects*, edited by Robert Hall. Chicago: National Bureau of Economic Research, University of Chicago Press.

Schumpeter, Joseph A. 1934. *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press.

Schumpeter, Joseph A. 1939. *Business Cycles*. New York: McGraw-Hill.

Scitovsky, Tibor [1951], 1971. *Welfare and Competition*. Homewood, Ill.: Irwin.

Scitovsky, Tibor. 1985. "Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism." *Kyklos* 38 (4):517-536.

Spiethoff, Arthur. 1902. "Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion." *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*.

Tamás, Gáspár Miklós. 1990. "Weimar." *Beszélo*, February 12, 1(5):5.

United Nations, Economic Commission for Europe. 1992. *Economic Survey of Europe in 1991-1992*. New York.

Valentinyi, Ákos. 1992. "Stabilizáció és növekedés Magyarországon: néhány elméleti megfontolás" (Stabilization and Growth in Hungary: Some Theoretical Considerations). *Közgazdasági Szemle* 39 (10):908-923.

Статистически таблици и данни

Kaaxe, Max. 1992. "Political Culture and Political Consolidation in Central and Eastern Europe." Mimeo. Paper presented at the conference on "Democratic Governments and the Transition from Plan to Market," Twente University.

KOPINT-DATORG. 1994. *Ipari konjunktúrateszt eredmények* (Results of the Survey on Industrial Trade Cycle). 1993, 4th quarter.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1989. *Statisztikai évkönyv 1988* (Statistical Yearbook 1988). Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1991. *Magyar statisztikai évkönyv 1990* (Hungarian Statistical Yearbook 1990). Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1992*a*. *Magyar statisztikai zsebkönyv 1991* (Hungarian Statistical Pocketbook 1991). Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1992*b*. *Magyar statisztikai évkönyv 1991* (Hungarian Statistical Yearbook 1991). Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1993*a*. *Magyar statisztikai zsebkönyv 1992* (Hungarian Statistical Pocketbook 1992). Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1993*b*. *Magyar statisztikai évkönyv 1992* (Hungarian Statistical Yearbook 1992). Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1993*c*. *Magyarország nemzeti számlái 1988-1991* (Hungary's National Accounts, 1988-1991). Budapest.

League of Nations. 1939. *Statistical Yearbook of the League of Nations, 1938/1939*. Geneva.

Magyar Nemzeti Bank (National Bank of Hungary). 1990. *Éves jelentés 1990* (Annual Report, 1990). Budapest.

Mitchell, Brian R. 1976. *European Historical Statistics 1750-1970*. Aylesbury, England: Hazell Watson and Voney.

National Bank of Hungary. 1991. *Annual Report 1991*. Budapest.

National Bank of Hungary. 1992. *Annual Report 1992*. Budapest.

Times-Mirror. 1991. *The Pulse of Europe: A Survey of Political and Social Values and Attributes*. Washington: Times-Mirror, Center for the People and the Press.

United Nations, Economic Commission for Europe. 1993. *Economic Bulletin for Europe* 44 (1992), New York.

Vígh, Judit. 1993. "Jelentés az 1991. évi bruttó hazai termék alakulásáról" (Report on the Gross Domestic Product in 1991). *Gazdaság és Statisztika* 5 (2):18-23.

Преструктуриране без рецесия: Анализ на стабилизацията в Унгария [1]

1. Увод

На 12 март 1995 г. правителството на Унгария и централната банка обявиха строга програма за преструктуриране (adjustment) и стабилизация, която ще наричам за краткост ППС 95.[2] Към момента на писането (юни 1996г.)

---

[1] *Моето изследване бе подпомогнато от Унгарската национална научноизследователска фондация (ОТКА). Първият вариант на тази студия бе представен на колоквиума "Икономическа трансформация и развитие на Централна и Източна Европа: уроци от 90-те години", състоял се на 29-30 май 1996 г. в Париж и организиран от Центъра за сътрудничество с икономиките в преход на ОИСР. Помогнаха ми консултациите с Ласло Чаба, Жужа Даниел, Рудигер Дорнбуш, Джон Макхейл, Юдит Немени, Габор Облат, Джефри Сакс, Дьорд Шурани, Георг Винклер и Чарлз Виплож; някои от тези колеги също така прочетоха и първата редакция на този труд. Благодарен съм им за ценните коментари.*

[2] *Работата по някои от частите на ППС 95 започна още при предишния финансов министър Ласло Бекеши. Впоследствие програмата бе съставена под ръководството на новия министър на финансите Лайош Бокрош и на новия управител на Унгарската национална банка Дьорд Шурани. ППС 95 бе обявена в телевизионно обръщение към нацията от министър-председателя Дюла Хорн, придружен от финансовия министър и управителя на централната банка.*

В продължение на година Лайош Бокрош играеше водеща роля в съставянето, разясняването и изпълнението на програмата и тя стана известна като Програмата "Бокрош". Тук предпочетох да не я наричам с персонално име, защото отговорността за програмата бе изцяло поета от министър-председателя и защото правителството, парламентарното мнозинство и централната банка остават колективно отговорни както за успехите, така и за грешките. Лайош Бокрош подаде оставка през февруари 1996 г. Новият финансов министър и правителството обаче поеха задължението да продължат прилагането на програмата.

прилагането на програмата е в ход вече 15 месеца. Тази студия е един опит да се оценят и разгледат критично нейните досегашни резултати.

Термините "преструктуриране и стабилизация" се използват в най-различни програми на икономическата политика. Те обикновено включват, заедно с други компоненти, и мерки за намаляване на инфлацията. Не такъв обаче беше случаят с унгарската програма, която принадлежи към един клас програми, насочени главно към преодоляване на сериозни неравновесия в бюджета и текущата сметка и недопускане на криза с вътрешния и външния дълг.

Петнадесет месеца е кратко време. Така че с предпазливост и умереност трябва да аплодираме ранните успехи на програмата, защото те лесно могат да ни се изплъзнат. Всъщност много по-точно би било да озаглавя тази студия "преструктуриране без рецесия *до този момент*".[3]

С това предупреждение на ум си струва да започнем с оценката за развитието на нещата до юни 1996 г.[4] Ще се съсредоточа главно върху този опит, който излиза извън рамките на специфичния случай на Унгария и може да бъде поучителен и другаде.

Студията има следната структура. Част втора разглежда резултатите от програмата до този момент и наложените от прилагането ѝ жертви и цена. Част трета изследва използваните от програмата инструменти и се опитва да отговори на въпроса до каква степен те могат да бъдат използвани и в бъдеще. Най-накрая, част четвърта оценява предстоящите задачи, възможните заплахи за постигнатото до момента и перспективите за развитието на Унгария.

2. Постижения и цена

Основните макроикономически показатели са изложени в таблица 1. Ще се върна към тях впоследствие.

---

[3] *Наистина, необходимо е да изминат две или дори три години, за да може напълно да се оценят последствията и резултатите от една такава програма. Едно изследване на Alesina and Perotti (1995) например нарича дадено фискално преструктуриране успешно, ако съотношението национален дълг/БВП отбележи чувствително подобрение (от поне пет процента) на третата година след вземането на твърди мерки.*

[4] *Досега правените опити за цялостна оценка се ограничават главно до статии в унгарски ежедневници и седмичници и вътрешни доклади на правителството и централната банка, които се опитах да използвам в моята студия. Вж. например, National Bank of Hungary (1996a) и Ministry of Finance (1996a). Сред по-подробните изследвания са тези на Köves (1995b) и Oblath (1996).*

Таблица 1

Макроикономически индикатори в Унгария, 1993 – 1995 г.

Индикатор	1993	1994	1995
1. БВП (годишен темп на растеж, %)	-0.6	2.9	1.5[a]
2. БВП на глава от населението (щ. д.) [b]	3 745.0	4 061.0	4 300.0
3. Потребление на домакинствата (годишен темп на растеж, %) [c]	1.3	-0.4	-5.7[a]
4. Брутни инвестиции в дълготрайни активи (годишен темп на растеж, %)	2.0	12.5	1.2[a]
5. Износ (индекси на годишен обем) [d]	-13.1	16.6	8.1
6. Внос (индекси на годишен обем) [d]	20.9	14.5	-4.0
7. Търговски баланс (в млн. щ. д.) [e]	-3 267.0	-3 635.0	-2 442.0
8. Баланс по текущата сметка (в млн. щ. д.)	-3 455.0	-3 911.0	-2 480.0
9. Нетен дълг в конвертируема валута (в млн. щ. д.) [f]	14 927.0	18 936.0	16 817.0
10. Валутни резерви (процент на годишния внос според текуща сметка) [f]	59.4	60.2	79.0
11. Ниво на безработица [g] (%)	12.1	10.4	10.4
12. Заетост [h] (работещи като процент от населението)	42.2	40.2	39.5
13. Салдо на републиканския бюджет (баланс по GFS, [i] % от БВП)	-5.2	-7.4	-4.0
14. Инфлация (годишен индекс на потребителските цени)	22.5	18.8	28.2
15. Средни брутни доходи [j] (годишен темп на растеж, %)	22.0	24.7	16.8
16. Средни нетни доходи [j] (годишен темп на растеж, %)	17.9	27.1	12.6
17. Реална работна заплата на един работещ (годишен темп на растеж, %)	-3.8	7.0	-12.2

Източници:

Редове 1, 3 и 4: 1993-4: Central Statistical Office (1996f); 1995: Central Statistical Office (1996d) и пряка информация от там; Ред 2: Central Statistical Office (1996d); Редове 5 и 6: 1993-4: Central Statistical Office (1995g), p. 253; 1995: Изчисления на Унгарската национална банка на база информация от Централната статистическа служба; Редове 7 и 8: 1993: National Bank of Hungary (1995a), p. 109; 1994-5: Central Statistical Office (1996e), p. 41; Ред 9: 1993: National Bank of Hungary (1995a), p. 111; 1994-5: Central Statistical Office (1996e), p. 41; Ред 10: Изчисления на Унгарската национална банка; Ред 11: National Bank of Hungary (1996b), p. 57; Ред 12: Central Statistical Office (1995c), pp. 4-5; Ред 13: National Bank of Hungary (1996c); Ред 14: 1993-4: Central Statistical Office (1995g), p. 286, 1995: Central Statistical Office (1996e), p. 37; Редове 15 и 16: Central Statistical Office (1996a), 1995: Central Statistical Office (1996e), p. 38; Ред 17: 1993-1994: Central Statistical Office (1996a); 1995: Ministry of Finance (1996b), Table 14.

Бележки:

[a] *Предварителни данни.*

[b] *Обърнат в долари от унгарски форинти по средногодишния официален валутен курс за търговски нужди.*

[c] *Фактическо крайно потребление на БВП от домакинствата.*

[d] *Данните за вноса и износа са базирани на митническата статистика. Данните за вноса включват вноса през 1993 г. на оръжие от Русия като изплащане на по-ранен дълг.*

[e] *Търговски разплащания по текуща сметка.*

[f] *Към 31 декември на съответната година.*

[g] *Регистрирана безработица в края на годината като % от активното (работещо или безработно) население през предходната година.*

[h] *Към 1 януари на съответната година.*

[i] *За по-подробни фискални данни и обяснения, вж. таблица 4.*

[j] *Средни брутни доходи на работещи на пълен работен ден; индексите за 1993 и 1994 г. са изчислени на база данни от организации с над 20 служители, индексите за 1995 г. са изчислени на база данни от организации с над 10 служители.*

2.1. Избягване на надвисналата катастрофа

През 90-те години в постсоциалистическата унгарска икономика се осъществиха някои много благоприятни процеси – либерализацията на цените и външната търговия в основни линии бе завършена, основани бяха

изключително много частни фирми, процесът на приватизация на държавните предприятия напредна, производството преживя дълбока структурна трансформация и външната търговия се адаптира към новите условия след разпадането на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ). През 1994 г. брутният вътрешен продукт (БВП) започна отново да нараства след дълбоката рецесия в резултат на трансформациите от 1990 г. насам.

В развитието на процесите в Унгария обаче се наблюдаваха и някои обезпокоителни признаци. Социалистическата система завеща на страната ужасно макроикономическо наследство и най-вече огромен външен дълг. В това отношение изходният пункт за унгарската икономика беше по-лош, отколкото на повечето други постсоциалистически икономики. Имаше не една трудна задача, която правителството, управлявало в периода 1990-1994 г. не успя да реши, а следващото правителство, дошло на власт през 1994 г., се колеба няколко месеца преди да пристъпи към действия по решаването им. Към 1993 г. дефицитът по текущата сметка беше вече достигнал 9% от БВП. И когато през следващата година отново бе регистриран дефицит от 9.5%, възникна реална опасност външните финанси на страната да изпаднат в сериозно затруднение. Донякъде свързан с това бе и нарастващият бюджетен дефицит, който през 1994 г. стигна 8.2% от БВП, ако се съди по националните сметки.[5, 6]

Проблемите с равновесието доведоха до ускорено нарастване на външния и вътрешния дълг. Повишаващите се разходи по обслужването на този дълг увеличиха още повече бюджетния дефицит и дефицита по текущата сметка, което наложи вземането на нови заеми за финансирането им. През зимата на 1994-1995 г. международната финансова общност, виждайки неблагоприятните финансови макроикономически индикатори на страната, започна да губи доверие в Унгария, която дотогава беше "любимецът" им в Източна Европа, който винаги навреме си плащаше дълговете. Всеизвестно е, че процесът, който очертах, се самозадвижва. Влошаването на имиджа на Унгария намери израз в нови, по-лоши условия по кредитите, които тласнаха страната още по-близо до дълговата спирала.

---

[5] *Данните са взети от National Bank of Hungary (1995), pp. 172 and 234. Вж. също таблици 1, 2 и 4.*

[6] *Бих искал да отбележа следните трудове от публикуваните в периода 1993 – 1995 г. анализи на макроикономическата ситуация в Унгария: Antal (1994), Békesi (1993), (1994) и (1995), Csaba (1995), Erdös (1994), Köves (1995a) и (1995b), Lányi (1994-1995), Oblath (1995) и World Bank (1995b).*

За вижданията на хората, ръководещи прилагането на ППС 95 вж. Bokros (1995a), (1995b) и (1996) и Surányi (1995a), (1995b) и (1996).

Моите позиции са изложени в: Kornai (1995a), написана преди оповестяването на ППС 95. Вж. още и Kornai (1995b) и (1996a), написани по време на действието на тази програма.

В друго мое изследване (Kornai 1996a) аз анализирам историческите, политическите и социалните причини, поради които няколко правителства подред проявяваха нерешителност, протакаха и отлагаха ставащите все по-неизбежни радикални мерки и не смятам да ги повтарям тук. Освен това, само бъдещите историци, надничайки зад политическите кулиси, ще са в състояние да разберат каква комбинация от влияния най-накрая прекрати продължилата десетилетия практика, а именно – политиката да караш нещата как да е. Отрезвяващият ефект от мексиканската криза през януари 1996 г. определено изигра съществена роля, която да накара унгарското правителство да предприеме радикални действия. Беше изключително тягостно човек да чете тогавашните догадки в международния финансов печат коя държава ще последва Мексико и да намира името на Унгария като основен кандидат.

Това, което започна в Унгария през март 1995 г. беше *превантивна* терапия. Най-важният резултат от нея бе предотвратяването на катастрофата, която *щеше* да последва, ако програмата за преструктуриране и стабилизация не беше инициирана. Тази моя позиция се опитвам да изразя в таблица 2, която прави сравнение между хода на събитията в Мексико и Унгария и таблица 3, където е показана динамиката на кризите в някои други страни. Посочени са епизодите, чиито характерни черти наподобяват ситуацията в Унгария преди началото на ППС 95.[7]

Не ми се ще да стигам твърде далеч с аналогиите. Всяка страна си има собствена, и още по-точно казано, уникална история. Но все пак, между събитията в Унгария и процесите в другите страни показани в таблици 2 и 3 съществуват някои големи прилики.[8]

1. Всяка страна пострада от неблагоприятно развитие на своята външна търговия, като вносът нарастваше по-бързо от износа. В допълнение на това, дисбалансът в търговията доведе до проблеми с текущата сметка.

2. В някои от изброените страни ситуацията бе допълнително влошена от бюджетния дефицит.

3. Някои икономически анализатори смятат, че може би най-главната причина за проблемите бе повишаването на реалния валутен курс, довело до надценяване на националната валута.

---

[7] *От литературата за кризите в Латинска Америка и продължителните финансови неравновесия използвах най-вече: Cooper (1992), Dornbusch and Fischer (1993), Dornbusch, Goldfajn and Valdés (1995), Dornbusch and Werner (1994), Krugman (1991), Little* et al. *(1993), Sachs (1996) и Sachs, Tornell and Velasco (1995).*

[8] *За сбитост, в таблици 2 и 3 не съм включил всички индикатори, показващи сходства в процесите.*

Таблица 2

Макроикономически индикатори: Унгария в сравнение с Мексико

Индикатор	Мексико		Унгария	
	1994	1995	1994	1995
1. БВП (годишен темп на растеж, %)	3.7	-6.6[a]	2.9	1.5[a]
2. Реално лично потребление (годишен темп на растеж, %) [b]	3.7	-12.0[a]	-0.4	-5.7[a]
3. Промишлено производство (годишен темп на растеж, %)	4.1	-7.8	9.6	4.8
4. Заетост в промишлеността (промяна на годишна база в броя на заетите, %) [c]	1.1	-7.7	-9.1	-5.3
5. Реални доходи (годишен темп на растеж, %) [d]	3.7	-12.6[a]	7.0	-12.2
6. Инфлация [e]	7.1	51.9	18.8	28.2
7. Баланс по текуща сметка / БВП (%)	-7.9	-0.2[a]	-9.5	-5.4[a]
8. Нетен външен дълг / БВП [f]	32.2	37.6	45.9	38.4

Източници:

За Мексико: Данните са събрани или изчислени от Мигел Месмахер от следните източници:

Редове 1, 3 и 4: 1994: Banco de Mexico (1995), p. f, Tables II-16, II-3 and II-9; 1995: Banco de Mexico (1996b); Ред 2: OECD (1995), Table 3; Ред 5: OECD (1996), pp. 62-3; Ред 6: Banco de Mexico (1996a), Table III-1; Ред 7: International Monetary Fund (1996b), pp. 394-5; 1994: Banco de Mexico (1995), Table IV-1b; 1995: Banco de Mexico (1996b); Ред 8: Mexican Ministry of Finance (1995).

За Унгария:

Ред 1: както за ред 1 от таблица 1; Ред 2: както за ред 3 от таблица 1; Ред 3: Central Statistical Office (1996e), p. 8; Ред 4: 1994: Central Statistical Office (1995g), p. 143; 1995: National Bank of Hungary (1996b), p. 56; Ред 5: както за ред 17 от таблица 1; Ред 6: както за ред 14 от таблица 1; Редове 7 и 8: National Bank of Hungary (1996c).

Бележки:

[a] *Предварителни данни.*

[b] *За Унгария - фактическо крайно потребление на БВП от домакинствата.*

[c] *Декември/Декември за Мексико. За Унгария - среден брой на заетите; данните за 1995 г. за Унгария се отнасят за фирми с повече от 10 служители. Няма данни за общата национална безработица и заетост в Мексико, които да са статистически съпоставими с данните за Унгария. За съответните числа за Унгария вж. таблица 1, редове 11 и 12, които показват, че увеличението на безработицата в промишлеността е свързана с намаление на безработните в други сектори, тъй като общата заетост и нивото на безработица в страната са практически непроменени. Няма налична информация за промените между отделните сектори в Мексико.*

[d] *За Мексико - реални месечни възнаграждения в промишлеността. За Унгария - реална работна заплата на един работещ (вж. бележка j в таблица 1).*

[e] *Декември/декември за Мексико.*

[f] *Данните за нетния външен дълг за Мексико включват само държавния дълг, за Унгария те включват както държавен, така и частен външен дълг.*

4. Всички тези страни бяха ползвали големи по размер инвестиции и кредити под най-различна форма. Всяка една от тях в продължение на доста време бе привлекателна за кредитори и инвеститори и в резултат финансовото ѝ положение се оказа силно зависимо от тяхното доверие.

Това са *предшестващите събития*, които искам да подчертая. И именно по отношение на тях, нещата в Унгария и в другите държави изброени в таблиците си приличат. С това обаче сходствата свършват, защото катастрофата, която се стовари върху останалите страни, *не връхлетя Унгария*.

Кризи и преструктуриране в избрани страни от Латинска Америка

Общо обяснение на таблиците 3 А – Д.

За нулева година (0) е избрана годината с най-голям дефицит по текущата сметка за периода. За всяка страна тази година е обозначена във втората колона. Страните са подредени в низходящ ред според размера на най-големия спад на БВП. (Чили е първа с 14.1% спад през 1982 г.)

Този ред е спазен във всички таблици. Таблиците са съставени от Мигел Месмахер.

Таблица 3А

Годишни темпове на растеж на БВП (%)

(растеж - положително число, спад - отрицателно число)

Държава	Година на най-голям дефицит по текуща сметка	Начална година на преструкту-риране	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
Чили	1981	1982	9.9	8.2	8.3	7.8	5.5	-14.1	-0.7	6.4	2.5
Коста Рика	1981	1981	8.9	6.3	4.9	0.8	-2.3	-7.3	2.9	8.0	0.7
Аржентина	1981	1981[а]	6.2	-3.3	7.3	1.5	-5.7	-3.1	3.7	1.8	-6.6
Бразилия	1982	1983[а]	5.0	6.8	9.1	-4.4	0.6	-2.9	5.4	7.9	7.5
Мексико	1981	1982	3.4	8.3	9.2	8.3	7.9	-0.6	-4.2	3.6	2.6

Източник:
International Monetary Fund (1995), съответни таблици по страни.
Бележка:
[а] *Показва годината на девалвация.*

Таблица 3Б

Баланс на текущата сметка/БВП (%)

(дефицит – отрицателно число, излишък – положително число)

Държава	Година на най-голям дефицит по текуща сметка	Начална година на преструкту-риране	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
Чили	1981	1982	-5.3	-7.1	-5.7	-7.1	-14.5	-9.5	-5.7	-11.0	-8.6
Коста Рика	1981	1981	-7.5	-10.3	-13.8	-13.7	-15.6	-10.4	-9.9	-6.9	-7.4
Аржентина	1981	1981[а]	3.2	2.8	-0.5	-2.3	-2.8	-2.8	-2.3	-2.1	-1.1
Бразилия	1982	1983[а]	-3.5	-4.8	-5.5	-4.5	-5.9	-3.5	0.0	-0.1	-2.0
Мексико	1981	1982	-2.2	-3.0	-4.0	-5.4	-6.5	-3.4	3.9	2.4	0.4

Източник:
International Monetary Fund (1995), pp. 154-5 и съответните таблици по страни. За Мексико, 1977-8: World Bank (1995c), pp. 464-6.
Бележка:
[а] *Показва годината на девалвация.*

Таблица 3В

Темпове на нарастване на реалните валутни курсове (%)

(поскъпване - отрицателно число, обезценяване - положително число)

Държава	Година на най-голям дефицит по текуща сметка	Начална година на преструктуриране	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
Чили	1981	1982	-10.6	-6.7	-4.2	-16.0	-7.9	81.9	-3.4	27.4	13.6
Коста Рика	1981	1981	2.2	0.9	2.3	-4.1	239.3	-37.5	-16.3	2.6	1.2
Аржентина	1981	1981[a]	-16.0	-34.4	-30.8	-30.4	96.2	168.6	11.4	10.3	-39.9
Бразилия	1982	1983[a]	1.1	48.2	-4.4	4.7	6.2	66.0	13.8	4.1	-40.9
Мексико	1981	1982	-5.9	-7.4	-6.9	-10.8	-3.3	96.5	-14.8	-12.3	22.2

Източник:

International Monetary Fund (1995), съответни таблици по страни.

Бележка:

[a] *Показва годината на девалвация.*

Темп на растеж на реалния валутен курс = (1 + процент на промяна на номиналния валутен курс) x (1 + инфлация в САЩ)/ (1 + вътрешна инфлация).

Таблица 3Г

Инфлация (%)

(средногодишна промяна на индекса на потребителските цени, увеличение - положително число)

Държава	Година на най-голям дефицит по текуща сметка	Начална година на преструктуриране	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
Чили	1981	1982	91.1	40.1	33.4	35.1	19.7	9.9	27.3	19.9	30.7
Коста Рика	1981	1981	4.2	6.7	8.7	18.4	36.9	89.4	33.0	11.8	15.1
Аржентина	1981	1981[a]	176.0	175.5	159.5	100.8	104.5	164.8	343.8	626.7	672.1
Бразилия	1982	1983[a]	38.7	52.7	82.8	105.6	97.8	142.1	197.0	226.9	145.2
Мексико	1981	1982	29.0	16.2	20.0	29.8	28.7	98.8	80.8	59.2	63.7

Източник:

International Monetary Fund (1995), pp. 122-3.

Бележка:

[a] *Показва годината на девалвация.*

Таблица 3Д

Годишна промяна в личното потребление (%)

(нарастване - положително число, намаляване - отрицателно число)

Държава	Година на най-голям дефицит по текуща сметка	Начална година на преструктуриране	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
Чили	1981	1982	16.6	9.8	14.2	14.4	15.5	-35.6	-8.1	25.2	-5.6
Коста Рика	1981	1981	11.9	9.1	2.0	-2.5	-3.1	-7.9	3.7	7.5	3.1
Аржентина [b]	1981	1981[a]	2.5	-1.4	14.0	8.0	-3.8	-6.2	4.1	3.8	-6.8
Бразилия	1982	1983[a]	2.3	9.6	6.6	-4.2	3.9	0.7	5.2	2.7	6.8
Мексико	1981	1982	0.3	9.3	9.9	9.4	8.3	-6.5	-7.0	4.4	4.1

Източник:

World Bank (1995c), pp. 12-13 and 104-5.

Бележка:

[a] *Показва годината на девалвация.*

[b] *За Аржентина - съвкупно потребление.*

Почти всяка криза носеше в общи линии чертите на един кумулативен процес, макар и да имаше различен ход и проявления. Това са събития, подобни на избухването на пожар в препълнена зала – паниката се разпространява и всеки се втурва към тесния портал, тъпчейки другия и задръствайки изхода.[9] При финансова криза хората се втурват уплашени да изтеглят парите си от банките, опитват се да се освободят от инвестициите си и така предизвикват безредно бягство на капитала. Паниката е тази, която ускорява и засилва кризата и затова сгромолясването е толкова внезапно. Тази именно паника Унгария успя да избегне.[10]

Когато последва катастрофа, най-драматичното последствие от нея е значителното и бързо спадане на производството и съпътстващото го рязко увеличаване на безработицата (вж. таблици 2 и 3). Този безмилос-

---

[9] *Вж. Kindleberger (1978).*

[10] *Икономистите, между които бях и аз, които със загриженост наблюдаваха развитието на събитията в Мексико предпочетоха да не всяват паника сред обществеността и колебаещите се политици, алармирайки ги за надвиснала катастрофа. Имаше опасност всяко такова предупреждение, предизвиквайки неминуема паника, да се превърне в пророчество, което се сбъдва с произнасянето си. Беше трудна задача да вдъхваш успокоение на унгарската общественост и на международния свят на бизнеса, с други думи, да не предизвикваш паника и в същото време да полагаш усилия за предотвратяване на кризата.*

тен процес намалява "вътрешното потребление" (domestic absorption) чрез бързо свиване на съвкупното търсене и коригира диспропорцията между използване и производство. Превантивната програма за преструктуриране и стабилизация позволи (или казано по-предпазливо, позволи до този момент) Унгария да избегне бедствието, наречено рецесия. А в унгарския случай тя би била особено болезнена, защото страната все още не се е възстановила след проблемите, причинени от трансформационната рецесия след 1990 г. При сравняването на таблица 1 с таблици 2 и 3 е видно, че производството в Унгария през 1995 г. не само не затъваше, но и нарасна скромно, докато безработицата, вместо да скочи, остана практически непроменена.

Унгарски и чужди икономисти, запознати с историята на кризите и стабилизационните мерки, оцениха по достойнство това постижение. Не може да се каже същото обаче и за унгарското общество, макар че това е най-големият успех, отбелязан от програмата за преструктуриране и стабилизация. За човека от улицата, да предотвратиш катастрофа, която не е преживял на гърба си, не е кой знае какво постижение. Всъщност, намериха се и такива достатъчно безотговорни хора да твърдят, че за Унгария би било по-добре да я сполети съдбата на Мексико, защото, аргументират се те, в крайна сметка биха опростили дълговете на страната и биха я измъкнали от блатото, точно както САЩ, другите развити страни и международните финансови институции спасиха Мексико.[11] Като оставим настрана сериозните съмнения колко помощ една твърде далечна Унгария би могла да очаква от Съединените щати, трябва да се знае, че Мексико все пак плати твърде жестока цена за катастрофата, въпреки помощта, която получи.

2.2. Начало на коригиране на макроикономическите пропорции

Освен постигнатите краткосрочни превантивни резултати, ППС 95 вече започна по няколко основни начина да коригира макроикономическите диспропорции, които бяха дълбоко скритата причина за потенциалната катастрофа. Да се надяваме, че програмата за стабилизация ще постигне благоприятни резултати и в средносрочен и дългосрочен план. Нека сега да обърна внимание върху следните промени представени с конкретни числа в таблица 1:

1. Най-важната промяна отбеляза дефицитът по текущата сметка, който в продължение на две години упорито регистрираше много високи

[11] *Kocsis (1995) в статията си описва тези идеи.*

стойности. През 1995 г. той вече бе значително по-малък, отколкото през 1994 г., като делът му от БВП спадна с четири процентни пункта. Нетното съотношение държавен дълг/БВП показва значително подобрение (вж. таблица 2, редове 7 и 8).[12]

2. Обемът на износа, който вече бе нараснал значително през предходната година, се увеличи с още 8.4% през 1995 г. Така ППС 95 може наистина да се счита за експортноориентирана програма за преструктуриране. В същото време обемът на вноса, който осезаемо нарасна през предходната година, намаля с 3.9% през 1995 г. (вж. таблица 1).

3. Вътрешното потребление се сви, но както вече споменах, без спадане на производството, което дори донякъде нарасна. Това стана възможно благодарение на самата промяна в пропорциите. От страната на търсенето, налице бе увеличение на дела на износа и инвестициите, докато този на потреблението се сви. От страната на предлагането, делът на вътрешната продукция се увеличи, а този на вносната намаля. Това е показано в графики 1 и 2.

4. Бюджетният дефицит (баланс по GFS[13] като процент от БВП) беше намален с 4.0 процентни пункта.

5. Средната рентабилност на стопанския сектор нарасна от 3.8 до 8.2%.[14] Печалбите на печелившите фирми се увеличиха, а загубите на губещите фирми намаляха. Делът на държавния бюджет в съвкупния пазар на кредити намаля, докато делът на стопанските субекти нарасна. Всички тези обстоятелства спомогнаха за подобряване на перспективите за растеж на стопанския сектор.

---

[12] *Салдото по текущата сметка не съдържа баланса на средносрочните и дългосрочни капиталови потоци. Поради това, едно много важно перо, а именно преките чужди инвестиции, не се появява в текущата сметка. Макар големият приток на преки чуждестранни инвестиции да не подобрява текущата сметка, той все пак се проявява в подобряването на нетния външен дълг на страната. При изчисляването на* ***нетния*** *външен дълг, валутните резерви са част от активите, а притокът на капитали се прибавя към резервите. По тази причина е възможно да имаме отрицателна текуща сметка и в същото време да е налице редукция на нетния външен дълг.*

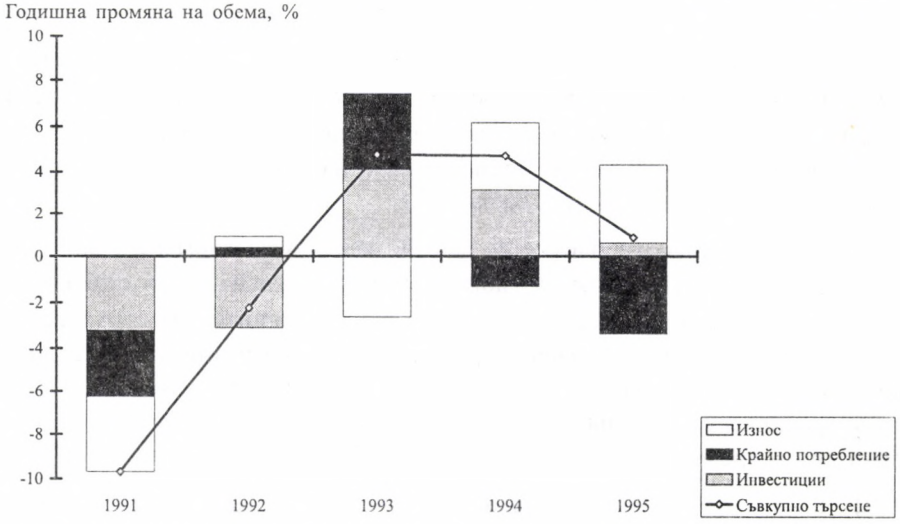
[13] *За обяснение на методологията на Статистиката на държавните финанси (Government Financial Statistics – GFS) вж. бележката към таблица 4.*

[14] *Индексното число, споменато в текста, представлява частно, като числител са собствените средства за инвестиционни цели на стопанския сектор, а знаменател е БВП. Дефиницията на собствени средства за инвестиционни цели е амортизационни отчисления плюс печалба преди данъчното облагане минус данъчни задължения на фирмата. Данните са взети от Ministry of Finance (1996a), p. 20.*

Szentgyörgyvári and Baár (1996), p. 18 използват друга дефиниция: рентабилността преди данъчното облагане е равна на разликата между приходите и разходите, разделена на приходите. Средно за целия стопански сектор тя е била: -3.2% през 1992 г., покачва се до 3.3% през 1994 г. и до 7.2% през 1995 г.

Графика 1

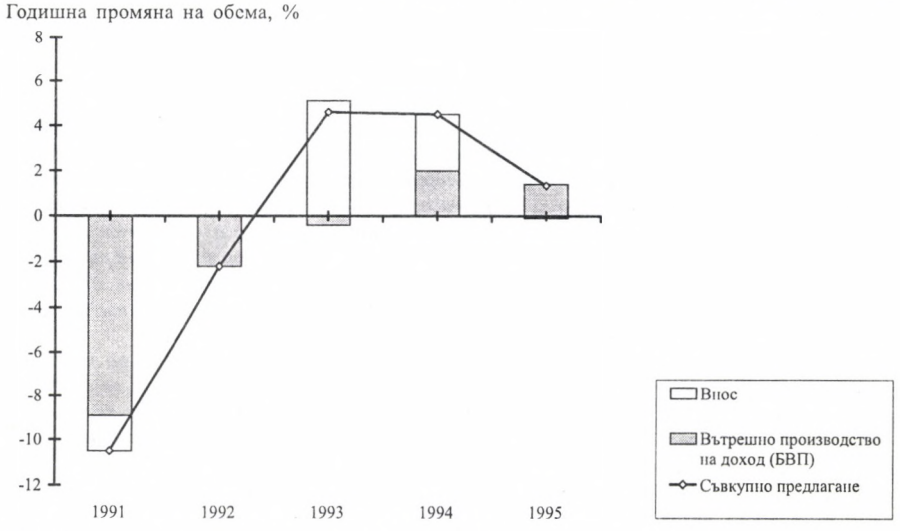
Фактори, обуславящи промяната в обема на съвкупното търсене

Източник: Информация предоставена от Унгарската национална банка.
Бележка: Основните числа за 1995 г. не са съвместими с числата в таблици 1 и 2, защото се базират на различни предварителни оценки, въпреки че промените и в двата случая са еднопосочни.
Графиката е била осъвременена при съставянето на оригиналната книга, от която е взета и преведена студията.

Графика 2

Фактори, обуславящи промяната в обема на съвкупното предлагане

Източник: Информация, предоставена от Унгарската национална банка.
Бележка: Виж бележката към графика 1.

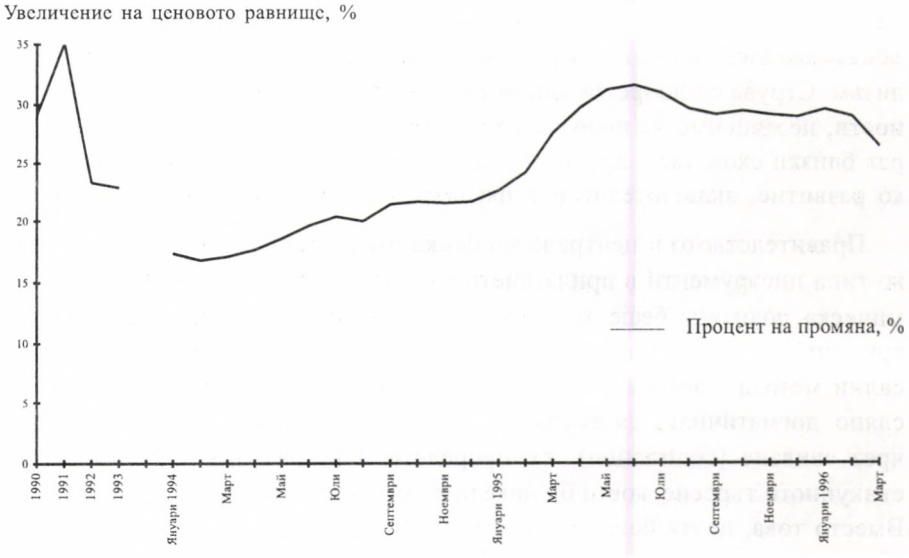
Програмата за преструктуриране и стабилизация увеличи доверието на финансовия свят в Унгария. Кредитните рейтинги на страната започнаха отново да се покачват и бариерите пред получаването на кредити от страната бяха премахнати. Водещите световни вестници и големите банки, занимаващи се с инвестиции и предоставяне на кредити в Източна Европа дадоха положителна оценка на програмата. Най-накрая бе постигнато кредитно споразумение с МВФ и Унгария бе приета за член на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР). Тези две събития поставиха официалния печат на одобрение на постигнатите от Унгария подобрени икономически показатели.

2.3. Цената на преструктурирането

Пренастройването на макроикономическите процеси наложи плащането на висока цена. Графика 3 показва ускоряването на инфлацията след девалвирането на националната валута и другите мерки, взети преди програмата да бъде оповестен (например увеличението на цените на

Графика 3

Равнище на потребителските цени

Източници: За 1991-1993 г: Central Statistical Office (1995b), p. 286, за 1994-1995 г: National Bank of Hungary (1996b), p. 67, за 1996 г: Central Statistical Office (1996a), p. 63.

Бележка: Данните за 1990-1993 г. показват нарастването на средното ценово равнище през дадена година спрямо средното ценово равнище през предходната година. Данните за 1994-1996 година показват нарастването на средното ценово равнище през даден месец спрямо средното ценово равнище през същия месец на предходната година.

енергията). Въпреки това, тя остана в рамките на умерената и контролирана инфлация, а сега отново намалява след достигнатата най-висока стойност от началото на изпълнението на ППС 95.

Нарастването на номиналната работна заплата далеч не бе равно на покачването на цените и доведе до драстичен спад на реалните заплати. В същото време няколко вида социални помощи бяха намалени или съвсем премахнати, като мярка за съкращаване на бюджетните разходи.

Тези промени ще бъдат разгледани по-подробно в следващата част. Тук е необходимо само да се отбележи, че широки слоеве от унгарското общество направиха големи жертви по пътя към постигане на по-здравословно макроикономическо равновесие. Мнозина, чийто жизнен стандарт вече беше спаднал, усетиха на гърба си още по-големия му спад, докато социалното неравенство продължи да нараства. Чувството за социална сигурност отслабна у значителна част от населението и най-вече, разбира се, сред тези, които пряко загубиха от действието на програмата. Неговото място заеха разочарованието и горчивината.

3. Инструментите на програмата

Изборът на инструменти за програмата за преструктуриране и стабилизация бе силно ограничен от факта, че историята на Унгария като пазарна икономика е твърде кратка. Това е икономика, която започна постсоциалистическа трансформация след няколко десетилетия на социализъм. Струва си добре да запомним тази разлика в историческите особености, независимо че положението и проблемите на Унгария демонстрират близки сходства с други страни на подобно равнище на икономическо развитие, включително и с няколко латиноамерикански държави.

Правителството и централната банка използваха едновременно няколко типа инструменти в прилагането на програмата. Провежданата икономическа политика беше *хетеродоксална*, включваща ортодоксални инструменти за финансова стабилизация, подсилени с няколко неортодоксални метода. Забележително качество на ППС 95 е, че тя *не* следваше сляпо догматичната формула за възстановяване на равновесието само чрез свиване (contraction), т.е посредством безразборно стесняване на съвкупното търсене, което би довело до сериозен спад на производството. Вместо това, целта беше да се извърши такова преструктуриране, което минимизира така или иначе неизбежното временно забавяне на растежа и се стреми да избегне абсолютното намаляване на производството. Желаните макроикономически пропорции трябваше да бъдат постигнати чрез преразпределяне на производството и използването на БВП, а не чрез

пълно свиване на производството.[15]

Съвсем друг проблем е, че някои от инструментите могат да бъдат използвани само за определено време. Най-многото, което те могат да направят, е да дадат първоначален тласък на процеса на преструктуриране. Впоследствие на тях не може да се разчита. По-нататък в изложението си аз ще споменавам изрично кои инструменти могат да се използват само временно.

3.1. Политика на валутния курс и външната търговия

В периода преди ППС 95 правителството и централната банка девалвираха няколко пъти форинта, но запазваха фиксиран валутен курс между отделните девалвации. Имаше два проблема с тази политика на валутния курс. Единият беше, че реалният разменен курс на форинта растеше независимо от номиналната обезценка. В определени периоди, например 1991-1992 г., тази тенденция се засилваше (графика 4; вж. също изследванията на Halpern и Oblath).[16] Другият проблем се състоеше в непредвидимостта на политиката на валутния курс. Никой не знаеше предварително кога ще има девалвация или колко голяма ще е тя. Отдавна закъснели корекции на валутния курс се отлагаха неведнъж. Това затрудняваше инвеститорите да правят добре обмислени стопански преценки. Преди оповестяването на програмата се засилиха дефлационните очаквания и започнаха първите спекулативни атаки срещу форинта.

С оглед преодоляването на тези два проблема ППС 95 набеляза следните мерки.

Като първа стъпка форинтът бе девалвиран с 9%. Беше въведен с незабавно влизане в сила *режим на валутен курс с предварително обявено пълзящо обезценяване,* при който централната банка обявяваше предварително за един по-дълъг период от време (6-12 месеца) процента, с който ще девалвира форинта.[17] Това започна с месечен темп от 1.9%, който по-късно бе постепенно намален. За 1996 г. месечният процент на девалвация ще бъде 1.2 на сто.

Определяйки процента на девалвация, управляващите се опитват да задържат повече или по-малко реалния валутен курс, получен след пър-

---

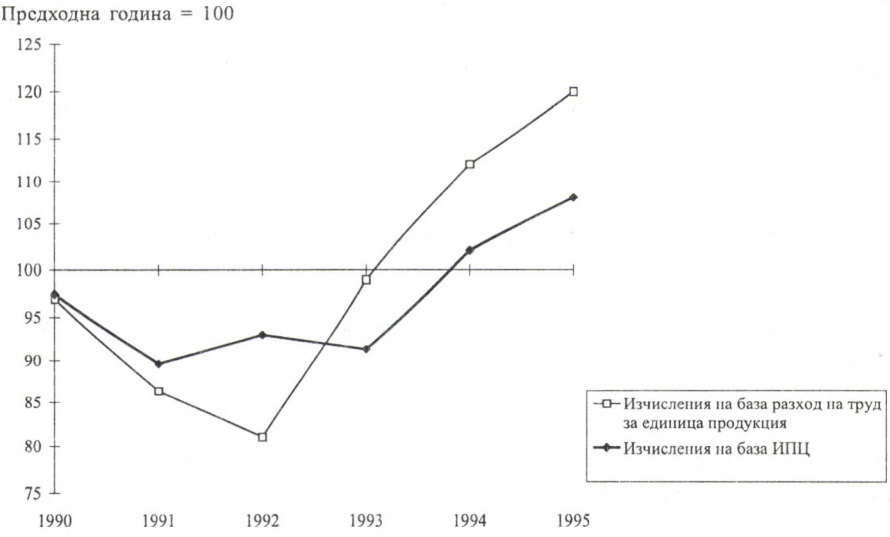
[15] *Това беше най-важната идея в моите предложения за икономическата политика публикувани в Унгария през лятото на 1994 г. преди окончателният вариант на ППС 95 да бъде разработен. Вж. Kornai (1995a).*

[16] *Вж. Halpern (1996) и Oblath (1995).*

[17] *За подробен анализ на този валутен режим вж. Kopits (1995).*

Графика 4

Реален валутен курс

Източник: Szentgyörgyvári and Baár (1996), p. 2.
Бележка: Индекс по-голям от 100 означава реално обезценяване, а индекс по-малък от 100 - реално поскъпване в сравнение с предходната година.

воначалната девалвация и да предотвратят поскъпването на форинта в реално изражение. Обявяваният размер на номинална девалвация почива на предпазлива прогноза за разликата между темповете на вътрешната и външна инфлация.[18] Тя налага предварително точно да се изчисли в частта за разходите какво увеличение на номиналната работна заплата може да се "вмъкне" отдолу под планираната горна граница на инфлация, като се има пред вид вероятната тенденция в развитието на унгарската производителност.

Предварително обявеното пълзящо обезценяване трябва да бъде съчетано с подходяща лихвена политика. Ако лихвеният процент не е достатъчно висок, за инвеститорите става по-изгодно да започнат масово да обръщат форинтовите си авоари в твърда валута и да ги изтеглят от Унгария. Това би довело до пълен крах на валутния режим.

Наистина е постижение, че обявеният валутен курс досега строго се

[18] *Тук под външна инфлация се има предвид усредената инфлация за кошница от валути, съставена в съответствие с външнотърговския стокообмен на Унгария.*

спазва. Централната банка си определи валутен коридор от ± 2.5% около обявения курс. Тя би се намесила, ако разменният курс на междубанковия валутен пазар излезе от този коридор. На практика, до този момент пазарният курс не е надхвърлял коридора за интервенция. Курсовете на черния (или по-скоро сивия) уличен валутен пазар, който обслужва гражданите и чуждестранните туристи, също не се отклоняват от официалните котировки. При спестяванията на домакинствата се наблюдава тенденция към увеличаване на авоарите във форинти за сметка на спестяванията в чуждестранна валута. Считано от 1 януари 1996 г. унгарският форинт стана конвертируем при операции по текущата сметка.[19] Тази комбинация от обстоятелства сведе до минимум възможните спекулации в тази сфера и значително засили доверието във форинта и стабилността на паричната политика.

Първоначалната и последвалите непрекъснати девалвации доведоха до много драстично номинално обезценяване на форинта. През ноември 1995 г. валутният курс се беше обезценил номинално с 30.6% спрямо същия период на предходната година. Поради ускоряването на инфлацията, реалният ефективен валутен курс, както е видно от графика 4, естествено се промени в много по-малка степен. Съществуват няколко общоприети метода за неговото измерване. Ако инфлацията се измери с индекса на промишлени цени на едро, реалният ефективен валутен курс е намалял с 5.5% през същия едногодишен период. Като не отчитаме влиянието на сезонните фактори и вземем за база разходите на труд за единица продукция, намалението през първите десет месеца на 1995 г. спрямо същия период на 1994 г. възлиза на 17.1%.[20] Тук няма да се занимавам с проблемите на методиката на изчисляване. Във всички случаи обаче, налице е номинално обезценяване, надвишаващо инфлацията, което съществено подобри конкурентноспособността на унгарската продукция на експортните пазари.[21]

Освен девалвация и нова политика на валутните курсове, ППС 95 използва и други инструменти, предназначени за коригиране на диспропорциите във външната търговия. Беше наложена допълнителна импортна такса от 8%, която подсили ефекта от съществуващите мита. Програ-

---

[19] *Конвертируемостта на унгарския форинт удовлетворява критерия за "конвертируемост при операции по текущата сметка" залегнал в член VIII от Устава на МВФ (IMF's Articles of Agreement). Освен това то отговаря и на изискванията на ОИСР за конвертируемост по определени капиталови операции.*

[20] *National Bank of Hungary (1996a), p. 25.*

[21] *Студията на Szentgyörgyvári and Baár (1996) предлага един великолепен анализ на измерването на реалния валутен курс и конкурентноспособността, ситуацията в Унгария и проблемите в това отношение.*

мата се въздържа да ограничи вноса чрез такива административни мерки като поставянето на нови квоти. При все това, като че ли се оказа наистина целесъобразно да се ограничи временно (доколкото позволяват международните споразумения, по които Унгария е страна) безконтролното нарастване на търсенето на внос чрез наложената за две години допълнителна импортна такса. Тя се оказа и източник на значителни допълнителни бюджетни приходи.[22]

Следователно програмата до известна степен е асиметрична, тъй като набляга изключително много на ограничаването на търсенето на внос. Това обаче се осъществява по диференциран начин, защото ППС 95 се стреми да ограничи главно търсенето на внос предизвикано от потреблението. Взетата импортна свръхтакса се възстановява на тези, които използват внесените стоки за инвестиции или произвеждането на продукция, предназначена за износ. Това още повече демонстрира, че ППС 95 е насочена към поощряване на инвестициите и експортно-ориентирания растеж.

Въпреки всичко, трябва да се признае, че в това отношение възприетата икономическа политика клони към протекционизъм. По-особеното третиране на вноса може да бъде оправдано, само ако има заплаха от криза в платежния баланс. Ако трайно се заложи на такава политика, това би предизвикало изкривяване на относителните цени и би забавило подобряването на ефективността. Затова на по-късен етап, когато резултатите бъдат затвърдени, митническите тарифи трябва да бъдат намалени и страната да се отвори още повече, тъй като това е единственият път, който води до *устойчив* бърз растеж.

Днес се водят много спорове каква да бъде политиката на валутния курс в бъдеще. Единият от въпросите засяга връзката между политиката по валутните курсове и мерките за намаляване на инфлацията. В Унгария, както и в много други страни, някои хора препоръчват да се използва реалното поскъпване като инструмент за забавяне на инфлационните процеси.[23] Това, според мен, би било голяма грешка. Инфлацията наистина е сериозен проблем, но стига да се държи под контрол и в рамките на умерената инфлация, тя е поносима. От друга страна, ако реалното поскъпване на форинта стане причина търговският баланс и балансът по текущата сметка да започнат да се влошават и доверието отново да започне да се руши, страната

---

[22] *Направените анализи показват, че вносът на някои стоки като частните автомобили например особено се е увеличил. Така че за тези стоки бе наложен и специален потребителски данък в допълнение към импортната такса.*

[23] *При сега съществуващия режим на валутния курс, това би означавало да имаме такъв предварително обявен процент на номинална обезценка, който е много по-нисък от очаквания темп на инфлация. Предварително обявяваният валутен курс би действал като номинална котва, която дърпа надолу темпа на инфлация.*

пак ще се окаже на ръба на дългова криза. Във всички страни, оказали се в платежна и дългова криза, тенденцията към реално поскъпване се оказва, наред с други фактори, сред главните виновници за това.[24] Това се потвърждава от таблица 3В, откъдето е видно, че във всяка страна кризата е била предшествана от реално поскъпване на националната валута. За Унгария, както и за другите малки отворени икономики, експортноориентираният растеж представлява истинския и траен изход от днешните проблеми. Конкурентноспособността на икономиката трябва се поощрява с помощта на различни инструменти, за които пак ще стане дума по-нататък. И все пак, първостепенна задача на политиката на валутния курс е да поощрява именно тази конкурентноспособност.

3.2. Политика на доходите

Рязкото съкращаване на потреблението бе неизбежно в рамките на преструктурирането. Ортодоксалната рецепта за постигането на това предлага изключително болезнен курс на лечение. Спадът в производството е значителен, придружен от силно нарастване на безработицата, което посредством механизмите на пазара на труда, насилствено смъква реалните работни заплати. Този процес се осъществява след дълго закъснение, поради устойчивостта на заплатите и намесата на външни фактори при пренастройката на трудовия пазар. Всъщност, за постигането на необходимото от макроикономическа гледна точка ниво на заплатите е нужно доста по-голямо нарастване на безработицата, отколкото ако съществуваше механизъм, свободен от външно влияние и забавяне на действието. Емпиричните трудове по въпроса за "кривата на заплатите"[25] внушават следното практическо правило – за да се предизвика десетпроцентно намаляване на заплатите, безработицата трябва да се удвои. Не си струва да се опитваме да преценим до каква степен това емпирично правило, основаващо се главно на наблюдения върху регионалните различия в рамките на една определена държава, би било приложимо днес в Унгария. Все пак, горепосочената цифра определено показва, че без интервенция

---

[24] *Във връзка с кризите вж. цитираната литература в бележка 7. В заключенията на изследването на Dornbusch, Goldfajn and Valdüs (1995), pp. 251-2, могат да се намерят също поуки за Унгария: "Една политика за намаляване на инфлацията чрез сваляне на процента на обезценяване под темпа на инфлация ... е обичаен начин за предизвикване на надценяване. Надценяването не се премахва лесно с дефлация на заплати и цени, защото реалният валутен курс е твърдо намаляващ и това в крайна сметка води до крах и девалвация ... Изкушението да се използва валутния курс с цел постигането на бързи резултати за дезинфлация без голяма безработица е прекалено очевиден пряк път, а резултатите от него са често илюзорни. След краха инфлацията ще бъде по-висока, отколкото е била в началото."*

[25] *Вж. например Blanchflower and Oswald (1994).*

на държавата, само много голямо нарастване на вече достатъчно високото ниво на безработица от над 10% в Унгария би могло да доведе до желаните в макроикономически смисъл нови съотношения на потреблението, инвестициите и износа.

Вместо това, ППС 95 използва други, неортодоксални средства за намаляване на реалните заплати с помощта на пряката държавна намеса. Държавният контрол върху заплатите в Унгария бе преустановен през 1992 г. Всяка година се провеждат преговори между организациите на работниците и работодателите и правителството по заплащането, заетостта и други текущи въпроси на икономическата политика. Дори и да бъде постигнато споразумение, то не е обвързващо. Такива преговори се състояха своевременно в началото на 1995 г., но се проточиха без резултат. Обявяването на програмата за преструктуриране и стабилизация дойде като гръм от ясно небе. Работодателите неохотно подкрепиха програмата. Профсъюзите заеха различни позиции. Реакциите на различните браншови организации в отделни случаи варираха от яростни протести, стачки и улични демонстрации до относително безропотно и неохотно съгласие. Унгарската хетеродоксална програма, за разлика например от израелската стабилизация, не почива на декларативно споразумение, постигнато с профсъюзите.[26]

Правителството наложи едностранно горни граници на нарастването на номиналните заплати в организациите, финансирани от бюджета (държавната администрация, въоръжените сили, образованието и здравеопазването) и в предприятията, които все още бяха мажоритарна държавна собственост. За да съм по-кратък, тук няма подробно да описвам разрешените в държавния сектор диференцирани увеличения на номиналните заплати. Най-общо, поставеният лимит за 1995 г. бе 15% нарастване на номиналната заплата. Разбира се, това увеличение беше значително по-ниско от внезапното покачване на равнището на потребителските цени. Правителството не се намеси в заплащането в частния сектор. Въпреки това, частните работодатели следваха повече или по-малко същата политика на заплатите, както и държавата, защото държавният и частният сектор до голяма степен си поделят общ резерв от работна сила.

Както е показано в таблица 1, реалните работни заплати спаднаха с повече от 12%. Това също така би трябвало да значи, че работещите са направили голяма жертва по отношение на реалните заплати, за да се запази съществуващото ниво на заетост. Съществуват примери в историята на пазара на труд и в национален мащаб, и в рамките на едно предприятие, когато работниците доброволно са правили такива саможертви от солидарност към коле-

[26] *Вж. Bruno (1993).*

гите си. При действието на ППС 95, тази жертва бе наложена от два фактора. Единият беше държавната намеса, а другият – силата на изненадата. Широко известна е макроикономическата теза, че икономическите агенти реагират по различен начин на инфлацията в зависимост от това дали тя е в съответствие с техните очаквания или е непредвидена. Те предварително нагаждат исканията си за заплати спрямо очакванията си, но когато обаче темпът на инфлация ги изненада, не съумяват навреме да се приспособят към нея, защото възможностите им за действие са блокирани или поне ограничени от съществуващите трудови договори.[27] Този факт също допринесе определено за много внезапния спад на реалните доходи.

Може да се твърди, че интервенцията в политиката на доходите, както политиката на валутния курс, беше до този момент един от ключовете към ефикасността на програмата за преструктуриране. Въпреки това, не е ясно докога могат да се поддържат тези елементи на политиката по доходите. Със сигурност държавният сектор ще се свие в относителен размер, което само по себе си ще стесни кръга на приложение на сходни на използваните в интервенцията през 1995 г. инструменти. Не може да бъде напълно отхвърлена и вероятността да се засили съпротивата срещу такава политика на доходите.

Не става дума обаче само за това, че *кръгът* се стеснява. Струва си добре да се помисли и за това доколко *желателни* са тези инструменти. Принципът за справедливо разпределение на доходите определено ги отхвърля. Доходите – обект на интервенция бяха именно тези, върху които най-лесно се налагат ограничения, което от една страна оскърбява хората, които губят от тази политика, а от друга, е в разрез с чувството за справедливост на останалите.

3.3. Фискална политика

В периода преди началото на ППС 95 се наблюдаваше тенденция към нарастване на бюджетния дефицит (таблица 4). Имаше опасения, че страната може да попадне в дългова спирала. От гледна точка на фиска, това би означавало, че дефицитът ще нараства заради увеличаващото се лихвено бреме върху бюджета, че лихвеният процент ще расте поради изместващия ефект на растящата потребност от кредити на бюджета, което още повече ще увеличи бремето на лихвите, и т.н. и т.н.[28]

---

[27] *За последствията от неочакваната инфлация вж. Sachs and Larrain (1993), pp. 349-52.*

[28] *Най-доброто описание на състоянието на дълга в публичните финанси на Унгария може да се намери в Borbély and Neményi (1994) и (1995).*

Програмата успя да спре тази тенденция и започна да я обръща. Най-важната промяна е, че реалната стойност на бюджетните разходи намаля значително, докато реалната стойност на приходите остана приблизително същата. В резултат, първичният бюджетен дефицит премина в излишък.[29] Така се осигурява източник, от който огромната тежест от дългове върху публичните финанси може да бъде намалена и съответно да се прекъсне самовъзпроизвеждащата се спирала на държавния дълг.[30]

Таблица 4

Фискално салдо и брутен държавен дълг (% от БВП)

Индикатор	1992	1993	1994	1995[a]
1. Първично салдо на консолидирания държавен бюджет по GFS	2.7	-2.0	-2.8	2.0
2. Потребност от кредити на консолидирания държавен бюджет				
По система SNA	-6.9	-5.5	-8.2	-6.5
По система GFS	-6.0	-5.2	-7.4	-4.0
3. Брутен държавен дълг	79.2	90.0	87.6	87.7
Консолидиран брутен публичен дълг [b]	65.2	83.4	82.5	86.5
Вътрешен	12.1	23.2	23.5	24.5
Външен	53.1	60.2	59.0	62.0
Валутни резерви	15.7	21.9	20.3	33.0

Източник:

National Bank of Hungary (1996c) и директна информация от Унгарската национална банка.

Бележки:

Консолидираният държавен бюджет включва бюджета на правителството, извънбюджетните фондове, социалноосигурителните и здравноосигурителните фондове и бюджетите на общините. Основните различия между методиките на системата на национални сметки (System of National Accounts - SNA) и статистиката на държавните финанси (Government Financial Statistics - GFS) са следните: При SNA, приходите от приватизация и изплащането на държавните заеми не се отчитат като приходи, така че потребността от кредити не се намалява със сумата от тях, както е при системата GFS. Системата SNA отчита външните заеми като приходи, докато системата GFS ги осчетоводява като финансиране.

[a] Предварителни данни.

[b] Консолидираният брутен публичен дълг включва брутния държавен дълг (вътрешен и външен) и външния дълг на Унгарската национална банка.

Промените във фискалната сфера включваха и следните мерки за ограничаване на определени всеобщи социални придобивки и/или помощи или за въвеждане на задължителни проверки за удостоверяване на съответствието с критериите за получаването им:

---

[29] *Изчерпателен анализ на фискалната политика на ППС 95 може да се намери в Oblath (1996), pp. 81-4 and 95-7.*

[30] *Индексът на брутния държавен дълг към БВП остана практически непроменен, докато индексът на консолидирания брутен държавен дълг към БВП донякъде се увеличи (вж. таблица 4). Би било желателно и двата индекса да намалеят значително, за да се приближи макроикономическото положение на страната до изискванията за членство в Европейския съюз.*

1. Безплатното висше образование беше премахнато. И макар че наложените учебни такси покриват само част от действителните разходи за образование, това е все пак някаква стъпка към прилагането на принципа, според който, тези, които ще получават цял живот по-високи доходи благодарение на тяхното висше образование, трябва да участват в направените инвестиции за образование. За съжаление, все още не е създадена система за студентски кредити.

2. Кръгът на имащите право да получават помощи за майчинство и семейни надбавки бе ограничен в съответствие с принципа на действителната нужда.

3. Стоматологичната помощ престана да бъде напълно безплатна за всички. Тя остана безплатна само за няколко точно определени групи като деца и младежи, пенсионери и крайно нуждаещи се. Бюджетните субсидии за медикаменти намаляха и станаха целеви.

4. Работоспособната възраст беше увеличена с повдигането на общата възраст за пенсиониране. (Унгария беше една от страните с най-ниска пенсионна възраст – 55 години за жените и 60 години за мъжете.)

Бяха направени много малко практически стъпки за реформиране на социалния сектор.[31] За съжаление, една-две от тези мерки бяха въведени твърде прибързано и без достатъчна подготовка.[32] Но дори и при това положение, фактът, че въобще бяха взети такива мерки, има символично значение. Всички промени през последните три десетилетия целяха едно – създаването всяка година на нови и нови социални придобивки, които увеличаваха социалните ангажименти на държавата. Системата на социални придобивки и права винаги е била политическо табу. Не се намери политическа сила, готова да предприеме болезнени реформи.[33] Сега най-сетне бе доказано, че промяна е възможна, което отваря път и за нови реформаторски идеи в тази област. Беше поставено началото на изработване и дискутиране на предложения за реформиране на социалния сектор, макар че за съжаление процесът е все още в самото начало.[34]

---

[31] *Изброените по-горе конкретни промени, намаляващи бюджетните разходи, имаха относително малък ефект върху фискалната ситуация през 1995 г. Последствията от тях ще бъдат наистина почувствани през 1996 г. и още повече през 1997 г.*

[32] *Непростима грешка беше, че част от мерките се оказаха в своя първоначален вариант в противоречие с някои принципи от Конституцията и съответно бяха отхвърлени от Конституционния съд.*

[33] *Вж. раздел 3.3 в Kornai (1996a).*

[34] *Вж. World Bank (1995a). Сред коментиралите реформата на социалния сектор са: Andorka, Kontradas and Tóth (1995), Augusztinovics (1993), Augusztinovics and Martos (1995), Ferge (1995), (1996a) и (1996b), както и аз самият (вж. Kornai, 1996b). Вж. също бележка 33 в Kornai (1996b).*

Опитът на други страни сочи, че фискалните реформи са по-устойчиви, ако се основават в по-голяма степен на намаляване на разходите, отколкото на увеличаване на приходите.[35] Това е валидно още повече за Унгария като страна с едно от най-високите в света съотношения на държавни разходи към БВП (таблица 5). Програмата за преструктуриране и стабилизация възприе именно такъв радикален подход. Намаляването на бюджетния дефицит през 1995 г. бе постигнато, като на всеки един допълнителен форинт фискален приход бяха направени съкращения на разходите в размер на 3 форинта.[36]

Таблица 5

Фискално салдо и брутен държавен дълг (% от БВП)

Държава	Година	Разходи на консолидирания държавен бюджет		
		текущи	капиталови	общи
Литва	1993	22.0	2.6	24.6
Казахстан	1993	-	-	23.5
Естония	1993	30.2	2.0	32.2
Русия	1993	-	-	32.9
САЩ	1992	36.3	2.5	38.8
Румъния	1992	37.0	4.4	41.4
Великобритания	1991	39.7	4.1	43.8
Франция	1992	46.2	4.6	50.9
Чешка република	1993	41.4	6.8	48.2
Канада	1991	48.3	2.2	50.5
Германия [a]	1992	45.7	4.9	50.6
Украйна	1993	50.4	1.7	52.1
Австрия	1992	46.8	5.5	52.3
Белгия	1992	50.7	3.1	53.8
Холандия	1992	52.7	3.8	56.5
Норвегия	1990	53.2	3.5	56.7
Унгария	1994	55.1	6.7	61.8
Дания [a]	1993	58.9	2.8	61.8
Швеция	1993	67.6	3.3	71.0

Източници: Horváth (1996), p. 11. Първични източници: International Monetary Fund (1994a); за Литва и Естония, International Monetary Fund (1994b); за Казахстан, International Monetary Fund (1994c); за Украйна, International Monetary Fund (1994d); за Русия, International Monetary Fund (1994e); за Унгария, изчисления въз основа на публикации на Министерство на финансите; източник за БВП на Германия и Австрия: World Bank (1995c).

Бележка: [a] Данните са временни или предварителни.

[35] *Вж. Alesina and Perotti (1995) и Giavazzi and Pagano (1990) и (1996).*

[36] *Мое изчисление, направено въз основа на данни от National Bank of Hungary (1996b), p. 110.*

По-голямата част от фискалната реформа все още предстои, включително и съпътстващата преоценка на ролята на държавата. Много от функциите, които държавата досега изпълняваше с бюрократични методи, финансирани от данъкоплатеца, трябва да бъдат изцяло или частично прехвърлени на пазара, т.е. към стопански или с идеална цел институции и към доброволни организации на гражданското общество.

3.4. Парична политика и спестявания

Финансовата администрация и централната банка, избирайки режима на валутен курс, описан в раздел 3.1, значително ограничиха възможностите си за маневриране в паричната политика. Избраният режим фактически установява *фиксиран* валутен курс в даден момент или позволява на валутния курс да се движи само в един тесен коридор около фиксирана средна стойност. Макар че фиксираният валутен курс непрекъснато се променя във времето, това не променя факта, че сегашната система принадлежи към категорията плаващи фиксирани, а не гъвкави режими. Нещо повече, това означава, че централната банка не е в състояние да си поставя количествени монетарни цели. Тя трябва да се адаптира към условията на паричното търсене и предлагане.

Но дори и в този случай остават някои инструменти като изменението на задължителните минимални резерви, промяната на лихвения процент върху задължителните или доброволни резерви на търговските банки, операциите на открития пазар и други. Естествено, донякъде е обезпокоително, че централната банка, с нейното конституционно задължение да се бори с инфлацията, е загубила водещата си роля в това отношение. Но днес битката на фронтовата линия е срещу бюджетния дефицит и неконтролируемото нарастване на доходите.

Въпреки твърдата парична политика, програмата за преструктуриране и стабилизация си постави за цел да преразпредели заемите, вместо въобще да намали обема на отпусканите кредити. В сравнение с предходната година, през 1995 г. бюджетът получи сравнително по-малко средства, а стопанският сектор – сравнително повече. Това пренасочване на заемите е сред неортодоксалните характерни черти на програмата.

Едно от най-щастливите събития в паричната сфера бе донякъде неочаквано. Спестяванията на домакинствата нараснаха, макар че икономическата политика снижаваше доходите им. Нетните заеми за домакинствата се увеличиха от 294 млрд. форинта през 1994 г. до 391 млрд. форинта през 1995 г. Корегирано с процента на инфлация, спестяванията

нараснаха с три процента.[37] Тук определено действаха няколко фактора. За известно време реалните лихвени проценти се повишиха достатъчно, за да мотивират спестяване.[38] Растящото всеобщо усещане, че бъдещето крие много несигурности и хората вече не ще могат да разчитат на помощ от държавата-майка може би също се превърна в подтик за спестяване. Няколко кардинални промени накараха населението да разбере това: от пълна заетост и хроничен недостиг на работна ръка се стигна до масова безработица; втвърдяването на по-рано меките бюджетни ограничения и свързаната с това постоянна заплаха за стопанско оцеляване; намаляването на всеобхватните отговорности на социалната държава. Мартин Фелдстайн[39] първи изложи схващането, че разширяването на грижите на държавата ще доведе до намаляване на личните спестявания. Споровете на Запад за това до каква степен тази хипотеза е валидна на практика продължават и до днес. Сега лабораторията на постсоциалистическия преход предлага нов начин за тестването на хипотезата чрез процес, развиващ се в противоположна посока. Твърде рано е да се правят трайни заключения от данните за Унгария за 1995 г. Все още е възможно спестяванията в страната да покажат твърде големи колебания в отговор на редица други фактори, и най-вече лихвените проценти и доходите. Във всеки случай, определено би било полезно този процес да се следи с помощта на сравнителни изследвания на няколко страни.

От огромно значение за вътрешното и външно равновесие на унгарската икономика е размерът на спестяванията на домакинствата да се колебае колкото се може по-малко, а съвкупните домакински спестявания уверено да нарастват в реално изражение. Ако процентът на домакински спестявания отново падне, ще се появят вредни последствия върху съвкупното търсене и в крайна сметка върху текущата сметка. Има няколко начина за подпомагане нарастването на спестяванията.

Първо, желателно е да има колкото се може по-малко колебания в реалната доходност на домакинските спестявания, така че те да останат трайно положителни. Графика 5 проследява невъзможността да се постигне такава стабилност в продължение на много години. Тази тенденция бе преобърната след първите успехи на програмата от 1995 г. Вместо

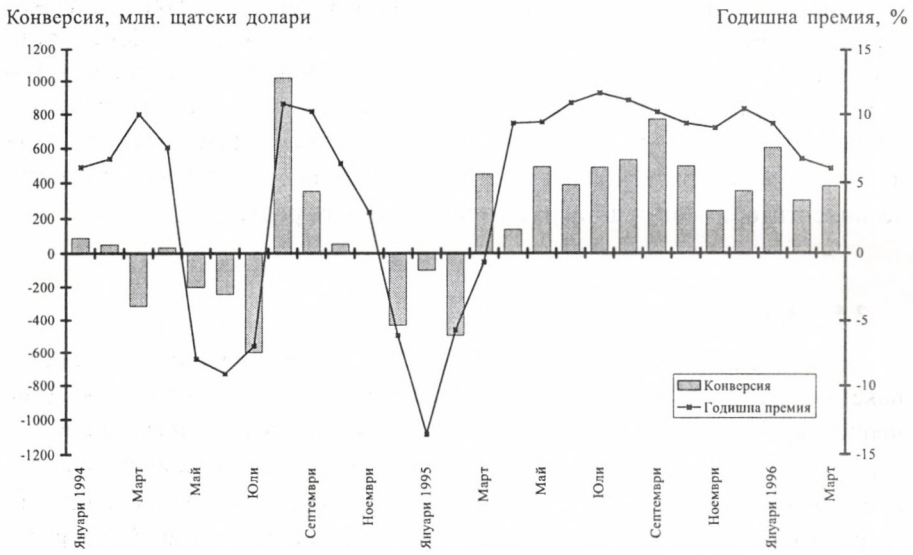
[37] *Нетните заеми на домакинствата са равни на брутните парични спестявания минус прираста на кредитите на домакинствата. (И трите цифри са потоци.) Източник на данните: Ministry of Finance (1996b), Table 14.*

[38] *Непрекъснатата девалвация на форинта, която увеличава форинтовата стойност на депозитите в чуждестранна валута, също допринесе за нарастването на съвкупните спестявания на домакинствата, изразени във форинти.*

[39] *Вж. Feldstein (1974).*

Графика 5

Премия при конверсия

Източник:

Информация предоставена от Унгарската национална банка.

Бележка:

В скалата на конверсията, цифрите с отрицателен знак представляват нетна обмяна на унгарски форинти в твърда чужда валута, а тези с положителен знак - нетна обмяна на твърда чуждестранна валута в унгарски форинти.

В скалата на премиите, премиите са изчислени на годишна база. Премията представлява превеса на печалбата от тримесечните съкровищни бонове на унгарското правителство над номиналната обезценка на унгарската валута и средния лихвен процент по твърдите чужди валути. (Кошницата от чужди валути е съставена в съответствие с външнотърговския стокообмен на Унгария.) Тя е заместител на реалната доходност от държавните ценни книжа.

Изчисленията за 1994 и 1995 г. са направени въз основа на фактически данни, докато цифрите за първото тримесечие на 1996 г. представляват предварителни оценки.

бягство на капитали (до голяма степен прикрито) станахме свидетели на приток на чуждестранни капитали в страната. Част от него не е предназначена за дългосрочно реално инвестиране, тъй като някои инвеститори са склонни да купуват само краткосрочни държавни ценни книжа и съкровищни бонове. Те представляват изключително привлекателни инвестиции, защото сегашният режим на валутния курс почти елиминира валутния риск, а и тези унгарски ценни книжа предлагат значителна и сигурна реална печалба. Този приток вече доведе до осезаем спад на предишните високи лихвени проценти. От гледна точка на домакинските спестявания

не би било желателно лихвеното равнище да падне твърде много.[40]

Второ, трябва да продължат реформите с цел стесняване на кръга от бюрократични обществени услуги, финансирани от данъци или от задължителни вноски, налагани като данък и разширяване ролята на децентрализираните пенсионни фондове, здравноосигурителни фондове и жилищни взаимоспомагателни организации (building societies). Когато тези реформи се почувстват чрез намаляването на данъците и вноските, както и чрез стесняването на кръга безплатни услуги и трансферни плащания, те ще мотивират личните спестявания. Това е необходимо и за разширяването на децентрализирания капиталов пазар, където институционалните инвеститори могат да играят още по-голяма роля.

3.5. Приватизация

Ускоряването на приватизацията не бе поставено на преден план в пакета от мерки на програмата за преструктуриране и стабилизация. Даже напротив, финансовата администрация няколко пъти подчертаваше, че сериозното неравновесие на икономиката трябва да бъде преодоляно дори и да няма достатъчно големи приходи, очаквани от приватизация. Те с право наблягаха на факта, че практическото осъществяване на приватизацията не трябва да се подчини на краткосрочни фискални съображения.

От доста време се извършва подготовката за приватизиране на няколко ключови отрасъла. След голямо забавяне и отлагане бяха приети законите и разпоредбите, уреждащи този процес и подготвени правните и организационни рамки за регулиране на естествените монополисти. Веднага щом тези задачи бяха решени, процесът изведнъж се ускори. През втората половина на 1995 г., само в рамките на няколко месеца, приватизацията на енергийния сектор и телекомуникациите напредна изключително много. Няколко големи държавни банки и редица доста го-

---

[40] *Спекулативните краткосрочни входящи потоци на капитал могат да предизвикат и други сериозни проблеми. Конверсията на твърда валута увеличава инфлационния натиск, а интервенциите с цел стерилизация (абсорбция на свръхликвидността вследствие на притока на чуждестранен капитал) са изключително скъпи. Не е възможно да се разчита и на последвалото от притока натрупване на допълнителни валутни резерви, които могат да се изпарят толкова лесно, колкото и са дошли. Трудно е да се установи точно какви би трябвало да бъдат идеалният лихвен процент и печалбата от държавните ценни книжа. Но дори и това да се знаеше, централната банка пак би могла да упражни само косвено влияние, и то със значително закъснение, върху твърде малките кредитни и капиталови пазари, чието функциониране продължава да е до голяма степен затормозено. По този въпрос вж. Darvas (1996), Darvas and Simon (1996), Dornbusch, Goldfajn and Valdés (1995) and Sachs (1996).*

леми производствени предприятия също бяха раздържавени. Финансовите резултати от ускорената приватизация през 1995 г., както и тези от целия дотогавашен приватизационен процес, са показани в таблица 6.

Таблица 6

Преки чуждестранни инвестиции в Унгария по години, 1990 - 1995 г.

(в млн. щ. д.)

Форма на инвестиции	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Приток на чуждестранен капитал в пари	311	1459	1471	2339	1147	4453
от който приходи от приватизация	8	329	519	1202	104	3024
Приток на чуждестранен капитал в натура	589	155	170	142	173	117
Общо преки чуждестранни инвестиции за съответната година	900	1614	1641	2481	1320	4570

Източници:

Директна информация от Управлението на държавната приватизация и собственост АД (БРV Rt.) с изключение на данните за приходите от приватизация през 1995 г., които са предоставени от Унгарската национална банка.

Повечето от купувачите бяха големи западни фирми. Договорите, сключени с тях, съдържат клаузи за ускорено развитие на тези ключови отрасли. Да вземем само един пример. В продължение на десетилетия едно от най-ужасните проявления на икономиката на дефицитите беше недостигът на телефони и стотици хиляди семейства чакаха с години да прокарат телефон до дома им. От началото на приватизацията, т.е. от 1994 г. до първото тримесечие на 1996 г., бяха инсталирани 650 000 нови телефонни поста. Договорът за концесия предвижда задължително годишно увеличение от 15.5% на броя на телефонните линии, като до този момент телекомуникационната компания винаги го е надхвърляла.[41] Така до няколко години телефонните услуги ще са се превърнали от пазар на продавачите в пазар на купувачите.

От особена важност е да се отбележи, че новите чуждестранни собственици не пристъпват към разширяване и развитие на дейността си само по силата на сключените приватизационни договори. Големите международни концерни, които придобиха по-рано собственост в Унгария, продължават да правят нови и нови инвестиции, което ще допринесе за модернизирането на унгарската икономика.

---

[41] *Информация, предоставена от телекомуникационната компания Matáv.*

Тази студия не си поставя за цел да анализира приватизационния процес в Унгария.[42] Ще се ограничи само до макроикономическите странични последствия от нея. Преките чуждестранни инвестиции през 1995г., включително сумите, платени във връзка с приватизацията, възлязоха на около 4.6 млрд. щ. д. (вж. таблица 6). Мащабът на тази сума може да бъде изчислен много точно въз основа на факта, че през 1994 г. – най-лошата от гледна точка на външното неравновесие – дефицитът по текущата сметка беше 3.9 млрд. щ. д. През 1995 г. той намаля до 2.5 млрд. щ. д. благодарение на фактори, които вече анализирахме (вж. таблица 1).

Имаше спорове за това как да бъдат оползотворени тези неочаквани приходи. Исканията бяха не едно и две и беше оказан огромен натиск парите да бъдат използвани "по народному", с други думи да бъдат изхарчени. Най-накрая здравият икономически разум надделя и беше решено приходите от раздържавяването на ключовите отрасли да се използват за намаляване на държавния дълг на Унгария. Като се има предвид колко огромен е той, спестените по този начин плащания на лихви изглежда са най-сигурната, а в крайна сметка, и най-ефективна инвестиция. Нещо повече, намаляването на задлъжнялостта на Унгария има многобройни благоприятни външни последствия върху финансовия рейтинг на страната и действа като мотив за инвестиране.

4. Какво следва оттук нататък?

До голяма степен последващото развитие ще бъде предопределено от политическата, а не от икономическата сфера. Ще бъдат ли готови правителството, всички негови членове и парламентарното му мнозинство да продължат упорито да следват досегашната икономическа политика? Дали няма да бъдат изкушени да променят курса, особено когато се зададат общите парламентарни избори през 1998 г.? Каква позиция по успехите и цената на преструктурирането и стабилизацията ще заемат различните обществени групи? Какви силови отношения ще възникнат между привържениците и противниците на програмата? Всъщност повечето от задачите, свързани с нея, ще продължат и след 1998 г. Какъв ще бъде политическият състав на следващото правителство и парламентарно мнозинство и каква икономическа политика те ще следват? Поставям тези няколко въпроса тук, просто за да изразя своето разбиране от каква жизнена важност за преценяване на бъдещето са техните отговори. Въпреки това, оставям задачата да се намери отговор на подобни въпроси на

---

[42] *По този въпрос вж. Laki (1993), Major and Mihályi (1994), Mihályi (1993), (1994) и (1995) и Voszka (1992), (1993) и (1994). Вж. освен това раздел 4 в Kornai (1996a).*

други изследвания, а тук ще се ограничa до прогнози и съвсем конкретни препоръки за икономиката и икономическата политика.

4.1. Един дълъг процес

Програмата за преструктуриране и стабилизация беше пример за "шокова терапия" в малък мащаб и доведе до бързо подобряване на някои макроикономически показатели. Опитът на други страни обаче сочи, че такива резултати са крехки и лесно могат да се изплъзнат от ръцете на управляващите.

Между различните проблеми на икономиката се осъществяват взаимодействия от няколко типа. В някои случаи, облекчаването на една икономическа трудност може да помогне за намаляването на друга. Нека дам два примера на такова благоприятно взаимодействие, което някои дори могат да нарекат "непорочен кръг". С намаляването на бюджетния дефицит, спадът в съвкупното търсене на кредити от правителството има "ефект на вместване" ("crowding in" effect). Това води до увеличаване на наличните средства за частни кредити, което благоприятства ускоряването на растежа. То, от своя страна, увеличава бюджетните приходи, и следователно още повече снижава бюджетния дефицит. В същото време, намаляването на потребността от кредити на държавата намалява и търсенето на външни заеми и така подобрява положението с външната задлъжнялост на страната. Намалява се и лихвената премия, изплащана върху дълга. Това означава, че си струва да се отиде още по-нататък с усилията за намаляване на бюджетния дефицит на Унгария.

Друг пример за непорочен кръг са общите тенденции в мнението на стопанските ръководители. В рамките на няколко месеца ППС 95 увеличи доверието сред предприемачите и инвеститорите в страната и чужбина. Един от водещите унгарски стопански научни институти от 1987 г. насам задава всяко тримесечие едни и същи въпроси за икономическата конюнктура и стопанските перспективи на мениджърите на водещи компании. Според техния доклад,[43] през януари 1996 г. оценките за ситуацията в промишлеността бележат най-благоприятните си стойности за последното десетилетие. Това се потвърждава и от новата вълна на чуждестранни инвестиции, спомената във връзка с приватизацията. Самото доверие се превръща във фактор на растежа и продължаващият, или още по-добре, ускоряващият се растеж от своя страна засилва оптимизма.

Не трябва да се забравя обаче, че съществуват и неблагоприятни вза-

[43] *Вж. Kopint-Datorg (1996).*

имодействия или "порочни кръгове". Нека дам няколко примера и за такива. В по-предните раздели на тази студия беше споменато поддържането на реален валутен курс, което при даден темп на инфлация изисква номинално обезценяване със същия процент. Обезценяването започва да "пуска корени" в инфлационните очаквания, което пък съдейства за поддържането на инерционна инфлация. Така става изключително трудно да се подобри външнотърговската позиция на страната, да се предотврати растеж на задлъжнялостта и *едновременно* с това да се постигне дезинфлация. Друг пример. Форсирането на растеж с фискални средства може да влоши бюджетния дефицит и обратно, опитите да се намали бюджетния дефицит на всяка цена, например чрез голямо увеличение на данъците, могат да предизвикат рецесия. Това, което лекува едно икономическо зло, се оказва, че влошава друго.

Опитът на латиноамерикански страни с подобни проблеми показва, че борбата може да продължи дори едно или две десетилетия. Първо един, а след това и друг икономически проблем се изостря и терапията, използвана за лечение на моментното зло води до зараждането на нов проблем. Някои държави неведнъж са изпадали след успешна частична стабилизация отново в някоя от първоначалните си трудности. Или производството драстично ще спадне, или балансът по текущата сметка ще се влоши, или инфлацията ще се ускори, или ще възникне повече от един проблем. Чили, може би най-успялата от икономическа гледна точка страна от Латинска Америка, свали през 1978 г. високата инфлация до умерените 20-40% годишно. Трябваше да минат още 17 години преди страната най-сетне да достигне едноцифрена инфлация през 1995 г. В същото време обаче производството неизменно нарастваше с внушителните 4.8% на година.[44] Възможността това да се случи по-бързо в Унгария не може да се изключи, но и не може да се разчита на нея. Би било най-малкото неуместно да заблуждаваме себе си и останалите, че една единствена голяма стъпка като ППС 95 ще е достатъчна, за да оправи нещата за две-три години.

Една от най-големите опасности е самодоволството: "Положението сега е малко по-добро, така че вече няма нужда да сме толкова стриктни." Тази идея е изкусителна за всеки един управляващ политик. В Унгария вече се забелязват признаци на това. Например, в началото на 1996 г. средната заплата за страната скочи отново, вносът започна пак да нараства, а инвестиционната активност като че ли се забави. Трябва постоянно да

---

[44] *Източници на данните са: International Monetary Fund (1995), pp. 122-3, 288-91 и за 1995 г.: International Monetary Fund (1996), p. 65 и International Monetary Fund (1997), pp. 184-9.*

сме готови да даваме отпор на неблагоприятните икономически явления още с появата им.

Събитията преди началото на програмата за преструктуриране и стабилизация предизвикват известни размисли в това отношение. Някои изследователи на политическата икономия на реформите[45] смятат, че политиците не са готови да предприемат непопулярни действия преди една криза действително да е *настъпила*. Унгарската програма за стабилизация, както вече подчертах, е превантивна по своя характер, което донякъде подкрепя и донякъде опровергава тази хипотеза. Програмата беше предизвикана от непосредствената заплаха от криза, та ако не и от самата криза. Въпросът е колко предстояща трябва да е самата криза, та политиците да съберат смелост да действат. Твърде много ли е да очакваме, че те ще могат да поддържат икономиката в добро състояние само чрез разбиране на конкретната икономическа ситуация, без да се задава или да настъпи криза?

Признавам, че не съм уверен в отговора на този въпрос. Дори здрави и стабилни страни като САЩ или Франция са склонни да протакат и да отлагат отдавна закъснели фискални реформи, защото последствията от тях биха били непопулярни.

4.2. Избор на приоритети

Що се отнася до проблемите на Унгария, една от трудностите е да се изберат правилните приоритети на икономическата политика и да се определи истинската относителна важност на различните паралелни задачи. Много спорове се водят по тези въпроси. Според мен не съществува универсално правило, валидно по всяко време и във всяка страна, или по-точно, във всяка постсоциалистическа страна. Ако в дадена държава има висока инфлация или даже хиперинфлация, несъмнено първостепенната задача е тя да бъде намалена поне до 30–40% годишно. Има достатъчно доказателства, че това е предпоставка за "здравословно" развитие.[46] Не толкова очевидно обаче е как да се подредят приоритетите, когато темповете на инфлацията са вече сведени до умерено равнище.

Дезинфлацията става много скъпа в умерения пояс на инфлацията. В повечето случаи тя не се постига без значително нарастване на безработицата и сериозен спад в производството. Значи по-малкото зло като че ли е да се остави умерената инфлация да се движи със същите темпове.

---

[45] *Вж. например Drazen and Grilli (1993).*

[46] *Вж. Bruno and Easterly (1995), Fischer, Sahay and Végh (1996) и Végh (1992).*

За да се попречи на ускоряването ѝ, са необходими постоянно внимание и строг контрол, макар че основните усилия трябва да се насочат към създаването на условия за балансиран и траен растеж. Задачите тук включват намаляване на бюджетния дефицит, съкращаване на държавните разходи, спиране нарастването на външната задлъжнялост (а където е нужно и подобряване на съотношението дълг/БВП), както и поощряването на износа и инвестициите. Всички тези условия ще подпомогнат ускоряването на растежа, който обаче трябва да бъде насърчаван и с други средства. Инфлацията може постепенно да се забави, като непряк резултат от тези мерки, стига те да се съпътстват от правилна политика на цените и доходите и нужната парична политика. Според мен, при такива обстоятелства би било неразумно да се пристъпи към спешно и радикално обуздаване на инфлацията за сметка на всички останали задачи.

И в това отношение икономиките на постсоциалистическите страни могат да се окажат интересни експериментални лаборатории. Различните правителства следват различна икономическа политика и са тръгнали от различни изходни позиции. Има, а несъмнено и ще продължава да има, страни, в които финансовата администрация използва реалното поскъпване на валутния курс, за да намали темпа на инфлация. В никакъв случай не мога да се съглася това да се направи и в Унгария. Продължавам да препоръчвам предпазливост, предупреждавам да не се допуска реално поскъпване на форинта и да се има пред вид опасността от ново влошаване на търговския баланс.[47]

4.3. Нарастващата производителност – един обнадеждаващ факт

Читателите ще си направят заключение, че според мен унгарската икономика е уязвима в няколко отношения, защото постоянно изтъквам възможните опасности пред нея. Все пак има един изключително важен аспект на унгарската икономика, който ми вдъхва увереност, а именно – повишаването на производителността на труда. Вече споменах, че се наблюдават благоприятни признаци за подобряване на конкурентноспособността на унгарския износ. Това донякъде е обусловено от движението на валутния курс. По-голямо влияние обаче оказва ефективността на процесите в реалната икономика. Посоката на развитие на производителността представлява ключа към растежа, а за малка отворена икономика като унгарската – към експортно-ориентирания растеж.

Таблица 7 сравнява производителността в няколко постсоциалисти-

[47] *Darvas and Simon (1996) споделят подобни възгледи.*

чески страни за определен период от време.[48] В това отношение Унгария демонстрира най-благоприятните тенденции. Няколко фактора допринасят за това. Макар че отношенията на собственост в страната бяха трансформирани по-бавно, отколкото в държавите, които проведоха т.н. масова приватизация, разпределяйки безплатно частични права на собственост, приватизационният процес в Унгария[49] бе по-подходящ за създаването на истински собственици. Собствеността премина предимно към частни лица или вече функциониращи фирми, които могат да упражняват истински контрол върху управлението и имат мотивация за печалба. Това помогна и да се осъществи радикално преструктуриране в много компании.

Таблица 7

Производителност на труда в постсоциалистическите страни: международно сравнение

Държава	Средна производителност на труда (реален БВП/заетост, 1989 г. = 100)					
	1989	1990	1991	1992	1993	1994
България	1.00	0.97	0.88	0.89	0.88	0.91
Чешка република	1.00	0.97	0.88	0.89	0.88	0.91
Унгария	1.00	0.98	0.92	1.05	1.11	1.16
Полша	1.00	0.92	0.91	0.98	1.00	1.07
Румъния	1.00	0.95	0.83	0.77	0.81	-
Русия	-	1.00	0.89	0.74	0.66	0.57
Словакия	1.00	0.98	0.95	0.93	0.92	0.96

Източници:
Изчисления от McHale (1996), Table 1, въз основа на следните източници: European Commission (1995), EBRD (1995) и различни броеве на публикациите на OECD Short-Term Economic Indicators and Transition Economies.

Бюджетните ограничения в Унгария вече се втвърдиха. Тази мярка бе подпомогната от ново законодателство, съвместимо с принципите на пазарната икономика и налагащо финансова дисциплина, като например новоприетите закони за фалитите, банковото дело и счетоводството. Макар че някои от разпоредбите в Закона за фалитите, които в своята първоначална формулировка бяха доста крайни, създадоха за известно време

[48] *За сравнителната производителност на постсоциалистическите страни вж. McHale (1996).*
[49] *Вж. раздел 4 в Kornai (1996a).*

сериозни проблеми, грешките бяха бързо поправени. Крайният резултат е създаването на условия за естествен подбор, който позволява само истински годните, ефективни и печеливши фирми и стопански дейности да оцелеят.[50]

Ликвидирането на явлението "безработица на работното място", което се разви при системата на социализма, е свързано с гореспоменатите промени. В общи линии този болезнен процес, придружен от човешко страдание и мъчителното чувство да си загубиш работата, вече се състоя в Унгария, докато, както изглежда, много други постсоциалистически страни се опитват да го отложат.

Едно просто обяснение за всички досега изброени промени е много високото равнище на преки чуждестранни инвестиции. Унгария е получила около половината от всички чужди капиталови инвестиции, влезли в Източна Европа. Освен очевидните ползи в макроикономически и финансов план, това спомогна да се въведат нови продукти, технологии и методи за управление, да се стегне трудовата дисциплина и да се подобри организацията на труда.

Постоянното повишаване на производителността на труда не е достатъчно само по себе си да създаде устойчив растеж в икономиката. Необходимо е да има благоприятно развитие и в други области, някои от които бяха разгледани подробно в тази студия. Все пак, икономическата теория сочи, а обширният опит на международната икономическа история го потвърждава, че нарастването на производителността на труда е едно от най-важните условия, а може би и *най*-важното условие, за здрав и стабилен икономически растеж. Тя е сред онези фактори, които дават основания за увереност в бъдещето на унгарската икономика, независимо от многото трудности пред нея. ❑

---

[50] *За съжаление, тенденциите съвсем не са недвусмислени. Сега доста по-рядко, отколкото преди, спасяват фирми с тежки финансови затруднения. Някои от финансовите беди на стопанския сектор обаче, днес все по-често вземат формата на "лоши банкови кредити" и в повечето случаи досега банките са спасявани от несъстоятелност. Но дори и така, трябва да се признае, че вследствие на ликвидирането на няколко нежизнеспособни банки, останалите вече не са така сигурни във възможната подкрепа на държавата, на която разчитаха преди това. Въпреки всичко, не може със сигурност да се твърди, че Унгария е оставила зад себе си синдрома на меките бюджетни ограничения.*

Литература

Alesina, Alberto and Roberto Perotti (1995), *Reducing Budget Deficits*, prepared for the conference 'Growing Government Debt–International Experiences', Stockholm, 12 June, mimeo.

Andorka, R., A. Kondratas and I. Gy. Tóth (1995), 'A jóléti rendszer jellemzõi és reformjának lehetõségei' (Characteristics of the Welfare System and Ways of Reforming It), *Közgazdasági Szemle*, 42 (1), 1–29.

Antal, L. (1994), 'Az örökség. A gazdaság helyzete és a feladatok' (The Legacy. The Situation of the Economy and the Tasks), *Társadalmi Szemle*, 49 (10), 12–21.

Augusztinovics, M. (1993), 'Egy értelmes nyugdíjrendszer' (An Intelligent Pension System), *Közgazdasági Szemle*, 40 (5), 415–31.

Augusztinovics, M. and B. Martos (1995), 'Számítások és következtetések nyugdíjreformra' (Calculations and Deductions for a Pension Reform), *Közgazdasági Szemle*, 42 (11), 993–1023.

Banco de Mexico (1996), *Indicadores Economicos*, November.

Békesi, L. (1993), 'A feladat öt szöglete. Farkas Zoltán interjúja Békesi Lászlóval' (The Five Angles of the Task. Interview with László Békesi by Zoltán Farkas), *Társadalmi Szemle*, 48 (3), 3–13.

Békesi, L. (1994), 'A társadalom még nincs tisztában a gazdasági helyzettel. Karsai Gábor interjúja Békesi Lászlóval' (Society Is Still Unclear about the Economic Situation. Interview with László Békesi by Gábor Karsai), *Figyelõ*, 14 July, pp. 13–15.

Békesi, L. (1995), 'Mást választhatunk, de „jobbat" aligha' (We Can Choose Something Else, but Hardly Something Better), *Népszabadság*, 8 July, pp. 17–18.

Blanchard, O.J. and S. Fischer (1989), *Lectures on Macroeconomics*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

Blanchflower, David G. and Andrew J. Oswald (1994), *The Wage Curve*, Cambridge, Mass. and London: MIT Press.

Bokros, L. (1995a), 'A leendõ pénzügyminiszter huszonöt pontja. Bokros Lajos szakmai cselekvési programjának alapvonalai' (The 25 Points of the Finance Minister Elect. Main Outlines of Lajos Bokros's Action Programme), *Népszabadság*, 17 February, p. 15.

Bokros, L. (1995b), 'Az államháztartásról, a stabilizációról. Dr. Bokros Lajos pénzügyminiszter tájékoztatója' (On the State Budget and Stabilization. Exposition by Dr. Lajos Bokros, Finance Minister), *Pénzügyi Szemle*, 40 (4), 259–62.

Bokros, L. (1996), 'Növekedés és/vagy egyensúly–avagy az 1995. március 12-én meghirdetett stabilizáció tanulságai' (Growth and/or Stabilization–Lessons from the Stabilization Programme Announced on 12 March 1995), *Népszabadság*, 11 March, p. 8.

Borbély, L. A. and J. Neményi (1994), 'Az államadósság növekedésének

összetevõi 1990–1992-ben' (The Factors behind the Growth in the State Debt, 1990–92), *Közgazdasági Szemle*, 41 (2), 110–26.

Borbély, László András and Judit Neményi(1995), 'Eladósodás, a külsõ és belsõ államadósság alakulása az átmenet gazdaságában (1990–1993)' (Indebtedness and the Development of External and Internal State Debt in the Transition Economy, 1990–93), in Tamás Mellár (ed.), *Rendszerváltás és stabilizáció. A piacgazdasági átmenet elsõ évei* (Change of System and Stabilization. The First Years of Market Economic Transition), Budapest: Magyar Trendkutató Központ, pp. 123–66.

Bruno, Michael (1993), *Crisis, Stabilization, and Economic Reform: Therapy by Consensus*, New York: Oxford University Press.

Bruno, Michael and William Easterly (1995), *Inflation Crises and Long-Run Growth*, NBER Working Paper series, No. 5209, Cambridge: National Bureau of Economic Research, Harvard University, August.

Central Statistical Office (1995a), *A nemzetgazdaság munkaerõmérlege* (The Labour Balance of the National Economy), January 1, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Central Statistical Office (1995b), *Magyar statisztikai évkönyv 1994* (Hungarian Statistical Yearbook 1994), Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Central Statistical Office (1996a), *Statisztikai Havi Közlemények* (Monthly Statistical Bulletins), No. 4.

Central Statistical Office (1996b), *KSH Statisztikai Hírek* (CSO Statistical News), 2 April.

Central Statistical Office (1996c), *A KSH jelenti* (The CSO Reports), No. 1.

Central Statistical Office (1996d), *Magyar statisztikai evkonyv 1995* (Hungarian Statistical Yearbook 1995), Harvard University Press.

Cooper, Richard N. (1992), *Economic Stabilization and Debt in Developing Countries*, Cambridge, Mass. and London: MIT Press.

Csaba, L. (1995), 'Gazdaságstratégia helyett konjunktúra-politika' (Trade-Cycle Policy Instead of Economic Strategy), *Külgazdaság*, 39 (3), 36–46.

Darvas, Zsolt (1996), *Exchange Rate Premia and the Credibility of the Crawling Target Zone in Hungary*, Discussion Paper series No. 1307, London: Centre for Economic Research, January.

Darvas, Zsolt and András Simon (1996), *Tõke beáramlás, árfolyam- és pénzpolitika* (Capital Inflow, Exchange Rate and Monetary Policy), mimeo, Budapest: Magyar Nemzeti Bank, February.

Dornbusch, R. and S. Fischer (1993), 'Moderate Inflation', *The World Bank Economic Review*, 7 (1), 1–44.

Dornbusch, R., I. Goldfajn and R.O. Valdés (1995), Currency Crises and Collapses', *Brookings Papers on Economic Activity*, no. 2, pp. 219–93.

Dornbusch, R. and A. Werner (1994), 'Mexico: Stabilization, Reform and No Growth', *Brookings Papers on Economic Activity*, no. 1, pp. 253–315.

Drazen, A. and V.Grilli (1993), 'The Benefit of Crises for Economic Reforms', *American Economic Review*, 83 (3), 598–607.

EBRD (1995), *Transition Report*, London: European Bank for Reconstruction and Development.

Erdõs, T. (1994), 'A tartós gazdasági növekedés realitásai és akadályai' (The Realities of Lasting Economic Growth and Obstacles to It), *Közgazdasági Szemle*, 41 (6), 463–77.

European Commission (1995), *Employment Observatory: Central and Eastern Europe*, no. 7.

Feldstein, M. (1974), 'Social Security, Induced Retirement, and Aggregate Capital Accumulation', *Journal of Political Economy*, 82 (5), 905–26.

Ferge, Zs. (1995), 'A magyar segélyezési rendszer reformja, 1.' (Reform of the Hungarian System of Cash Benefits, 1), *Esély*, no. 6, pp. 43–62 .

Ferge, Zs. (1996a), 'A magyar segélyezési rendszer reformja, 2.' (Reform of the Hungarian System of Cash Benefits, 2), *Esély*, no. 1, pp. 25–42.

Ferge, Zs. (1996b), 'A szociálpolitika esélyei' (The Prospects of Social Policy), *Vigilia*, 61 (7), 528–35.

Fischer, Stanley, Ratna Sahay and Carlos A. Végh (1996), 'Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experience', *Journal of Economic Perspectives*, 10 (2), 45–66.

Giavazzi, F. and M. Pagano (1990), 'Can Severe Fiscal Contractions be Expansionary? Tales of Two Small European Countries', *NBER Macroeconomics Annual*, pp. 75–116.

Giavazzi, F. and M. Pagano (1996), 'Non-Keynesian Effects of Fiscal Policy Changes: International Evidence and the Swedish Experience', *Swedish Economic Policy Review*, May, forthcoming.

Halpern, László (1996), *Real Exchange Rates and Exchange Rate Policy in Hungary*, Discussion Paper series, No. 1366, London: Centre for Economic Policy Research, March.

Horváth, Piroska (1996), *Vizsgálatok az állami redisztribúció tanulmányozásához* (Examinations towards a Study of State Redistribution), mimeo, Budapest.

Hungarian Government (1994), *A Magyar Köztársaság Kormányának privatizációs stratégiája* (The Government of the Republic of Hungary's Privatization Strategy), Budapest: Magyar Köztársaság Kormánya, 11 November.

International Monetary Fund (1994a), *International Financial Statistics Yearbook 1994*, Washington DC: International Monetary Fund.

International Monetary Fund (1994b), *IMF Economic Review*, No. 7.

International Monetary Fund (1994c), *IMF Economic Review*, No. 16.

International Monetary Fund (1994d), *IMF Economic Review*, No. 17.

International Monetary Fund (1994e), *IMF Economic Review*, No. 18.

International Monetary Fund (1996), *International Financial Statistics*, April.

International Monetary Fund (1997), *International Financial Statistics*, Feb.

Kindleberger, Charles P. (1978), *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crisis*, New York: Basic Books.

Kocsis, Gy. (1995), 'Mégis, kinek a bõrére?' (Even So, Who's Paying?), *Heti Világgazgaság*, October 28, p. 100.

Kolodko, G.W. (1993), *From Output Collapse to Sustainable Growth in Transition Economies. The Fiscal Implications*, Working Papers No. 35, Warsaw: Institute of Finance.

Kolodko, G.W. and W.W. McMahon (1987), 'Stagflation and Shortageflation: A Comparative Approach', *Kyklos*, 40 (2), 176–97.

Kopint-Datorg (1996), *Konjunktúrateszt-eredmények a feldolgozóiparban, az építõiparban és a kiskereskedelemben, 1995. IV. negyedév* (Activity Test Results in Manufacturing, Construction and the Retail Trade, 1995, 4th Quarter), Budapest: Kopint-Datorg,

Kopits, G. (1995), 'Hungary's Preannounced Crawling Peg', *Acta Oeconomica*, 47 (3/4), 267–86

Kornai, János (1959) [1957], *Overcentralization in Economic Administration*, Oxford: Oxford University Press.

Kornai, János (1971), *Anti-Equilibrium*, Amsterdam: North-Holland.

Kornai, János (1972), *Rush versus Harmonic Growth*, Amsterdam: North-Holland.

Kornai, J. (1979), 'Resource-Constrained versus Demand-Constrained Systems', *Econometrica*, 47 (4), 801–19.

Kornai, János (1980), *Economics of Shortage*, Amsterdam: North-Holland.

Kornai, J. (1986), 'The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality', *Journal of Economic Literature*, 24 (4), 1687–737.

Kornai, János (1990) [1989], *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*, New York and London: W. W. Norton.

Kornai, J. (1992a), 'The Principles of Privatization in Eastern Europe', *De Economist*, 140 (2), 153–76.

Kornai, J. (1992b), 'The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems', *American Economic Review*, Papers and Proceedings, 82 (2), 1–21.

Kornai, J. (1992c), 'Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés' (Recession, Stagnation or Recovery), *Magyar Hírlap*, 14 December, pp. 12–13.

Kornai, János (1992d), *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton: Princeton University Press and Oxford: Oxford University Press.

Kornai, J. (1993a), 'The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System', *Kyklos*, 46 (3), 315–36.

Kornai, J. (1993b), 'Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development', *Economie Appliquée*,

46 (2), 181–227.

Kornai, J. (1995a), 'Lasting Growth as the Top Priority: Macroeconomic Tensions and Government Economic Policy in Hungary', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. (1995b) 'The Dilemmas of Hungarian Economic Policy: An Analysis of the Stabilization Programme', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. (1996a), 'Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro Stabilization in a Political Economy Perspective', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. (1996b), 'The Citizen and the State: Reform of the Welfare System', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Köves, A. (1995a), 'Egy alternatív gazdaságpolitika szükségessége és lehetõsége' (The Need and Scope for an Alternative Economic Policy), *Külgazdaság*, 39 (6), 4–17.

Köves, A. (1995b), 'Gazdaságpolitikai dilemmák és lehetõségek a Bokros-csomag után' (Economic Policy Dilemmas and Potentials after the Bokros Package), *Külgazdaság*, 39 (11), 4–18.

Krugman, Paul (1991), 'Financial Crises in the International Economy' in Martin Feldstein (ed.), *The Risk of Economic Crisis*, Chicago and London: University of Chicago Press, pp. 85–128.

Laki, M. (1993), 'Chances for the Acceleration of Transition: The Case of Hungarian Privatization', *East European Politics and Societies*, Fall, 7 (3), 440–51.

Lányi, K. (1994–5), 'Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. I. Tények és magyarázatok. II. Gazdaságpolitika és szelekció' (Adjustment and Economic Recession in Hungary and Other Countries. I. Facts and Explanations. II. Economic Policy and Selection), *Társadalmi Szemle*, 49 (12), 13–25. and 50 (1), 3–19.

Little, I.M.D., Richard N. Cooper, W. Max Corden and Sarath Rajapatirana (1993), *Boom, Crisis and Adjustment. The Macroeconomic Experience of Developing Countries*, Oxford: Oxford University Press (for World Bank).

Major, I. and P. Mihályi (1994), 'Privatizáció – hogyan tovább?' (Privatization – How to Go Further?), *Közgazdasági Szemle*, 41 (3), 214–28.

McHale, John (1996), *Equilibrium Employment Rates and Transformational Slumps*, mimeo. Cambridge, Mass.: Harvard University, March.

Mexican Ministry of Finance (SHCP) (1995), *Informe sobre la Situacion Economica, las Finanzas Publicas y la Deuda Publica*, Fourth Quarter, Mexico City.

Mexican Ministry of Finance (SHCP) (1996), *Informe sobre la Situacion Economica, las Finanzas Publicas y la Deuda Publica*, Fourth Quarter, Mexico City.

Mihályi, P. (1993), 'Plunder–Squander–Plunder. The Strange Demise of State Ownership', *The Hungarian Quarterly*, 34 (Summer), 62–75.

Mihályi, Péter (1994), 'Privatization in Hungary: An Overview', in Yilmaz Akyüz, Detlef J. Kotte, András Köves and László Szamuely (eds), *Privatization in the Transition Process. Recent Experiences in Eastern Europe*, Geneva: UNCTAD and Budapest: Kopint-Datorg, pp. 363–85.

Mihályi, Péter (1995), *Privatisation in Hungary: Now Comes the 'Hard Core'*, paper presented at Fifth World Congress for Central and East European Studies, Warsaw, 6-11 August, mimeo.

Ministry of Finance (1996a), *A gazdaság helyzete 1995–96 fordulóján* (The Economic Situation at the Turn of 1995–6), Budapest: Pénzügyminisztérium, February.

Ministry of Finance (1996b), *Tájékoztató az 1995. évi és az 1996. év eleji gazdasági folyamatokról* (Report on the Economic Processes in 1995 and Early 1996), Budapest, Pénzügyminisztérium, March.

National Bank of Hungary (1995), *Annual Report 1994*, Budapest: National Bank of Hungary.

National Bank of Hungary (1996a), Az 1995. évi gazdasági és pénzügyi folyamatokról (The Economic and Monetary Processes in 1995), Budapest: Magyar Nemzeti Bank, February.

National Bank of Hungary (1996b), *Havi Jelentés* (Monthly Report), No. 2.

National Bank of Hungary (1996c), *Elõterjesztés és jelentés az 1996. évi rendes közgyûlésnek a Magyar Nemzeti Bank 1995. évi üzlettervérõl* (Presentation and Report to the 1996 Annual General Assembly on the 1995 Business Plan of the National Bank of Hungary), Budapest: Magyar Nemzeti Bank, April.

Oblath, G. (1995), 'A költségvetési deficit makrogazdasági hatásai Magyarországon' (The Macroeconomic Effects of the Budget Deficit in Hungary) *Külgazdaság*, 39 (7/8), 22–33.

Oblath, Gábor (1996), 'Makrogazdasági folyamatok' (Macroeconomic Processes), in *Konjunktúrajelentés. A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai 1996 tavaszán* (Business Activity Report. The Situation and Prospects of the World Economy and the Hungarian Economy), Budapest: Kopint-Datorg, No. 1, pp. 79–118.

OECD (1996), *OECD Economic Outlook*, December.

OECD (1997), *Economic Indicators*, January.

Sachs, Jeffrey D. (1996), *Economic Transition and the Exchange Rate Regime*, mimeo, Cambridge: Harvard Institute for International Development, Harvard University.

Sachs, Jeffrey D. and Felipe B. Larrain (1993), *Macroeconomics in the Global Economy*, New York: Harvester Wheatsheaf.

Sachs, Jeffrey D., Aaron Tornell and Andres Velasco (1995), *The Collapse of the Mexican Peso: What Have We Learned?*, Discussion Paper No. 1724, Cam-

bridge: Harvard Institute of Economic Research, Harvard University, May.

Surányi, Gy. (1995a), 'A gazdaság örökölt struktúrái gúzsba kötik az országot. Válaszol Surányi György, a Nemzeti Bank elnöke' (The Inherited Economic Structures Shackle the Country. György Surányi, President of the National Bank, Replies), *Heti Világgazdaság*, 29 April, pp. 47–8.

Surányi, Gy. (1995b), 'Önmagunkkal kell megállapodásra jutni. Beszélgetés árakról, bérekrõl, kamatokról Surányi Györggyel, az MNB elnökével. Bossányi Katalin interjúja' (We Have to Come to Terms with Ourselves. Conversation about Prices, Wages and Interest Rates with György Surányi, President of the National Bank. Interview by Katalin Bossányi), *Népszabadság*, 30 December, pp. 1 and 10.

Surányi, Gy. (1996), 'Jobban igen, másként nem. Szombati MH-extra Surányi Györggyel, a Magyar Nemzeti Bank elnökével. Pintér Dezsõ riportja' (It Can Be Done Better, but not in Other Ways. A Saturday Supplement Interview with György Surányi, President of the Hungarian National Bank. Report by Dezsõ Pintér), *Magyar Hírlap*, 6 January, p. 9.

Szentgyörgyvári, Artúr and Ilona Baár (1996), *A magyar nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége 1995-ben, kitekintés 1996-ra és 1997-re* (The International Competitiveness of the Hungarian Economy in 1995, and the Outlook for 1996 and 1997), mimeo, Budapest: Magyar Nemzeti Bank, April.

Végh, C.A. (1992), 'Stopping High Inflation', *IMF Staff Papers*, 39 (3), 626–95.

Voszka, É. (1992), 'Not Even the Contrary is True: The Transfigurations of Centralization and Decentralization', *Acta Oeconomica*, 44 (1/2), 77–94.

Voszka, É. (1993), 'Variations on the Theme of Self-Privatization', *Acta Oeconomica*, 45 (3/4), 310–18.

Voszka, Éva (1994), *Centralization, Renationalization, Redistribution: The Role of the Government in Changing the Ownership Structure in Hungary, 1989–93*, Discussion Paper series 916, London: Centre for Economic Policy Research, February.

World Bank, (1995a), *Hungary: Structural Reforms for Sustainable Growth. First Draft*, Document of the World Bank, Country Operations Division, Central Europe Department, Report No. 13577-HU, Washington DC: World Bank, February 10.

World Bank, (1995b), *Hungary: Structural Reforms for Sustainable Growth*, Document of the World Bank, Country Operations Division, Central Europe Department, Report No. 13577-HU, Washington DC: World Bank, June 12.

World Bank, (1995c), *World Tables 1995*, Washington DC: World Bank.

World Bank, (1995d), *Magyarország. Szerkezetváltás és tartós növekedés* (Hungary: Structural Change and Lasting Growth). Washington DC: World Bank, November.

Постсоциалистическият преход и държавата: Размисли в светлината на унгарските фискални проблеми[1]

В тази лекция ще се спра само на един от множеството проблеми, възникващи при трансформацията на постсоциалистическите страни – ролята на държавата в икономиката. Изложението ми ще бъде на базата на унгарския опит, но считам, че проблемите, на които ще се спра, са с общ характер и рано или късно ще се появят във всички постсоциалистически страни, макар и под различна форма и с различна острота. Въпреки че примерите ми са от Унгария, няма да се старая да пресъздам пълна картина на състоянието на унгарската икономика. Един аспект обаче си заслужава да бъде споменат – докато някои страни в преход от региона са изправени пред сериозни проблеми и дори икономически хаос, унгарският преход протича съвсем организирано и дори се наблюдават обещаващи признаци за икономическо развитие на страната.

---

[1] *Голяма помощ ми бе оказана от Естер Ердели, Мария Мора, Ласло Муракьози, Мария Зита Печниг, Анна Селени, Ищван Дьорд Тот и Александра Вакру при събирането на материалите за тази статия и на данните, които лежат в основата ѝ. Искам да се възползвам от възможността да им благодаря за помощта. Благодарен съм и на Брайън Маклийн и Джулиана Парти за превода на статията от унгарски. Франсис М. Бейтър, Тамаш Бауер, Жужа Даниел, Мартин Фелдстейн, Джордж Копиц, Алмош Ковач, Майкъл Маресе и Ласло Урбан изказаха неоценими препоръки към първия вариант на статията. Разбира се, всички грешки в нея остават за сметка на автора. Написването на статията бе подкрепено от Унгарската национална научноизследователска фондация (OTKA).*

I. Препоръките в западната литература

Първото пътуване в търсене на истината, което предприема един ученикономист като нас самите, е това до библиотеката. Там са събрани множество трудове по въпроса за разделението на труда между държавата и пазара, като понякога броят им наистина може да ни се стори смущаващ.

Много икономисти от постсоциалистическите страни, загубили вярата си в централното планиране, са твърде склонни да приемат безкритично пазара, дори да го издигнат в култ. В този случай прочита на западната литература по отношение несъвършенствата на пазарната система действат като ефективно лекарство. Там убедително се доказва съществуването на няколко фундаментални проблема, за които пазарът сам по себе си не предлага задоволително решение – например, запазване на макроикономическото равновесие, осигуряването на справедливо разпределение на доходите, отчитане влиянието на външните ефекти, осигуряване предлагането на достатъчно количество стоки за колективно потребление и ограничаване силата на монополите. Авторите изказват твърдението, че там, където пазарът не е в състояние да се справи сам, е необходима активната намеса на държавата.[2]

Съществува и друг клон на литературата, който убедително показва как действията на политици, политически формации или бюрократи могат да се провалят в управлението на икономиката в много по-голяма степен, отколкото свободния пазар. Това съмнение, изказано преди доста време от австрийската школа и формулирано отново от теорията за обществения избор, накара икономистите да преразгледат проблема.[3] Дали хората, които се намесват във функционирането на икономиката от името на държавата, действат единствено в интерес на обществото? Този въпрос е болезнен за всеки, живял в социалистическа държава. Не помалко важен е и аргументът, че изравняването на разпределението на доходите от страна на държавата ограничава стимула към инвестиции,

---

[2] *За някои от ранните обобщения на теориите за несъвършенствата на пазара вж. работите на Francis M. Bator (1958), и W. J. Baumol (1965). За по-нови изследвания се обърнете към Joseph E. Stiglitz* ***et al.*** *(1989). Изследванията хвърлят светлина върху все нови и нови области, в които пазарът сам по себе си е безпомощен. Отчитането на ролята на несъвършената конкуренция и икономията от мащаба например, води до някои съществени промени в класическите аргументи в полза на свободната търговия и като резултат се демонстрира, че при определени обстоятелства активната държавна намеса може да бъде напълно оправдана. Пълен преглед на литературата, появила се след пионерските изследвания на Paul R. Krugman, Elhanan Helpman и др. може да бъде намерен в Helpman (1990).*

[3] *Вж. James Buchanan and Gordon Tullock (1962); William A. Niskanen (1971).*

създаването на нови технологии и предприемчивия дух изобщо. [4]

Излизайки от библиотеката обаче, икономистът от Източна Европа не може да не поспре объркан. Той все още не е запознат в детайли с функционирането на капиталистическата система и му се иска да разчита на професионалната литература в областта. На пръв поглед обаче тя му предлага твърде противоречиви препоръки. В крайна сметка, той за повече или за по-малко активна роля на държавата трябва да се бори?

Подобно объркване може да бъде премахнато в значителна степен след по-детайлно проучване на литературата. Нормативните препоръки, изказвани в теоретичната икономическа литература, винаги са условни. Условията, при които конкретната препоръка е валидна, са или изрично посочени, или се подразбират. Затова една от важните задачи на всеки западен икономист, който се стреми да прилага поуките на западната литература в условията на Източна Европа, е да изброи тези допускания преди да се позове на "авторитетите" в областта. Ще спомена само две от най-често срещаните основни допускания:

1. Западната литература се занимава с изграден и улегнал пазар и със стабилна и дълбоко вкоренена демократична система, които съществуват в момента в развитите капиталистически страни. Проблемът е в това, че Унгария и останалите постсоциалистически страни се различават съществено в няколко аспекта – частният сектор е все още незрял, а институциите на демокрацията са слаби и не напълно развити.

2. В литературата се приписват различни роли на пазара и държавата, но като се има предвид една капиталистическа система с неизменни или бавно променящи се институции, която следва ясни правила на поведение. Една постсоциалистическа система обаче претърпява революционни промени: старите институции изчезват с главозамайваща скорост, а други се появяват на тяхното място, самите закони се изменят твърде бързо (поне в сравнение с историческия опит) и в резултат се променя и поведението на икономическите субекти. Следователно е необходим нов вид динамичен анализ.

II. Политическата и държавната сфера в постсоциалистическа Унгария

Нека се опитам накратко да опиша характерните черти на политичес-

---

[4] *Вж. например A. Lindbeck (1988). Преглед на аргументите на леви и десни критици на социалната държава е направен в Claus Offe (1984).*

ката и държавната сфера в днешна Унгария[5]. Тук няма да описвам настоящето състояние на пазара, тъй като за това ще стане дума по-късно в тази лекция.

Въпреки че някои промени бяха започнали по-рано, за истинско начало на реформите в Унгария може да се смята периода 1989-1990 г. Тогава бе сложен край на монопола на комунистическата партия върху държавната власт, бе дадено правото на други политически партии да се организират свободно и за първи път от 43 години бяха проведени свободни избори. Бе сформирано правителство с парламентарно мнозинство. Тази радикална промяна в структурите на властта премахна основната пречка пред развитието на пазарната икономика – политическото доминиране на комунистическата партия, която бе ликвидирала капитализма или поне се беше опитала да го направи.

При социализма законодателната, изпълнителната и съдебната власт бяха разделени само формално. Хората, назначавани в тях, бяха излъчвани от комунистическата партия и тя управляваше действията им. Едва след началото на реформите независимостта на властите се превърна в реалност.

В момента парламентът усвоява новата си роля. Множеството правила, необходими за функционирането на една правова държава, са еволюирали в западните страни в продължение на много време, докато в Унгария най-важните закони се създават с ускорени темпове. Ниската скорост и постоянните закъснения в законодателната инициатива на правителството и степента, до която парламентът може да се справя с работата си, представляват една от най-сериозните спънки на напредъка към модерна пазарна икономика. Повечето членове на парламента са новаци в политиката. Те не разполагат нито с необходимото време, нито с необходимите им експерти и съветници, за да проучват из основи новите законопроекти, да не говорим за създаването на техни собствени такива. Следователно не може да се каже, че парламентът наистина упражнява контрол върху дейността на правителството. Съдилищата също нямат опит в налагането на правовия ред в условията на пазарна икономика.

Преди началото на реформите антикомунистическите сили бяха обеди-

---

[5] *Вместо да използвам общото и всеобхващащо понятие "държава", ще се опитам да го разделя на съставните му части. В политическите науки съществуват различни начини и модели как да се направи това, например функционалистичните модели, теорията на обществения избор, за която стана дума по-горе, анализи на базата на конфликтите между различни групи или класи и множеството институционални подходи. Според мен всички те са допълващи се, а не взаимноизключващи се подходи и затова съм се опитал да се възползвам от идеите на всички течения в литературата. Различни обобщения на разработките в тази област могат да бъдат намерени в Joel D. Aberbach* ***et al.*** *(1981) и Peter A. Hall (1986).*

нени пред лицето на общия враг. След това обаче сътрудничеството отстъпи мястото си на политически сблъсъци между управляващи и опозиция, а дори и вътре в самата управляваща коалиция. В това няма нищо изненадващо – подобно развитие се наблюдава при всички парламентарни системи. В същото време обаче, липсата на всеобщ политически консенсус до голяма степен пречи на разрешаването на сериозни проблеми, каквито са например ограничаването на инфлацията, постигането на бюджетна стабилност и преструктурирането на производствената сфера, тъй като всички те налагат предприемането на непопулярни мерки, изискващи сериозни жертви. Когато политическото съперничество се изостри в крайна степен, политиците се стремят да увеличат шансовете си да бъдат преизбрани, а не мислят само за общественото благоденствие.

Според теоретичните норми на класическата демокрация е необходимо да се прави ясно разграничение между политиците, които са пряко отговорни пред избирателите си и бюрокрацията, която служи лоялно на всяко законно избрано правителство, независимо от политическата му програма. Разликата между политически назначения и държавна служба трябва да бъде възприета от всички, независимо дали по силата на закона или на общоприет обичай. В постсоциалистическите политически системи обаче, това разграничение още не е направено по един недвусмислен начин. Днешните управляващи партии добре са научили "урока" на Владимир Илич Ленин – проблемът за властта е в основата на всичко. Политическата лоялност е много по-важен фактор от компетентността, когато става дума за голям брой назначения.

В Унгария бюрокрацията има по-голям опит от останалите постсоциалистически страни поради предприемането през 1968 г. на частични реформи в посока към пазарна икономика. В същото време тя далеч не разполага със знанията и опита, необходими за административното управление на една съвременна капиталистическа икономика. Нещо повече, смяната на системата закономерно притъпява активността на бюрократа, който неминуемо си задава въпроса: "Знам ли кога ще бъда уволнен ?" Сервилността се шири сред държавните служители. Много от по-талантливите от тях напускат държавната служба в полза на по-привлекателни и по-сигурни работни места в частния сектор. Дисциплината в държавните структури отслабва поради липсата на опит и несигурността, затова налагането на законите и държавните укази става трудно.[6]

---

[6] *T. Skocpol (1985) изказва твърдението, че "капацитетът" на държавата, дефиниран като нейната реална способност да извършва определени действия, е важен фактор при определянето на активността на държавата. Липсата на този капацитет, за която вече стана дума по отношение на подготвянето и приемането на нови закони, също така възпрепятства и налагането на законността.*

Тук не става дума нито за философът-държавник на Платон, който стои над всички егоистични подбуди, нито за зачитащия законите взискателен бюрократ-експерт на Макс Вебер. Нито пък става дума за политиците, описани в изследвания за социалните държави, които действат единствено в полза на общото благо. Затова всеки икономист, който спори, че е необходимо да се ограничи влиянието на пазара, трябва трезво да обмисли на какъв вид държава се готви да даде правомощия и че тя няма да се промени поне в близкото бъдеще.

Единствените компоненти на политическата сфера, на които се спрях дотук, бяха организациите на държавно ниво и политическите партии. Трябва обаче да бъдат споменати още две важни явления, които оказват влияние както върху държавата, така и върху пазара.

Първо, неимоверно важен е фактът, че в момента в Унгария пресата, често наричана "четвъртата власт", е независима и играе ролята си на коригиращ фактор.[7] Всеки, който злоупотреби с държавната власт или не си свърши работата както трябва, носи риска да бъде изобличен от пресата.

Второ, постепенно започва да се пробужда онова, което занимаващите се с политически науки наричат "гражданско общество", т.е. способността на хората да се самоорганизират. Появяват се организации, обединяващи хора от различни прослойки, групи и професии и настояват гласът им да бъде чут. В Съединените щати не се гледа с добро око на подобни организации и те наистина могат да играят твърде негативна роля, но в една държава, където свободата на хората да се събират и организират е била ограничавана за продължителен период, възможността за свободно организиране и дори оказване на политически натиск се цени високо. Трябва да добавя, че в сферата на икономиката проявлението на гражданското общество все още е неясно. Действията на оцелелите от едно време профсъюзи и слабостта на новите организации оставят работниците без една зряла и ефективна система на представяне. Организациите на работодателите също са неразвити. Казано с други думи, наблюдаваните в Западна Европа непарламентарни представителни организации, способни да се абстрахират от тяснопрофесионалните си интереси и да преговарят за общото благо на нацията, трябва тепърва да бъдат създавани или да набират сила. Съществува опасността популистки организации да привлекат значителна част от населението и по този начин да възпрепятстват процеса на политическо и икономическо консолидиране. Това е едно от уязвимите места на новата демокрация,

---

[7] *Растящата свобода на пресата е свързана с факта, че значителна част от нея премина в частни ръце.*

тъй като подобни популистки организации могат да предотвратят сключването на "обществен договор" между широки обществени слоеве, склонни към компромиси в името на преодоляването на икономическите трудности[8].

Моята обща позиция по отношение на разделението на труда между държавата и пазара е подкрепена от настоящето положение в политическата и държавната сфера на Унгария. (Всъщност спокойно мога да нарека позицията си предразсъдък, тъй като се базира на личното ми мнение.) Аз съм готов да призова за държавна намеса, ако е ясно, че оставен сам на себе си в дадения случай пазарът ще вземе погрешно решение и при условие, че има голяма вероятност държавната намеса да подобри положението. Трябва обаче да съм убеден, че държавната власт е съсредоточена в честните и безпристрастни ръце на добри специалисти и че в конкретния случай е възможно организирането на обществен контрол, който да принуди държавата да действа по най-добрия начин. Ако обаче съм изправен пред положението да избирам между това дали да оставя нещата в ръцете на зле функциониращ пазар или на зле функционираща държава и съм в състояние да направя единствено случаен избор, инстинктът ми ме кара да избера пазара. Несъмнено една от причините е фактът, че съм от Източна Европа. Аз и съгражданите ми твърде често сме били разочаровани от държавата, а доверието не се възстановява лесно. Това мое предпочитание ще залегне в основата на настоящата лекция.

III. Четири фискални проблема

Социализмът от преди началото на реформите се характеризира с тоталитарна власт, т.е. с една хиперактивна държава, стремяща се към контрол на всички дейности в обществото. Въпреки че процесът на частични реформи от 1968 г. доведе до намаляване ролята на държавата в много направления, новата демократична система наследи една "голяма държава"[9].

Големината и обхватът на държавата могат да бъдат измерени по няколко начина, най-важният от които е отношението на държавния бюджет към БВП. Таблица 1 показва, че правителството в Унгария прибира

---

[8] *През 1990 г. в Унгария една малка група - таксиметровите шофьори - благодарение на добрата си организираност и радиовръзките между колите си, успя да блокира столицата в знак на протест срещу вдигането на цените на бензина. Много хора им симпатизираха, а държавните чиновници преговаряха с шофьорите пред телевизионни камери.*

[9] *Ролята на държавата в социалистическата система съм разгледал в книгата си "Социалистическата система. Политическа икономика на комунизма" (1996).*

и преразпределя почти 60% от БВП, докато в западните държави това съотношение е 40-45% и дори по-ниско в страните, намиращи се на същия етап на развитие като Унгария. Таблица 2 пък показва, че не се наблюдава никаква значима тенденция към намаляване на този дял, който упорито се е закотвил на равнища близки до 60%.[10]

Таблица 1

Размер на консолидираните държавни операции: международно сравнение

Държава	Година	Приходи	Разходи
		(като дял от БВП)	
Австрия	(1988)	46.9	49.7
Канада	(1989)	40.3	43.9
Дания	(1989)	59.6	59.4
Франция	(1989)	46.2	47.8
Гърция	(1989)	32.7	46.3
Холандия	(1989)	51.1	56.6
Португалия	(1988)	40.7	45.0
Испания	(1987)	35.0	38.6
Швеция	(1988)	59.1	56.9
САЩ	(1988)	34.3	36.5
Западна Германия	(1989)	45.7	45.9
Унгария	**(1989)**	**61.3**	**63.7**

Източник:
Съставена от Дж. Копиц и Л. Муракьози по данни на Международния валутен фонд (1990).
Забележка:
Данните съдържат приходи и разходи на консолидираните бюджети, т.е. включват приходите и разходите на централните и местните правителства и извънбюджетните фондове.

Както подсказва подзаглавието на статията, тук ще се спра предимно на фискалните проблеми. Каква политика е необходима, за да се намали делът от продукцията, който се изземва и разпределя от държавата? При дадени политически, социални и икономически условия, каква е вероятността дадена политика наистина да доведе до "по-малка държава"? Поради ограничения размер на статията няма да се спирам на всички

[10] *Числата за 1991 и 1992 г. в таблица 2 са коригирани на базата на нови данни и на дебатите в професионалната литература. Вж. I. Kovács (1992) и Cs. Laszló (1993).*

Таблица 2

Размер на консолидираните държавни операции на Унгария

Година	Приходи	Разходи	Дефицит (-), Излишък (+)
		(дял от БВП)	
1981	61.0	63.9	-3.2
1982	59.1	61.2	-2.1
1983	60.9	62.0	-1.1
1984	60.8	59.4	1.4
1985	60.0	61.2	-1.1
1986	63.2	66.0	-2.9
1987	60.3	64.1	-3.9
1988	63.7	63.6	0.0
1989	61.3	63.7	-2.5
1990	57.9	57.4	0.5
1991	55.3	57.8	-2.7

Източник:

Съставена от Л. Муракьози. Данните за периода 1981-1990 г. са на МВФ (1991); тези за 1991 г. са от Pénzügyminisztérium (Министерството на финансите на Унгария).

Забележка:

Данните съдържат приходи и разходи на консолидираните бюджети, т.е. включват приходите и разходите на централните и местните правителства и извънбюджетните фондове. Вж. забележката към таблица 1.

аспекти на проблема.[11] Ще се спра на следните четири проблема: административните разходи, подпомагането на губещи предприятия и помощите за безработни, данъчното облагане на частния сектор и социалните разходи. Въпреки че всички те са свързани с бюджета, ще се опитам да не се ограничавам само в рамките на публичните финанси, а да разгледам въпросите в техния политически, социален и общоикономически контекст. Така че по този признак статията може да се доближи до категорията "политическа икономия".

---

[11] *Нека само спомена два важни проблема, на които няма да се спирам, независимо от връзката им с разглеждания въпрос. Единият е възстановяването на макроикономическото равновесие и изобщо управлението на държавата на макроравнище. Вторият е свързан с ролята на държавата в процеса на приватизация на държавните предприятия. Няма да се спирам на тях не защото считам, че са маловажни, а защото и по двата вече е писано много. И аз самият съм писал по тях - например в книгите ми от 1989 и 1990 г. Тук предпочитам да се спра на въпроси, които за момента получават по-малко внимание.*

А. Административни разходи

Исканията за намаляване на административните разходи се чуват при всяка дискусия по отношение на държавния бюджет във всеки парламент по света. Те са особено важни в Унгария, където през 1990 г. за държавни услуги от общ характер, ред и сигурност са изразходвани 8.8% от БВП, което е твърде високо. За сравнение, същите разходи са 5.5% от БВП във ФРГ през 1988, 5.1% в Чили и 4.4% в Дания.[12] Новите демократични правителства всяка година обещават да съкратят тези разходи, а опозицията, съвсем правилно при това, призовава за още по-сериозно намаление на общия размер на бюджета.

Могат да се разграничат две противоположни тенденции. От една страна, старите разходи се прекратяват или намаляват, а от друга се появяват нови административни разходи. Нека дам четири примера:

1. Бе премахната огромната бюрокрация на комунистическата партия, която почти се доближаваше по размер до държавния апарат. В същото време се създаде нов апарат, съставен от професионални политици и помощен състав, назначени към членовете на представителни органи на национално и местно ниво.

2. Закриват се много от старите институции на централнопланираната икономика – например комисиите по планиране и контрол на цените бяха закрити, а няколко от предишните промишлени министерства бяха обединени и щатът им бе редуциран. Новата система обаче има нужда от нови организации – органи по приватизацията, банков и застрахователен контрол, контрол на спазването на антимонополното законодателство, агенция по въпросите на дребния бизнес и сметна палата, която да следи финансовите дела на държавната администрация и т.н.

3. Тайната полиция, един от стълбовете на старата система, бе премахната. В същото време обаче има нужда от повече полицаи, които да се справят с неприятния бум на обикновените криминални деяния. Сред причините за тази вълна от престъпност са разпадането на широката мрежа от доносници и информатори, облекчаването на режима на гражданството и отварянето на границите, които улесниха трафика на наркотици. С други думи, увеличението на престъпността може отчасти да се разглежда като негативен страничен ефект от един положителен процес – премахването на полицейската държава.

4. При старата система много от споровете бяха решавани от партийния секретар или някоя държавна организация. В една правова дър-

---

[12] *Изчисленията са на Л. Муракьози по данни на МВФ (1990).*

жава обаче, тази роля се пада най-вече на съда. С нарастването на частния сектор и на уважението към закона се увеличава и броят на разглежданите дела.[13] Купчината от изостанали дела няма да намалее, докато не се увеличи щата на съдилищата.

Нека обобщя накратко казаното дотук в тази точка – трябва да се стремим към намаляване на административните разходи, но не храня надежди, че в близко бъдеще ще има сериозно намаление на отношението на бюджетните разходи от административен характер към БВП.

Б. Подпомагане на губещи предприятия и помощи за безработни

Както се вижда от таблица 3, субсидиите и трансферите към предприятията в Унгария намаляват много по-отдавна, за разлика от тези в Чехословакия и България, където те нарастват преди началото на реформите. По-детайлното разглеждане на данните обаче, изважда на бял свят някои болезнени проблеми, които трябва да бъдат разгледани по-подробно.

Таблица 3

Субсидии и трансфери към фирми: международно сравнение

Година	България	Чехословакия	Унгария
		(като % от БВП)	
Общи текущи разходи:			
1985	48	51	53
1989	52	55	57
Субсидии и трансфери към фирми:			
1985	13	15	21
1989	15	19	16

Източник:
G. Kopits (1991, pp. 22-23).
Забележка:
Субсидиите и трансферите към фирми включват субсидиране на цените на определени стоки, изрични намаления на лихвените проценти и поемане обслужването на дълг на предприятия и институции. Субсидиите и трансферите към фирми представляват част от текущите разходи (данните в първата част на таблицата).

[13] *В Будапеща през 1988 г. в съдилищата са заведени 9 000 нови граждански дела, а през 1990 г. те са 16 400. Исковете, свързани с плащания, за същите две години са били съответно 31 000 и 64 000 (по думите на председателя на Градския съд, цитиран от вестник* ***Népszabadság****, 23. 11. 1991).*

Социалистическата система създаде един феномен, който в предишните си работи съм нарекъл "синдром на меките бюджетни ограничения". При това положение разходите на предприятието не са твърдо обвързани с финансовото му състояние или, в един динамичен контекст, с неговите приходи. Дори и да изпадне в сериозни финансови затруднения, винаги да работи на загуба и да стане неплатежоспособно, предприятието може да разчита на помощ от страна на държавата. Ще му бъдат направени отстъпки по отношение на данъците или плащането им ще бъде разсрочено, ще получи субсидия или достъп до кредити при "меки" условия. Предприятието има пълното основание да гради очаквания за държавна помощ, чрез която да оцелява. Тези "меки бюджетни ограничения" водят до няколко силно негативни последици като съхраняване на неефективността, закъсняла реакция на промени в търсенето и погрешни инвестиционни решения.

Общоприето е разбирането, че това е вреден феномен, несъвместим с принципите на пазарната икономика и затова по време на прехода бюджетните ограничения на предприятията най-после трябва да бъдат "втвърдени". Въпросът обаче е доколко това ще си останат голи твърдения и доколко наистина ще се предприеме нещо на практика. За момента не може да се даде еднозначен отговор, тъй като се наблюдават противоположни тенденции и не е ясно коя от тях ще вземе връх.

Състоянието на отделните фирми е различно и оттам – поведението им също е различно.[14] Някои от тях вече са приватизирани или са трансформирани в акционерни дружества, или планират в близко бъдеще да се превърнат в такива и водят преговори с потенциални унгарски и чужди инвеститори. Тук обаче ще се спра на онези предприятия, които все още не са предприели стъпки към приватизация. Някои от тях са се адаптирали доста добре към новите условия, докато други са изправени пред сериозни проблеми и в общия случай се опитват да преживеят как да е. От гледна точка на производството това означава, че те използват суровини и материали, натрупани по времето на дефицитната икономика, без да ги възстановяват, че не поддържат и не подновяват дълготрайните си активи, вероятно дори продават някой завод или административна сграда. Налице е непрекъснат процес на декапитализация, с други думи, предприятието се самоизяжда, консумирайки активите си. Паралелно с това се наблюдава процес на натрупване на дългове поради непрекъснатите загуби. Предприятието престава да плаща навреме и изцяло задълженията си по данъци и към общественото осигуряване, не обслужва

---

[14] *По въпроса за състоянието на губещите предприятия вж. статията на М. Móra (1991) и пълното изследване М. Móra (1990), на което е базирана.*

редовно лихвите и главниците по задълженията си към банките.[15] Най-често предприятието престава да плаща задълженията си към доставчици. В този случай не става дума за доброволен кредит – длъжникът заставя кредитора да отпусне заем просто като отказва да плати дължимите суми. Това ни води до другата страна на проблема – как реагира кредиторът, когато се сблъска с подобен тип поведение.[16]

Мекото бюджетно ограничение на практика означава, че кредиторът неволно толерира неплащането на длъжника. В постсоциалистическа Унгария в момента положението е неясно, тъй като, от една страна, се наблюдава обичайната търпимост, но от друга, се появяват противоположни настроения. Вече има, макар и не много често, случаи, в които данъчните власти или търговските банки предприемат мерки за ликвидирането на предприятия-длъжници. По-честа е практиката доставчиците да предявяват искове за ликвидация срещу предприятия, които не са в състояние да плащат сметките си.[17]

Въпреки че и преди бяха затваряни предприятия, това ставаше на базата на *административни решения*, като "смъртната присъда" се издаваше от някой бюрократ. Сега обаче се забелязват първите признаци за наличието на "естествен подбор", който, когато се развие напълно, ще възприеме формата на децентрализиран пазарен процес. Вместо някой държавен орган да взема решения за съдбата на предприятията, кредиторите ще започнат да предприемат действия срещу неизправните длъжници, водени от своя собствен финансов интерес.

Всъщност в Унгария от известно време вече в корпоративните устави се включват клаузи за ликвидация, а законовата рамка относно несъстоятелността на фирмите бе достъпна и в други аспекти. До момента като че ли малко хора се възползваха от тези възможности, но вече е налице обратната тенденция. За 1992 г. се очаква бум на ликвидациите и ако това наистина се случи, то ще може да се говори за втвърдяване на бюджетните ограничения.

Оценяването на това явление е предмет на много дискусии. Моето мнение е, че това е един болезнен, но здравословен процес. Нека си

---

[15] *Сумата от първите два вида дълг (неплатени данъци и вноски за обществено осигуряване) в средата на 1991 г. надхвърляха по размер планирания за 1992 г. бюджетен дефицит.*

[16] *"Втвърдяването" на бюджетните ограничения отчасти е* ***фискален*** *проблем, тъй като е тясно свързано с държавните субсидии и данъците. Проблемът обаче е значително по-сложен и затова ще се наложи да се отклоня малко от очертания по-горе предмет на статията и да се спра и на някои аспекти от* ***паричната политика****.*

[17] *Вж. K. Lányi, ed. (1991, p. 64)*

припомним добре известната концепция на Шумпетер за съзидателното разрушение.[18] Подновяването и реорганизацията на производството, техническият прогрес и нововъведенията обикновено са съпроводени с разрушаването на стари производствени линии, организации или институции. Това пречистване е жизненоважно за развитието. По редица причини социалистическата система не беше способна да го извърши. Старите промишлени мастодонти, растящите и мудни гиганти оцеляваха и меките бюджетни ограничения осигуряваха финансовите механизми за предпазването от съзидателно разрушение. Сега обаче това разрушение вече започна под формата на разнообразни корективни мерки. Могат да се посочат пет тясно свързани процеса:

1. Антиинфлационната политика неминуемо води до свиване на производството. В някои случаи това значи затваряне на предприятието, а в други – намаляване на производството. Интерпретацията на Шумпетер на бизнес цикъла изглежда правдоподобна в този контекст – макроикономическата рецесия засилва темпа на естествения подбор и разчиства терена за нови строежи. Това нямаше как да стане по време на плановата икономика с нейната непрекъсната експанзия и насилствен растеж.

2. Налице е и преструктуриране на производството по сектори. Делът на промишлеността в общия продукт спада, а този на услугите нараства. Това налага спирането или свиването на продукцията на някои промишлени предприятия.

3. Тясно свързано с горния процес е и преструктурирането на износа. Разпадането на пазара на СИВ създаде редица проблеми на онези предприятия, които бяха специализирани в неговите рамки и се оказаха неспособни да отговорят на нуждите на новите пазари.

4. Наблюдават се промени и в разпределението на предприятията по отношение на размера им. В социалистическа Унгария, подобно на другите социалистически страни, имаше силна концентрация на производството. Размерът на предприятията беше изключително голям, дори в сфери, където това не може да се оправдае с икономия от мащаба на производството. Нещо повече, класическият социализъм почти бе ликвидирал малките предприятия и бе оставил минимална роля за средните. Поради това затварянето на значителен брой предприятия, които са толкова големи, че нямат шансове да оцелеят и в същото време не могат да

---

[18] *J. A. Schumpeter [1911] (1968) писа за необходимостта от унищожаване на генераторите на загуби още в първата си класическа разработка. Терминът "съзидателно унищожение" бе въведен в книгата му от 1942 г. (вж. J. A. Schumpeter, 1976, pp. 81-88). Шумпетерианският аспект от прехода е разгледан в работата на P. Murrell (1990).*

бъдат разделени на по-малки обособени части представлява част от оздравителния процес.

5. При социалистическата система мнозинството държавни предприятия, контролирани от бюрократичната система, работеха с много ниска ефективност. Скритата безработица и безделничението на работното място бяха масово явление. В резултат на корективния процес обаче ефективността трябва да се подобри. Дори и обемът на производството да остане непроменен, в производството ще са заети по-малко хора.

Всичките пет корективни процеса имат един сериозен страничен ефект – масово закриване на работни места. Въпреки това някои от процесите (от 2 до 4) също така създават и нови работни места, най-вече в частния сектор и предимно в малки и средни предприятия. На този въпрос ще се спра отново по-късно. За момента е достатъчно да се отбележи, че скоростта на създаване на нови работни места е значително по-малка от тази на закриването им. Следователно безработицата нараства. Без съмнение това е травмиращо явление при каквато и да е система, но в случая с постсоциалистическа Унгария положението е двойно по-тежко, защото унгарците бяха привикнали не само с пълна заетост, но и с пълна сигурност на работното място и дори хроничен недостиг на труд. В таблица 4 е даден кратък ред с данни. Месец май 1990 г. отбеляза важен исторически момент – тогава за първи път броят на безработните надхвърли достъпните работни места и икономиката премина от състояние на недостиг на труд към състояние на свръхпредлагането му. Безработицата достигна 7.3% през ноември 1991 г., което е висока стойност дори и за страни, свикнали с безработицата. За съжаление очакванията и прогнозите са за още по-висока безработица в бъдеще.[19]

Какво трябва да направи правителството при това положение? Преди да се опитам да дам отговор на този въпрос, нека се спра на това какво *не трябва* да прави. Не трябва, поне според мен, да се поддава на натиска за отхлабване на паричната политика на макониво или да раздава наляво и надясно заеми и експортни субсидии, нито да вдига рязко номиналните доходи, нито да прави грандиозни държавни инвестиции за стимулиране на съвкупното търсене, най-вече такива в държавния сектор. Темпът на инфлация, свален с толкова труд в Унгария и все още движещ се около 35% през 1991 г., ще се вдигне рязко и с твърде страшни последствия.

Има и още едно предупреждение по отношение на микроикономиката. Сега, когато се наблюдават първите признаци за наличие на твърди бю-

---

[19] *По въпросите на безработицата в Унгария вж. Köllõ (1990), (1991).*

Таблица 4

Свободни работни места и безработица в Унгария

Година	Месец	Брой свободни работни места	Брой регистрирани безработни
1990			
	Януари	37 711	23 426
	Февруари	38 335	30 055
	Март	34 048	33 682
	Април	35 191	33 353
	Май	37 938	38 155
	Юни	37 859	43 506
	Юли	36 222	50 292
	Август	33 732	51 670
	Септември	26 969	56 115
	Октомври	22 763	60 997
	Ноември	17 150	69 982
	Декември	16 815	79 521
1991			
	Януари	12 949	100 526
	Февруари	14 721	128 386
	Март	13 583	144 840
	Април	16 478	167 407
	Май	14 919	165 022
	Юни	14 860	185 554
	Юли	15 186	216 568
	Август	14 124	251 084
	Септември	15 351	292 756
	Октомври	15 389	317 692
	Ноември	13 021	351 285

Източник:
Reports of the Országos Munkaügyi Központ (National Labor Center, Hungary), 1990-1991.

джетни ограничения, държавата не трябва да се връща към политика на смекчаването им. Дълбоко съм убеден, че е по-добре открито да приемем безработицата (разбира се, като се осигури подходящо обезщетение на засегнатите), отколкото да се продължи политиката на неефективна заетост чрез изкуствено поддържане на "смъртноболни" предприятия. Опасността от връщане към стария синдром на меките бюджетни ограничения съществува дори и при сегашните политически условия. Политик, който се опитва да спаси изпаднало във финансови трудности предприятие, не е непознато явление и в САЩ, както и съществуването на различни групи и лобита, които се борят за протекции по отношение на едни

или други сектори от икономиката. Друга опасност се крие в това, че някои банки може да са склонни да отпускат "меки" заеми, като смятат, че държавата ще осигури оцеляването им, дори използвайки в краен случай парите на данъкоплатците. Такова отношение, открито наскоро и в части от банковата система на САЩ, е преобладаващо и дълбоко вкоренено в постсоциалистическата икономика и нейния финансов сектор.

Има много причини, поради които е по-добре собствеността върху по-голямата част от предишните държавни предприятия да мине в частни ръце. Не бива да се счита, че описаният по-горе проблем за "съзидателното разрушение", може да бъде разрешен от само себе си чрез приватизация. Никой купувач, местен или чуждестранен, няма да купи доброволно безнадеждно затънала фирма с цел да продължи дейността ѝ. Най-много да се намери някой да купи физическите ѝ активи и да наеме работниците. В други случаи няма да е ясно от самото начало дали предприятието има шансове за оцеляване след приватизацията. Тогава обаче новите собственици (били те отделни дребни акционери, фондове или инвестиционни дружества) без съмнение ще затворят предприятието веднага щом стане ясно, че не е възможно то да работи на печалба. Този случай далеч не е по-изгоден за засегнатите, дори може и да се окаже, че предприетите мерки са далеч по-брутални, отколкото ако предприятието е било ликвидирано вместо приватизирано. Съществува и възможност след приватизацията работниците и новите собственици да се съберат и да обединят връзките си в новите структури на властта, като започнат да лобират в своя полза. Тази възможност обаче отново ни връща към въпроса за меките бюджетни ограничения.

Сега ще се спра на препоръчителните действия на правителството. Може да бъде отпусната *еднократна и временна* субсидия или заем на онези предприятия, на които държавата иска да даде последен шанс, просто в случай че все пак те успеят да се адаптират към новите условия. В същото време трябва да се заяви ясно, че субсидията ще бъде спряна или няма да има нови заеми, ако процесът на адаптация не е успешен. Аз все пак се чувствам неспокоен, че изобщо правя това предложение, защото винаги остава възможността тук да се повтори случаят с меките бюджетни ограничения.

Държавата трябва да създаде адекватна система за обезщетения за безработни. Тя трябва временно да смекчи шока, но не трябва да притъпява натиска върху работника за активно търсене на работа. Едно от предимствата на прехода в Унгария е фактът, че създаването на система за осигуряване на безработните бе започнало значително по-рано, отколкото в останалите постсоциалистически страни. Има още много какво да се иска от сегашната система обаче – размерът, продължителността и

условията за получаване на обезщетения за безработни подлежат на критика.

Обезщетенията трябва да бъдат допълнени от организиране на трудови борси и курсове за преквалификация. Това определено е работа на държавата. Вече поставеното начало в Унгария заслужава похвала, но все още ефективността на системата не е на необходимото ниво.

И накрая, най-важната задача – създаването на нови работни места, предимно в частния сектор. Това води до проблема, разгледан в следващата част на статията.

Нека обобщим казаното в тази част. Политиката на налагане на твърди бюджетни ограничения залага *фискален капан*. От една страна, бюджетът намалява разходите си за субсидии на онези държавни предприятия, които са неспособни да оцелеят. Затягането на финансовата дисциплина в държавните предприятия ще доведе до увеличаване на данъчните приходи, ако те изобщо са в състояние да плащат данъци. От друга страна, налагането на твърдите бюджетни ограничения може да доведе до свиване на икономическата активност, което ще свие и данъчната основа и съответно приходите на бюджета. Междувременно разходите за безработните представляват нарастващо перо.[20] Няма как да се предвиди нетния резултат от действието на тези противоположни процеси – т.е. дали положението на държавните финанси ще се подобри или влоши? Според мен, в близките няколко години положението ще се влоши, но въпреки това временните трудности трябва да бъдат изтърпени в името на дългосрочните ползи – очакваното положително влияние на "съзидателното разрушение".

В. Данъчно облагане на частния сектор

Може би най-важната тенденция в процеса на прехода е бързият растеж на частния сектор. В предишната част стана дума за разрушителната страна на Шумпетеровото "съзидателно разрушение". Никнещите като гъби нови частни предприятия формират може би най-лесно забележимото проявление на другата страна – съзиданието. Частният сектор е най-вероятният източник на нови работни места, въвеждане на нови

---

[20] *Обезщетенията за безработни в Унгария се плащат от извънбюджетен фонд, чиито приходи се формират от вноски на работници и работодатели. Това отделяне от бюджета е удобно, но не променя факта, че по същността си това е фискален проблем по две причини. Вноските във фонда са задължителни, а не доброволни, т.е. могат да се разглеждат като данък. Ако фондът излезе на дефицит, бюджетът е задължен да покрива разликата от собствените си приходи.*

технологии, предлагането на по-добри потребителски стоки и завоюването на нови чуждестранни пазари.

За съжаление при сегашното състояние на статистическата отчетност в Унгария (а и в останалите постсоциалистически страни) е невъзможно да се измери точно нарастването на частния сектор.[21] Експертните оценки се различават, но повечето от тях са в рамките на 25-35% дял на частния сектор в БВП.[22]

Част от частния сектор работи в определените от закона рамки. Данъчните власти имаха данни за 111 700 икономически организации през 1991 г.[23] За сравнение, едно десетилетие по-рано имаше около 3 000 големи държавни предприятия и още няколко хиляди квазидържавни селскостопански кооперативи. Така че броят на регистрираните частни фирми определено е нараснал значително.

Частните фирми се появяват най-вече в сектора на услугите и в сферата на вътрешната и външната търговия. Това твърдение е подкрепено от данните в таблица 5. Трябва да се отбележи появата през периода от 1989 до 1991 г. на повече от 4 500 износители, които не са съществували през 1989 г. Промяната е още по-очевидна, ако се направи сравнение с по-ранен период. В класическата социалистическа икономика отпреди реформите цялата външна търговия бе монополизирана от около две дузини гигантски държавни външнотърговски фирми.

Заедно с легалните частни предприятия съществува и огромен полулегален сегмент. Тази неформална икономика съществуваше и при социализма, като се разви много бързо след началото на реформите. Ако приемем истинските престъпни деяния за черно, а стриктно спазващите закона предприятия за бяло, то онази сфера, на която искам да се спра, може да бъде описана като различни отсенки на сивото. След началото на политическите реформи се наблюдава значително разширяване на този "сив сегмент", в който влизат редица дейности. Те включват например хора, които с единия си крак са стъпили в престъпния свят, а с другия – в частния бизнес. Има и други, които се занимават по същество

---

[21] *Някои изследователи се опитват да оценят размера на частния сектор чрез провеждането на поверителни интервюта, но и те се сблъскват със сериозни трудности. N. Esti (1991, p. 23) пише в доклада по проведеното от нея изследване на частни предприемачи, че когато задава въпроси за получавания доход "в няколко случая предприемачите, държали се търпеливо до този момент изведнъж заявяваха, че интервюто е приключило". В по-голямата си част отказалите да отговарят на въпроса са били именно онези, които получават най-високи доходи.*

[22] *Делът е изчислен на базата на истинския БВП, който включва както официално отчетената част, така и неотчетения принос на частния сектор.*

[23] *Вж. Pénzügyminisztérium (1991, p. 848).*

с нормален бизнес, но избягват ограниченията и изискванията на закона. Много от официално регистрираните частни фирми оперират отчасти в белия, отчасти в сивия сегмент.[24]

Таблица 5

Унгарски фирми, занимаващи се с износ за твърда валута

Размер	Брой предприятия		Обем на търговията (млн. щ. д.)	
	1989	1990	1989	1990
> $10 млн.	136	158	4 422	5 268
$0.5-10 млн.	668	1 115	1 700	2 554
< $0.5 млн.	1 899	5 108	172	347
Общо	**2 703**	**6 381**	**6 294**	**8 169**

Източник:
K. Lányi и G. Oblath, eds. (1991, pp. 76), на базата на данни от Kopint-Datorg.

Колкото и разнообразни да са отсенките на дейностите в сивата икономика, те имат една обща характеристика – генерират *скрити доходи*, които са недостъпни за данъчните власти. Което ме води и до фискалната страна на проблема.

Финансовите власти сравнително лесно следяха големите държавни предприятия при класическата социалистическа система. Не беше трудно да се контролират банковите им сметки и монобанката направо удържаше дължимите данъци от сметките на предприятието. В наше време, както вече споменах, не е лесно да се събират данъци дори и от държавните предприятия. Колкото се отнася до частния сектор, "тъмносивата" част от него напълно избягва плащането на данъци, а "светлосивата" избягва поне част от тях. Проблемът не е ограничен само до данъка

---

[24] *Като друг индикатор за растежа на формалния и неформалния частен сектор може да се разглежда ръста на банковите депозити на физически лица в твърда валута. Не е необходимо да се доказва произхода на тези средства, но широко е разпространено мнението, че голяма част от тях идват от частна предприемаческа дейност, като например износ или оказването на услуги на чуждестранни туристи в Унгария.*

За първите девет месеца на 1991 г. нетното увеличение на депозитите в твърда валута на частни лица (наричани "net unrequited transfers" в официалните статистики) представляваха 40% от положителното салдо на текущата сметка (National Bank of Hungary, 1991, p. 24).

върху доходите на физическите лица или върху корпоративната печалба. Той се разпростира и върху пълно или частично избягване на данъка върху добавената стойност, вноските за социалното осигуряване и всички останали данъци. Изглежда, че при прехода към пазарна икономика хората и властите в Унгария възприеха италианския стил по отношение на данъците, а не този в Холандия или Швеция, където гражданите съвестно си плащат данъците.

Стопяването на данъчните приходи е една от най-сериозните пречки пред постигането на бюджетно равновесие. Нещо повече, сегашното положение нарушава един от основните принципи на данъчното облагане, а именно, че то трябва да е справедливо. Основният фактор за прогресивността на облагането не е самата формула, използвана за облагането на видимите доходи. Най-голямата регресивност произтича от факта, че данъчната тежест пада върху видимите доходи, докато невидимите остават необложени.

Очевидно една от задачите е да се подобри ефективността на събирането на данъци, което включва много неща – повече ревизии на място, по-чести и подробни одити и по-стриктни счетоводни правила и съдебно преследване за нарушилите закона.[25] От тази задача произтича и една от основните политически и икономически дилеми. От една страна, фискалните нужди и справедливостта изискват налагането на такова данъчно облагане. От друга страна обаче трябва да се признае, че на практика голяма част от новите бизнесмени се появяват именно в сивия свят на "ранния капитализъм". Така че е напълно възможно бруталните мерки за налагането на закона и преследването от страна на данъчните власти да подтикнат някои полулегални бизнесмени към престъпния свят и съвсем да откажат други от предприемаческа дейност.

Мерките срещу нарушителите на закона трябва да са стриктни, но в рамките на законността и на нормите на правовата държава. Освен това е наложително да се направят такива промени в законодателството, че спазването на закона да стане изгодно. Все по-голяма част от частния сектор трябва да бъде вкаран в рамките на закона с помощта на моркова и пръчката, както в изброените по-долу примери за правилни стимули. [26]

Един бизнесмен може да разглежда проблема за излизането от пълна

---

[25] *Вж. M. C. de Jantscher, C. Silvani and C. L. Vehorn (1991).*

[26] *Икономическото развитие на Италия и Испания дава основание за надежди в това отношение. Процесът на легализиране там продължи няколко години и най-вероятно още не е приключил (вж. C. Sabe, 1982; L. A. Benton, 1990). Проблемите с легализирането на унгарския неформален сектор са разгледани в I. Ékes (1991) и A. Seleny (1991).*

или частична нелегалност като един вид "сделка". Стоката, която получава, е защитата на закона, а цената, която плаща, са данъците. Един от факторите за растежа на частния сектор е впечатляващата скорост, с която се развиха законодателната и съдебната система. Приеха се множество нови закони, включително такива, третиращи въпросите на регистрирането на фирми и прекратяването им, на банките и на счетоводната отчетност. Много други са в процес на създаване, но може още да се желае от скоростта на процеса. Да се надяваме, че тази законодателна активност ще бъде съпроводена от налагане спазването на законите от страна на съдилищата и повишаване скоростта им на работа. Частните предприемачи ще бъдат привлечени на страната на закона, ако това е единственият начин да получат защита на собствеността си. Те също ще могат да се надяват на справедливо отсъждане, ако изпаднат в конфликт с държавната администрация.

Легализирането на бизнеса е необходимо, когато изпълнението на частните договори трябва да стане с принуда по законодателен начин. Тъй като това е в интерес както на бизнесмена, така и на другата страна по сделката, се появява надеждата, че държавата ще успее да намери съюзник в лицето на обществеността. Тук обаче страните по сделката се сблъскват с една дилема. Нека дам два примера.

Понастоящем ставката на ДДС е твърде висока. Ако продавачът не издаде фактура и купувачът не си я поиска, то и двамата могат да спечелят за сметка на държавата. В същото време купувачът няма законно основание за рекламация, ако се окаже, че стоката е дефектна например. Колкото повече се засилва законовата защитата на потребителя, толкова по-голяма част от купувачите ще изискват издаването на фактура или касова бележка, дори и това да е свързано с плащането на по-висока цена (с включен данък).

За втория пример нека се спрем на факта, че никъде другаде по света работодателят и работникът не трябва да плащат толкова високи социални осигуровки, пенсионни вноски и вноски във фонда за обезщетения на безработните. Общата сума е 55% от брутната заплата и се подготвя вдигането ѝ с цел да се покрият нарастващите разходи за обезщетение на безработни.[27] Ако работодателят не регистрира работника си или го направи при по-ниска заплата, то двамата с него могат да си поделят спестената задължителна вноска. В повечето случаи работникът не губи нищо от това, тъй като си запазва правото да получава много социални

[27] *За сравнение в Австрия, Португалия, Испания и Швеция осигурителните вноски са от порядъка на 30-40% от заплатата, а в Гърция са 20-30% (U.S. Department of Health, 1990, pp. 12, 98, 208, 238 и 246).*

придобивки.[28] Ако обаче по-голямата част от социалните плащания бъде обвързана с размера на реално направените от работника или работодателя вноски, то значителна част от хората ще бъдат в полза на легализирането на заетостта.

Всички тези въпроси са свързани с отношенията на гражданите към закона и държавата. Подозрението, безразличието или дори откритият антагонизъм към държавата, които преобладават сред населението, са остатъци от старата система. Една значителна част от населението не счита неплащането на данъци за неморално.[29] В продължение на дълго време това бе начин да се противопоставиш на държавата и подобно отношение не може да бъде променено само с няколко процедурни изказвания. Личният опит трябва да покаже, че държавата е добър стопанин на парите на данъкоплатеца. Държавата трябва да завоюва доверието на хората с поведението си.[30]

Частният сектор може да бъде привлечен към легализиране, ако може да очаква доста по-значителни икономически облаги, отколкото би получил в момента. Нека дам само един пример – достъпа до законен кредитен и капиталов пазар. Големите търговски банки например не се отнасят по подходящ начин с малките предприятия, тъй като са свикнали да си имат работа с огромните държавни предприятия, с които са и тясно свързани, както и защото считат, че е по-рисковано да отпускат заеми на частния сектор. Ако поведението на финансовите институции се промени и банките демонстрират желание да кредитират законни частни фирми, включително малки и средни предприятия и новосъздадени такива, частните бизнесмени ще имат още един довод в полза на легализирането на бизнеса си.[31]

---

[28] *Съществуват много начини да се постигне това. Хората може да са в болнични или платен отпуск по майчинство, или пък да са регистрирани като безработни и да получават обезщетения на това основание. Или могат част от времето да работят в държавния сектор, което им осигурява правото да получават социалните придобивки, а в същото време да работят нелегално, т.е. без да се регистрират, в частния сектор, като по този начин си спестяват и част от дължимите данъци върху трудовите доходи.*

[29] *В едно социологическо изследване на унгарския Gallup Институт 44% от анкетираните са били съгласни с твърдението "Хората имат право да се грижат за себе си както искат, така че няма нищо лошо в това да се опитат да скрият част от доходите си от данъчните власти." (R. Manchin and L. G. Nagy, 1991a, pp. 8–9).*

[30] *Унгария трябва да измине още много път в тази посока. В едно изследване бе зададен въпросът дали институциите наистина си вършат работата в интерес на обществото. Само 42% отговориха с "да" по отношение на правителството, докато църквите, пресата, Конституционният съд и парламентарната опозиция получиха значително по-висок рейтинг. (R. Manchin and L. G. Nagy, 1991b, pp. 10–11).*

[31] *E. Gém (1991) прави пълно описание и анализ на състоянието на кредитния пазар по отношение на частните фирми.*

Да обобщим и точка В – преходът поставя още един фискален капан. Колкото по-голям става частния сектор, толкова по-трудно става събирането на данъците. Казано с други думи, колкото по-успешно протича преструктурирането на собствеността, толкова повече нараства вероятността от появата на проблеми с бюджета. Трябва да се използват всички мерки и стимули, които увеличават относителния размер на онази част от частния сектор, която е легална и си плаща данъците. Тези стъпки могат да доведат и до увеличаване на данъчните приходи. За мое съжаление не мога да кажа, че е изключено процесът да се окаже продължителен и съпроводен със значителни фискални проблеми.

Г. Социални разходи

Едно от най-големите пера на консолидирания държавен бюджет (в който за статистически нужди са включени и редица отделни сметки и фондове) е това за социалните разходи. То включва следните разходи:

1. Плащания на базата на статуса на получателя като пенсии за старост или инвалидност, добавки за майчинство и детски надбавки, обезщетения при болест, студентски стипендии, социално подпомагане и обезщетения за безработни;

2. Осигуряването на "безплатни" стоки и услуги като например здравеопазване и лекарства, образование и преквалификация, както и достъп до различни социални заведения или услуги, свързани с пазара на труд, които се предоставят безплатно или срещу минимална такса;

3. Субсидиране на цените на някои стоки и услуги, включително цените на жилища и наемите. [32]

В повечето от случаите в тази статия ще става дума за общите социални разходи, тъй като няма място да се спираме поотделно на проблемите на образованието, културата или жилищната политика.

В таблици 6 и 7 чрез сравнение с други държави е показано, че социалните разходи в Унгария са твърде високи. Като вземем само дела на общите социални разходи в БВП, се вижда, че Унгария е значително над страни със сходна степен на развитие (Гърция, Испания и останалите

---

[32] *В Унгария са правени няколко подробни изследвания на тези въпроси. Бих препоръчал най-вече работите на Zs. Ferge (1991a), (1991b) и доклада на компанията Fraternité Rt. (1991). Анализите, подготвени в сътрудничество с международни институции са твърде поучителни – най-вече тези на Световната банка (C. Kessides* ***et al.****, 1991) и на Международния валутен фонд (G. Kopits* ***et al.****, 1990). Моята разработка черпи идеи оттам.*

Таблица 6

Социални разходи: международно сравнение

Държава	Държавни разходи като дял от БВП					
	Общи социални разходи		Здравеопазване		Пенсии	
Гърция	12.6	19.5	3.6	3.7	5.8	10.6
Италия	23.7	26.4	5.6	5.2	12.0	12.2
Норвегия	24.2	24.8	6.5	6.6	7.9	8.8
Испания	15.6	17.0	4.3	4.3	7.3	7.6
Швеция	33.2	32.0	8.8	8.3	10.9	11.4
САЩ	18.0	18.2	3.9	4.5	6.9	7.2
Западна Германия	26.6	25.2	6.3	6.3	12.1	11.4
Унгария	**21.8**	**24.4**	**3.3**	**4.1**	**7.8**	**9.1**

Източници:

C. Kessides et al (1991, p. 7). Данните за страните от ОИСР са по данни на ОИСР; данните за Унгария са извлечени от Central Statistical Office ***Statistical Yearbooks*** *(Központi Statisztikai Hivatal, различни години); на базата на информация, предоставена от администрацията на социалното осигуряване, държавни служители и оценки на Световната банка.*

Забележка:

Спазвайки определенията, използвани в ОИСР, данните за Унгария не включват субсидии за жилища и стоки.

Таблица 7

Нетен размер на данъка за социално осигуряване и трансфери: международно сравнение

Показател	(дял от БВП)		
	Нискодоходни страни от ОИСР[a] 1986	Социални страни от ОИСР[b] 1986	Унгария 1989
Пълни вноски за социално осигуряване (от работници и работодатели)	8.3	12.0	15.2
Общи социални разходи	21.0	31.0	25.4[c]

Източник:

C. Kessides et al. (1991, p. 13). За по-подробна информация вж. източниците към таблица 6.

Забележки:

[a] *Средно за Гърция, Ирландия, Португалия, Испания и Турция.*

[b] *Средно за Белгия, Дания, Финландия, Франция, Холандия, Норвегия и Швеция.*

[c] *Според използваните в ОИСР дефиниции, вж. забележката към таблица 6.*

нискодоходни страни от ОИСР). Въпреки че съотношението е по-ниско от това в развитите "социални държави" (Швеция и Дания), то се доближава до това в страни като Западна Германия и Италия, които едва ли могат да бъдат наречени "социални".

Данните в таблица 8 показват, че делът на държавните разходи за социални програми непрекъснато нараства. Междувременно се чуват доста недоволни гласове, като повечето от тях имат пълно право. Например, независимо от високия брой болнични легла и лекари на глава от населението са налице сериозни проблеми със здравеопазването – трагично ниска очаквана продължителност на живота и висока детска смъртност. Докато системата за пенсионно осигуряване си има някои достойнства, пенсиите се индексират само отчасти, така че в периоди на висока инфлация пенсионерите са изправени пред сериозни трудности. Също така нараства и неравномерното разпределение на доходите – преходът позволява една част от населението да трупа богатства, докато друга изпада в крайна бедност, а съществуващите в момента институции не са в състояние да се справят с проблема. Тази парадоксална ситуация е може би най-важната дилема от всички, разгледани в тази статия.

Таблица 8

Основни социалноосигурителни програми в Унгария

Година	Разходи	
	Млрд. форинта	Дял от БВП
1985	167.0	16.2
1986	181.5	16.7
1987	200.3	16.3
1988	255.2	18.1
1989	317.1	18.6
1990	414.7	19.9

Източник:
Organization for Economic Co-Operation and Development (1991, p. 67).
Забележки:
Данните за ОИСР имат стеснен обхват в сравнение с дефинициите на Световната банка, чиито данни са използвани в таблици 6 и 7. Независимо от това, в таблици 6 и 8 се забелязва тенденция към увеличаване на социалните разходи.

В Унгария "социалната държава" се роди малко рано. Обикновено се наблюдава ясно изразена положителна корелация между степента на икономическо развитие на една държава и нейните социални разходи.

Степента на развитие не е единственият фактор в случая, но определено е един от решаващите. В този смисъл Унгария е изпреварила самата себе си. До известна степен предишната класическа социалистическа държава избърза, като пое конституционно задължение да осигурява основните нужди на хората безплатно или срещу минимално заплащане. Бяха въведени безплатно здравеопазване и образование, пенсионна схема, покриваща почти цялото население, субсидии за основните хранителни стоки, наемите и цените на държавните жилища бяха символични и т.н. Впоследствие държавата се оказа в положение, в което не можеше да удържи на думата си. Съществуваше хроничен недостиг на безплатните стоки и услуги, а често качеството им бе твърде ниско.

Към неспазените обещания на класическия социализъм бяха добавени и тези от реформаторския процес от 1968 г. Една от характерните черти на унгарската реформа, често наричана "гулаш комунизъм", е тази, че бе обърнат гръб на предишната политика на насилствена индустриализация и вниманието бе насочено към нуждите на широките слоеве от населението. Либерализацията бе съпроводена с нарасналото политическо влияние на "привърженицте на жизнения стандарт". Но пропастта между обещания и реалност си остана и дори се увеличи поради намаляването, а по-късно и спирането на икономическия растеж. Бяха дадени нови обещания, а част от старите бяха оттеглени.

Най-накрая дойдоха и политическите промени, а населението – съвсем разбираемо от психологическа гледна точка – очаква от новата система да изпълни поетите, но неизпълнени обещания на старата. Хората не обичат държавата да им се бърка в личните дела, но немалка част от тях все още искат една патерналистична държава.

Какво може да се направи? Всички са съгласни, че занимаващите се със социална политика институции трябва да бъдат реформирани. Могат да бъдат направени и много подобрения по отношение на използването на ресурсите и ефективното им разпределение.[33] Могат да се увеличат стимулите за онези, които предлагат услуги, а административните разходи могат да бъдат свалени. Съществуват готови проекти, които навлизат в детайли. Може и да се окаже, че ще доведат до известно намаляване на общите разходи. Не бива да се заблуждаваме обаче, че проблемът може да бъде решен единствено чрез повишаване на ефективността на администрацията.

---

[33] *Например, броят на старческите домове в Унгария е твърде нисък, а и повечето от съществуващите са в окаяно състояние. От друга страна, болниците често се грижат за стари хора, които нямат нужда от болнично лечение. Това не е изгодно за старите хора, а в същото време е значително по-скъпо.*

Някои радикални идеи стигат дотам да предлагат значително намаляване на държавните разходи в тази сфера, поне до степен, наблюдавана например в днешните Съединени щати. Изказват се аргументи, че е необходимо бързото децентрализиране и приватизиране в медицинската и пенсионната сфера, в допълнение на малка част, финансирана от държавата.

Аз не считам, че целта на тази статия е коментиране на съществуващата американска система. Дебатите продължават, например за това дали да се създаде национална здравна система или здравеопазването да остане както и досега – на базата на лични застраховки. В духа на първите части на статията обаче, искам да сложа ударение върху следния момент – извънредно важно е да не забравяме откъде сме тръгнали и накъде отиваме. Едно е да дадеш на населението определена облага, от която не се е ползвало до момента, съвсем друго е да отнемеш благо или право, което то е спечелило и с което вече е свикнало. Тук може да се наблюдава интересен институционален ефект. Колелото на историята не може да се завърти в обратна посока. Ако във Великобритания нямаше национална здравна система, то правителството на Маргарет Тачър нямаше да създаде такъв тип здравеопазване. Но при положение, че тази система вече съществуваше, правителството ѝ не предложи системата да бъде разрушена, за да се създаде друга на нейно място.

Гражданите на постсоциалистическото общество страдат от много несигурности, които доскоро им бяха непознати. Вече споменах депресиращото влияние на безработицата. Чувството за сигурност на много хора ще бъде силно разклатено, ако около тях се срутят и държавното здравеопазване, пенсионно осигуряване и останалите социални придобивки.

Съществува силна съпротива срещу идеята за бързи и драстични намаления на услугите, осигурявани от държавата, заедно с децентрализацията и приватизацията на сегменти от социалната сфера. На практика икономическите трудности на прехода добавят нови разходи към списъка. Вече споменах за обезщетенията за безработни. Трябва да добавя, че трансформацията на обществото ни е съпроводена с преразпределение на доходите и материалното положение на някои слоеве от населението се влошава чувствително. Те очакват от социалната мрежа най-малкото да ги предпази от "достигане на дъното". За съжаление в мрежата има големи дупки, а запушването им изисква значителни бюджетни средства в период, когато драстичното свиване на държавните разходи е жизненоважно.

Няма лесен изход от тази дилема и постигането на по-приемливо

решение ще изисква много търпение и такт. Ръководният принцип трябва да бъде този за доброволност и свободен избор.[34] Нека дам няколко примера за прилагането на тези принципи в областта.

Създаването и развитието на системата на децентрализирана мрежа от компании или организации с идеална цел в областта на застраховането и пенсионните фондове, към които работниците и работодателите могат доброволно да се включат, трябва не само да бъдат разрешени от закона, но и стимулирани. Може например да се приеме закон, според който новите институции да получават портфейли от приватизацията, които да носят истински доходи като безплатна вноска в първоначалното им набиране на капитал.

По-голяма свобода трябва да бъде дадена и на частнопрактикуващите лекари, както и на осигуряващите останалите видове социални услуги като грижи за деца, болни или възрастни хора. Те трябва да получават пълната пазарна цена за услугите си.[35]

С други думи, заслужава си да се стимулира развитието на частния сектор и в тази област под съответния държавен контрол естествено. Съгласен съм с твърдението, че крайната цел на прехода трябва да е комбинация от три неща: минимално ниво от основни услуги трябва да бъде гарантирано като гражданско право, останалите услуги трябва да се предоставят въз основа на вноските, направени от работници и работодатели и, накрая, някои услуги трябва да са достъпни чрез индивидуални застраховки или директна покупка на пазара.

Хората трябва да могат да избират между възможно най-широк спектър схеми за осигуряване на социални услуги. Поради спецификата на изходното положение обаче, тази крайна цел може да бъде достигната само чрез постепенни стъпки. Тези, които са лишени от правото на истински свободен избор, не могат да получат и *fait accompli*.[36]

Може би още по-важно от възможността да се избира между различ-

---

[34] *В една предишна моя разработка съм се опитал да хвърля светлина върху това как реформите в социалистическите държави се отразяват на нарастващата* ***индивидуална свобода*** *чрез по-голяма възможност за избор в икономическо отношение.*

[35] *Друг въпрос е решението кой ще плаща тази пазарна цена. В някои случаи това може да става по силата на застрахователен договор, в други – чрез държавен социален фонд или някаква комбинация от двете.*

[36] *Един млад човек ще има възможността да избира на каква пенсионна схема да се спре, но друг човек, наближаващ пенсионна възраст, не може да бъде оставен само на частното пенсионно осигуряване. Държавата е сключила един вид "договор" с него при условията на съществуващите тогава пенсионни закони. Този договор не може да бъде нарушен самоволно и едностранно от страна на държавата.*

ни схеми на предлагане на социални услуги е да се даде правото на хората да изразяват желанията си чрез политическия процес. Трябва да се даде много по-голяма роля на различни доброволчески организации да контролират онези, които осигуряват социални стоки и услуги. Освен това трябва да се облекат в законови рамки различните социални разходи и най-вече свързаните с тях налози. Политическите партии не могат да избегнат тези проблеми. Значително по-ясна връзка трябва да бъде изградена между това какво получава населението от държавата или квазидържавните институции и това какво плаща за получаването им. Една от далеч не най-маловажните задачи на икономиста е да протестира срещу политици, които обещават да намалят данъците, без това да се отрази на социалните програми. Делът на държавните разходи за социални програми трябва да достигне до такова ниво, което е приемливо за и желано от добре информирания данъкоплатец, за да се намали данъчното бреме. И обратно – разходите на държавата за социални програми трябва да са толкова, колкото населението е склонно да финансира чрез данъците.

Нека обобщим точка Г – налице е още един фискален капан и може би най-болезнения от всички изброени по-горе. Драстично намаляване на държавните социални разходи ще доведе до несигурност и сериозен спад в жизнения стандарт на много хора. Да се поддържат сегашните нива на социални разходи и дори те да се увеличат обаче означава да се приемат такива нива на данъчно облагане, които биха обезкуражили инвеститорите и следователно биха задържали икономическия растеж. Очевидна истина е това, че за покриването на социалните разходи е необходимо по-голямо производство – по-голямата торта се разпределя по-лесно.

Трудно е да се правят прогнози за очакваните социални разходи в следващите години. Вярвам, че най-вероятният вариант е този социалните разходи да бъдат отчасти децентрализирани и предоставяни чрез пазара, но с агонизиращо бавни стъпки.

IV. Общи изводи

Спрях се на четири проблема, които илюстрирах с примери от Унгария. Днес съществуват държави (като например бившите републики от Съветския съюз), които се борят с много по-тежки и основни проблеми като това как да осигурят изхранването на населението или да спрат обезценяването на парите, или как да спрат срива на производството. Има надежда обаче, че рано или късно всички постсоциалистически страни ще излязат от състоянието на хаос и криза, в което се намират в

момента, и тогава ще открият, че трябва да се справят и с разгледаните от мен въпроси.[37]

Тази линия на разсъждение води до нерадостни мисли. Дори и след разрешаването в една или друга степен на основните проблеми на макростабилизацията остават много други проблеми. Дори и да има известен успех в постигането на бюджетна стабилност, силният натиск върху държавните финанси остава. От една страна различни политически и обществени организации настояват за увеличаването на дадени разходи, а от друга – трудностите в събирането на данъци се засилват. Опасността от появата на бюджетен дефицит е постоянна. Финансирането на дефицита чрез заеми от централната банка пък създава сериозен проинфлационен натиск. Така всеки успех в макростабилизацията лесно може да се изпари. Финансирането на дефицита с държавни ценни книжа пък изземва част от наличните ресурси за частни инвестиции, което от своя страна възпрепятства растежа.

Бързите решения на горните проблеми обаче се дават само от икономисти-дилетанти или политици-мошеници. Аз многократно наблягах върху потенциалните капани, за да покажа, че не съществува бързо и лесно решение на тези проблеми. Всичко в крайна сметка се състои от болезнени компромиси и изборът на по-малката злина.

Трябва да се правят големи и постоянни усилия за охлаждане на предишната хиперактивност на държавата и намаляване на държавните разходи, като едновременно с това се води битка с противоположните бюрократични и процентралистични тенденции, които се появяват постоянно. Промяната ще настъпи бавно, ще мине доста време преди да достигнем желания от всички размер на държавата, който ще е доста помалък от днешния.

Въпреки че не мога да правя оптимистични прогнози за близкото бъдеще, в дългосрочен план нещата изглеждат по-добре. Политическите промени освободиха духа на автономията, свободата и предприемчивостта, а това са основните движещи сили на прогреса. Разумно е да се очаква, че след очаквания спад ще има възстановяване на икономическия растеж, едно от следствията на което ще бъде по-лесното разрешаване на разгледаните в тази статия проблеми. То ще разшири данъчната основа, което е предпоставка за намаляване на данъчните ставки. Това

---

[37] *Един от факторите, налагащи намаляването на държавните разходи, е желанието на Унгария и на някои други източноевропейски страни да се присъединят към Европейския съюз. Едно от изискванията за присъединяване е тези норми да са в рамките на далеч по-ниските европейски норми.*

ще стимулира инвестициите, което пък от своя страна ще създаде нови работни места. А намаляването на безработицата в крайна сметка намалява разходите за социални програми.

Едно разумно и ефективно действащо правителство може значително да ускори този процес, докато държавните грешки и пропуски биха го забавили. Крайният изход от процеса на преход обаче не е в ръцете на държавата. При новата, постсоциалистическа система държавата може най-много да влияе върху икономиката. Тя не може да управлява пряко икономиката, защото интересите на икономическите агенти са двигателната сила. А това в крайна сметка е едно от основните предимства на пазарната икономика пред социалистическото централно планиране. ❑

Литература

Aberbach, Joel D., Putnam, Robert D., and Rockman, Bert A. 1981. *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Bator, Francis M. 1958. "The Anatomy of Market Failure." *Quarterly Journal of Economics* 72 (3):351-379.

Baumol, William J. 1965. *Welfare Economics and the Theory of the State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Benton, Lauren A. 1990. *Invisible Factories: The Informal Economy and Industrial Development in Spain*. Albany: State University of New York Press.

Buchanan, James, and Tullock, Gordon. 1962. *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Ékes, Ildikó. 1991. "A második gazdaság az átmenet idõszakában és a piac fejlõdése" (The Second Economy in the Period of Transition and the Development of the Market). Mimeo. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Esti, Nóra. 1991. "A magyarországi kisvállalkozások helyzetének és lehetõségeinek alakulása 1991-ben" (The Trend in the Situation and Outlook for Small Business in Hungary in 1991). Mimeo. Budapest: Gazdaságkutató Intézet.

Ferge, Zsuzsa. 1991*a* "The Social Safety Net in Hungary: A Brief Survey." In *Social Safety Nets in East/Central Europe*. Mimeo. Cambridge, Mass.: Harvard University, Kennedy School of Government.

Ferge, Zsuzsa. 1991*b*. "Marginalization, Poverty, and Social Institutions." *Labor and Society* 16 (3):417–438.

FRATERNITÉ Rt. 1991. *Jelentés a társadalombiztosítás reformjáról* (Report on the Reform of the Social Security System). Budapest.

Gém, Erzsébet. 1991. "Hitelt – de honnan? A vállalkozásfinanszírozás rendszere Magyarországon" (Credit – But Where From? The System of Financing Entrepreneurship in Hungary). Mimeo. Budapest: KOPINT-DATORG.

Hall, Peter A. 1986. *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*. New York: Oxford University Press.

Helpman, Elhanan. 1990. *Monopolistic Competition in Trade Theory*. Princeton: Princeton University Press.

International Monetary Fund. 1990. *Government Finance Statistical Yearbook*. Washington, D.C.

International Monetary Fund. 1991. *Government Finance Statistical Yearbook*. Washington, D.C.

Jantscher, Milka Casanegra de, Silvani, Carlos, and Vehorn, Charles L. 1991. *Modernizing Tax Administration in Eastern Europe*. Washington, D.C.:

International Monetary Fund.

Kessides, Christine, Davey, Kenneth, Holzman, Robert, Micklewright, John, Smith, Andrew, and Hinayon, Carlos. 1991. *Hungary: Reform of the Social Policy and Distribution System.* Washington, D.C.: World Bank.

Kopits, George. 1991. *Fiscal Reform in European Economies in Transition.* Washington, D.C.: International Monetary Fund.

Kopits, George; Holzman, R.; Schieber, G. and Sidgwick, E. 1990. *Social Security Reform in Hungary.* Washington, D.C.: International Monetary Fund.

Kornai, János. 1988. "Individual Freedom and Reform of the Socialist Economy." *European Economic Review* 32 (2-3):233–267.

Kornai, János. [1989], 1990. *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary.* New York: W. W. Norton.

Kornai, János. 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism.* Princeton: Princeton University Press, and Oxford: Oxford University Press.

Kovács, Ilona. 1993. "Tényleg túl sokat fogyasztunk?" (Do We Really Consume Too Much?). *Közgazdasági Szemle* 40 (78):663–679.

Köllõ, János. 1990. "Munkaerõpiac: mitõl legyünk pesszimisták"(Labor Market: Why One Should Be a Pessimist). In *Társadalmi riport 1990*, edited by Rudolf Andorka, Tamás Kolosi, and György Vukovich. Budapest: TÁRKI.

Köllõ, János. 1991. "A foglalkoztatáspolitika igazi dilemmája"(The Real Dilemma of Employment Policy), *Figyelõ* 35 (August 22): 3.

Lányi, Kamilla, ed. 1991. *A gyors változások területei a magyar gazdaságban* (The Areas of Rapid Changes in the Hungarian Economy). Budapest: KOPINT-DATORG.

Lányi, Kamilla, and Oblath, Gábor, eds. 1991. *A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai 1991 végén* (The Conditions and Prospects for the World Economy and the Hungarian Economy at the End of 1991). Budapest: KOPINT-DATORG.

László, Csaba. 1993. "Mekkora valójában az államháztartás szerepe az újraelosztásban" (How Bid a Role Does the State Budget in Fact Play in the Redistribution?). *Közgazdasági Szemle* 40 (1):63–79.

Lindbeck, Assar. 1988. "Consequences of the Advanced Welfare State." *World Economy*, 11 (March):19–37.

Manchin, Róbert, and Nagy, Lajos Géza. 1991*a*. *Ismeretek és vélemények az adóról* (Information and Opinions on Taxes), Budapest: Magyar Gallup Intézet.

Manchin, Róbert, and Nagy, Lajos Géza. 1991*b*. *Vélemények gazdaságról, életszínvonalról, politikai intézményekrõl* (Opinions on the Economy, Living Standard, and Political Institutions). Budapest: Magyar Gallup Intézet.

Móra, Mária. 1990. "Az állami vállalatok (ál)privatizációja" (The (Pseudo) privatization of State-Owned Firms). Mimeo. Budapest: Gazdaságkutató Intézet.

Móra, Mária. 1991. "The (Pseudo)-Privatization of State-Owned Enterprise." *Acta Oeconomica* 43:37-58.

Murrell, Peter. 1990. "An Evolutionary Perspective on Reform of the Eastern European Economies." Mimeo. College Park: University of Maryland.

National Bank of Hungary. 1991. *Quarterly Review*, No. 4, Budapest.

Niskanen, William A. 1971. *Bureaucracy and Representative Government.* Chicago: Aldine.

Offe, Claus. 1984. *Contradictions of the Welfare State*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Organization for Economic Co-operation and Development. 1991. *OECD Economic Surveys: Hungary 1991*. Paris.

Pénzügyminisztérium. 1991. "Az 1991. VII–VIII. havi és várható éves gazdasági folyamatokról" (On Actual and Expected Economic Development in the July–August Period and for the Whole Year). *Pénzügyi Szemle* 35 (11):847–852.

Sabel, Charles. 1982. *Work and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schumpeter, Joseph A. [1911], 1968. *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Schumpeter, Joseph A. [1942], 1976. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row.

Seleny, Anna. 1991. "The Political Economy of Property Rights and the Transformation of Hungarian Politics: 1949–1989." Mimeo. Cambridge, Mass.: MIT.

Skocpol, Theda. 1985. "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research." In *Bringing the State Back In*, edited by P. B. Evans, D. Rueschemeyer, and T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 3-37.

Stiglitz, Joseph E. et al. 1989. *The Economic Role of the State*. Oxford: Blackwell.

U. S. Department of Health. 1990. *Human Services Research Report* 62 (May).

Еволюция на финансовата дисциплина в системата на постсоциалистическа икономика[1]

Финансова дисциплина за мен означава прилагането на четири прости и ясни правила:

- Купувачи: плащат цената на стоките, които купуват.
- Длъжници: спазват договора за отпускане на заема; погасяват дълговете си.
- Данъкоплатци: плащат своите данъци.
- Предприятия: покриват разходите си от приходите.

Колкото и очевидни от само себе си да са тези правила в пазарната икономика, те не бяха ясни за командната икономика на социализма. Тя се основаваше на съвсем различен вид дисциплина, сведена основно до прилагането на предварително планирани команди – изпълнението на поставените производствени цели в съответствие със заложените на входа количествени показатели за суровините. Предмет на настоящето изследване са начините, по които обществото трябва да се научи да съблюдава новия вид финансова дисциплина.

---

[1] *Настоящата статия е изготвена като част от изследователски проект, наречен "Преходът на Унгария към пазарна икономика" с подкрепата на Унгарската национална научноизследователска фондация и Европейската банка за възстановяване и развитие. Изказвам своята благодарност за оказаната помощ на Ана-Мария Балог, Бела Бартфай, Ержебет Гем, Имре Фертьо, Мариана Холо, Мария Ковач, Ласло Муракьози, Шандор Пишколти, Джейн Прокоп, Дьорд Рожахед за събрания от тях материал за лекцията.*

Анализът е базиран на опита на Унгария. Примери за други бивши социалистически страни са дадени само на няколко места. Но според мен *въпросите*, повдигнати в хода на обсъждането, са общи и неизбежно възникват в другите икономики в преход. Ето защо в края на настоящето изследване правя опит за обобщение на заключенията.

I. Новият договор между държавата и предприятията

Анализът на проблема изисква концептуална рамка. Нека разгледаме отношението между държавата и предприятията и приемем условието, че между тях съществува *дългосрочен договор*. (Изследването не се занима с други области, в които се проявява финансовата дисциплина като например дисциплината в администрацията или в самата фирма.) Отношението може да се интерпретира и като специфичен вид *застрахователен контракт*.

Съгласно стария договор, прилаган в периода преди реформата на социализма, застрахователната компания, т.е. държавата, покриваше загубите изцяло. Ако дадено предприятие изпитваше финансови затруднения, държавата предприемаше безусловно спасителни действия. За целта се използваха разнообразни инструменти – отпускане на финансови субсидии, предоставяне на данъчни преференции или отлагане на данъчни задължения, разсрочване на плащанията по заемите или отпускане на нови заеми при облекчени условия за обслужване. Държавата също гарантираше и оцеляването на предприятия, които генерираха постоянни, дори хронични загуби. Всички тези инструменти водеха до нарушаване на правила 2, 3 и 4 на финансовата дисциплина (дисциплината на обслужване на заемите, фискалната дисциплина и пазарната дисциплина за покриване на разходите). В моите по-ранни трудове тази група явления бе наречена меки бюджетни ограничения. Налице беше също така и добре известния страничен ефект, наречен в застрахователната теория "морален риск" (moral hazard). Ако притежателите на полиците знаят, че застрахователят ще изплати всички щети, то усилията им да предотвратят загубите просто се обезсмислят. В нашия контекст това означава, че предприятията не са достатъчно мотивирани да избегнат загубите като повишават ефективността си на работа.

В една зряла пазарна икономика между държавата и предприятията действа друг вид застрахователен договор. Полицата покрива само частично загубите, като застрахованата страна изплаща основния дял от тях. И дума не може да става, че загубите ще бъдат изплатени автоматично или безусловно. Само в някои привилегировани сектори като банковия държавата покрива значителна част от евентуалните загуби. Независимо

от това дали ролята на държавата на "застраховател" се отнася до тези привилегировани сектори или други сектори на икономиката, обезпечаването на загубите става по изключение и при строго определи условия. В такъв смисъл оцеляването на дадено предприятие не е гарантирано. Рано или късно едно генериращо хронични загуби предприятие трябва да напусне икономическата сцена. Правила 2, 3 и 4 са строго приложени. Или ако използваме предложената преди малко терминология, *налице е твърдо бюджетно ограничение.*

Таблица 1

Финансови потоци между държавния бюджет и стопанския сектор

Година	От стопанския сектор към бюджета	От бюджета към стопанския сектор	Нетен поток към бюджета
		(като % от БВП)	
1987	29.6	12.3	17.3
1988	20.4	9.9	10.5
1989	15.4	6.7	8.7
1990	16.2	4.7	11.5
1991	12.4	2.8	9.6
1992	9.8	2.7	7.1
1993	10.0	2.6	7.4

Източник:

L. Muraközy (1993), pp. 25 and 39.

Забележки:

Някои от таблиците, включително и тази, са актуализирани в процеса на редакция на книгата Highways and Byways, издадена от MIT, Cambridge, MA. през 1995 г. По-нататък ще ги обозначавам като „актуализирана таблица". Числата за 1993 г. представляват правителствени оценки. Първата колона включва нетната печалба, предоставена от държавните предприятия на държавния бюджет, а също и данъка печалба, платен както от държавните, така и от частните предприятия. Втората колона не включва потребителските субсидии.

Съществуват няколко признака, че Унгария е преминала към дългосрочния застрахователен договор, характерен за пазарната икономика, което се потвърждава от таблица 1. Тя показва значителното намаление в държавните субсидии от 12 до под 3% от БВП. Освен това таблици 2 и 3 показват, че броят на отворените процедури за обявяване в несъстоятелност и ликвидация рязко е нараснал, което означава, че спасителните операции от страна на държавата са намалели. Нека да припомня, че в периода между 1972 и 1982[2] г. средно по 26 предприятия

[2] *Вж. J. Kornai and Á. Matits (1887, p. 100).*

годишно са преустановявали своята дейност. И дори при този малък брой причините за ликвидация не са били изобщо финансови. Ако направим друго сравнение, ще видим, че броят на отворените процедури за ликвидация на губещите предприятия само за един месец през 1992 г. е по-голям от този за една година през периода 1986–1988 г.

Таблица 2

Брой на откритите производства по несъстоятелност през 1992 и 1993 г.

Месеци и години	Брой на заведени производства по несъстоятелност	Брой на официалните обявления от съда
Януари-март	786	285
Април	2 259	205
Май	201	465
Юни	145	482
Юли	154	300
Август	113	69
Септември	151	104
Октомври	150	190
Ноември	118	225
Декември	154	175
Общо за 1992 г.	**4 231**	**2 500**
Общо за 1993 г.	**987**	**887**

Източници:

1992: Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance), (1992b), pp. 4 и 7 и T. Szalai (1993), p. 79; 1993: Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance), (1994), Table II/3.3.

Забележки:

Актуализирана таблица. Числата в първата колона показват броя на заведените производства по несъстоятелност. Числата във втората колона се отнасят до публичните обявления за откриване на процедура по несъстоятелност. Публикуването на обявлението в Държавен вестник е отговорност на съда.

Между държавата и предприятията, разбира се, не съществува писмен договор. "Теорията за договорите", обещаващ клон на икономическата наука, е идентифицирала безброй случаи, в които се прилагат и действат *неписани* споразумения – обичаи и навици мотивират страните да съблюдават задълженията си. [3] Всяка отделна страна по договора, като разчита

[3] *В своето изследване за обичайното поведение и традициите G. S Becker (1992, p. 338) констатира следното: "... навиците, пристрастяванията и склонностите и традициите, които пряко зависят от минал избор, отчасти контролират и следователно определят бъдещото поведение по предсказуем начин. Всъщност навиците и други подобни могат да бъдат много добри заместители на дългосрочните договори и други явни механизми за ангажираност.*

Таблица 3

Брой на откритите производства по ликвидация

Месеци и години	Брой на заведени производства по несъстоятелност	Брой на официалните обявления от съда
1986 до 1988	n.a.	159
1989	n.a.	141
1990	n.a.	233
1991	n.a.	526
1992		
Януари-март	2 617	120
Април	1 281	161
Май	837	202
Юни	927	166
Юли	699	219
Август	701	210
Септември	797	482
Октомври	782	211
Ноември	751	233
Декември	692	223
Общо за 1992 г.	**10 084**	**2 227**
Общо за 1993 г.	**7 242**	**2 593**

Източници:

Данните за периода 1986-1991 г. са от M. Móra (1992), pp. 18-23; 1992: Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance), (1992b), pp. 5 and 9 and T. Szalai (1993), p. 79; 1993: Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance), (1994), Table II/3.3.

Забележки:

Актуализирана таблица. Периодът, за който се отнася първото число започва от 1 септември 1986 г. и приключва на 31 декември 1988 г. Числата в първата колона показват броя на заведените производства по ликвидация. Числата във втората колона се отнасят до публичните обявления за откриване на процедура по ликвидация. Както и при производствата по несъстоятелност, публикуването на обявлението в Държавен вестник е отговорност на съда.

на това, че другата ще продължи да демонстрира обичайното си поведение, спазва неписаните правила. В този случай отношенията в обществото се основават на дългосрочните очаквания на фирмите.[4]

Съгласно стария договор, характерен за условията на класическия социализъм, предприятията можеха да бъдат сигурни, че ще получат

---

[4] *За да се анализира един дългосрочен неписан договор, или с други думи, едно постоянно подновяващо се обществено отношение, базирано на "правилата на играта", се използват най-често срещаните математически модели като тези на "игри с повторение". За теоретично описание на проблема вж. например труда на D. Fudenberg и J. Tirole (1991, pp. 345-381). Интерпретацията на теоретичните модели от гледна точка на обществените науки е представена в по-популярна форма от T. C. Schelling (1978, pp. 115 – 133) и K. Binmore (1992, pp. 345-381).*

определен размер помощи от държавата за преодоляване на финансовите затруднения. Но какво се случва, ако няма достатъчно основания за формирането на дългосрочни очаквания? Ако поведението на едната страна (в този случай на правителството) внезапно се е променило? Адекватна и надеждна информация за внезапните *промени* в предпочитанията, навиците и очакванията не може да предостави нито икономическата наука, нито социалната психология. Този факт сам по себе си затруднява намирането на отговор на поставените в настоящето изследване въпроси.

По-горе описаната концептуална рамка на анализа осигурява подходяща структура за разглеждане на проблема. Нека анализираме първо поведението на правителството и след това на предприятията.

II. Поведение на правителството

Противоречиви цели

За да направи промяна в съществуващия дългосрочен договор, правителството има нужда от *политическа воля*, която е функция на политическите цели. Когато дадено правителство определя своите политически цели, свързани с финансовата политика, то трябва да постави на везните предимствата и недостатъците, очаквани от нейното прилагане. Нека първо разгледаме *предимствата* и ползите от финансовата дисциплина.

Гладкото функциониране на кредитната система е от съществено значение за съвременната пазарна икономика, но то не може да съществува, ако няма сигурност, че договорите за кредит ще се спазват.

През периода на прехода бюджетът се сблъсква с много тежки проблеми. Едно от изискванията за преодоляването им е подобряването на данъчната събираемост.

Относителните цени бяха деформирани от системата на диференцирани и нееднакви данъци и субсидии. Преустановяването на тази практика помага да се развият по-надеждни сигнали за цените.

По-здравата финансова дисциплина би принудила предприятията, които непрекъснато трупат загуби, да затворят. Това би се отразило изключително благоприятно на икономиката, особено ако се случи след като системата на относителните цени започне достатъчно вярно да отразява разходите и относителния недостиг на отделни стоки и услуги. Освен това, финансовата дисциплина стимулира оцелелите стари предприятия и възникналите нови такива да намаляват производствените си разходи и да се приспособяват към търсенето.

В обобщение, затягането на финансовата дисциплина създава силен стимул за подобряване на *ефективността*. Опитът на Унгария показва още, че някои от предимствата на финансовата дисциплина са проявяват незабавно, а други – с известно закъснение.

Най-забележителният резултат бе бързата реакция на унгарската икономика след разпадането на СИВ. Надвисналата над унгарските предприятия заплаха бе формулирана от двама представители на Световната банка като "износ или фалит" (K. Dervis, T. Condon, 1994). Резултатите са илюстрирани в таблица 4. За много кратко време делът на износа към Европейската общност се удвои.

Таблица 4

Географско разпределение на износа

Година	Европейска общност	Страни в преход и непазарни икономики	Други
	Дял от общия износ (%)		
1987	20.1	56.5	23.3
1988	22.6	51.2	26.2
1989	24.8	47.3	27.9
1990	32.2	37.7	30.1
1991	45.7	23.6	30.7
1992	49.8	23.3	26.9

Източник:
Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office), (1993), p. 106.
Забележка:
Актуализирана таблица.

Не толкова очевиден, но много важен е ефектът от налагането на поздрава финансова дисциплина върху реорганизацията на производството, процес, известен като преструктуриране и реорганизация. Съдебните процедури за банкрут не винаги слагат началото на края. Първоначално те позволяват в законно регламентирани форми да бъдат уредени и разсрочени задълженията. През това време дейността на предприятието трябва да се приведе в изправност, ако е възможно. Този процес често се съпровожда с пълна или частична промяна в ръководството на предприятието или с назначаването на нови, по-добри мениджъри. Не е вярно, че процедурите по ликвидация на предприятията обуславят унищожението на материален или интелектуален капитал. Напротив, те насърчават продажбата на

колкото се може по-голяма част от него, и то само за да изпълнят в значителна степен изискванията на кредиторите. По време на ликвидацията едно голямо предприятие често се разделя на по-малки единици и активите му се разпродават. Както процедурите по банкрут, така и тези за ликвидация могат да създадат по-добри условия за приватизацията на предприятието или на по-малки звена, негови наследници.

И накрая, най-малко видимият, но най-важен ефект от прилагането на здрава финансова дисциплина е формирането на ново съзнание и начин на мислене, ефект, който идва най-късно. Този ефект ще бъде обект на анализ в настоящето изследване по-нататък.

Нека се върнем към другата страна на везните – *недостатъците* или *цената* на строгата финансова дисциплина.

Затягането на финансовата дисциплина, което включва процедури за обявяване в банкрут на предприятията и ликвидацията им, допринася за спада в производството. Без да бъде единствената и изключителна причина, това несъмнено е един от факторите за появата на рецесия във всички постсоциалистически икономики без изключение.

Ясно е, че затварянето на цели заводи намалява работните места. Нещо повече, оцелелите предприятия се опитват да намалят своите разходи и в резултат броят на освободените по икономически причини нараства. Таблица 5 представя промените в пазара на труда. Преди май 1990 г. броят на свободните работни места все още надвишаваше броя на безработните в процес на търсене на работа. От този момент нататък везните се наклониха в полза на безработицата, която продължава да нараства с всеки изминат месец. Това, от своя страна, причини сериозна травма в страна, където работната сила в продължение на десетилетия се радваше на пълна заетост. Появата и растежът на безработицата са сериозно терзание за подобно общество, а изплащането на помощи за безработни само частично смекчава проблема. Във всички случаи обаче трябва да се обърне внимание не само на финансовите загуби от безработицата, но и на психологическия ефект от несигурността за работното място.

В допълнение, предприятията по време на социализма, особено в етапа преди реформите, не бяха просто работодатели. Те осигуряваха значителни улеснения и придобивки за трудещите се – настаняване в самостоятелно жилище или общежитие, храна в стола на предприятието, почивки, медицинско обслужване, детски градини и центрове и др. Предприятията постепенно се освобождават от тези задачи, защото се превръщат в работодатели, мотивирани от желанието за печалба. Така социалната защита, предоставяна от отделното предприятие ерозира, а сигурността за работното място изчезва.

Таблица 5

Свободни работни места и безработица

Месеци	Брой регистрирани свободни работни места	Брой регистрирани безработни	Равнище на безработица (%)
03/1990	34 048	33 682	0.7
06	37 859	43 506	0.9
09	26 969	56 113	1.2
12	16 815	79 521	1.7
03/1991	13 583	144 840	3.0
06	14 860	185 554	3.9
09	15 351	292 756	6.1
12	11 529	406 124	8.5
03/1992	15 124	477 987	8.9
06	25 346	546 676	10.1
09	25 634	616 782	11.4
12	24 097	663 027	12.3
03/1993	35 760	697 585	13.4
06	30 771	657 331	12.6
09	25 784	616 782	11.4
12	28 089	663 027	12.3
01/1994	28 437	640 855	12.8

Източник:

Доклади на Országos Munkaügyi Központ (National Labor Center, Hungary), 1991-1994.

Забележка:

От януари 1992 г. унгарската статистическа дефиниция за равнище на безработица е уеднаквена с използваната в западната статистика на труда. Данните за 1990 и 1991 г. са изчислени според старата дефиниция и не е правено преизчисляване. Ако се използва новата дефиниция, равнището на безработица през този период би било малко по-ниско.

Противопоставянето между полза и цена прави труден избора на цели на икономическата политика. В икономическата наука макростабилизацията отделя значително внимание на дилемата инфлация или безработица. Контролът върху инфлацията изисква стриктно спазване на рестриктивна парична политика и обикновено се съпровожда от нарастване на безработицата. Обратно, мерките, прилагани за намаляване на безработицата, увеличават опасността от ускоряване на инфлацията. Тази дилема се отнася също така и за постсоциалистическата икономика, като поставя тежко бреме върху нея. В Унгария годишният темп на инфлация спадна, но през 1992 и 1993 г. остана на нива около 22-23%, докато равнището на безработица надхвърли 12%. Като подчертавам тази връзка между инфлация и безработица, искам да обърна внимание на едно друго отношение с много по-сериозен характер и последици, а именно – между

ефективността и сигурността в икономиката и обществото. Подобряването на ефективността в кратко-, средно- и дългосрочна перспектива означава отпадане на принципа на пълна заетост и сигурност за работното място, както и на повечето социални придобивки, които предприятията осигуряваха на заетите в тях.

Сравненията в международен план показват, че Унгария е постигнала най-значителен напредък в налагането на финансова дисциплина, в затягането на бюджетните ограничения и в създаването на условия за подобряване на ефективността в икономиката. Полша, Република Чехия, Словакия и Словения предприеха стъпки в същата посока, но все още са нерешителни по отношение въвеждането на ново съвременно законодателство за банкрута на предприятията и системното и последователно прилагане на законовите мерки. Като пример в другата крайност мога да приведа случая с Руската централна банка, която през втората половина на 1992 г. отпускаше неизмеримо количество кредитни ресурси, за да поддържа държавни предприятия на прага на банкрута или поне да им осигури средства, с които да запазят работниците си и да изплащат заплатите им.

Убедителност на политиката и ангажираност

Нека насочим дискусията в един по-общ план на разсъждения. Да приемем, че правителството вземе решение от даден момент да започне да налага строга финансова дисциплина и да усили твърдите бюджетни ограничения за дадено предприятие. Въпросът тогава е дали това решение ще се прилага постоянно и последователно. Ще повярват ли предприятията на този род решения на правителството? Едно от условията за прилагане на новия договор, за който споменах в началото на това изследване, е политиката на правителството да бъде *убедителна* в най-общ план, а също така и в специфичния контекст на нашата дискусия, а именно – убедителност по отношение на ангажимента на правителството да не играе ролята на спасител. Теорията на конфликтите и договорите отделя специално внимание на убедителността и преди всичко – убедителност на заплахата. Картината, която Унгария представя в това отношение, е твърде неясна, могат да се открият неоднозначни и противоречиви примери.

Позволете ми да припомня историята за Одисей и сирените[5]. Примамливите гласове на сирените приканвали моряците да поемат курс към техния остров даже с цената на корабокрушение и самоунищожение. Когато корабът

---

[5] *В своята книга "Одисей и сирените" (1979) J. Elster използва тази метафора по различни начини във философския си анализ на изкушението и отговорността.*

на Одисей приближил острова им, той запушил ушите на моряците с восък и им заповядал да го завържат с въжета към мачтата, за да не се поддаде на изкушенията. Колкото повече им се молил да го освободят от въжетата, толкова повече моряците затягали въжетата около ръцете му.

Нека от метафората за изкушението и отговорността да минем към действителната ситуация в Унгария, като първо изучим *изкушенията*. Правителството е подложено на голям и разностранен натиск за отхлабване на финансовата дисциплина и омекотяване на бюджетните ограничения. Политическите сили зад правителството могат да използват финансови гаранции и да играят ролята на покровител, за да печелят привърженици. Те могат да правят отстъпки под политическия натиск на индустриални и регионални лобита. Пред очите им ще бъдат следващите парламентарни и общински избори, така че ролята им на покровител може да послужи като средство за печелене на евтина популярност.

Това представлява едно истинско политическо изкушение, чиито ефекти могат да бъдат наблюдавани на живо. След като бе наложена по-строга финансова политика имаше няколко изключения и при повечето от тях "пазарлъкът" прерастваше в споразумение. Все още се виждат останките на меките бюджетни ограничения. Съществува опасност увеличаването на броя на изключенията да изличи убедителността на правителствената политика по отношение налагането на здрава финансова дисциплина.

Ограниченията и предварителните ангажименти, които връзват ръцете на правителство, играят ролята на *оковите* на Одисей. Без да се абсолютизира принципа за ненамеса на държавата във финансовото оцеляване на предприятията (поради макроикономическите условия и усилията да се намали политическото напрежение) правителството трябва да гарантира, че спасителни мероприятия ще се предприемат само в много редки случаи. Критериите и процедурите за финансово подпомагане на предприятията трябва да се определят със закон. Те не трябва да бъдат предмет на спешно административно договаряне. Допустимо е единствено оказването на временна финансова помощ, каквато и да бъде формата на помощта – отлагане плащането на натрупани данъци, разсрочване на дългове, бюджетни субсидии и др., трябва да има недвусмислен график за периода на оказване на помощта с определен краен срок, не твърде отдалечен във времето. Вместо конфиденциални споразумения, при затворени врати, трябва да се създадат условия за пълна прозрачност на всяко спасително мероприятие под обществения надзор и критичната преценка на съответната парламентарна комисия и пресата.

За съжаление поведението на политиците обикновено се различава от това на Омировия Одисей. И дума не може да става, че те ще наредят на

своите моряци да завържат ръцете и краката им. Напротив, те правят всичко, на което са способни, за да освободят поне едната си ръка, защото чувстват, че им е необходимо пространство за импровизация и маневриране. Както е казал Алберт Хиршман, "непредсказуемостта е власт".[6] Непрозрачността допада много повече на политиците, отколкото прозрачността. Изходът в голяма степен зависи от това дали обществото и в частност икономистите могат да изтръгнат обвързващи ангажименти и обещания от правителството и да бъдат сигурни, че то ги спазва. Каквото и да се случи обаче, убедителността на финансовата политика ще се потвърди или отхвърли единствено чрез действията, които правителството ще предприеме през следващите години.

Механизмът за налагане на дисциплина

Нека приемем, че е налице политическата воля за продължително и последователно прилагане на финансова дисциплина. Остава открит въпросът с какви *средства* ще се изпълнява тази задача.

В условията на социалистическата икономическа система дисциплината се налагаше от самата бюрокрация често чрез произволни и брутални мерки. Постсоциалистическото общество трябва да се превърне в *конституционна държава*, а това се отнася също така и за мерките за налагане на финансова дисциплина.

Нека започнем със *законодателството*. Унгария постигна значителен напредък – в действие са вече съвременни закони за счетоводството, банковото дело и банкрута, които удовлетворяват изискванията на пазарната икономика. Самият законодателен процес е пример за експериментален процес, изпълнен с поуки. В даден закон може да има много допуснати грешки и рано или късно той ще трябва да претърпи изменения. Това забавя ефекта от неговото прилагане и вкореняването му в съзнанието на икономическите агенти.[7]

---

[6] *Вж. A. O. Hirschman (1977, p. 50).*

[7] *От всички правни разпоредби за обявяване в банкрут и ликвидация, една от тях, известна с ироничното название "клаузата харакири", заслужава особено внимание. Отговарящият за дадено предприятие мениджър се задължава да го картотекира като банкрутирало, след като стане ясно, че фирмата няма да може да изпълнява повечето от своите задължения. Ако мениджърът не успее да направи това и се докаже, че предприятието продължава да носи загуби, той ще бъде подведен под лична отговорност за нанесените щети съгласно разпоредбите на гражданското право. Това представлява много силен мотив дадено предприятие да се картотекира като фалирало, ако е изпаднало в плачевно финансово състояние.*

Клаузата "харакири" до такава степен усили вълната от фалити, че наскоро бе премахната наред с други по-незначителни поправки в закона. Единствено опитът ще покаже дали тази промяна е отслабила силата на Закона за банкрутите или не.

Въпреки че бяха предприети необходимите законодателни мерки, *прилагането* на законодателството все още представлява проблем. Работата на съдилищата, които се занимават с икономически и стопански казуси, нарасна неимоверно много. В същото време, броят на компетентните кадри е твърде малък. Съществува недостиг не само на съдии, но и на данъчни чиновници, лицензирани счетоводители, юристи, икономисти-анализатори и бизнес-администратори с необходимата професионална квалификация и опит в процедурите по обявяване в банкрут и извършването на ликвидации, търгове, вливания, разделяния и реорганизации.[8]

Нека приведем друг пример, при който дадено предприятие е нарушило правило 1 на финансовата дисциплина, т.е. то не е платило за това, което е закупило. Продавачът предявява иск в съда за издаване на варант за извършване на плащанията. Това е предупреждение, което в случай, че длъжникът не си плати, ще бъде последвано от официален търг. Таблица 6 показва, че броят на подобни случаи се е увеличил шесткратно само за 4 години. Могат да минат три до четири месеца преди съдът да издаде варант за плащанията и официално назначеният съдия-изпълнител да започне продажбата на големите активи на длъжника.

Не е учудващ фактът, че някои предприемачи предпочитат да заместят закона. Публикувани бяха съобщения в пресата за съществуването на една или две "тъмни" фирми, специализирали се в събирането на заеми чрез необичайни средства – няколко млади мъже с телосложение на боксьори посещават дома на длъжника, за да му напомнят, най-малкото със заплахи, за задължението му да върне заема.[9] Съществуват и случаи, когато това предупреждение се прави, като длъжникът бъде подложен на побой или е заплашен, че собствеността му ще бъде разрушена или близките му ще бъдат нападнати. В този случай говорим за налагане на финансова дисциплина чрез методите на мафията.

Това е тревожно явление, което обществото не трябва да търпи. Но за съжаление към подобни методи ще се прибягва, защото създаването и развитието на правната инфраструктура за прилагане на финансова дисциплина изисква време.

Независимо че законосъобразното налагане на финансовата дисциплина е много важно, то не е достатъчно само по себе си и трябва да се

---

[8] *В свое изследване за прилагане на законодателството G. S. Becker and G. J. Stigler (1974) показват, че механизмът е нещо променливо. Ако е в интерес на обществото (какъвто е този случай), мащабът, методите и организационните форми на апарата трябва де се пригодят към по-големите изисквания; качеството на работа на този апарат може да се подобри, например чрез необходимите за целта стимули.*

[9] *Като пример вж. съобщенията в ежедневника* ***Népszabadság*** *от 19 октомври 1992 г.*

подкрепи от промяна в моралното отношение на обществото към финансовите операции.[10] Това ни насочва към втората част на изследването, посветена на поведението на предприятията.

Таблица 6

Искове за издаване на варант за извършване на плащанията в Будапещенския съд през 1992 г.

Година	Брой на заведени искове	Обща стойност на исковете (в млрд. форинти)
1988	11 000	6
1989	31 000	19
1990	64 000	45
1991	61 645	43
1992	31 470	38

Източник:
Данните са предоставени от С. Пишколти, бивш шеф на икономическото отделение на Будапещенския съд.

III. Поведението на предприятията

Пример: Недоброволно междуфирмено кредитиране

Новият договор между държавата и предприятията, съставен в духа на пазарната икономика, налага промяна не само в поведението на държавата, но и в това на предприятията. За да видим как тази втора промяна не успя да се развие достатъчно в унгарската икономика, нека

---

[10] *Икономическата история показва, че частните договори, основани на честност и взаимно уважение на страните към съдържащите се в тях клаузи, са били широко разпространени още* ***преди*** *да бъдат правно регламентирани или приведени в сила. Първите търговски закони са третирали по безцеремонен начин длъжниците.* ***Lex Mercatoria*** *(търговски закон на Англия), приет през 13 век, постановява, че ако даден длъжник не уреди заемите си, кредиторът конфискува неговото движимо имущество: "Ако длъжникът не разполага с движимо имущество като гаранция за дълга, то тялото негово да се отнесе в затвор, където да се намери и държи, докато той се споразумее или неговите приятели се споразумеят от негово име." Цитатът е взет от W. D. Mitchell (1969). За повече информация за историята на търговските закони вж. L. E. Trakman (1983).*

Така от Средновековието съществуват строги закони, които внушават респект към частните договори и финансовата дисциплина между участниците в търговския свят. Едва векове по-късно, когато е налице вече исторически осъзнатата необходимост от подобна дисциплина, съдебните санкции стават "по-цивилизовани".

разгледаме явлението, наречено недоброволно междуфирмено кредитиране. Предприятие Б е доставило стоки за производство на предприятие А. Купувачът е получил стоките, но не е платил за тях. Тази ситуация може да се тълкува още и по следния начин: предприятие А заставя предприятие Б да му отпусне кредит без предварителна уговорка или споразумение, а след това не изплаща своя заем. Чрез действията си предприятие А извършва сериозно нарушение на правила 1 и 2 от финансовата дисциплина. По подобен начин предприятие В не получава пари за доставените от него стоки на предприятие Б, чието основно затруднение е, че предприятие А не му се е издължило. Така неуреждането на плащанията и дълговете се разпростира и върху други предприятия, за да образува дълги вериги от взаимно свързани и взаимно блокиращи се недоброволни кредити[11] между предприятията, които продължиха да нарастват до април 1997 г., както става ясно от таблица 7.

През втората половина на 1992 г. сумите от недоброволни кредити между предприятията намаля значително. Това като че ли показва, че вълната от банкрути вече е оказала своето въздействие за засилване на финансовата дисциплина. Нещо повече, правят се различни опити за решаване на проблема със сътрудничеството на банковия сектор. Възможно би било, например, да се уредят някои от реципрочните дългове, дори в няколко различни кредитни вериги, чрез система за изчистване на задълженията. Някои от междуфирмените търговски кредити могат да бъдат конвертирани в банкови кредити. Въпреки че обемът на недоброволното кредитиране между фирмите намаля съществено, повторно увеличение на тези кредити не е изключено, докато не се осъществят основни и дълготрайни промени в спазването на финансовата дисциплина. За да се гарантира, че недоброволно кредитиране ще се използва само в някои отделни случаи, а не повсеместно, предприятията трябва да спазват следните две забрани:

"Купувачи: никога не оставяйте закупените от вас стоки неплатени без предварителното съгласие на продавача. В случай, че не изплатите задълженията си, ще имате неприятности от правен характер. Продавачът може да предяви съдебен иск срещу вас, в резултат на което активите ви могат да бъдат конфискувани. Освен правните усложнения това може да хвърли петно върху репутацията и добросъвестността на фирмата, чийто кредитен рейтинг ще падне."

---

[11] *Това означава, че кредиторите чакат на опашка пред фирмата длъжник, за да уредят заемите си. Така изразът "нареждам се на опашка" стана широко разпространен в Унгария именно поради това явление.*

Таблица 7

Недоброволно кредитиране

Година	Брой на предприятията - недоброволни кредитори	Общо недоброволни кредити (в млрд. форинти)
1979	52	7.9
1980	25	3.8
1981	27	4.7
1982	85	15.2
1983	167	33.8
1984	159	38.4
1985	127	28.3
1986	82	14.0
1987	82	14.0
1988	208	45.5
1989	314	72.8
1990	432	90.5
1991	1 017	159.8
Април 1992	1 143	197.0
Декември 1992	642	104.0
Декември 1993	638	99.0

Източник:

За периода 1979-1991 г.: É. Várhegyi and L. Sándor (1992), p. 25; за 1992 и 1994 г.: Данни предоставени от Е. Вареги. Числата се основават на данни от Унгарската национална банка.

Забележка:

Актуализирана таблица. Числата за 1991 г. представляват данни към 30 ноември 1991 г. Всички останали числа представят обема на недоброволните кредити към 31 декември на съответната година. В обема на недоброволните кредити са включени само кредити по-големи от 25 млн. форинта. Целият обем, включващ и недоброволните кредити в по-малък размер, вероятно е много по-голям. Само за сравнение, обърнете внимание на обема на всички неизплатени банкови кредити към предприятията (числата са в млрд. форинти): 144.3 през 1990 г. и 121.4 през 1991 г. Съотношението на недоброволните кредити към банковите кредити е било 63% през 1990 г. и 132% през 1991 г.

"*Продавачи:* въздържайте се от доставката на стоки преди да се убедите, че купувачът ще плати за тях и е надежден кредитополучател."

Второто предупреждение заслужава по-голям акцент. Предприятията, отпускащи недоброволен кредит, често са представяни като "невинни жертви", които имат нужда от справедливост. Те мислят, че са в правото си да очакват от държавата да им се притече на помощ, като че ли са жертви на природно бедствие. Аз намирам този аргумент за погрешен. Трябва да се приеме, че пазарът не е "справедлив". Предприемачите, както тяхното име подсказва, поемат рискове. Ако дадена сделка мине добре, те могат да спечелят много пари, но ако изходът от нея е

неблагоприятен, те понасят загуби. Ако се случи така, че купувачът не може да изплати задълженията си, те трябва да съберат дълговете си чрез законови средства. Ако не успеят да го направят, това е единствено техен проблем. И ако не са загубили кураж, следващия път ще бъдат по-предпазливи за това на кого доставят стоките си.

В това отношение ние също трябва да свикваме с промяната. В условията на социалистическата икономика единственото, което се ценеше, бе количеството продукция, *произведена* от фирмите. Данните за него се предоставяха на статистическите органи и то се отчиташе като принос за изпълнението на плана. Това, което наистина ставаше с произведените стоки, беше несъществено от гледна точка на предприятието. В пазарната икономика единственото нещо, което има смисъл, е *реализираната* на пазара продукция и получените от продажбата на стоки пари.

След като разгледахме този поучителен пример, време е да анализираме поведението на предприятията в по-общ аспект. Двата основни сектора на икономиката (новия частен сектор и старите държавни предприятия) заслужават отделно внимание.

Новият частен сектор: оформяне на съзнанието чрез повторение на първоначалния опит

За да хвърля светлина върху поведението на новите частни фирми, възникнали в периода на реформа на социализма и последвалия го преход към пазарна икономика, бих искал да използвам концепциите и терминологията на еволюционната биология – изразът "imprinting".[12] Речниците дават следното определение: отпечатвам, щампосвам, а преносното значение на думата гласи: оставям трайни следи в съзнанието, запечатвам. Наблюденията върху животните предоставят солидни доказателства за факта, че навиците, придобити в *първоначалния, най-податлив на впечатления етап* от живота, имат изключително силно влияние в по-нататъшното развитие. Те остават дълбоко, почти необратимо запечатани в съзнанието и подтикват животните да повтарят натрупания опит и усвоените действия.[13]

---

[12] *Вж. E. H. Hess (1973) и W. Sluckin (1973).*

[13] *Малките пиленца следват майката-гъска в индийска нишка по време на разходка. Един от откривателите на явлението – Конрад Лоренц, е открил, че ако малките пиленца се отгледат в инкубатор и се запознаят с него – човека, в първите часове на техния живот, те ще го последват в индийска нишка, когато тръгне на разходка вместо своята истинска майка, независимо че тя е наблизо. Този техен навик остава, независимо от присъствието на майка им.*

Изключително важно за новите частни фирми е да свикнат от самото начало с мисълта, че тяхно задължение е стриктното спазване на правилата на финансовата дисциплина. Това изискване предизвиква съпротива от тяхна страна. Частните предприемачи могат да спорят, че щом спасителни мерки все още се прилагат за държавните предприятия, защо това не се прави и за тях. Мисля, че би било голяма грешка, ако държавата се поддаде на подобен натиск. Като оставим настрана някои редки и наистина вече споменати оправдани изключения, частните предприятия не трябва да разчитат на държавна помощ, за да оцелеят финансово. Те трябва да се борят за оцеляването си сами. Няма причина за тревога, даже ако всяка година между 10 и 15% от новия частен бизнес, особено малките и средни фирми, преустановяват търговската си дейност. Естественият и здравословен процес на еволюция и селекция изисква голям брой от фирми, които влизат и излизат от пазара.

Старият държавен сектор: възпитание чрез травми

Същата констатация прави обществото скептично относно поведението на държавните предприятия, ако те останат държавни. Мисълта за търпимостта към хлабава финансова дисциплина и меки бюджетни ограничения е дълбоко запечатана в съзнанието на стопанските ръководители на държавните предприятия и на много от работещите в тях. Възможно ли е въобще да се промени тази следа в тяхното съзнание? Може би е възможно, поне в някаква степен, само ако другата страна по договора – държавата, в ролята си на "застрахователна компания", се придържа стриктно и непоколебимо към условията на новия контракт, характерен за пазарната икономика.

Държавните предприятия станаха зависими от майчинските грижи на държавата и постоянната възможност да се възползват от спасителните ѝ мероприятия. По същия начин много безволеви индивиди се пристрастяват към тютюнопушенето, алкохола и наркотиците заради облекчението, което носят. Подобна аналогия заслужава внимание. Как пристрастените към тези навици успяват в действителност да се откажат от тях? Най-важното е да се осъзнае тяхната *вредност и опасност*. В повечето случаи това осъзнаване става чрез лекции и беседи, докато в много случаи мотивът за отказ се обуславя от някакво трагично преживяване, например, когато този вреден навик разстройва и съсипва лабилната психика на дадения субект в средата, в която непосредствено живее, или пък в

резултат на сериозно заболяване на самия пристрастен.[14]

Таблици 2 и 3 илюстрират факта, че генерирането на хронични загуби и несъстоятелността са се превърнали в смъртна опасност за предприятията в Унгария. Ако този натиск стане постоянен, мениджърите на предприятията рано или късно ще осъзнаят, че спазването на финансовата дисциплина е въпрос на живот и смърт.

Това е *възможен*, но не задължителен сценарий, който може да се развие в действителността. Наблюдението и изследването на навиците на пристрастените показва колко лесно едно изкушение може да причини повторната поява на стар навик. Всяка повторна проява на старото поведение на държавата – толериране на нарушенията на финансовата дисциплина, смекчаване на бюджетните ограничения – могат да се превърнат в сигнали за мениджърите на държавните предприятия, че в крайна сметка не е необходимо да приемат сериозно финансовата дисциплина. Тогава те също се връщат към старото си поведение.

Съществува вероятност за формирането на нови очаквания, придружени от създаването на нови навици и поведение у държавните предприятия. Но не трябва да се разчита изцяло на това. Заедно с други добре известни аргументи то може да послужи като допълнителен довод за приватизирането на държавната собственост. Новият тип поведение може да се очаква единствено от предприятията, основаващи се на частната собственост, привикнали към финансовата дисциплина от самото начало на своето съществуване.

IV. Общи заключения

От анализа на ситуацията в Унгария могат да се направят редица общи заключения.

Необходима бе продължителна фаза на подготовка преди правителството и съдебната власт да започнат да налагат финансовата дисциплина с твърда ръка. Преди всичко трябваше да се създаде богат набор от предварителни условия. Необходимо беше частният сектор да набере

---

[14] *В свое изследване за факторите, обуславящи преустановяването на даден навик (тютюнопушенето) I. Swenson и J. A. Dalton (1983) представят следните данни: 67,9% от изследваните бивши пушачи са спрели да пушат, защото са научили от статистическите данни за смъртната опасност от пушенето; в 57,6% от случаите се наблюдава увреждане на дихателната система на респондентите и в 29,2% от случаите като причина се изтъква причинена от тютюнопушене смърт на член от семейството или приятел. Подобни са и резултатите от изследването на S. Curry, E. H. Wagner and L. C. Grothaus (1990).*

критична маса, за да може, като доставчик и работодател, поне отчасти да замени държавните предприятия, в случай че те започнат да изчезват бързо. Пазарните институции и правната инфраструктура също трябваше да наберат критична маса, за да създадат апарата, който се занимава с проблемите на безработицата и преди всичко организациите, които да разпределят помощите за безработни и да функционират като трудова борса.

На по-късен етап, когато финансовата дисциплина започне да се прилага по-твърдо, трябва да измине още един дълъг период от време преди икономическите агенти да се убедят, че поведението на държавата в това отношение е претърпяло окончателна и необратима промяна. Очакванията на ръководителите на фирмите се оформят въз основа на техния опит, а не в резултат на обещанията и ангажиментите, които правителството поема. След като икономическите агенти се уверят в продължение на години, че наистина се прилага нова, здрава и последователна финансова политика, ще се утвърди и новото поведение на предприятията.

Двете поуки, извлечени досега, налагат един общ извод, а именно, че утвърждаването на финансовата дисциплина е продължителен процес на еволюция, който изисква години.

Това е мъчителен и болезнен процес, който не може да протече гладко и без тежка социална цена. Причината е в болезнените странични ефекти като намаляващо производство, безработица, но и в истината, че самообучението е съпроводено с травми, социално напрежение и промени. Налагането на по-строга финансова дисциплина се превръща неизбежно в *политически въпрос*. Това може да стане, само ако за него има достатъчно широка обществена подкрепа. То предполага консенсус в определена степен, дори да бъде мълчалив и пасивен. С други думи, изискването за неговото развитие е нито една значима политическата сила да не атакува в гръб политиката за прилагане на финансова дисциплина.

Последната поука е, че предприемането на решителни стъпки за налагането на финансова дисциплина носи със себе си и *рискове*. Негативните странични явления, намаляващото производство, безработицата и отслабващата социална сигурност стават причина за напрежение в обществото. Ескалирането на това напрежение може да окаже дестабилизиращо влияние и да подкопае устоите на все още крехките демократични институции. В Източна Европа беше направено не едно тревожно предупреждение за опасността от "ваймаризация" на обществото, при която популистката демагогия, крайният национализъм и расовата омраза намериха израз в общественото недоволство, причинено от икономическите беди.

Накрая на настоящата статия бих искал да изясня моята лична позиция по въпроса. Докато продължава да съществува противоречие между целите на икономическото развитие и тези, свързани с подобряване благосъстоянието на населението, аз за себе си, разбира се, бих поставил по-голям акцент върху повишаването на ефективността в икономиката и налагането финансова дисциплина. Но ако трезвият и обективен политически анализ разкрие, че демокрацията е заплашена от предприетите драстични икономически мерки, аз бих приел по-предпазлив подход към налагането на финансова дисциплина в предприятията, за да избегна тази опасност. Ако се стигне до противопоставяне на икономическата ефективност и каузата на демокрацията, убеден съм, че защитата на демократичните институции ще се превърне във върховна задача. ❑

Литература

Becker, Gary S. 1992. "Habits, Addictions, and Traditions." *Kyklos* 45 (3):327–346.

Becker, Gary S., and Stigler, George J. 1974. "Law Enforcement, Malfeasance, and Compensation of Enforcers." *The Journal of Legal Studies* 3:1–18.

Binmore, Ken. 1992. *Fun and Games. A Text on Game Theory*. Lexington: D. C. Heath and Company.

Curry, Susan, Wagner, Edward H., and Grothaus, Louis H. 1990. "Intrinsic and Extrinsic Motivation for Smoking Cessation." *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 58 (3):310–316.

Dervis, Kemal, and Condon, Timothy. 1994. "Hungary: An Emerging 'Gradualist' Success Story?" In *The Transition in Eastern Europe*, edited by O. J. Blanchard, K. A. Froot, and J. D. Sachs. Chicago: University of Chicago Press.

Elster, Jon. 1979. *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fudenberg, Drew, Tirole, Jean. 1991. *Game Theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Hess, Eckhard H. 1973. *Imprinting. Early Experience and the Developmental Psychobiology of Attachment*. New York: D. Van Nostrand Company.

Hirschman, Albert O. 1977. *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*, Princeton: Princeton University Press.

Kornai, János, and Matits, Ágnes. 1987. *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása* (The Bureaucratic Redistribution of Firms' Profit). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office). 1993. *Magyar satisztikai évkönyv 1992* (Hungarian Statistical Yearbook, 1992). Budapest.

Mitchell, William D. 1969. *Essay on the Early History of the Law Merchant*, New York: Burt Franklin.

Móra, Mária. 1992. "Változások a csodkezelésben – nyolcvanas évektol napjainkig" (Changes in the Way of Handling Bankruptcies – From the 1980s to Our Days). *Vezetéstudomány* (4):18–23.

Muraközy, László. 1993. "Az átmenet költségvetése Magyarországon, 1986–1992" (The State Budget in the Transitional Period in Hungary, 1986–1992). Mimeo. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance). 1992a. *Tájékoztató az 1992 évi gazdasági folyamatokról. (Júliusi-augusztusi információk alapján)* (Report on the Economic Development in 1992. On the Basis of Information Available in July and August). Budapest.

Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance). 1992b. *Eloterjesztés a Kormány*

részére a csodeljárásról, a felszámolási eljárásról szóló törvény makrogazdasági hatásairól (Report to the Government on the Macroeconomic Effects of the Bankruptcy and Liquidation Act). Budapest, October.

Pénzügyminisztérium (Ministry of Finance). 1994. *Tájékoztató az 1994 évi gazdasági folyamatokról* (Report on the Economic Development in 1994). No. 11-12. Budapest.

Schelling, Thomas C. 1978. *Micromotives and Macrobehavior*, New York: W. W. Norton and Company.

Sluckin, W. 1973. *Imprinting and Early Learning*. Chicago: Aldine Publishing Company.

Szalai, Tamás. 1993. "Konstruktív bizalom" (Constructive Confidence). *Heti Világgazdaság* 15 (February 20):78—80.

Swenson, Ingrid, and Dalton, Jo Ann. 1983. "Reasons for Smoking Cessation Among a Random Sample of North Carolina Nurses." *Women and Health* 8 (Winter).

Trakman, Leon E. 1983. *The Law Merchant: The Evolution of Commercial Law*. Littleton, Colorado: Fred B. Rothman and Company.

Várhegyi, Éva, and Sándor, László. 1992. *A sorban állások kialakulásának okai és visszaszorításuk lehetséges módjai.* (The Causes Behind Queuing and the Possible Means to Eliminate it.) Mimeo. Budapest: Pénzügykutató Rt.

Данъчна култура и реформиране на социалната държава

Резултати от едно социологическо проучване в Унгария
от Ласло Чонтош, Янош Корнай и Ищван Дьорд Тот

За авторите:
Л. Чонтош, Централноевропейски университет (CEU), Будапеща, починал през 1997 г. на 44-годишна възраст след първото публикуване на настоящия доклад на унгарски език.
Я. Корнай, Харвардски университет, Кеймбридж, Масачузетс и Колегиум Будапеща, Институт за съвременни изследвания, Будапеща.
И. Д. Тот, Център по информатика на социалните проучвания (TARKI), Будапеща.

1. Въведение

Реформата на социалния сектор е на дневен ред в Унгария, както и в други постсоциалистически страни. Води се обществен дебат по въпросите за финансирането на пенсионната система, здравеопазването и висшето образование за промяната на системата за социално осигуряване и за ролята на социалната държава (welfare state). Конкретната съдба на подобни реформи винаги е резултат от политически процес. За осъществяването на всяка една важна промяна е необходимо парламентът да приеме съответните законодателни актове. Преди това обаче в обществото се води дебат между изразителите на различни становища. Подобна дискусия често пъти кара застъпниците на различни комбинации от държавно и частно участие в социалната система, т.е. системата от социални програми и услуги (welfare system), да привеждат резултати от проучва-

ния на общественото мнение в подкрепа на своите идеи. Но емпиричната основа, на която те се позовават, не винаги е ясно очертана и недвусмислена. При тези обстоятелства е от особена важност да се изясни какво точно знаят гражданите по дадената проблематика и каква е тяхната гледна точка по отделните въпроси. Съществува огромно количество литература, посветена на трансмисионните механизми, които свързват общественото мнение, политическата воля, изразена чрез вота на избирателите, политическите партии и политиците, груповите интереси и техните изразители. Не по-малко е литературата и за деформациите на тези механизми.[1]

Социологическото проучване, което извършихме в Унгария в началото на 1996 г.[2], бе замислено да даде отговор на две групи въпроси. Доколко е ясна представата на унгарците за данъците, които се събират от тях, или, с други думи, в каква степен те са "данъчно информирани" (tax aware)? Вярна или изкривена е тяхната представа за връзката между данъчни плащания и социални придобивки? В допълнение искахме да получим и по-голяма информация за обществените предпочитания по отношение на реформите в социалната система.

В центъра на изследването бе една анкета на основата на въпросник. Използваната извадка от 1000 души бе ограничена в рамките на населението в трудоспособна възраст и бе достатъчно представителна за тази възрастова категория. Интервюиращият отделяше около един час за разговор с всеки анкетиран. Едната част от интервюто се състоеше в провеждането на обичайната *анкета*. Получените отговори засягаха характеристиките на анкетираните и степента на тяхната информираност и данъчна осведоменост. Другата част от интервюто имаше елементи на *експеримент*. Ние искахме да узнаем размера на данъчната тежест, който анкетираните са склонни да понесат, или, с други думи, каква част от

---

[1] *Вж. Musgrave and Musgrave (1980), Chapter 6; Buchanan (1967), Chapter 9 и 10; и Downs (1957), Part II.*

[2] *Идеята за изследването дойде от Янош Корнай, който очерта общата концептуална рамка на проучването. Изследователският екип бе ръководен от Ласло Чонтош. Изследването бе осъществено под егидата на Центъра по информатика на социалните проучвания (TARKI) по поръчка на унгарското Министерство на финансите (МФ) и с финансовата помощ на МФ и Централноевропейския университет (CEU). Участие във формулирането на концепцията на проучването взеха: Иван Чаба (CEU), Ласло Чонтош (CEU), Ендре Гач (МФ), Роберт Иван Гал (Колегиум Будапеща, TARKI), Петер Кодириак (Будапещенски икономически университет), Янош Корнай (Колегиум Будапеща, Харвардски университет), Ерика Ревес (TARKI), Петер Роберт (TARKI), Андраш Симиен (Институт по икономика), ЙожефТориани (TARKI) и Ищван Дьорд Тот (TARKI). Авторите изказват благодарност на Брайън Маклийн за внимателния превод на текста, а така също на Агнеш Бенедикт и Илдико Над за ценната им помощ при осъществяване на изследването.*

доходите си те са готови да отстъпят на държавата в замяна на различни социални услуги. Този подход наподобява ситуацията, когато респондентите се оказват на един хипотетичен пазар и трябва да определят цената, която са склонни да платят за всяка обществена услуга. Подходът е много сходен с метода на "условно оценяване" (contingent valuation), който се използва за определяне на търсенето на обществени стоки и услуги.[3] В условията на една експериментална ситуация за взимане на решение анкетираните бяха помолени да изберат някоя от предложените алтернативи и на базата на направения от тях избор се опитахме да направим заключение за това какви биха били техните предпочитания.

Даваме си сметка, че социологическото проучване има редица ограничения. Обръщайки се назад, ние съжаляваме например, че извадката не обхвана и населението извън трудоспособна възраст.[4] Освен това хипотетичните ситуации за взимане на решения биха могли да бъдат по-ясно и изчерпателно описани (което на свой ред би повишило надеждността на резултатите от експеримента), ако времето, предвидено за всяко интервю, бе значително повече от един час.

Както вече бе отбелязано, в проучването бяха съчетани похватите за изследване на общественото мнение с тези на условното оценяване за разкриване на предпочитания. Въпросният комбиниран метод има своите проблеми. С напредването на интервюто интервюиращият съобщава на анкетирания важна информация, която влияе на неговата или нейната преценка. Именно това обаче представляваше интерес за нас. Какво ще бъде становището на гражданите, ако те *знаят* точно от какъв доход се лишават в замяна на осигуряваните от държавата социални придобивки, а не правят просто някакви догадки?

Главната цел на нашите предшестващи публикации бе да дадем гласност на основните факти, установени на базата на получените от нас

---

[3] *Условното оценяване е ефикасен и бързо развиващ се методологически способ. При все това обаче, неговите силни и слаби страни са обект на оживени спорове. Вероятно най-важният критерий за неговата ефикасност е преценката за това с какво този метод може да обогати емпиричното познание на базата на установени предпочитания. Водят се методически спорове и по отношение на това кои са най-перспективните методологии за разработване на въпросниците, за форматиране на отговорите и т.н. Преглед на най-новото развитие на тази дискусия може да се намери в Brown* ***et al*** *(1996), Carson* ***et al*** *(1996), Smith (1996). Отлично разяснение на метода на условно оценяване е дадено в Mitchell and Carson (1989).*

[4] *Когато решавахме какъв да бъде планът на изследването, ние изхождахме от желанието да използваме представителна извадка от най-малко 1000 души в трудоспособна възраст, обхващайки по този начин голямото мнозинство данъкоплатци, като най-подходящата група за проверка на "данъчната култура" на населението. Евентуалното разширяване на извадката с цел включването и на икономически неактивното население би повишило значително разходите за реализиране на проучването.*

емпирични данни.[5] В настоящата студия ние отиваме по-нататък и поставяме акцент върху някои от изводите, които могат да бъдат направени. Обобщенията, съдържащи се в нея, са два типа. На първо място, ние изказваме *твърдения*, почиващи на фактите от проучването. Разбира се, не можем да претендираме, че сме доказали всички тези твърдения с помощта на щателни емпирични тестове. Подобна възможност бе изключена от самите ограничения на социологическото проучване. Независимо от това обаче, ние сме в състояние да заявим, че степента на правдоподобност на тези твърдения, както и вероятността те да бъдат верни са повисоки, тъй като въпросните твърдения почиват на количествените резултати от проучването. На второ място, ние излагаме *тълкувания и мнения*. Те са свързани с твърденията, основаващи се на данните от проучването. В този смисъл те представляват едно допустимо разширяване на обхвата на твърденията, но примесено с предположенията на самите автори, техните схващания и преценка. Ето защо се опитахме да използваме в хода на изложението такива формулировки, от които да става ясно къде започват и свършват твърденията, почиващи на резултатите от проучването и къде – авторовите собствени мнения.

Въпросите, разглеждани в настоящото изследване, са тясно свързани с теорията за оптималното данъчно облагане и теорията за предпочитанията по отношение на данъчната тежест и разходите на държавата.[6] Взаимовръзката с тези теоретични постановки не е обект на анализ в настоящата студия, която си поставя по-малко амбициозната цел да представи едно кратко обобщение на натрупаните данни в резултат на първото емпирично изследване. Наред с това обаче тя цели да формулира и някои практически изводи за икономическата политика на базата на получените емпирични данни.

2. Слабости на "данъчната култура"

Класическият труд, който въведе в научен оборот концепцията за фискални илюзии, е написан от Paviani (1903). Известност сред икономистите обаче тя доби чрез монографията на Джеймс Бюканан, който също така използва тази теория за обяснението на явления от нашето съвремие.[7] На свой ред Cullis и Jones (1992) направиха разграничение между два вида погрешна данъчна информираност сред населението: "оптимисти-

---

[5] *Появилите се до момента публикации в резултат на настоящото изследване са: Csontos and Tóth (1996) и Csontos, Kornai and Tóth (1996).*

[6] *Вж. например Atkinson and Stiglitz (1980), Diamond and Mirlees (1971) и Mirlees (1971).*

[7] *Buchanan (1967), Chapter 10.*

чен" тип, при който размерът на данъчната тежест, необходим за осигуряването на обществени услуги, не се дооценява от хората (ефект на "подценяване", който съответства на наличието на фискални илюзии) и "песимистичен" тип, при който оценката за данъчното бреме в представата на хората е по-висока от реалните величини, или пък изгодите от предоставяните публични услуги се възприемат погрешно и неточно на фона на фактическото облагане с данъци (ефект на "надценяване").[8]

Получените от нас данни свидетелстват за това, че и двата типа неосведоменост се срещат сред унгарските граждани. Резултатите от проучването подкрепиха първоначалната хипотеза, че мнозинството унгарци не различават ясно отделните видове налози, с които те се облагат. На гражданите им е трудно да разберат структурата на сложната и заплетена данъчна система. Много от хората не са наясно, че от тях се събират редица други данъкоподобни вноски извън задълженията към държавата, които открито се представят за данъци (като данъка върху общия доход на физическите лица например). Става въпрос за свързаните с работната заплата вноски, които частично се плащат от работодателя и частично се отчисляват от трудовото възнаграждение на работника.[9] Когато ние запитахме анкетираните какви други видове отчисления правят работодателите от заплатата на работниците освен плащанията за данък общ доход, 10,1% от респондентите отговориха, че такива въобще няма, а 4,3% заявиха, че не знаят дали има някакви други отчисления или не.[10] Между 16 и 24% от споменалите някакъв вид вноска пък признаха, че не знаят какъв е размерът ѝ. Интерес представлява фактът, че познанията за вноските, които плаща работодателят, се оказаха по-точни.

---

[8] *"Оптимистичният" тип погрешна данъчна информираност се разглежда по-подробно от Wagner (1976), докато "песимистичният" вид е анализиран обстойно от Downs (1957).*

[9] *В световната литература по икономика и социология не се срещат много емпирични проучвания на данъчната информираност, но все пак има няколко значими студии по дадената проблематика. Наскоро в годишната анкета на British Social Attitudes бяха включени въпроси по отношение на обществените разходи и облагането с данъци. Първоначалните резултати от проучването изглеждат доста сходни с нашия подход (Вж. Brook, Hall and Preston, 1996). Анализирайки осведомеността на американските работници по отношение на системата за пенсионно осигуряване, Mitchell (1988) установява, че в много случаи тяхната информация е непълна и неточна. По-възрастните работници, членуващи в профсъюз и имащи по-високи доходи и професионални умения, са се оказали по-добре информирани, отколкото по-младите си колеги, които не са били членове на синдикат и са имали по-ниски доходи и професионални умения.*

[10] *В съответствие с нормативните актове от 1996 г. получаващите трудови възнаграждения плащат, в допълнение към изключително високия данък общ доход (пределната ставка при него е 48%), задължителна социалноосигурителна вноска в размер на 10% от заплатата и други 1,5% във фонда за обезщетяване на безработни. От своя страна работодателите са длъжни да внасят във фонда за социално осигуряване зашеметяващата сума от 44% върху всички изплатени заплати.*

Таблица 1

Оценка за данъчната компонента в цената на някои продукти

	Процентно разпределение на отговорите	
	Бензин	Хляб
Няма представа	13.1	15.2
Значително занижена	46.0	2.6
До голяма степен правилна	39.1	17.0
Значително завишена	1.5	65.2
Общо валидни отговори	100.0	100.0

Забележка: Данъчната съставка в цената на бензина е 68-72%, а в цената на хляба - 10,7%.

Данъчното облагане на населението като цяло включва косвени данъци върху цените на потребяваните стоки и услуги – данък добавена стойност (ДДС), акцизи и т.н. Вместо да анализираме данните по всички стокови позиции, ние попитахме анкетираните само за определени продукти в качеството им на примери. В таблица 1 е показано разпределението на отговорите за данъчната компонента в цените на бензина и хляба. В този случай, както и при следващите таблици, ние сме обособили три степени на данъчна информираност. Правилният отговор е взет за 100%. Ако отговорът попада в границите между 75 и 125%, ние го категоризираме като "до голяма степен правилен". Въпросният диапазон не е в никой случай твърде свит. Напротив, ние дори проявихме снизходителност при фиксирането му. Ако оценката на анкетирания е по-малка от 75% от фактическата величина, ние я определяме като "значително занижена" (т.е. налице е подценяване), а ако тя превишава 125%, попада в категорията "значително завишена" (т.е. наблюдава се надценяване). Ефектът на подценяване – наличието на фискални илюзии, е силно изразен в случая с бензина. Голям относителен дял от респондентите значително са подценили данъчната съставка в цената на този продукт. По отношение на хляба случаят е обратен. Почти 2/3 от анкетираните съществено са надценили размера на данъка върху хляба.

Гражданите са погрешно информирани не само по отношение на данъците. Повечето хора имат мъгливи познания за разходите на държавата и за реалната себестойност на някои привидно безплатни обществени услуги. Резултатите от емпиричното наблюдение са обобщени в

таблица 2.[11] Колони 1, 3 и 5 отразяват оценките и фактическите величини на общите разходи по поддържането на безплатни или до голяма степен субсидирани услуги. В тези случаи се наблюдава висок относителен дял на респондентите (58,8; 40,7 и 62,6%), които съществено подценяват разходите за осигуряване на съответната услуга, т.е. живеят под влиянието на големи фискални илюзии.

В колони 2, 4, 6 и 7 е показана "данъчната цена" на отделните услуги, която се пада на един данъкоплатец, т.е. средният годишен размер на данъчното бреме, наложено на средния данъкоплатец с цел осигуряването на "безплатна" или значително субсидирана услуга. В този случай ефектът на подценяване не се наблюдава толкова често, което отчасти се дължи на факта, че преди да бъде поставен въпросът, анкетираните вече бяха направили своите предположения по отношение на общия размер на разходите по предоставянето на съответната услуга и бяха научили верния отговор. В замяна на това при някои "данъчни цени" надценяването се оказа доста често срещано и силно изразено.

Несъмнено предизвиква учудване фактът, че относителният дял на правилните до голяма степен оценки за необходимите разходи и техния данъчен еквивалент се движи едва в рамките на 13-25%.

Накратко казано, данъчната кулутура на населението като цяло изглежда слаба. Познанията на огромното мнозинство са несигурни или погрешни. Много хора хранят фискални илюзии, недооценявайки размера на данъчна тежест, необходим за поддържането на оказваните от държавата услуги.

По наше мнение това се дължи на няколко фактора. Един от тях е погрешната данъчна култура, която се създаде по време на социалистическата система. Тогава данъчното бреме върху населението бе замаскирано (преди всичко под формата на значителен данък върху оборота, включен в цените на стоките, както и на различни отчисления от предприятията). Хората живееха с впечатлението, че държавата-майка им предоставя услуги "безплатно".

Данъчната реформа от периода на реформиращия се социализъм, започнала с въвеждането през 1988 г. на данъка върху доходите на физическите лица и ДДС, накара гражданите да се почуствт поне отчасти

---

[11] *В много от таблиците на настоящата студия се посочват данни в унгарски форинти (HUF). Публикуваният през февруари 1996 г. от централната банка среден валутен курс бе 144,4 HUF за 1 USD (National Bank of Hungary, 1996, p. 76). За първото тримесечие на 1996 г. средната месечна брутна заплата на заетите на пълно работно време бе 40 369 HUF (Вж. Central Statistical Office, 1996, p. 60).*

Таблица 2

Представа за необходимите разходи и данъчната цена на някои държавни услуги[1]

	Съвкупни разходи на държавата за петгодишното университетско обучение на един студент (форинти)	Данъчната цена, плащана от всеки данъкоплатец за осигуряването на безплатно висше образование (форинти/месец)	Пълна стойност на болничното обслужване за среден пациент (форинти)[2]	Данъчната цена, плащана от всеки данъкоплатец за осигуряването на безплатно болнично обслужване (форинти/месец)[3]	Делът от цената на предписани лекарства, който се поема от държавата (%)	Данъчната цена, плащана от всеки данъкоплатец за субсидирането на цените на лекарствата (форинти/месец)	Делът на пенсиите, които в момента се изплащат за сметка на вноските на работещите понастоящем (%)	Разходите, които се падат на един данъкоплатец за поддържането на съществуващата в момента социалноосигурителна система (форинти/месец)
Осреднена стойност на дадените от анкетираните отговори	1 527 535	3 019	63 874	2 403	49.7	988	67.0	1 488
Фактически данни[4]	2 000 000	900	46 000	2 100	85.0	1 400	94.0	1 100
Разпределение на оценките за разходите и данъчната цена като дял от валидните отговори								
Няма представа	14.2	28.5	8.6	21.3	9.6	3.9	13.9	23.4
Значително занижена	58.8	21.0	40.7	39.4	62.6	46.1	45.3	22.9
До голяма степен правилна	13.1	20.0	25.1	21.3	27.8	14.9	40.8	23.3
Значително завишена	13.9	30.5	25.7	17.5	0.0	15.2	0.0	30.4
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

[1] *Интервюто протече в следния ред: първо, на анкетираните се задаваше въпросът: „Какво е вашето предположение за това колко струва на държавата петгодишното обучение на един студент в университета при съществуващата система от социални услуги?". След като респондентът бе отговорил, интервюиращият му съобщаваше верния отговор. Впоследствие бе поставян въпросът „Според вас какво е месечното данъчно бреме, наложено на средния данъкоплатец за осигуряването на безплатно висше образование?". Въпросите по отношение на другите услуги бяха задавани в същия ред.*

[2] *В случая предложихме на анкетираните да преценят колко струва на системата за социално осигуряване един 10-дневен престой в болница за прегледи и изследвания, като се абстрахират от всякакви „подаръци" от страна на пациента за персонала на болничното заведение.*

[3] *В целия въпросник ние питахме анкетираните за дела, който се покрива от обществото. В дадения случай обаче е посочен обратният дял, за да се облекчи сравнението с останалата част от данните в таблицата. Това е свързано с предположението, че бихме получили точно обратните отговори на противоположни въпроси.*

[4] *За 1995 г. Източник: Министерство на финансите. Данните са предоставени от Ендре Гач.*

данъкоплатци. Действащата понастоящем данъчна система обаче е твърде сложна и объркваща за средностатистическия гражданин. Политиците, държавните учреждения, пресата, радиото, телевизията и училищата не успяха да разяснят по един подходящ начин връзката между осигуряваните от държавата придобивки и облагането с данъци.

Ние не твърдим, че тази ситуация е характерна единствено за Унгария или само за постсоциалистическите страни. Авторите на цитираното вече британско проучване[12] посочват, че "ако не се обясни добре какви ще бъдат конкретните последствия по отношение на данъците при повишаване на равнището на държавните разходи, то може да се направят прекомерно оптимистични оценки за популярността на подобни увеличения"[13]. Проучването дава и някои интересни резултати по отношение на слабостите и типичните деформации на данъчната култура на британските граждани. Би било полезно да се извърши едно международно сравнително проучване, което да се основава на общи методологически критерии и да даде възможност за категорични съпоставки относно данъчната информираност в Унгария и в други страни.

3. Разпределение на предпочитанията по отношение на осигуряваните от държавата социални услуги: предварителен анализ

Анкетата включваше различни видове въпроси, които имаха за цел да установят какво е общественото мнение по отношение на алтернативните варианти за реформа на социалния сектор. За начало нека се спрем на един тип въпроси. Ние описахме на анкетираните три възможни варианта на институционално решение за някои услуги, предоставяни понастоящем от държавата. Тези възможности са дадени в таблица 3, където въпросникът е цитиран дословно.[14] Анкетираните можеха да избират меж-

---

[12] *Вж. бележка 8: Brook, Hall and Preston (1996), p. 192.*

[13] *Използвайки данни от обзорите на British Social Attitudes и други източници Gemmel (1997) анализира значението на подобно разяснение за степента и разпространението на данъчната информираност и неговото отражение върху политическите избори.*

[14] *На настоящия етап ние смятаме за грешка това, че във въпросника бяха включени вместо три само две институционални алтернативи за финансирането на системата за снабдяване с лекарства, а именно – да се запази съществуващата държавна субсидия или тя да отпадне изцяло. Поради липса на някаква междинна алтернатива голямото мнозинство от анкетираните избра варианта за запазване на субсидията. Ние считаме, че отсъствието на един комбиниран вариант не дава основание изразеното предпочитание за институционално решение на проблема с лекарствата да се смята за убедително, поради което не сме включили получените резултати в настоящия раздел. При все това обаче възможността да се изберат междинни варианти на решение при финансирането на лекарствената помощ бе дадена чрез един друг въпрос в анкетата. Ще се върнем на този проблем в следващия раздел.*

ду следните три алтернативи: "централизирани държавни варианти на решение", "смесени структури" и "пазарни варианти на решение". Но преди да разгледаме разпределението на отговорите е необходимо да се направят някои бележки по отношение на самите въпроси.

Таблица 3

Институционални алтернативи, предложени във въпросника по отношение на механизмите за финансиране на висшето образование, болничното обслужване и пенсионната система

Алтернативи	Висше образование	Болнично обслужване	Пенсии
Централизирани държавни варианти на решение	„Висшето образование трябва да бъде безплатно, дори ако това струва на средния данъкоплатец 900 форинта на месец."	„Съществуващата в момента система на болнично обслужване трябва да бъде запазена. Средният данъкоплатец следва да продължи да внася в социално-осигурителната система по 2100 форинта месечно за болнично обслужване, както и да прави обичайните „подаръци" за персонала на болничното заведение, ако се наложи." *	„Всичко трябва да остане по старому. Не трябва да има никаква промяна в съществуващата система за пенсионно осигуряване."
Смесени структури	„Студентите трябва да плащат част от разходите за своето обучение, а данъкоплатците ще продължат да покриват останалото."	„Задължителна следва да остане една осигурителна схема, която да гарантира подобни услуги, както при настоящата система, но всеки трябва да има правото да избере дали за целта да ползва социалноосигурителната система или частен застраховател. Освен задължителната осигуровка всеки следва да има правото да сключи доброволна застраховка, ако иска да получи по-добро болнично обслужване."	„Пенсионното осигуряване трябва да остане задължително, като всеки има правото да избира дали това да стане чрез социално-осигурителната система или частен застраховател, на когото да плаща премия, равна на отчисленията от заплатата за пенсионни вноски. Наред със задължителната осигуровка, всеки следва да има правото да сключва допълнителна доброволна осигуровка, ако желае да получава по-висока пенсия."
Пазарни варианти на решение	„Всички, които следват в университет, трябва да плащат по 40 000 форинта на месец. Това би намалило данъчната тежест; средната нетна заплата би могла да се увеличи с около 3-4%. (Студентите, които не са в състояние да плащат такава месечна такса, биха могли да имат достъп до държавно гарантирани заеми.)"	„Не трябва да има задължително осигуряване за болнично обслужване. Всеки трябва сам да реши дали да сключи застраховка или пък да похарчи парите за осигурителни вноски за нещо друго. Най-много на неосигурените да им се наложи да покриват разходите за болнично обслужване със собствени средства, ако постъпят в болница."	„Не трябва да има задължително пенсионно осигуряване. Всеки трябва да има правото сам да избере дали да сключи пенсионна осигуровка с парите, икономисани от осигурителни вноски, или по-скоро да ги похарчи. Неосигурените би следвало или да се грижат сами за себе си на стари години, или да бъдат гледани от семействата им."

*Бележка: *Независимо от това, че безплатният характер на здравеопазването е законово регламентиран в Унгария, голям дял от пациентите дават „по нещо за благодарност" на доктора. Това не е законосъобразно, но се толерира на практика.*

■ Предложените алтернативни варианти са само една малка част от съществуващия набор от възможни алтернативи. Хиляди комбинации от държавни, квазидържавни или корпоративни и частни елементи могат да бъдат разглеждани и на практика съществуват в редица страни. Но тъй като предложената от нас възможност за избор бе твърде ограничена, би могло да се очаква например, че много повече хора биха избрали варианта "смесена структура", ако имаха на разположение няколко алтернативни комбинации от държавни и недържавни институции и системи.[15]

■ Краткото обяснение, дадено за "пазарни варианти на решение", бе до известна степен непълно и поради това твърде крайно. Експертите, които са застъпници на подобни решения, обикновено смятат за очевидна истина това, че на пазара за такива услуги няма неограничена свобода на действие. Дейността на децентрализираните, автономни институции, предоставящи услугите, ще бъде регламентирана от закона и контролирана от държавните органи, които регулират ценообразуването при някои услуги, осигуряват може би държавни гаранции и т.н. "Пазарните варианти на решение" биха могли да бъдат по-привлекателни за анкетираните в случай, че бе поставен по-голям акцент върху тези начини за намеса и контрол.

■ Друг един проблем вероятно е възникнал поради това, че интервюто съчетаваше признаците на анкета чрез въпросник и на експеримент за взимане на решение. При една анкета в чистия ѝ вид интервюиращият не съобщава никаква информация на анкетираните. Целта е да се установи как респондентите ще реагират на въпросите в светлината на информацията, с която те разполагат до момента. В нашия случай анкетьорът предаваше допълнителна информация на всеки един анкетиран, като посочваше какви биха били данъчните последици от отделни държавни програми, коригираше при необходимост погрешната информация на респондента и обясняваше алтернативните механизми. Разясненията по последния пункт обаче не бяха подробни. Ограниченият брой минути, с които интервюиращият разполагаше, се оказаха недостатъчни за представянето на сложни алтернативни системи. Следва да се отчете също

---

[15] *Много други проучвания са имали за цел да установят мнението на гражданите по отношение на алтернативните институционални реформи в социалния сектор и на последствията в данъчната сфера. Тези проучвания веднага добиха актуалност в светлината на обществения дебат за необходимостта от намаляване на данъчното бреме и реформа на системата за социално осигуряване. Една от анкетите, осъществена в щата Мериленд, проучи готовността на населението да плаща "данъчната цена" за поредица от конкретни мерки, както и мнението на респондентите за или против приватизирането на определени услуги, финансирани до момента от данъчни постъпления. (Вж. Haynes and Florestano, 1994)*

така, че става въпрос за алтернативи, които не са общоизвестни. Някои от тях са само абстрактни възможности за Унгария и то в такава форма, която не е директно позната на унгарското общество и по отношение на която анкетираните имат ограничен личен опит. Създаването на една прецизна експериментална ситуация би изисквало предоставянето на повече информация на анкетирания, който би следвало да има по-ясна представа за хипотетичното си решение.

Независимо от посочените слабости на проучването ние сме категорични в убеждението си, че отговорите на респондентите могат да бъдат интерпретирани и оценени. Получените количествени резултати дават представа за основните пропорции в обществените нагласи, макар и да е възможно точността на относителните дялове да бъде поставена под въпрос.

В таблица 4 е дадено обобщение на резултатите. Поддръжката за трите типа институционални решения е различна за отделните услуги. Вариантът за държавно решение привлича най-много поддръжници в областта на висшето образование. По отношение на болничното обслужване само 1/3 от анкетираните подкрепят централизирано държавно решение, докато при пенсионната система този дял е малко над 1/5. Смесените структури се ползват с най-голяма поддръжка и в трите сфери, като за пенсионната система те са предпочетени от абсолютното мнозинство интервюирани. Равнището на подкрепа за чисто "пазарните варианти на решение" варира в границите между 12 и 18%.

Таблица 4

Институционални предпочитания: подкрепа за „държавни", „пазарни" и „смесени" варианти на решение (процентно разпределение на отговорите)

	Висше образование	Финансиране на болничното обслужване (%)	Пенсии
Централизирани държавни варианти на решение	42.1	35.5	21.4
Смесени структури	43.5	44.1	56.6
Пазарни варианти на решение	12.1	17.9	18.5
Не може да прецени	2.2	2.5	3.5
Общо	100.0	100.0	100.0

Забележка: Алтернативите са представени в таблица 3.

Сравнително малък относителен дял от анкетираните са избрали чисто "държавно" или чисто "пазарно" решение за финансирането на повече от една от трите сфери. Постоянните поддръжници на централизиран държавен вариант на решение, т.е. на *статуквото*, представляват 9,8% от извадката общо за трите разглеждани области. Относителният дял на подкрепящите чисто пазарно решение във всичките три сфери е незначителен – 0,9%. Огромното мнозинство от интервюираните е предпочело смесените форми, съчетаващи държавна намеса и пазарни елементи по отношение на всичките три, на две или пък само на една от системите.

Може да се заключи, че е налице широка обществена подкрепа за реформи в социалния сектор, насочени към ограничаване на съществуващите централизирани, патерналистични форми, които се финансират почти изцяло за сметка на данъчните постъпления и към въвеждането в отделни сфери на елементи на децентрализация, недържавни институции и конкуренция. Наред с това обаче мнозинството от населението не желае крайни форми, породени от една евентуална политика на ненамеса от типа *laissez faire*, при която държавата би се "оттеглила" от социалния сектор.

4. Дисперсия на предпочитанията и свобода на избора

Независимо от начина, по който бяха формулирани въпросите, дисперсията на предпочитанията бе голяма.

Ние запитахме анкетираните за това как те смятат, че понастоящем се разпределят всеки 100 форинта от държавните разходи между следните четири области: (1) отбрана, полиция, администрация и правосъдие, (2) образование и здравеопазване, (3) други социални услуги и (4) икономически цели. След това поставихме въпроса за тяхното предпочитание по отношение на това разпределение и по-конкретно за желания от тях дял на разходите за образование и здравеопазване. Само 6,8% от респондентите биха оставили този дял непроменен на текущото му равнище, 50,8% биха го намалили, а 42,4% увеличили.

Нека отново погледнем таблица 4. По отношение на разходите за издръжка на университетите и болничните заведения не се очерта някакво господстващо мнение. А въпреки че смесените структури привлякоха абсолютно мнозинство поддръжници по отношение на пенсионната система, становищата на анкетираните несъмнено биха се разделили, ако бе поставен въпросът да се избере между няколко вида смесени структури.

От това следва да се направят няколко важни извода. Най-важният фактор, който трябва да се има предвид, не е съществуващият във всеки

един конкретен момент процент на обществена подкрепа за дадени институционални решения. Винаги може да има грешки при количественото отчитане на предпочитанията, а и изразените мнения могат да се променят. Най-важният аспект, който следва да отчетем, е дисперсията на обществените предпочитания, показваща, че няма такава алтернатива, която да има силна подкрепа. Ето защо ние не считаме, че решението на проблема трябва да се изрази в налагане на мнението на моментното мнозинство върху оказалите се в малцинство на дадения етап, тъй като последните няма да бъдат удовлетворени от така въведените механизми. Изходът е в създаването на механизми, които дават максимална възможност за *избор* или разширяват съществуващия набор от реални алтернативи. Хората не бива да бъдат заставяни да се присъединяват към определени схеми. Само по себе си това съображение е достатъчно сериозно основание за заместване на държавния монопол в социалната сфера от конкуриращи се помежду си организации с различна форма на собственост и с множество форми на финансиране, предоставяне на услуги и застраховане.

Общественото мнение е разделено не само по въпроса за институционалните форми, които системата трябва да придобие, но и по отношение на желателното равнище на държавно финансиране. Една схема, с която поне автомобилистите са добре запознати, е доброволната пълна застраховка. В Унгария тази схема обикновено предполага изключването на определена част от размера на застрахователния иск, която застрахователят не покрива – "ко-финансиране" или директни плащания от страна на застрахования с оглед на това разходите по възстановяване на щетата да бъдат поделени между двамата. Колкото по-нисък е размерът на това ко-финансиране, толкова по-голяма ще бъде застрахователната премия. Ние приложихме тази идея спрямо финансирането на болничното обслужване и снабдяването с лекарства. Нека вземем за пример болничното обслужване. Системата за социално осигуряване понастоящем плаща средно по 1040 форинта месечно на един осигурен (плащащите осигурителни вноски, както и членовете на техните семейства) за покриване на разходите за болнично обслужване. Нека да допуснем, че срещу заплащането на същата сума един частен застраховател поема финансирането на разходите за болнично обслужване. След като обяснихме това на анкетираните, ние им казахме: "Погледнете тази таблица, на която срещу различните месечни застрахователни премии е даден съответният процент на вашето пряко участие в покриването на болничните разходи. При това положение кой вариант бихте избрали?". Разпределението на получените отговори е показано на таблица 5. По същия начин подходихме и по отношение на лекарствата (таблица 6).

Таблица 5

Степен на предпочитание за размера на директното финансиране на болничното обслужване от страна на пациентите

Месечен размер на застрахователната премия за член от семейството (форинти)	Какъв дял от разходите за болнично обслужване пациентът следва сам да покрие? (%)	Дял на респондентите, предпочели съответната опция (%)
156	85	2.4
260	75	2.8
520	50	17.0
780	25	13.6
1 040	0	56.5
Не може да прецени	-	7.7
Общо	-	100.0

Забележка:

Въпросът бе поставен по следния начин: „Нека да допуснем, че един частен застраховател би поискал същата месечна вноска за осигуряване на подобен вид болнично обслужване, както и социалноосигурителната система, т.е. 1040 форинта на месец за член от семейството, но същевременно би ви предложил по-голяма възможност за избор."

„Погледнете тази таблица, на която срещу различните размери на месечна застрахователна премия за член от семейството сме показали съответния дял от разходите за болнично обслужване, който би ви се наложило директно да плащате. При това положение кой вариант бихте избрали?"

Таблица 6

Степен на предпочитание за размера на директното плащане от страна на пациентите при снабдяването с лекарства

Месечен размер на застрахователната премия за член от семейството (форинти)	Какъв дял от цената на лекарствата би ви се наложило да платите сами? (%)	Дял на респондентите, предпочели съответната опция (%)
240	70	6.7
390	50	11.1
550	30	16.7
670	15	22.6
790	0	34.5
Не може да прецени	-	8.4
Общо	-	100.0

Забележка:

Въпросът бе поставен по следния начин: „Нека да допуснем, че един частен застраховател би поискал същата месечна вноска за аналогичен среден размер на субсидиране на цените на лекарствата, както и социалноосигурителната система, т.е. 670 форинта на месец за член от семейството, но би ви предложил по-голяма възможност за избор."

„Погледнете тази таблица, на която срещу различните размери на месечна застрахователна премия сме показали съответния дял от цената на лекарствата, който би ви се наложило директно да плащате. При това положение кой вариант бихте избрали?"

Що се отнася да пенсионната система, един от поставените от нас въпроси бе за това дали размерът на пенсионната вноска трябва да остане непроменен, да бъде увеличен, или пък намален. Въпросите и разпределението на отговорите са дадени в таблица 7.

Таблица 7

Процентно разпределение на мненията за размера на пенсионните вноски

Мнение	Разпределение (%)
Вноската трябва да остане непроменена	40.1
Вноската трябва да бъде повишена	20.9
Вноската трябва да бъде намалена	39.0
Общо	100.0

Забележка:

Пълното описание на предложените алтернативи е следното:

1. „Пенсионната вноска трябва да остане непроменена; моята пенсия ще се изплаща за сметка на работещите тогава."

2. „Пенсионната вноска трябва да бъде повишена и с натрупаните по този начин средства следва да се покрият разходите за нашите пенсии."

3. „Настоящият размер на пенсионните вноски трябва да бъде намален; така трудовите възнаграждения ще могат да бъдат увеличени и всеки ще може да решава за какво да използва допълнителните средства, например да ги спести за старините си."

Изводът, който може да се направи от изразените "количествени" предпочитания, представени в таблици 5, 6 и 7, е аналогичен на този при "качествения" избор между отделните институционални форми. Мненията на хората не са унифицирани, а много разнообразни, от което следва, че и процедурите не трябва да бъдат еднакви. Обществото не бива да бъде заставяно да приеме нито системата на напълно безплатни социални услуги (и съпътстващите ги високи данъци), нито пък такава система, при която гражданите сами покриват всичките разходи. Там, където е практически възможно, следва да се предлагат както качествени (институционални), така и количиствени алтернативи и хората трябва да имат свободата да избират измежду тях според собствената им система от ценности и приоритети.

5. Ефектът от информираността за данъците и социалните разходи върху предпочитанията на хората

Няколко фактора оказват влияние върху предпочитанията на хората при избора на алтернативи по отношение на осигуряваните от държавата

социални услуги. Факторите, чието въздействие имахме възможност да анализираме по време на нашето изследване, са: (1) степента на осведоменост на респондента за данъците и социалните разходи, (2) непосредственото значение на въпросите за неговата конкретна личност, а така също (3) възрастта, (4) образованието, (5) доходите и (6) занятието на анкетирания.

Ние разгледахме последиците от действието на тези фактори поотделно, като същевременно предприехме и някои начални стъпки към проучване на техния комбиниран ефект на базата основно на регресионен анализ.[16] На първия етап от поредицата регресионни изчисления ние се опитахме да обясним кои фактори карат хората да се придържат или да отхвърлят *статуквото*. При изложението в настоящия и в следващите два раздела се редуват анализът на влиянието на отделните фактори и резултатите от регресионния анализ.

Нека за начало се спрем на последиците от информираността относно данъците и социалните разходи. Направените изчисления показват, че колкото по-наясно е гражданинът с това, че в действителност не съществуват безплатни подаръци от държавата, след като данъкоплатците покриват разходите по тяхното осигуряване, толкова по-отрицателно е неговото отношение към централизирания вариант на решение.

Разбира се, зависимостта е до голяма степен стохастична, тъй като осведомеността по отношение на данъците и социалните разходи не е единственият фактор, с който може да бъде обяснена подобна реакция. Има граждани, които са напълно наясно с взаимовръзката между данъците и извършваните от държавата социални услуги и които съзнателно приемат данъчното бреме, необходимо за финансирането на тези услуги. Някои хора пък биват отблъсквани от патернализма на държавата в резултат на други фактори, а не на данъчната информираност, която при тях е на ниско ниво. Единственото, което ние твърдим в дадения случай, е, че несъмнено съществува положителна стохастична зависимост между данъчна осведоменост и антипатия към държавните форми в социалната сфера.

Това ясно проличава от данните в таблица 8. Променливата на данъчна информираност също се оказа от голямо значение като обясняващ

---

[16] *Дефинициите на променливите и уравненията, използвани при регресионните изчисления, а така също получените резултати и някои други математически и статистически анализи са публикувани в Csontos and Tóth (1996). В настоящата студия привеждаме за пример само някои частични резултати.*

фактор при регресионните изчисления по отношение на предпочитанията за запазване на *статуквото*.[17]

Таблица 8

Данъчна информираност и институционални предпочитания

Степен на данъчна информираност по отношение на съвкупните разходи за поддържането на безплатно висше образование и болнично обслужване	Относителен дял (%) на предпочитащите държавно финансиране на:	
	Висшето образование	Болничното обслужване
Няма представа	45.9	43.9
Значително занижена оценка	44.9	38.9
До голяма степен правилна оценка	42.0	36.2
Значително завишена оценка	33.1	30.6

Забележка:

Данните от таблицата следва да се интерпретират по следния начин: от тези, които значително са подценили съвкупните разходи, необходими за поддържането на безплатно висше образование, 44,9% са предпочели държавното му финансиране.

Независимо от факта, че продължителността на интервюто бе само един час, само по себе си то имаше съществена познавателна стойност за анкетираните. Това може да бъде илюстрирано на базата на един конкретен пример. Както вече бе посочено в бележка 12, ние предложихме на интервюираните само две институционални алтернативи относно снабдяването с лекарства: запазване на съществуващата система на държавно субсидиране на цените на лекарствените средства или премахване на субсидията. Изхождайки от *това*, 75,1% от респондентите предпочетоха държавната субсидия да бъде запазена. Впоследствие обаче ние представихме на анкетираните една хипотетична система с диференцирани степени на застрахователни премии и съответно "ко-финансиране" от страна на застрахованите (таблица 6). Това ги накара да отчетат, че евентуалното плащане на по-висока застрахователна премия (или по аналогия по-висок данък, или осигурителна вноска) би означавало по-малко непосредствено участие във фактическите разноски по снабдяването с лекар-

[17] *Променливата при тези първи регресионни стъпки обаче дефинира данъчната информираност в твърде тесни граници, свеждайки я до знанието на анкетирания за вноските на работодателя и работника. Но дори наличието или съответно отсъствието на подобни минимални познания допринесе в значителна степен за обяснението на предпочитанията.*

ства и обратното, по-ниският размер на премията или вноската би довел до по-висок дял на директните плащания на гражданите за лекарствени средства. След като вече разполагаха с тази допълнителна информация, мнозинството анкетирани се отдръпнаха от принципа на пълно държавно субсидиране.

Имаше още един начин, по който ние бяхме в състояние да проучим взаимовръзката между данъчна информираност и позицията на гражданите. В рамките на едно по-ранно социологическо проучване[18] бе поставен следният въпрос: "По ваше мнение има ли държавата безусловно задължение да осигурява (1) медицинско обслужване за болните и (2) приличи условия за живот на възрастните?". Един от авторите на настоящата студия – Янош Корнай, възрази против подобна формулировка на въпроса, тъй като евентуалният положителен отговор от страна на анкетирания не бе свързан с едно съзнателно приемане на съответната данъчна цена, която трябва да се плати за осигуряваните от държавата привидно безплатни услуги.[19] Ние считаме, че тази процедура почива на погрешна методологическа основа, а именно – необявената убеденост, че в рамките на обществото съществуват "безплатни обяди". Ако въпросниците, съставени на базата на подобна методология (изхождаща от убеждението за наличието на "безплатни обяди"), търсят мнението на анкетираните по отношение на *неоспоримите* задължения на държавата (например "Има ли държавата безусловна отговорност да се грижи за болните?"), то те прикриват елементарната икономическа истина за връзката между разходите за държавните социални програми и данъците, плащани от интервюираните.

В таблица 9 са сравнени резултатите от по-ранното проучване с тези от настоящето. Независимо от това, че въпросът така, както е формулиран, не дава възможност за разкриване на истинските предпочитания относно намесата на държавата, той бе включен във въпросника в първоначалната си форма за нуждите на един сравнителен анализ. По-долу следват обобщенията, които могат да се направят от данните в таблицата.

По време на едночасовия разговор интервюиращият даваше на анкетираните известна информация за фактическата данъчна цена на привидно безплатните социални програми. Формулировката на другите въпроси също така показваше на респондентите, че съществува връзка между

---

[18] *Вж. TÁRKI (1996).*

[19] *Вж. Kornai (1996). Подобни аргументи са изложили и цитираните вече британски изследователи при проверката на техните първоначални резултати (Brook, Hall and Preston, 1996). В по-късните си проучвания те са се опитали да очертаят колкото е възможно по-ясно връзката между обществените услуги и тяхната данъчна цена.*

предоставянето на определена услуга от държавата и данъка, наложен на гражданите. Интервюто явно се оказа достатъчно, за да предизвика промяна от 10-16 пункта в разпределението на отговорите от първото социологическо проучване от 1994 г. (колона 1) и втората анкета, извършена през 1996 г. (колона 2). Или с други думи, значително по-малка част от изследваните по време на второто проучване лица подкрепиха неясно формулираната патерналистична функция на държавата. Още по-голям интерес представляват данните в колона 3, където е показано разпределението на отговорите на един въпрос, коренно различаващ се от т.нар. методология на "безплатните обяди". В случая ние се интересуваме не от мнението на анкетираните за някаква обща отговорност на държавата, а от едно по-конкретно предпочитание между държавни и смесени институционални алтернативи. Тук делът на поддръжниците на централизираните държавни варианти на решение е драстично по-малък и те представляват малцинство от респондентите.

Таблица 9

Мнения за ролята на държавата.
Относителен дял на заемащите продържавна позиция (%)

	(1) Проучване от 1994 г.: Утвърдителен отговор на въпроса за „задълженията на държавата"	(2) Проучване от 1996 г.: Утвърдителен отговор на въпроса за „задълженията на държавата"	(3) Проучване от 1996 г.: Изразено предпочитание за централизиран държавен вариант на решение измежду предложените институционални алтернативи
(А) Здравеопазване	82.3	65.9	35.5
(Б) Пенсионна система	72.3	62.6	21.4

Забележки:

Колони 1 и 2: В проучването от 1994 г. интервюиращият започваше въпросите с фразата : „Има ли държавата безусловна отговорност ...", а анкетираните трябваше да заявят дали са съгласни със следните алтернативни варианти за продължението на въпроса: „... да осигурява здравни грижи за болните" и „ ... да осигурява прилични условия за живот на възрастните". В проучването от 1996 г. въпросът бе повторен в този му вид. Междувременно изключихме от извадката за 1994 г. хората, излезли от трудоспособна възраст, за да бъдат сравними данните в колони (1) и (2).

Имаше известна разлика между проучванията от 1994 и 1996 г., тъй като във втория случай респондентите отговаряха на въпроса след един 30-минутен разговор, в хода на който бяха получили информация за даньчната цена на здравеопазването и пенсиите.

Колона 3: В нея е посочен делът на тези, които избраха централизирания вариант на решение измежду предложените им три институционални алтернативи. (Вж. таблица 3)

Информацията в трите колони е близка по своето икономическо и институционално съдържание, но е получена при различно рамкиране на въпроса. Това бе и нашата цел, а именно - да покажем, че начинът на поставяне на въпроса оказва силно влияние на отговора.

При ред (А) от колона (3) въпросът се отнасяше само до болничното обслужване, а не до здравеопазването въобще.

Оценката за размера на "реалната" подкрепа за държавната намеса винаги е обект на оживени спорове. Има редица социологически проучвания, които показват, че анкетираните могат да заемат силна продържавна позиция, когато от тях се иска да дадат мнението си за "необходимата" намеса на държавата. Налице са, обаче, най-малко две основания за скептицизъм по този въпрос. На първо място, действителното поведение на гражданите пред избирателните урни може в значителна степен да се различава от заявените в рамките на социологически проучвания мнения.[20] На второ място, поставянето на въпроса по различен начин (например, ако се потърси мнението на анкетираните за преразпределителните функции на държавата, след като те бъдат запознати с данъчната цена поне на някои услуги) може да доведе до промяна в становищата. При все че има основателни аргументи и за, и против това твърдение[21], резултатите от нашето проучване говорят в негова подкрепа. С повишаването на данъчната култура продържавният ентусиазъм прояви признаци на охлаждане.

Несъмнено има и други, допълнителни начини за анализиране на взаимовръзката между данъчна информираност и тези предпочитания. В условията на една експериментална ситуация например ние бихме могли да запитаме на два пъти анкетираните коя институционална алтернатива те биха избрали от предложения им възможно по-широк спектър от варианти. Първият път те щяха да направят своя избор на базата на информацията, с която са разполагали преди експеримента. Впоследствие на тях щеше да им бъде предоставена правилната информация и въпросът повторен. Това би ни дало непосредствена представа за ролята, която коригираната информация за данъците е изиграла за преразглеждането на първоначалното решение на анкетираните. Подобен експеримент ние бихме искали да осъществим в по-нататъшните ни изследвания.

---

[20] *Това явление бе наблюдавано във Великобритания, където независимо от увеличаващия се дял на поддръжници на идеята за засилване на преразпределителните функции на държавата, изборните резултати на Консервативната партия продължиха да се подобряват за дълъг период от време (Lipsey, 1994).*

[21] *До голяма степен тези спорове са в основата на нашата мотивация да продължим изследването. Когато Янош Корнай изказа предположението, че мнението на гражданите по въпроса за ангажиментите на социалната държава би било различно, ако те са по-добре запознати с последиците в областта на данъчното облагане (Kornai, 1996), то бе поставено под съмнение от авторите на няколко критични статии (вж. например Ferge, 1996). Резултатите от настоящето изследване като цяло подкрепят становището, че степента на данъчна информираност, наличните познания за данъците, както и възможността за избор между алтернативи оказват в значителна степен влияние върху мнението на гражданите. Сходни резултати бяха получени и в една напълно различна среда, а именно във Великобритания (Brook, Hall and Preston, 1996).*

6. Ефектът от пряката лична заинтересованост или ангажираност върху предпочитанията

Тук хипотезата е очевидна. Когато от анкетираните се иска да направят своя избор по въпрос, засягащ ги лично, тяхното решение ще бъде повлияно от последиците, които съответната мярка би имала за самите тях и семействата им. Голяма е вероятността да бъде предпочетена именно тази алтеранатива, която те считат, че е от полза лично за тях. За по-голяма краткост на изложението ние ще наричаме това корист или личен интерес. Могат да бъдат проследени няколко типа на подобно поведение и техните различни последици.

Какво би могло да накара анкетираните да *не* изберат алтернативи, които облагодетелстват лично тях или техните семейства? В случая би могло да става въпрос за една погрешна представа за това кое точно представлява лична изгода или пък да е налице готовност користните подбуди да бъдат изоставени на по-заден план за сметка на алтруизма. В рамките на нашето проучване не е възможно тези две причини да бъдат разграничени. За целта би било необходимо да се извършат подробни интервюта. Все пак обаче се очертава една ориентировъчна картина на съотношението между корист и алтруизъм, тъй като анкетата обхвана голям брой граждани и би било трудно да се допусне, че всички те погрешно схващат собствения си интерес. Бе установено, че ефектът на непосредствения личен интерес не е особено силен, въпреки че той влияе на предпочитанията по много, ако не и по всички въпроси.

За това свидетелстват данните в таблица 10. Хипотезата е подкрепена от цифрите и в двете колони, особено в тази, показваща броя на децата, които анкетираният издържа на дадения етап. Колкото по-голям е броят на децата в семейството, толкова по-силно е желанието на респондента държавата да осигурява безплатно университетско или друго висше образование с парите на всички данъкоплатци. Сметката изглежда проста. Колкото повече деца има семейството, толкова по-голяма е вероятността икономията от безплатно висше образование да превиши данъчната цена, която самият анкетиран плаща за него. В края на краищата, едно подобно семейство би могло да получи чиста субсидия от другите данъкоплатци, ако всяко едно от децата му се възползва от безплатното висше образование.

Таблицата показва също така, че корелацията не е много силно изразена. Това може би се дължи на факта, че анкетираните не са схванали ясно взаимната връзка, въпреки че бяха информирани за данъчната цена на безплатното висше образование преди да направят своя избор. От друга страна е възможно даден респондент с няколко деца да бъде сигурен, че нито едно от тях няма да следва в университет, т.е. да няма

пряка лична заинтересованост. Независимо от всичко това обаче в редица случаи със сигурност определена роля са изиграли и алтруистични съображения. Един впечатляващо висок дял от бездетни анкетирани, за които въпросът понастоящем няма никакво практическо значение, са готови да плащат данъчната цена за осигуряването на безплатно висше образование. Дори и след приспадането на младите хора, които в момента нямат деца, но могат да имат в бъдеще, около една трета от респондентите продължава да поддържа безкористно идеята за безплатно висше образование. (На въпроса за алтруизма ще се върнем в раздел 9.)

Таблица 10

Зависимост между броя на децата и институционалните предпочитания: висше образование

Брой на деца	Относителен дял на предпочитащите държавен вариант на решение (%)	
	в зависимост от общия брой на деца	в зависимост от броя на децата, които анкетираният в момента издържа
Без деца	40.3	38.1
1	37.9	43.3
2	43.9	45.9
3	52.8	50.8
4 или повече	53.1	50.0

По отношение на реформата на пенсионната система степента на лична заинтересованост зависи от възрастта на анкетираните. Само 16% от хората под 24 години считат, че съществуващата в момента пенсионна система трябва да бъде запазена. С всяка последваща възрастова група през интервал от десет години този дял нараства с 3-4 пункта, за да достигне 24,4% при гражданите над 55 години. Несъмнено корелация има, но тя като че ли не е особено силна. При регресионния анализ за придържане към *статуквото* в областта на пенсионното дело възрастта отново се оказа значима като обясняваща променлива (с ниво на значимост от 1,3%). Интерес представлява фактът, че не се наблюдава зависимост между конкретния избор на институционална алтернатива за пенсионната система и съжителството на анкетираните с техните родители или пък възрастта на последните.

Ние извършихме дискриминантен анализ на характеристиките на

групата, която е против институционална реформа на болничното обслужване (т.е. придържа се към *статуквото*), както и на тази, подкрепяща реформата. Едно от нещата, които установихме, бе наличието на много повече противници на реформата сред тези, които въпросът лично засяга. Това е обусловено от някаква тяхна болест или заболяване на член от семейството им и въпросните хора вероятно се опасяват да не бъде премахнат безплатният характер на услугата. В таблица 11 са показани резултатите от анализ в един друг аспект. Колкото по-отрицателен е личният опит на гражданина от болничното обслужване, толкова по-голяма е вероятността той да пожелае замяната на съществуващата държавна система с институционални алтернативи, включващи пазарни елементи.

Таблица 11

Зависимост между степента на удовлетворение от болничното обслужване и институционалните предпочитания

	Относителен дял (%) на респондентите, предпочитащи			
Равнището на болнично обслужване е:	централизиран държавен вариант на решение	смесена структура	пазарен вариант на решение	Общо
Много лошо	22.5	44.9	32.6	100.0
Лошо	35.1	52.3	12.6	100.0
Средно	36.1	45.9	18.0	100.0
Добро	53.0	34.0	13.0	100.0
Много добро	66.7	33.3	0.0	100.0

Анализът позволява да бъде направен следния извод: въпреки че пряката лична заинтересованост влияе на избора на хората, би било неаргументирано опростяване да се обясняват техните предпочитания единствено с това или дори още по-общо, с някакви чисто користни финансови подбуди.

7. Други фактори, влияещи на предпочитанията

Резултатите от изследването потвърдиха следните две предположения.

Колкото по-млад и образован е анкетираният, а неговият или неин доход по-висок, толкова по-голяма е вероятността той или тя да подкрепят една промяна на *статуквото* и да предпочетат някой от механизмите,

съдържащи пазарни елементи, т.е. свързани с реформа на социалния сектор. Привържениците на реформа се срещат по-често сред предприемачите и представителите на свободните професии, отколкото сред работниците и служещите.

Тези твърдения бяха подкрепени и от споменатия вече регресионен анализ. Почти без изключение обясняващите променливи за тези фактори се оказаха с висока степен на значимост. Те бяха включени в оценките за параметрите на регресионните уравнения с подходящия знак, произтичащ от по-горните твърдения.[22] В потвърждение на предположенията бяха и резултатите от дискриминантния анализ, изследвал различните характеристики на анкетираните в рамките на групите на поддръжниците и противниците на *статуквото*.

На базата на въпросните твърдения могат да се направят важни политически заключения, както и изводи за икономическата политика. Те ясно показват кои социални слоеве от обществото ще възприемат полезно идеите за реформа на социалната система и кои ще окажат по-голяма съпротива.

Заслужава да се помисли и по въпроса за това кои други фактори въздействат на привържениците на *статуквото* извън степента на данъчна информираност, пряката лична заинтересованост, възрастта, образователния ценз, дохода и професията. В това отношение можем само да правим догадки. Един от очевидните подходи към въпроса е психологическият. Групата, желаеща съхраняването на *статуквото*, би следвало до голяма степен да съвпада с кръга на тези, които се страхуват от експерименти и нововъведения и не искат да поемат риска от една евентуална промяна, дори и да не харесват съществуващите условия. Друг фактор е възможно да бъде мисловната нагласа на множеството хора, които очакват държавата, основно или преимуществено, да се грижи за тяхната сигурност. Ценностните предпочитания може би също играят роля. Възможно е колективният интерес да бъде предпочетен пред личната независимост, в резултат на което да се формира отрицателно отношение към пазарните механизми, базиращи се на индивидуални решения. Определена роля може да играят опитът от миналото и политическите пристрастия. Хората, за които редица черти на социалистическата система са по-привлекателни и благоприятни, отколкото настоящия преходен етап на постсоциализъм, са в състояние да останат верни от интелектуални, идеоло-

---

[22] *Изключенията се състоят в това, че променливата, представляваща дохода, не се оказа достатъчно значима при изчисленията за болничното обслужване и пенсионната система.*

гически или емоционални подбуди на старата система за социални грижи в качеството ѝ на един от основните елементи на *ancien regime* (бившия режим – б. пр.)

По-нататъшни изследвания са необходими, за да се проверят тези и други възможни предположения.

8. Приемане на принципа "разчитай на самия себе си"

Друг процес, допълващ услията за ограничаване на патернализма на държавата, е свързан с възстановяване на независимостта на гражданите, които не могат да бъдат третирани повече като деца. Гражданите трябва да започнат да проявяват по-голяма самостоятелност и едновременно с това да поемат по-голяма отговорност към себе си и своите семейства.

Резултатите от проучването показват, че принципът да се разчита на самия себе си се подкрепя и приема с колебание. Независимо от факта, че някои институционални схеми като например участието в доброволни частни пенсионни фондове получават бързо разпространение сред определени сегменти от унгарското общество, изследванията на общественото мнение (някои от тях по една и съща проблематика) свидетелстват за това, че въпросният принцип все още не е спечелил достатъчна подкрепа сред населението на страната като цяло.

Таблица 12

Подготовка за старините

Възраст в години	Как се подготвяте за годините след пенсионирането си? Помислихте ли вече за това? (Процентно разпределение)		
	Не	Да	Общо
до 24	78.2	21.8	100.0
25 - 34	60.6	39.4	100.0
35 - 44	46.7	53.3	100.0
45 - 54	38.4	61.6	100.0
над 55	25.0	75.0	100.0
Общо	50.7	49.3	100.0

На въпроса за това как смятат да се подготвят за периода след пенсионирането си 50,7% от анкетираните отговориха, че все още не са се

замисляли за проблема. Това е един поразително висок дял.[23] Разбира се, подобно "пренебрежително" отношение не е всеобщо явление, а е свързано с възрастта на хората, както това се вижда от таблица 12. В известна степен е разбираемо, че колкото по-далече е старостта, толкова по-малко човек мисли за нея, но рано или късно гражданите ще трябва да свикнат да се подготвят за своята "трета" възраст в течение на целия си икономически активен живот. Само отчасти тази задача може да бъде оставена на грижите на държавата. Съществена роля следва да играят различните форми на частно пенсионно осигуряване.

Един доста голям дял от населението (макар и все още малцинство) вече осъзнава необходимостта да разчита на себе си. Това например намира израз в доброволното осигуряване под различна форма. В отговор на въпроса за това как се подготвят за старините си 23,3% от анкетираните посочиха, че възнамеряват да сключат пенсионна застраховка или да се включат в някой от доброволните пенсионни фондове.

По отношение на реформата в системата за финансиране на здравеопазването възникват няколко различни типа недоразумения. Редица респонденти смятаха, че съществуват само *две* алтернативи: държавата да продължи да играе ролята на всеобщ застраховател или всеки поотделно да покрива разходите, плащайки от собствения си джоб. В действителност при развитите и утвърдени пазарни икономики са налице недържавни застрахователни институции, които предлагат медицински осигуровки и покриват по-голямата част от разходите срещу получената от тях застрахователна премия. Застрахованият може да избере между варианта по-висока премия и съответно по-малко директно плащане ("ко-финансиране") и варианта по-ниска премия и по-голямо пряко участие във фактическите разходи. Когато тази хипотетична опция бе разяснена на анкетираните, много от тях се оказаха склонни да се възползват от нея. (Вж. таблица 6.)

Запознатите с идеята за частно осигуряване бяха по-добре разположени към реформи, които да дадат по-широко поле за прилагане на децентрализирани, недържавни форми на застраховане. Таблица 13 показва ясно връзката между броя на различните застрахователни полици, които ин-

---

[23] *Възможно е ние, бидейки източноевропейци, погрешно да смятаме, че става въпрос за един необичаен феномен. Във Великобритания, където ролята на системата за социално осигуряване е подобна по своята значимост и където се предвиждат реформи за ограничаване на участието на държавата, изследователите на общественото мнение установиха сходни резултати. Така например, почти 40% от пенсионерите в рамките на една извадка от 2500 души въобще не са били помислили до момента на пенсионирането си за това да планират своите доходи на стари години (Howard, 1996).*

тервюираните са сключили, и едно по-голямо предразположение към откъсване от системата на държавния монопол в сферата на социалното осигуряване.

Таблица 13

Зависимост между броя на сключените частни застрахователни полици и институционалните предпочитания

Брой на различните видове застрахователни полици, сключени от респондента	Относителен дял на респондентите, предпочитащи централизиран държавен вариант на решение (%)	
	Болнично обслужване	Пенсионна система
0	40.1	29.9
1	37.3	21.6
2	35.9	23.3
3 или повече	29.6	9.5

Забележка:
Поставеният въпрос целеше да изясни дали анкетираните имат имуществена застраховка, застраховка „Живот", пълна автомобилна застраховка и пенсионна осигуровка. Съобразно това таблицата показва дяловете на предпочитащите централизиран държавен вариант на решение в двете области на социалния сектор.

9. Подкрепа за принципа на солидарността

Ние сме съгласни, че принципът на солидарността трябва да се прилага в социалната политика. От една страна, той въплъщава целта обществото да се грижи за тези, които се нуждаят от подпомагане. От друга страна, той изисква една преразпределителна система на данъчно облагане, предполагаща по-високи данъчни задължения за хората, които имат по-големи възможности да ги понесат, при условие, че това не накърнява духа на свободното предприемачество, не ограничава иновационния процес, не намалява инвестициите и спестяванията и не подтиска икономическото развитие.

Съществува схващане, обикновено застъпвано доста свенливо, че повечето хора не са склонни да правят жертви в името на социалната солидарност. Твърди се, че ако провежданата *Realpolitik* (политика, основаваща се на реалностите – б. пр.) има за цел да прилага този принцип въпреки всичко останало, може да се действа единствено по следния начин: от обществото като цяло се събира налог, който впоследствие се

изразходва за нуждите на социалната солидарност, но вниманието на хората се привлича колкото е възможно по-малко върху факта, че се бърка в техните джобове с цел подпомагането на други граждани. Това е и мнимото преимущество от поддържането на една объркана система на лични вноски и преразпределение, която функционира без *съзнателното* съгласие на обществото. Ако от хората бе поискано позволение, те биха могли да не го дадат безусловно или до такава степен.

Според същата гледна точка това е преимущество (а не недостатък) на т. нар. система за социално осигуряване в Унгария и много други страни, а именно, че по един заплетен начин в нея се смесват елементи на истинска застрахователна система и на преразпределителна система на финансиране, основаваща се на облагането с данъци. На практика се получава така, че различните потребители на една и съща услуга (еднакво здравно обслужване например) плащат за нея различна цена (осигурителни вноски) в зависимост от техния доход. Това би било немислимо по отношение на други стоки и услуги, в това число и на истинското застраховане. Внимателният анализ на икономическото съдържание на социалноосигурителните "вноски" показва, че по един непоправим начин те съчетават в себе си функциите на застрахователна премия и прогресивно данъчно облагане.

Този въпрос поставя на дневен ред някои фундаментални проблеми на политическата философия и етика. Допустимо ли е чрез хитруване да се бърка в джоба на хората, дори и в името на благородни цели? Принципите на демократичния политически процес позволяват ли на държавата и на парламентарното мнозинство, което я управлява, да крият от избиратели и данъкоплатци как и за какво се събират налозите? Следва ли държавата да се опитва да прилага принципа на солидарността по един такъв макиавелиански начин, ако тя се страхува, че мнозинството граждани няма да одобрят предвиденото от нея разходване на данъчните приходи? Или пък в обратния случай, допустимо ли е нещата да се объркват нарочно, след като може да се очаква, че ако получат подробна информация, мнозинството граждани така или иначе вероятно ще одобрят облагането с данъци за нуждите на социалната солидарност, от което да става безпредметно тяхното осведомяване и искането на разрешение? Макар и с известни уговорки, авторите на настоящата студия биха отговорили с не на всички тези въпроси.

Независимо от това дали отговорът на читателите е също отрицателен, както този на авторите, или пък утвърдителен, несъмнено всички ще се съгласим, че си заслужава по емпиричен път да се анализира необходимостта въобще от прикриване на подобни "данъци на солидарността".

Какво би се получило, ако този въпрос бъде поставен открито пред обществото? Хората биха ли отказали да плащат?

Нашето изследване не дава ясна представа за общественото мнение по въпроса. На първо място, ние не бяхме в състояние, в рамките на едночасовото интервю, да разясним пред анкетираните осигурителните и преразпределителни елементи на съществуващата система и да представим проблема по един изчерпателен начин. При все това обаче резултатите от проучването хвърлиха известна светлина в тази мъглява сфера на обществени нагласи и настроения.

Както бе отбелязано в раздел 6, над 1/3 от интервюираните заявиха готовност да понасят данъчната цена, необходима за осигуряването на безплатно висше образование, въпреки че те дори нямаха и не очакваха да имат деца. Много хора се оказаха също така склонни да подкрепят преразпределителния елемент в системата на здравно осигуряване, при все че проблемът не ги засягаше непосредствено на дадения етап и в една по-голяма или по-малка степен те може би усещаха, че по такъв начин биха подпомогнали по-скоро други, отколкото самите себе си.

Наред с това ние се опитахме да изследваме нагласите на хората и по един по-директен начин. В таблици 14, 15 и 16 се разглежда готовността на анкетираните да плащат данъци в случаите, когато е съвсем ясно, че приходите от тях се използват за нуждите на социалната солидарност.[24] В първата част от интервюто ние проверихме степента на данъчна информираност на респондентите и след това им съобщихме, че всеки данъкоплатец плаща средно по 1100 форинта на месец в името на социалната солидарност. Следователно неговият или нейният доход би нарастнал със същата сума, ако се прекрати това подпомагане чрез държавата. В този контекст ние представихме пред анкетираните няколко алтернативи. Трябва ли данъкът събиран за тази цел да се увеличи, да остане непроменен, да се намали, или пък да се премахне въобще?[25]

Повече от половината от интервюираните отговориха, че данъците, плащани за нуждите на социалната солидарност, следва да останат съ-

---

[24] *Не става въпрос за "данъци на социална солидарност", които се събират чрез преразпределителния елемент на системата за социално осигуряване.*

[25] *Сега ние си даваме сметка, че бе неправилно включването сред алтернативите на отговора: "Бих разпределил приходите на държавата по различен начин", тъй като това даде възможност на анкетираните да избегнат разрешаването на тяхната* ***собствена*** *дилема. Делът на подкрепящите запазването на размера на данъците от солидарно естество или неговото увеличаване става още по-голям, когато се отчетат само резултатите от колони (1), (2), (3) и (4), т.е. когато се вземат под внимание мненията единствено на тези, които наистина са разрешили стоящата пред тях дилема.*

Таблица 14

Становища по въпроса за социалното подпомагане: разпределение според степента на данъчна информираност (%)

Размер на изразходваните средства за социални плащания на един данъкоплатец	(1) Данъците, включително и моето облагане, да се увеличат, за да има повече пари за подпомагане на нуждаещите се.	(2) Да се запази съществуващата система за социално подпомагане; няма никаква необходимост от нейната промяна.	(3) Да се намалят данъците, като по този начин се съкратят и средствата, предназначени за подпомагане.	(4) Да се премахнат всички социални плащания, като по този начин месечният доход на всеки данъкоплатец се увеличи средно с 1100 форинта; нека изпадналите в нужда се погрижат за себе си и семействата си.	(5) Бих разпределил по различен начин приходите на държавата.	(6) Не знам.	(7) Общо
Няма представа	5.7	43.5	15.3	5.6	18.7	8.1	100.0
Значително занижена оценка	5.2	47.1	24.3	4.8	18.2	2.4	100.0
До голяма степен правилна оценка	7.1	42.5	20.3	5.7	20.8	3.8	100.0
Значително завишена оценка	8.3	45.3	19.1	6.1	18.7	2.5	100.0
Общо	6.7	44.7	19.7	6.3	18.6	4.1	100.0

Таблица 15

Становища по въпроса за социалното подпомагане: разпределение според образователния ценз (%)

Образователен ценз на респондентите	(1) Данъците, включително и моето облагане, да се увеличат, за да има повече пари за подпомагане на нуждаещите се.	(2) Да се запази съществуващата система за социално подпомагане; няма никаква необходимост от нейната промяна.	(3) Да се намалят данъците, като по този начин се съкратят и средствата, предназначени за подпомагане.	(4) Да се премахнат всички социални плащания, като по този начин месечният доход на всеки данъкоплатец се увеличи средно с 1100 форинта; нека изпадналите в нужда се погрижат за себе си и семействата си.	(5) Бих разпределил по различен начин приходите на държавата.	(6) Не знам.	(7) Общо
Основно образование или без образование	9.7	50.9	17.0	5.5	9.7	7.3	100.0
Професионално училище	5.5	47.8	24.2	5.1	14.0	3.4	100.0
Завършено средно образование	6.5	40.8	19.5	8.5	21.8	3.1	100.0
Висше образование	6.8	39.8	14.3	5.0	30.4	3.7	100.0
Общо	6.8	44.6	19.6	6.3	18.6	4.1	100.0

Таблица 16

Становища по въпроса за социалното подпомагане: разпределение според размера на доходите (%)

Местоположение на респондентите в петте 20%-ни групи според дохода на глава от населението	(1) Данъците, включително и моето облагане, да се увеличат, за да има повече пари за подпомагане на нуждаещите се.	(2) Да се запази съществуващата система за социално подпомагане; няма никаква необходимост от нейната промяна.	(3) Да се намалят данъците, като по този начин се съкратят и средствата, предназначени за подпомагане.	(4) Да се премахнат всички социални плащания, като по този начин месечният доход на всеки данъкоплатец се увеличи средно с 1100 форинта; нека изпадналите в нужда се погрижат за себе си и семействата си.	(5) Бих разпределил по различен начин приходите на държавата.	(6) Не знам.	(7) Общо
1 (20-те % с най-ниски доходи)	6.5	46.7	17.2	4.7	18.3	6.5	100.0
2	7.9	41.5	26.2	8.5	12.8	3.0	100.0
3	7.0	45.9	21.5	8.1	14.5	2.9	100.0
4	4.6	43.1	19.5	7.5	20.1	5.2	100.0
5 (20-те % с най-високи доходи)	6.9	44.8	14.4	4.6	26.4	2.9	100.0
Общо	6.6	44.4	19.7	8.7	16.5	4.1	100.0

щите или да се повишат. Групите на тези, които биха намалили или премахнали тези данъци, оформят едно ясно изразено малцинство.[26]

Сравнителният анализ на данните от трите таблици е особено показателен. В таблица 14 например подкрепата за някоя от предложените алтернативи не е повлияна от степента на начална данъчна информираност. Въздействие върху конкретния избор не е оказало и узнаването на факта, че данъчната тежест в момента е 1100 форинта на месец.

Таблица 15 показва, че относителният дял на тези, които искат да запазят или увеличат размера на данъците за нуждите на социалната справедливост, се понижава слабо с нарастването на образователния ценз на анкетираните. В резултат на тази тенденция обаче се увеличават редиците на предпочитащите друга схема на разпределяне на приходите на държавата, а не на желаещите намаление или премахване на въпросните данъци.

От изключителен интерес е фактът, че таблица 16 свидетелства за *липса* на корелация между готовността да се прояви социална солидарност и равнището на доход.

Всичко това дава основание да се направят обнадеждаващи заключения, които подкрепят изразеното по-рано становище. Дори ако предлагащите реформи в социалния сектор открито признават, че се изискват жертви в името на социалната справедливост, не би било безнадеждно да се очаква, че мнозинството от населението ще подкрепи този принцип или най-малкото ще се въздържи от явното му противопоставяне.

10. Необходимостта от по-добро информиране на гражданите

Най-накрая ние бихме искали да обърнем внимание върху един от основните изводи от изследването, а именно – равнището на информираност на гражданите се нуждае от подобряване.[27] Заключенията се базират на социологическо проучване в Унгария, но ние сме убедени, че те важат и за останалите постсоциалистически страни.

Гражданите се нуждаят от няколко типа информация, що се отнася до *същината* на тяхните познания. На първо място, на хората им е необхо-

---

[26] *В контекста на предходната бележка ние не знаем какъв би бил отговорът на анкетираните, които избегнаха разрешаването на дилемата, избирайки алтернативата, посочена в колона (5).*

[27] *В интерес на самите данъкоплатци и гласоподаватели е това те да бъдат добре информирани. Този въпрос се анализира подробно от Downs (1957) в неговата теория на демокрацията.*

димо да осъзнаят, че парите, които държавата изразходва, са на данъкоплатците, а не "държавни". Смяната на системата направи възможна и наложителна промяната в този начин на мислене. Един от главните критерии за настъпването на такава промяна е широкото разпространение и задълбочеността на схващането, че това, което даден гражданин получава от държавата, се плаща от останалите. Прозрението на тази истина следва да бъде разпростирано в рамките на цялото общество.

В допълнение към това е необходимо гражданите да имат значително по-конкретна и достоверна информация за връзката между данъци и държавни услуги. Колкото по-наясно са те с бремето, което някои популярни социални програми на държавата налагат на данъкоплатеца, толкова по-голямо ще е тяхното чувство за отговорност при участието им в политическия процес.

Гражданите следва да бъдат колкото е възможно по-добре информирани за алтернативните начини, по които социалната система би могла да бъде променена. Запознаването с многообразния чуждестранен опит е един от способите за изясняване на съществуващите алтернативи. До определена степен проблемът понастоящем се дължи на факта, че *статуквото*, добро или лошо, е познато на гражданите от техния собствен опит, докато възможностите да се изпробват други институционални форми в социалната сфера бяха до момента ограничени или пък въобще липсваха в някои отношения. Колкото по-широко и активно нови форми биват законово регламентирани, прилагани и разпространявани, така че на практика да се проявят техните преимущества и недостатъци, толкова по-голямо съдържание ще бъде придадено на работата по информиране на гражданите за институционалните реформи.

Стимулирането и разпространението сред гражданите на по-добра данъчна осведоменост зависи до голяма степен от действията и политиката на редица държавни ведомства и организации. Процесът ще бъде ускорен, ако правителството и формиралите го политически партии осигурят подходяща информация и убедителна аргументация за обществото в хода на подготовката на практически мерки на реформа. При осъществяването на реформи в социалната система е изключително важно да се разясняват търпеливо и ефикасно причините, целите и възможните последици от предвижданите мерки. И макар че на пръв поглед опозиционните партии не са непосредствено заинтересовани, те също могат да допринесат за един по-съдържателен дебат по въпросите на данъчното облагане и разходите на държавата, ако в своите аргументи свържат приоритетите в социалната сфера с оценката за очакваните разходи и изгоди от тях.

В условията на демокрация политиката на правителството и на пар-

ламентарното мнозинство следва да отчита политическите предпочитания на гражданите, но това не означава, че те трябва да възприемат един пасивен подход на съобразяване със съществуващите нагласи сред населението. Правителството носи отговорност да води обществото напред, включително и като се опитва при необходимост да влияе и променя предпочитанията на гражданите. Ако този опит обаче излезе безуспешен и правителството се окаже неспособно да убеди гражданите в необходимостта от предлаганите промени, електоратът е в правото си да го свали от власт на следващите избори.

Последствията от няколко десетилетия на насаждане на погрешни представи и вредни доктрини не могат да бъдат неутрализирани за един ден. Всички демократични сили, които стоят зад принципите на конституционализма, парламентарната демокрация и пазарната икономика, са длъжни да дадат своя принос в това общообразователно дело. Способите за постигане на едно по-добро разбиране на съществуващите връзки между данъци, социални придобвки и преразпределителния процес включват промени в учебните програми на училищата и университетите, а така също провеждане на дебати в пресата и по радиото и телевизията.

Цялото устройство на централната държавна власт и на икономическите закони трябва да бъде по-ясно и понятно за данъкоплатците. Данъчната информираност на гражданите и благоразумието в избора им ще се повишат в най-голяма степен, когато бюджетната и фискалната система станат по-понятни и бъде наложена здрава финансова дисциплина. Тогава хората ще опознаят от собствен опит новите институции и форми на собственост, които те могат да подберат за замяна на централизираните, държавни форми на старата система. Ако всички тези благоприятни промени се осъществят, то резултатите от следващото социологическо проучване от подобен род ще бъдат по-обнадеждаващи. ❑

Литература

Atkinson, A.B. and J.E. Stiglitz (1980), *Lectures on Public Economics*, New York: McGraw-Hill.

Brook, L., J. Hall and I. Preston (1996), 'Public Spending and Taxation', in: *British Social Attitudes. The 13th Report*, Aldershot: Dartmouth, pp. 185–202.

Brown, T.C., P.A. Champ, R.C. Bishop and D.W. McCollum (1996), 'Which Response Format Reveals the Truth about Donations to a Public Good?' *Land Economics*, 72: 2, 152–66.

Buchanan, J. (1967), *Public Finance in Democratic Process*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Carson, R., N,E. Flores, K.M. Martin and J.L. Wright (1996), 'Contingent Valuation and Revealed Preferences: Comparing the Estimates for Quasi Public Goods', *Land Economics*, 72: 1, pp. 80–99.

Central Statistical Office (1996), *A KSH Jelenti* (The CSO Reports), No. 5.

Cullis, J. and P. Jones (1992), *Public Finance and Public Choice*, New York: McGraw-Hill, pp. 455–57.

Csontos, L. and I.G. Tóth (1996), *Az állam és polgárai: fiskális csapdák és államháztartási reform az átmeneti gazdaságban* (The state and its citizens: Fiscal traps and budgetary reform in the transitional economy), Budapest: TÁRKI.

Csontos, L., J. Kornai and I.G. Tóth (1996), 'Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti rendszer reformja: egy empirikus vizsgálat elsõ eredményei' (Tax awareness, fiscal illusions and reform of the welfare system: Preliminary results of an empirical survey), in: R. Andorka, T. Kolosi and G. Vukovich (eds.): *Társadalmi Riport, 1996* (Social Report, 1996), Budapest: TÁRKI, pp. 238–271.

Diamond, P.A., and J.A. Mirlees (1971), 'Optimal Taxation and Public Production. I: Production Efficiency.; II.: Tax Rules', *American Economic Review.*,Vol. 61, pp. 8–27 and 261–278.

Downs, A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Ferge, Z. (1996), 'Az állam dolgáról – Eötvössel szólva' (On the task of the state – according to Eötvös), *Kritika*, No. 3, pp. 3–6.

Gemmell, N. (1997), *Taxing and Spending Dilemmas*, London: The Social Market Foundation.

Haynes, D. and P.S. Florestano (1994), 'Public Acceptability of Taxing Alternatives: Evidence from Maryland', *Public Administration Quarterly*, Vol. 17, pp. 447–467.

Howard, L.S. (1966), Saving for Retirement Hasn't Taken Hold in U.K., *National Underwriter*, November 4, p. 34.

Kornai, J. (1996), 'The Citizen and the State: Reform of the Welfare System"', *Discussion Paper*, No. 32, Budapest: Collegium Budapest, Institute for

Advanced Study.

Lipsey, D. (1994), 'Do We Really Want More Public Spending?' in: *British Social Attitudes. The 11th Report.* Aldershot: Dartmouth, pp. 1–12.

Mirlees, J.A. (1971), 'An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation', *Review of Economic Studies*, Vol. 38, pp. 175–208.

Mitchell, O. (1988), 'Worker Knowledge of Pension Provisions', *Journal of Labor Economics*, Vol. 6, No. 1, pp. 22–39.

Mitchell, R.C. and R.T. Carson (1989), *Using Surveys to Value Public Goods: The Contingent Valuation Method*, Washington, D.C.: Resources for the Future.

Musgrave, R.A. and P.B. Musgrave (1980), *Public Finance in Theory and Practice*, New York: McGraw-Hill Company.

National Bank of Hungary (1996), *Havi jelentés* (Monthly Report), No. 6.

Smith, V.K. (1996), 'Can Contingent Valuation Distinguish Economic Values for Different Public Goods?' *Land Economics*, 72: 2, pp. 139–51.

TÁRKI (1996), *A szociálpolitikával kapcsolatos attitûdök alakulása* (Development of attitudes toward social policy), Research report for the Ministry of Finance, Prepared by P. Róbert, Budapest: TÁRKI.

Wagner, R.E. (1976), 'Revenue Structure. Fiscal Illusion and Budgetary Choice', *Public Choice*, Vol. 25, pp. 45–61.

Принципи на реформата в социалния сектор в посткомунистическите страни[1]

1. Състояние на социалния сектор

По целия свят се правят опити за реформиране на социалния сектор или се водят дебати по въпроса какви промени трябва да бъдат осъществени в него.[2] Процесът на промени е труден навсякъде.

В Съединените щати здравната реформа на Клинтъновата администрация се оказа неуспешна, а и опитите на консерваторите рязко да нама-

---

[1] *Мнозина направиха коментари върху по-ранния вариант на това изследване (Kornai, 1996). Благодаря на Даниел Бел, Жужа Даниел, Питър Даймънд, Робърт Дорфман, Роберт Иван Гал, Мария Ковач, Амартия Сен, Андраш Симоновиц и Ищван Дьорд Тот. Изказвам благодарност към Агнеш Бенедикт, Вираг Молнар, Джулиана Парти и Бела Янки за помощта им при изследването и на Брайън Маклийн за превода на този текст. Изследването бе подкрепено от Унгарската национална научноизследователска фондация (OTKA 018280).*

[2] *Въздържам се от определение на понятието "социален сектор". Ще го опиша, като изброя главните му компоненти: пенсионната система, здравеопазването, помощите за децата, болните и възрастните извън дома и другите социални плащания. Съществуват и някои междинни дейности и институции, които някои включват в понятието социален сектор, а други не – това са: държавното образование, държавните субсидии за основни стоки и услуги и т.н. Моята интерпретация на понятието "социален сектор" е обширна и изчерпателна, така че той може да бъде разделен на няколко подсектора.*

"Социалната държава" се задължава да контролира и/или финансира голяма част от социалния сектор. Дебатите, наред с другите въпроси, се занимават и с това кои от споменатите дейности и институции трябва да бъдат от компетенцията на държавата.

лят социалните разходи пропаднаха поради недостатъчната политическа подкрепа. В Германия и Австрия се надигна силна съпротива в средите на законодателната власт и извън нея срещу скромното съкращаване с няколко процентни пункта на социалните разходи на бюджета. Подобен опит във Франция доведе до стачка, която продължи няколко седмици и парализира столицата.

Ако този процес изглежда толкова труден в богатите, развити страни, какво можем да очакваме в постсоциалистическите страни, където условията за реформи са много по-неблагоприятни? Социалните сектори на всички социалистически страни се различаваха помежду си, но притежаваха и някои общи черти, които оставиха отпечатъка си върху наследството, останало след смяната на системата.

В Съветския съюз и Източна Европа държавата беше поела задължението да обезпечи всеобщо социално осигуряване.[3] То се прилагаше по отношение на абсолютно всички работници и служители, което, при условията на пълна заетост, на практика означаваше всички граждани.

Задълженията на държавата включваха осигуряване на безплатно здравеопазване и безплатно образование (включително и висше) и държавна пенсия за всеки работещ. Освен това, големи държавни субсидии бяха предназначени за задоволяване на основни нужди на населението (например храна и жилище), за системата от почти безплатни детски ясли, градини и занимални и много други държавни социални услуги. Не беше позволено недържавно осигуряване на социални услуги. Обществеността се раздвояваше в преценката си за състоянието на социалния сектор. Хората приемаха за естествен крайния патернализъм на държавата и произтичащата от него материална осигуреност, защото тази грижа фактически им гарантираше, че основните нужди на всекиго ще бъдат задоволени. От друга страна, хората виждаха, че стандартът на много от услугите в социалния сектор е нисък. Медицинското обслужване беше безплатно, но болничното оборудване и медицинската апаратура бяха примитивни. Осигуряването на жилище беше евтино и бездомни нямаше, но по норматив всеки имаше право да разполага само с няколко квадратни метра. Много хора трябваше да живеят в пренаселени работнически общежития или в комунални апартаменти, които обитаваха съвместно с още няколко семейства. Много от сградите бяха в окаяно състояние. Всеки работник имаше право на държавна пенсия, но размерът ѝ беше

---

[3] *Социалната система в неевропейските социалистически страни, особено в Китай, се различаваше много от типа социална система в споменатите страни. Това изследване се занимава само с постсоциалистическия преход в страните от бившия Съветския съюз и Източна Европа.*

такъв, че мнозина пенсионери живееха в бедност. Всеобщото осигуряване вдъхваше големи надежди на хората, но те виждаха, че социалистическата държава не успя да спази обещанията си и се провали в опита си да им гарантира действително благоденствие.

Какво стана със социалния сектор след драматичните промени от 1989-1991 г.? Съществуват големи разлики между страните от региона, но си струва да посочим някои важни общи черти в развитието им през последните няколко години. Постсоциалистическите страни преживяха най-тежката икономическа криза в своята история. Производството спадна драстично, както и доходите на домакинствата и потреблението. Болезнен спад имаше и в покупателната сила на вече много скромните парични трансфери от държавата към населението – пенсии, социални плащания и др. Стандартът на различните услуги (например здравеопазването) все повече се влошаваше поради липсата на достатъчно средства. Голяма част от населението в източноевропейските страни изпадна под прага на бедността. Много постсоциалистически икономики, които и без това бяха в състояние на сериозен бюджетен дефицит, изпаднаха във фискална криза или бяха на крачка от нея. Това означаваше, че те не можеха да осигурят дори минималното от задълженията на държавата по отношение на всеобщото осигуряване.

Непоколебимото досега усещане за сигурност в постсоциалистическите страни беше разклатено. Пълната заетост и дори недостигът на работна сила дадоха път на трайна, масова безработица.[4] Започнаха дебати за състоянието на социалния сектор. Хората се изправиха пред вероятността да изгубят предишните си права, докато всъщност повечето от тях се надяваха на обратното при смяната на режима. Те бяха очаквали, че гаранциите, с които се беше ангажирала социалистическата система, но действащи при един разочароващо нисък стандарт, ще бъдат изпълнени от новата система, но на много по-високо равнище. Това голямо разминаване между обещани-

---

[4] *Мнозина автори смятат социалните функции, свързани с безработицата (осигуровка за безработица и помощи, преквалификация и т.н.) за част от социалния сектор. Други предпочитат да разглеждат тази тема в контекста на икономическите, социални и политически проблеми на пазара на труда. Това зависи от обстоятелството дали определението на задачите на социалния сектор се стреми да обхване правата и задълженията на* ***гражданите*** *като цяло или се простира до проблемите на* ***работещите****.*

Тук не искам да коментирам въпроси, свързани с определения, включително и посочването на границите на "социалния сектор". Все пак трябва да изтъкна, че това изследване не се занимава със социалните проблеми, свързани с безработицата. Всяко подробно изследване на отношенията между социалните услуги, ролята на държавата и проблемите на безработицата изисква внимателен анализ на някои макроикономически въпроси, като например инвестициите и растежа. Това би надхвърлило рамките на настоящето изследване.

ята на държавата, очакванията, породени от тях и фактическото им изпълнение създаваше постоянно напрежение в обществото.

Голям напредък беше постигнат при трансформирането на политическите и икономическите институции и законодателната система в постсоциалистическите страни. Най-малко промени обаче бяха осъществени в сферата на социалния сектор. Всъщност едва ли би могло да се говори за някакви промени. Докато ролята на държавата в другите социални и икономически сфери беше ограничена или поне преобразувана значително, в социалния сектор тя си остана огромна, както и преди, оставяйки оскъдно пространство за частна инициатива или свободен избор. В социалния сектор продължи да съществува социалистическата система с всичките ѝ присъщи черти. Още действа почти тоталният монопол на държавната собственост, легалният частен сектор е съвсем незначителен и е ограничаван от различни бюрократични и икономически пречки. В социалната политика продължава да действа командната икономика с типичната за нея строга централизация, разпределение на средствата и координация чрез бюрократичната държавна машина. Могат да бъдат забелязани само отделни следи от пазарен механизъм. Едва ли може да се говори за пазарни цени. Хроничният дефицит, който преобладава в тази сфера, проявява обичайните си симптоми: принудителното заместване на едни услуги с други, опашките и чакането, а също така и влиянието на личните връзки и корупцията, пускани в действие, за да се заобиколят бюрократичните процедури. Бюрокрацията, която управлява държавния и полудържавния корпоративен социален сектор, боейки се от подкопаването на властта си, се съпротивлява на всякакви реформи, насочени към децентрализацията, конкуренцията и пазара.

Реформата се оказа трудна не само защото има чувствително въздействие върху живота на хората. Лесно е да изгубиш пътя, ако нямаш компас. Когато стана дума за създаването на фондов пазар, можехме да почерпим опит от фондовите борси в Ню Йорк, Цюрих и Франкфурт. Когато трябваше да се създават закони за ролята на централната банка в една пазарна икономика, Банк ъв Ингланд, Федералният резерв и Бундесбанк можеха да послужат за модел. Същото може да се каже и за проблеми като компетенциите на Върховния съд или законите за коорпоративен контрол, но кой ще научи постсоциалистическите страни как да управляват ефективно социалния сектор? В тази област нито една страна не би могла да ни служи за пример. И в най-напредналите страни, и в тези със среден стандарт, без изключение, социалният сектор не функционира безпроблемно и е изправен пред настояща или бъдеща криза. Постсоциалистическите страни сами трябва да изградят такъв модел на социалния сектор, който е най-подходящ за техните нужди.

2. Тема на изследването

Обсъжданията са хаотични. Споровете се водят на различни равнища – между самите политически партии и извън тях, между администрацията от финансовото министерство и тази на министерствата, които контролират и управляват социалния сектор, в редовете на опозицията и между различните академични школи. За хората, които се захващат с изготвянето на предложения за реформата, е много трудно да намерят вярната посока.

Това отчасти обяснява защо на практическите планове за осъществяване на реформата им липсват основни принципи, върху които да бъде изградена стратегията за провеждането ѝ. Понякога зад определен план можем да доловим философската му обосновка. Други схеми представляват озадачаващ компромис между диаметрално противоположни принципи или пък не са премислени изобщо. Това изследване се стреми да допринесе за *изясняване на принципите,* върху които трябва да почива реформата в социалния сектор. То не представлява позитивно изследване на сегашното състояние на нещата, а е ориентирано изключително към един нормативен подход към проблема.

Състоянието на социалния сектор във всяка от постсоциалистическите страни е различно. Различни са и условията за провеждане на реформите. Въпреки това, в изходните позиции се забелязват достатъчно общи черти и това позволява формулирането на някои общи принципи, приложими за всички постсоциалистически страни. Дори и ако тези, които провеждат реформите, са съгласни с принципите, изложени тук, страните все пак биха се различавали по много от детайлите, свързани с осъществяването на реформата, по скоростта на процесите и по използваните средства.

В това изследване са изложени общо девет принципа.[5] Принципите, засягащи основните ценности, са представени в глава 3. Глава 4 се занимава с желателните характеристики на институциите в реформирания социален сектор. Глава 5 разглежда желателното разпределение на ресурсите между социалния сектор и растежа.

---

[5] *Защо точно девет? Не претендирам, че тази група принципи въплъщава някаква цялостност. Може би някои от принципите могат да бъдат пропуснати, а други – прибавени. Темата би могла да се представи и другояче, дори ако дискусиите се ограничат сред тези, които повече или по-малко подкрепят становищата в това изследване, поне по отношение на цялостния възглед за света. Авторът е доволен от това, че е спрял до числото девет, избягвайки по този начин алюзиите за "десетте Божи заповеди".*

Добре би било да се проведе много по-строга дискусия за аксиомите, да се тръгне от постулати и помощни постулати, а заключенията да се изведат от тях. Това ще покаже, че принципите не са просто изброени един след друг, а че между тях има и логическа връзка, формираща една затворена теоретична структура. За съжаление аз не мога да предприема такава дискусия. Приемам по-ниско ниво на абстракция и дискусията не е толкова строга. Надявам се обаче, че дори и това "средно ниво" на абстракция и недотам прецизният стил на дискусия ще спечелят интелектуално преимущество по отношение на ниското ниво на предложенията за реформа. Това най-малкото ще ни помогне да издигнем споровете от ниво детайли на някакво конкретно предложение към принципните проблеми. Средното ниво на обобщаване ми се струва задоволително за една от темите на изследването, която цели да представи общите принципи, върху които да почиват отделните елементи на реформата – пенсионната реформа, здравната реформа, реформата в областта на социалните плащания и т.н. Изследването не излага практически предложения за детайлите на тези реформи не поради липса на място. Прибавени се само някои забележки към тези предложения, просто за да бъдат илюстрирани принципите.[6]

Изследването използва повелителното наклонение при представянето на принципите. Призивът е адресиран към "реформатора" – той може да бъде политик, длъжностно лице, експерт, профсъюзен деятел или член на академичните кръгове. Всеки принцип е *memento* – нещо, което не трябва да се забравя, когато се предлага дадена реформа. Той разкрива всъщност и едно *credo*, представляващо моята ценностна система, която стои в основата на предложенията ми. Тъй като изложените принципи се базират на ценностната система, която споделям и затова могат да бъдат смятани за субективни, мисля, че е оправдано да говоря на редица места в първо лице единствено число.

3. Етични постулати

Въпреки че съм икономист, не започвам с икономическите принципи. Не съм от хората, които защитават реформата в социалния сектор главно защото разходите по него не могат да бъдат финансирани, а и в бъдеще

---

[6] *Изследването е продукт на обширен изследователски проект, ръководен от автора, в който няколко участници разглеждат състоянието на социалния сектор в Унгария, международния опит и дебатите върху реформата в Унгария и чужбина. Те ще направят и някои практически планове за реформата. Основните принципи ще бъдат следвани от практически планове в отделните подсектори (пенсии, здравеопазване, помощи и др.)*

това ще е все по-трудно. По-късно ще говоря за икономически принципи, но не смятам, че те са основата, върху която се гради реформата.

Тук изтъквам два принципа на етиката, които, според мен, реформаторите трябва да спазват.[7] Институциите и пропорциите в разпределението на ресурсите, които се развиват с реформата, трябва да бъдат в съответствие с тези морални императиви.

Принцип 1: (независимост на индивида): Трансформацията трябва да разшири обсега на действие на индивида и да намали обсега на действие на държавата при вземането на решения в сферата на социалните услуги.

Основният проблем на социалната система, наследена от социализма, според мен е, че тя остави твърде голям обем от ресурси в ръцете на държавата, политическото управление и бюрокрацията за сметка на отделния човек. Това нарушава такива основни човешки права като независимостта на индивида, развитието на собствените му способности и самоопределянето му.[8] Гражданите не трябва да гледат като на отнемане на права на намаляването на бюджетните разходи за социалния сектор, защото, едновременно с това, спадат и данъците за финансирането им. По-уместно е да се каже, че те възвръщат правата си лично да се разпореждат.

Първият принцип включва не само правото на индивида да взима решения, но и необходимостта хората да поемат *отговорност* за собствения си живот. Те трябва да забравят навика си, че патерналистичната държава мисли вместо тях и реформаторите трябва да им помогнат в отказването от този навик. След това те ще имат правото на избор, но ще бъдат отговорни за него, понасяйки последствията, в случай че решени-

---

[7] *Опитал съм се да предложа едно "минималистично" решение, или, с други думи, искам да представя възможно най-малко изисквания, само толкова, колкото са необходими и достатъчни като етична отправна точка за социалната реформа.*

[8] *Мнозина автори са се занимавали с разглеждането на въпроса за индивидуалната свобода. Изследването на Isaiah Berlin (1969) е особено важно за очертаване на различията между позитивна и негативна свобода. Негативната свобода на индивида е застрашена от една хиперактивна, с прекомерно влияние, патерналистична социална държава. Добре би било обществото да се развива в такава посока, която защитава и засилва негативната свобода на индивидите, като едновременно с това се увеличава и позитивната свобода. В този смисъл Amartya Sen (1990) смята, че отстояването на индивидуалната свобода трябва да бъде задължение на обществото. Вж. също Sen (1996).*

ята им са били слаби. В западния свят това изискване е смятано за нещо съвсем естествено, за нещо, поето още с майчиното мляко. Но на поколенията, които израснаха при социалистическата система, беше внушавано точно обратното – беше им налагана идеята, че управляващата партия и държавата са отговорни за всичко, а хората трябва да приемат техните решения, вярвайки, че те са в добри ръце. Затова, когато пред хората възникне проблем, първата им мисъл не е да го решат сами, а да поискат помощ от държавата. Държавата ще се погрижи за тях, така че няма нужда те да се подготвят за несигурността на утрешния ден.[9] Реформата на социалната държава се базира върху развитието на нов етос, който поставя на първо място независимостта и чувството за отговорност на индивида.

Въпреки че никое съвременно общество не може да функционира без известна намеса на държавата, от принцип 1 следва, че е желателно нейното влияние да бъде ограничено и ръководен да бъде *принципът на доброволността*. Патернализмът се опитва да наложи на хората "принудително щастие". Вместо това, на тях трябва да им се позволи сами да се погрижат за собственото си благоденствие.

Принцип 2 (солидарност): Помогнете на страдащите, нуждаещите се и инвалидите.

Много религии, включително юдео-християнската и будистката етика, подтикват към солидарност и съчувствие. Такива са и традициите в работническото движение, както и политическите възгледи на левите партии. Същите тези чувства могат да произтичат от обикновеното човешко доброжелателство, усещането за братство и взаимопомощ и инстинктивните алтруистични подбуди. Не е необходимо те непременно да са основани върху определени възгледи за света или да се вписват в някаква интелектуална традиция.

Принципът на солидарност предполага, че обществото, чрез системата на *държавно* преразпределение, трябва да помага на страдащите, на

---

[9] *Едно представително проучване в Унгария, предприето по инициатива на автора, беше си поставило за цел да провери отношението на хората към реформирането на социалния сектор (вж. Csontos, Kornai and Tóth, 1996). Единият от въпросите беше "Как се подготвяте за старините си?". Отговорът на 51% от запитаните беше, че още не са мислили по този въпрос. Добре би било да се създадат институции, които да убедят хората, в съответствие с първия принцип, че те сами са отговорни за бъдещето си.*

нуждаещите се и инвалидите, паралелно с индивидуалната и колективната благотворителна дейност. Нека не изследваме тук критериите за определяне на получателите на *държавно* подпомагане в съответствие с принципа на солидарността. Достатъчно е да се каже, че групата от нуждаещи се от обществена помощ ще бъде много по-малка, отколкото самото общество. [10]

Прилагането на принципа на солидарността изисква *целево* държавно подпомагане, а не всеобщи права – държавни помощи, давани на всеки гражданин, богат или беден, нуждаещ се или не. Принцип 2 *не изключва* възможността за законовото уреждане на задълженията на държавата, но не го смята за задължително. Поемането на ангажименти от страна на държавата за осигуряване на всички граждани и на всички работещи е в противоречие с икономическите реалности, а не с моралните императиви. За това ще говорим подробно по-късно, при разглеждането на принципи 8 и 9.

Принцип 2 е в противоречие с политическата реторика, която се стреми да направи средната класа най-облагодетелствана от данъчната политика и процесите на преразпределение. По правило средната класа не е най-нуждаещата се от помощ. При социалистическата система голяма част от процесите на разпределение се извършваха в рамките на средната класа. Това важи до известна степен за всички страни, където е силно развито правото на всеки да получава социални придобивки. Истински нуждаещите се никога не са стигали равнището на средната класа или пък са изпаднали под него. [11] Това са хората, които се нуждаят от подпомагане преди всички, когато говорим за прилагането на принцип 2.

Зад идеята, залегнала във принцип 2, стои основното изискване всеки член на обществото да е в състояние да задоволи поне своите основни нужди. [12] Това не означава, че държавата трябва да осигурява с основни

---

[10] *По въпроса за социалното подпомагане и другите мерки за преразпределение вж. Andorka, Kondratas and Tóth (1994), Atkinson and Micklewright (1992), Milanovic (1996) и Sipos (1994).*

[11] *По време на дебатите в Източна Европа се чуха предупреждения, че финансовото положение на предишната средна класа, особено на някои от упражняващите интелектуални професии, се е влошило бързо. Действията за предотвратяване на този процес могат да бъдат оправдани от принципа на солидарността. Това трябва да се осъществи не под формата на помощи, а чрез подкрепа на процеса на адаптация – професионална преквалификация, промяна на работата и местожителството в съответствие с нуждите на новата структура на заетостта.*

[12] *Нека оставим открит въпроса какво обхваща понятието "основни нужди", кои видове храни трябва да включва, какво жилище и какво здравеопазване. Това очевидно не може да бъде решено, без да се има предвид икономическото равнище на отделната страна.*

социални придобивки *всекиго*, безплатно или на базата на преференциални критерии. Повечето членове на обществото са в състояние да ги постигнат със собствени усилия. Принципът на солидарност трябва да се прилага само по отношение на тези, които не са способни да задоволят дори основните си нужди чрез собствените си усилия.

Като имаме предвид принцип 2, би било добре да разгледаме проблема за несигурността на бъдещето. Въпреки че в момента може да не сме зависими от никого, то това може *да се случи* в бъдеще. Но в съответствие с принцип 1, човек трябва преди всичко да бъде подготвен за такива непредвидени случаи чрез спестяване и заделяне на средства и чрез доброволното сключване на застраховка на пазарен принцип. Индивидът трябва да има право на държавно подпомагане на основата на солидарността, т.е. ако се сблъска с проблеми, за които не е могъл сам да се подготви, както споменахме. [13]

Принцип 2 включва солидарността между поколенията на основата на справедливото разпределение на житейските грижи и радости между тях. Сегашното поколение трябва да покаже солидарност с бъдещите поколения. Няма морален закон, който да оправдава улесняването на живота днес за сметка на тежките дългове за бъдещите поколения. Това са бомби със закъснител в икономиката, които ще избухнат в по-далечно бъдеще. [14]

Принцип 2 означава още, че на всеки гражданин трябва да бъде дадена възможност за успешно самоосъществяване. Това е един от многобройните аргументи в подкрепа на субсидирането на държавното образование. [15] Трябва да бъде проявена солидарност с хората, които няма да получават тази първоначална възможност без държавното подпомагане. Критерият за солидарност може също да обясни и активната помощ за инвалидите, така че да им осигури равни възможности. От друга страна, този принцип не може да оправдае необмислените изкуствени опити за изравняване на големите различия между хората.

Принцип 1 и принцип 2 трябва да се прилагат свързано. За повечето хора "подаянието" е унизително. На нуждаещите се трябва да се помага преди всичко, като им се даде възможност да работят и да се заемат с

---

[13] *Голямо объркване бе предизвикано от смесването на застраховката на база разпределение на риска, която може да бъде и на пазарен принцип, с подпомагането, основаващо се на алтруистичната солидарност. Объркващо е, когато двете се смесват при определението на понятието "социално осигуряване".*

[14] *Пример за това е пенсионният дълг, който вероятно ще достигне неудържими размери в бъдеще. Унгарският пенсионен дълг през 1994 г. беше 263 % от БВП (Вж. World Bank, 1995a, p. 36 и 1995в p. 127).*

[15] *Друг убедителен аргумент е, че държавното образование има реална външна полза, освен ползата му за индивида.*

някаква полезна дейност. Когато се определя степента и типа помощ, която трябва да се окаже, е важно да се оцени доколко нуждаещите се са способни сами да си помогнат и да се адаптират към ситуацията.

Принципи 1 и 2 трябва да бъдат разглеждани заедно, когато заемаме становище по въпроса за *задължителното минимално осигуряване.* Поддържам становището, че всички граждани трябва да бъдат законово задължени да си осигурят минимална пенсионна и здравна застраховка. Това може да бъде осъществено и чрез децентрализираните застрахователни институции. По този начин се ограничава приложението на принцип 1, защото доброволните действия отстъпват пред необходимостта от нормативно уреждане. Това обаче не се прави с патерналистична цел. Това не е опит да се наложи "принудително щастие" на хората. Мотивът тук не е алтруизъм, а колективен егоизъм. Знаем, че човешкото общество ще се чувства задължено да се грижи за болните, които нямат възможност да се лекуват или за възрастните хора, останали без доходи. В края на краищата те ще бъдат издържани от данъкоплатците, така че законът ще трябва да задължи всички граждани да си осигурят поне минимално ниво на осигуряване, за да се избегне този нежелан ефект.[16] Принцип 2 – солидарността, колективният алтруизъм на обществото, се намесва в помощ на тези, които не са в състояние да платят задължителното осигуряване. Разликата между предложената схема и тази, която съществува сега е очевидна. Съществува или (i) задължително минимално осигуряване, с доброволно осигуряване над минимума и подпомагане на нуждаещите се чрез начините за разпределение, или (ii) всеобщо право, при което осигуряването се извършва чрез процесите на преразпределение от страна на патерналистичната държава. Според мен, първото е по-здравословен, по-ефективен компромис между принципи 1 и 2.

За да завършим обсъждането на етичните изходни точки е добре да направим един коментар. Аргументите в това изследване не тръгват от *основните* човешки ценности – свобода, равенство, благополучие, материално благосъстояние или социална справедливост. С връзките между основните от тях и организацията на обществото се занимават изследванията в областта на политическата теория, чиято тема са етичните основи на "доброто" общество.[17] Това изследване не си поставя за задача да

---

[16] *Вж. Lindbeck and Weibull (1987).*

[17] *Да откроим някои особено значими трудове от многобройната литература по въпроса: Berlin (1969), Buchanan (1986), Nozick (1974), Rawls (1971) и Sen (1973, 1992). За по-подробно разглеждане на споровете върху философските отклонения на модерната социална държава вж. Culpitt (1992). Въпреки че Culpitt е привърженик на запазването на статуквото, обзорът представя едно балансирано изложение на главните аргументи за и против.*

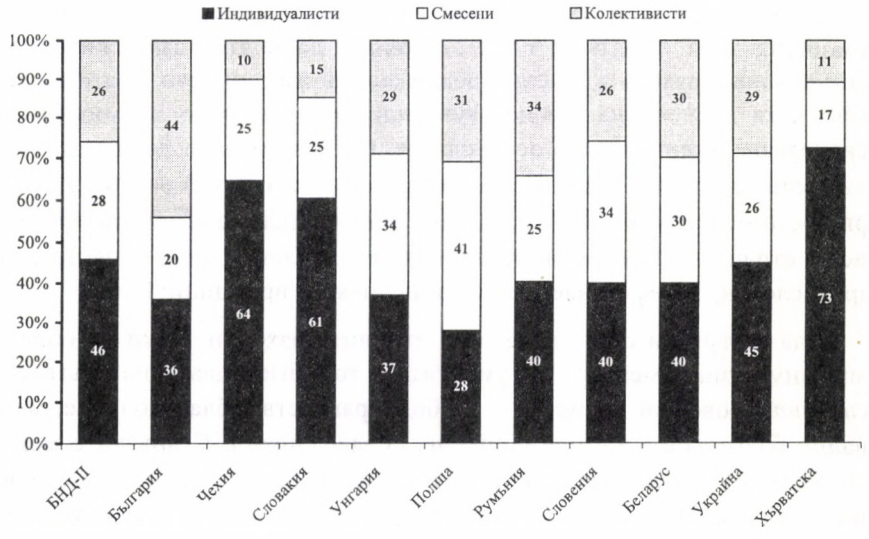
допринася за анализа на тези по-дълбоки проблеми. Надявам се, че принципи 1 и 2, които посочват "преходни" етични изисквания, а не основни човешки ценности, могат да осигурят една широка платформа, приемлива за хората, които имат различни възгледи за свобода, равенство и социална справедливост.

От друга страна, принцип 1 ще е чужд (а принцип 2 може би безполезен) за тези, чиято аксиоматична отправна точка е колективистичния възглед: *подчинението* на индивида на интересите на определена общност, независимо дали става дума за една нация, раса, класа или за догмите на някоя религия. Признавам, че реформата в социалния сектор, която това изследване лансира, се различава съществено от промените, които би предложила която и да е колективистична идея.

Графика 1

Избор на ценности

(индивидуалистичния спрямо колективистичния възглед за света)

Източник: Rose and Haerpfer (1993:71). Препечатано с разрешение.
Бележка: Респондентите трябваше да изберат „индивидуалистична" или „колективистична" алтернатива по отношение на четири въпроса. Отговорите бяха кодирани както следва: индивидуалисти – три или четири предпочитания на индивидуалистичната алтернатива; смесени – две индивидуалистични и две колективистични предпочитания; колективисти – три или четири предпочитания на колективистичната алтернатива.

Едно проучване на общественото мнение, ръководено от професор Ричард Роуз по проекта "Нова демокрация" през 1992 г. стигна до заклю-

чения, които могат да се сметнат за поучителни, ако се разгледат в светлината на казаното дотук. Изследователите, анализирайки отговорите на четири въпроса, трябваше да определят дали представите на респондентите са по-близки до индивидуалистичния възглед за света или до колективистичния. Резултатите са показани на графика 1. Във всички страни, с изключение на България и Полша, повечето от хората са били склонни да приемат по-скоро индивидуалистичния, а не колективистичен подход; в три от страните две трети от населението подкрепя идеите на индивидуализма. Делът на двойнствените становища също е показателен. Не може да се каже, че резултатите от проучването на общественото мнение съвпадат напълно със становищата в това изследване. Въпреки това, показателно е, че идеята за независимостта и отговорността на индивида играе голяма роля в ценностната система на значителна част от населението в постсоциалистическия регион.

4. Желателни характеристики на институциите и координационните механизми

Нека се обърнем към друг аспект от принципите на реформата. Процесите на реформиране на обществото премахват или променят старите институции, координационните механизми и правилата на играта и създават нови. Принципите от 3 до 7 се занимават с въпроса какви характеристики трябва да притежават те. Тези принципи до известна степен произтичат пряко от принципи 1 и 2, но желателните характеристики изискват и някои допълнителни компоненти.

Принцип 3 (конкуренция): Почти тоталният монопол на държавната собственост и държавния контрол трябва да бъде прекратен. Трябва да има конкуренция между различните форми на собственост и механизми на координация.

Принцип 3 не установява някакви количествени пропорции. Той не определя какъв трябва да бъде делът на държавните и недържавни сегменти. Във всички случаи, недържавният сектор трябва да достигне такава критична маса, която ще прекрати изтощителния стремеж на държавния сектор да запази монопола и възможността производителя (социалната държава) да диктува условията си на потребителя. Въпреки че конкуренцията се подкрепя и от съображения за ефективност, основният източник, от който е извлечен принцип 3, е принцип 1. Конкуренция трябва да има, за да могат хората да избират. Ако не харесват това, което

им предлагат държавните институции, те могат да се обърнат към услугите на частния сектор.

Оцеляването на социалистическата система в социалната област имаше сериозни последствия, защото гражданите останаха безпомощни в много важни сектори, независимо че решенията сега се взимат от поразпръснатата държавна власт, а не от политбюро. Сега тези решения зависят, от една страна, от каращите се партии, които подчиняват политическите си становища в полза на надпреварването си за гласове, а от друга страна, от относителната сила на лобитата и бюрократите, които зад кулисите договарят какви средства да бъдат заделени за медицинско обслужване и какви доходи да получават възрастните хора. Принцип 3 има за цел да остави по-голяма част от решенията на тези въпроси в ръцете на засегнатите. Поне за една значителна част от тези разходи, хората трябва да бъдат оставени да решат лично какви средства искат да отделят за своето здраве и здравето на семействата си, как искат да се осигурят за стариите си и т.н. Това може да бъде направено, като значителна част от средствата за социалния сектор излязат извън контрола на бюрократичния механизъм на държавата. Вместо това домакинствата и индивидите могат да решават как тези средства да бъдат използвани чрез пазарния механизъм.

Принцип 3 има за цел да остави всеки подсектор на социалния сектор отворен за частните, търсещи печалба предприятия. Частни болници, клиники, здравни лаборатории, детски градини, домове за възрастни хора и т.н. могат да бъдат създавани или чрез откриване на нови, или чрез приватизиране на тези, които сега са собственост на държавата. Застрахователните компании трябва да бъдат поощрявани да се насочат към пенсионните програми и медицинските застраховки.

Наред с чисто държавните и чисто търговските частни компании, съществува и достатъчно широко пространство за недържавни, нетърговски организации, които могат да бъдат притежавани или управлявани от различни общества, фондации, църкви, професионални асоциации, големи работодатели, сдружения от по-малки работодатели и др.

Функциите по прилагането на принцип 2 (солидарността) могат да бъдат поделени между държавата, нетърговския сегмент на социалния сектор и частните благотворителни дейности.

Хората искат сигурност и държавата трябва да им я осигури, това е аргументът на тези, които искат пълна национализация на социалния сектор. Според мен това е погрешен подход. И философските произведения по въпроса за несигурността, и здравия разум подсказват едно просто правило – не залагай всичко на една карта. Ако си послужим с

думите на инвеститорите, необходимо е да разпределим риска. Би било погрешно например да се поверят всичките спестявания за пенсия само на един частен пенсионен фонд, защото ако той управлява парите нечестно или неблагоразумно, осигуряваният ще изпадне в голямо затруднение. Подобни проблеми могат да възникнат и ако изцяло се доверим на държавата. Когато някой се пенсионира, управляващите в момента могат да решат, че не е нужно да се съобразяват с това какъв е бил размерът на вноските, които човек е правил през годините.[18] Пенсията може да бъде унищожена и от умишлено предизвиканата от политически вълнения инфлация и от принципите за индексиране, които могат да намалят нейната реална стойност. (Вж. таблица 1). Най-целесъобразните предложения за пенсионна реформа са тези, които се основават върху няколко колони, като по този начин различните пенсионни схеми могат да се използват успоредно.[19] Подобни решения, основани на "многоколонната" система ще бъдат необходими и при финансирането на здравеопазването и другите подсектори на социалния сектор.

Общественото мнение значително се различава по въпроса кои колони или кои комбинации от колони да предпочете. Резултатите от проучването на общественото мнение в Унгария, споменато по-горе, добре илюстрират общественото мнение (вж. таблица 4 на с. 270). Съществува опасност, че парламентарните начини на действие, основани върху принципа на мажоритарността, ще доведат до реформи, при които ще доминира една форма на собственост и/или една форма на контрол. (Например *статуквото* – господстващото влияние на държавните форми, може да продължи да съществува, или пък обратното, да бъде предприета бърза, радикална, тотална приватизация). Според мен от принцип 1 следва, че хората не трябва да бъдат принуждавани да избират някаква предварително определена схема. Доколкото е възможно, те трябва да бъдат оставени да избират свободно. Необходимо е да има "меню" от различни форми на собственост и координационни и контролни механизми, от

---

[18] *Това е случаят с повечето от постсоциалистическите страни днес. Приходно-разходната система ("pay-as-you-go") и непрекъснатите промени в законите за пенсионно осигуряване, заедно с тенденциите към изравняване на пенсиите, отслабиха връзката между получаваната пенсия и пенсионните вноски, внасяни по време на трудоспособния период от живота на човека.*

[19] *Новият унгарски Закон за пенсионната реформа от 1997 г., а също и последните предложения, разработени от чешкото и полското правителство и от унгарското министерство на финансите се основават също на "многоколонната" система. За запознаване с проблема и предложенията в тази насока вж. доклада на Световната банка* ***Averting the Old Age Crisis*** *(1994). За критична преценка на доклада на Световната банка вж. Beattie и McGullivray (1995) и отговора на водещия автор James (1996). Предложенията на Световната банка са анализирани и критикувани също от Diamond (1996).*

Таблица 1

Реална стойност на пенсиите в Чешката република и Унгария

Страна	1991	1992	1993	1994	1995
			1990=100		
Чешка република	82.9	81.2	76.9	77.5	82.2
Унгария	92.4	87.8	84.6	86.5	77.4

Източници:
Чешка република: Klimentová (1996), Chart 3; Унгария: Figyelő, 11 юли 1996 г.

които гражданите да могат да избират. Те трябва да са в състояние да се учат от своя и чуждия опит, да експериментират и да променят гледната си точка. Това е още една причина, поради която в социалния сектор е нужна конкуренция. Когато има конкуренция, може да бъде осъществяван избор не само чрез механизма на политическото противопоставяне, но също и директно, чрез пазарния избор на домакинствата.

Принцип 4 (стимули). Трябва да има такива форми на собственост и контрол, които насърчават ефективността.

Този принцип е толкова очевиден, че изобщо не се нуждае от обсъждане. Единствената причина, поради която го включвам сред останалите е, че политиците и учените, които бранят *статуквото* в социалния сектор, са склонни да го забравят.

Стимулите за ефективност (и тук е съществената разлика в сравнение с предишната практика) трябва да бъдат ориентирани и към страната на търсенето – гражданите, които са потребители на услугите на социалния сектор. Това означава, че услугите (с много малки изключения) не трябва да бъдат безплатни. Вместо с помощта на държавните субсидии да се поддържат цените под пазарното равнище, подкрепата на държавата трябва да бъде насочена (например под формата на ваучери) към тези, за които това е оправдано.[20] (Това обикновено включва нуждаещите се, ако спазваме принципа на солидарност.) Дори и ако държавата или застрахо-

[20] *Има спорове по въпроса за предимствата и недостатъците на ваучерите при осигуряването на социални придобивки. Вж. Culpitt (1992).*

вателят покриват по-голяма част от цената на социалната услуга, потребителите трябва да плащат част от вноската (co-payment), за да знаят, че услугата не е безплатна.

Подходящите стимули, насочени към страната на търсенето, трябва да поощрят ефективността на застрахователите, които до голяма степен финансират социалните услуги. Това е един от многото аргументи, насочени срещу монопола на чудовищния механизъм на централното държавно здравно и пенсионно осигуряване. Където няма конкуренция, няма и достатъчно стимули за ефективност и икономия.

Същият аргумент важи и за страната на предлагането – организациите, които предлагат здравни услуги, образование, грижи за децата и възрастните. При разглеждането на принцип 3 посочих независимостта на индивида като довод в полза на конкуренцията. Никой не трябва да бъде оставян на милостта на една единствена монополна организация. Конкуренцията е полезна и в други отношения. Тя насърчава по-доброто качество, развитието на технологиите, откритията, въвеждането на нови научни постижения и намаляването на цените.[21]

Трябва да разгледаме и един друг аспект на стимулите и ефективността, а именно, каква е най-подходящата форма, в която да се акумулират и използват социалните резерви. Могат да бъдат разграничени два чисти случая. Първият от тях се прилага най-последователно при социализма, когато пенсионната система и всички други социални услуги се осигуряват на национален принцип чрез приходно-разходната система ("pay-as-you-go"). От домакинствата не се очаква да спестяват с цел сигурност. Вместо това, те са принудени да плащат данъци, с които финансират и социалните услуги, и всички инвестиции. Тоталната централизация води до ниска ефективност и то не само в сферата на социалните придобивки. Същото важи и при избора и осъществяването на инвестиционните проекти.

Другият противоположен чист случай е този, при който акумулирането на резерви е оставено изцяло на домакинствата. Всяко от тях ги разпределя в портфейл от няколко компонента, предоставяйки някои депозити на банките и инвестиционните фондове и плащайки вноски в зас-

---

[21] *Съзнавам, че търговските и недържавните, нетърговски застрахователи и организации могат да се опитат да намалят разходите си за сметка на потребителите (болните, децата или възрастните, нуждаещи се от помощи). Все пак, същото може да възникне и при държавната собственост и контрол, освен ако парите в държавния сектор не са в излишък. Неограниченото нарастване на разходите спрямо спестяванията за сметка на тези, които се ползват от услугите, е една от най-тежките дилеми в социалния сектор. Не съм компетентен, за да отговоря уверено на тези въпроси, а дори и опитът за това изисква отделно изследване.*

трахователни компании, пенсионни фондове и т.н. Финансовият сектор, т.е. кредитният и капиталов пазар, от своя страна, използват тази огромна маса спестявания, за да финансират децентрализираните инвестиции.

Тези два случая демонстрират крайностите на абсолютно централизирания и абсолютно децентрализирания механизъм за разпределение на капиталите. Макар че децентрализираният механизъм има много предимства, основателно можем да предположим, че ще има необходимост от известни държавни инвестиции, финансирани с данъци (например финансиране на инфраструктурни инвестиционни проекти и други обществени стоки).[22] Едно нещо обаче стана ясно от голямата историческа надпревара между социалистическата и капиталистическата система: една система, при която преобладава децентрализираното инвестиране, базиращо се на частната собственост и конкуренцията, е по-ефективна от тази, при която преобладава централизацията и държавната собственост. Сега спестяванията, отделяни в случай на болест, безработица, злополука или старост съставляват такава голяма част от съвкупните спестявания, че няма да бъде правилно всички те да бъдат оставени в ръцете на бюрокрацията. Основната част от тях трябва да се използва децентрализирано. Ако трябва да обобщим, принцип 4 – стимулирането на ефективността, осигурява още по-убедителен аргумент в полза на третия принцип – разрастването на конкуренцията и недържавните институции.

Принцип 5 (нова роля на държавата): Основните функции на държавата в социалния сектор трябва да включват осигуряването на закони, упражняването на надзор върху недържавните институции и осигуряването на помощ в краен случай, както и поемането на ролята на "застраховател от последна инстанция". Държавата поема отговорността да гарантира на всеки гражданин достъпа до основно образование и здравеопазване.

Да спорим за това дали ролята на държавата трябва да бъде голяма или малка, дали тя трябва да продължи да влияе в сферата на социалния сектор или да се оттегли от него, е безполезен спор. Основното изискване е за радикална трансформация на нейната ролята. Нека накратко разгледаме функциите на държавата в един реформиран социален сектор.

---

[22] *В икономическата литература подробно са разгледани случаите, при които държавният избор, финансирането и/или изпълнението на инвестиционните проекти е оправдано.*

- Чрез приемането и прилагането на необходимите нови закони, държавата защитава законността при действията на частния сектор. Важно е гражданите да могат, в случаите, когато правата им са нарушени, да търсят законно удовлетворение в съдилищата в процеси срещу държавата и нейния апарат, срещу застрахователи, болници, лекари, домове за стари хора и др.

- Държавата трябва да създаде подходящи органи за упражняване на надзор върху социалния сектор и различните подсектори (здравеопазване, здравно осигуряване, пенсионно осигуряване и т.н.). Това трябва да бъде допълнено с контрол от страна на различните потребителски асоциации, на пресата и на гражданското общество като цяло.

- Държавата трябва да гарантира сигурността на спестяванията, които гражданите поверяват на застрахователните институции или пенсионните фондове.[23]

- Както споменах по-рано, желателно е недържавните организации да имат свое място при осъществяването на принципа на солидарността. Въпреки това, няма начин държавата да избегне участието си със значителни вноски. Не съм съгласен с тези, които смятат, че това трябва да бъде скрито сред другите държавни разходи, така че избирателите да не го забележат.[24] Трябва открито да се заяви, че държавните помощи се плащат на нуждаещите се с пари на данъкоплатците.

Постановката, че държавата носи отговорност за осигуряване на основно образование и медицински грижи оставя открит въпроса как и чрез какви институции ще бъде осъществено това. Тя нито включва необходимостта, нито изключва възможността институции, които са собственост на държавата или са контролирани от нея, да участват в осигуряването на дадена услуга или държавният бюджет да подпомага финансирането ѝ.

От казаното става ясно, че това изследване не предлага програма на ненамеса от страна на държавата (laisser faire programme). То не цели да

---

[23] *Вероятно могат да бъдат създадени някои видове недържавни или квазидържавни презастрахователни институции, за да защитят по подходящ начин застраховките на гражданите, в случай че даден застраховател фалира. Достатъчно е държавата да осигури гаранции в краен случай, ако презастрахователят не е в състояние да покрие загубите. Функцията на "застраховател от последна инстанция" все още е фискално бреме, но много по-малко, отколкото финансирането на цялостното осигуряване.*

[24] *Повечето хора имат чувство за солидарност с общността. Унгарското проучване на общественото мнение (Csontos, Kornai and Tóth, 1996) показа, че много от респондентите, които нямат деца, са склонни да плащат данъци за финансиране на висшето образование.*

освободи държавата от отговорността ѝ за социалния сектор, дори ако повечето от задачите се изпълняват от частни предприятия и нетърговски институции, организирани от различни общности, които ще се координират главно от пазара и ще бъдат стимулирани от конкуренцията. Това трябва да става по закони, създадени от държавата, под неин надзор и надзора на гражданското общество. Държавата трябва да участва също и с икономическите си ресурси там, където има неизбежна нужда да го прави.

Различните случаи на "пропуск на пазарните механизми" са достатъчно изяснени от икономистите. Оправдано е държавата да се намесва в случаите, в които пазарът не работи, освен ако не съществува опасност намесата ѝ да предизвика още по-голямо влошаване на ситуацията.[25] При все това, в много случаи е трудно да се оцени кой от механизмите – чрез пазара или чрез държавата, ще претърпи провал. Именно по тази причина предлаганото изследване оставя открит въпроса какъв трябва да бъде сегментът от социалния сектор, който е държавна собственост или е под пряк държавен контрол. Ако обществеността чрез политическия избор изрази желание част от финансовото обезпечаване на възрастните да идва от държавната пенсионна система, че някои болници трябва да останат държавна собственост и т. н. и ако е готова да плати данъците, необходими за издръжката им, то нейното желание трябва да бъде уважено. Второто условие (готовността да се поеме съответната данъчна тежест) води до следващия принцип.

Дебатите в постсоциалистическите страни относно реформирането на социалния сектор се отнасяха главно за принципи 3 и 5. Възгледите бяха много различни, както е във всеки важен обществен дебат. Ударението трябва да се постави върху главната линия в спора, която може ясно да се различи сред голямото разнообразие от възгледи. Тя се различава от позицията, застъпена в това изследване, в няколко отношения. В основата ѝ лежи желанието да се запази ролята на държавата и институциите такава, каквато беше преди смяната на политическата система през 1989-1990 г. Централизираната, държавна пенсионна схема, основаваща се на приходно-разходната система би продължила да доминира в пенсионната система. Държавните здравни институции биха продължили да имат почти пълен монопол, държавата би продължила да финансира здравеопазването. Два основни довода се изтъкват в подкрепа на тази позиция. Единият е от морално-политическо естество. Пазарът се провали в грижата си за победните слоеве на обществото, което издига осигуряването на социални

---

[25] *Теорията за обществения избор и изследванията върху административното управление (вж. Buchannan and Tullock, 1962, Niskanen, 1971 и Tullock, 1965) обясняват обстоятелствата и последствията от различните форми на провал на държавата.*

придобивки от страна на държавата като единствена ефективна и хуманна възможност. Другият довод е от икономическо естество. По-евтино работят организациите за социални грижи, ако са големи и централизирани и ако обществото не трябва да плаща цената на конкуренцията и печалбата на недържавните собственици.

В съответствие с общия подход в това изследване, тук ще се въздържа от противопоставяне на тези алтернативни позиции. Моите аргументи могат да бъдат проследени чрез описанието на принципите.

Принцип 6 (прозрачност): Връзката между социалните услуги, осигурявани от държавата, и данъчната тежест трябва да стане ясна за гражданите. Практическите мерки по реформата трябва да се предхождат от открит и информиран обществен дебат. Политиците и политическите партии трябва да обявят каква е социалната им политика и как ще бъде финансирана.

Този принцип се разделя на три части. Първото изречение е подбудено от осъзнаването на един сериозен проблем – гражданите не разбират ясно, че цената на услугите на социалната държава се поема от тях като данъкоплатци. Разбирането на връзката между данъците и държавните разходи е съвършено неясно или изопачено навсякъде по света. Данъчните илюзии никъде не са толкова ясно изразени, колкото в постсоциалистическите общества, където в продължение на десетилетия беше внушавано на хората, че здравеопазването и образованието са "безплатни".[26] Когато гражданите осъзнаят, че данъкоплатецът е този, който плаща всички държавни услуги и правилно преценят колко струва това, противодействието на идеята за една реформа, насочена към децентрализация ще престане веднъж завинаги, Хората трябва да научат, че политическият процес им дава право на избор по отношение на социалния сектор като цяло и по отношение на всички негови отделни подсектори (пенсии, здравеопазване, грижи за децата, социални помощи и т. н.) чрез плащане по един от двата начина: или чрез "данъци, плащани от домакинствата – държавен бюджет – държавно социално осигуряване", или чрез "осигурителна вноска, плащана от домакинствата – застраховател – социално осигуряване, покривано от застрахователя".

---

[26] *Проучването на общественото мнение в Унгария, за което споменахме няколко пъти (Csontos, Kornai and Tóth, 1996) показа например, че само една пета от респондентите можаха да определят (с грешка от ± 25%) какви данъци са необходими за финансиране на "безплатното" държавно здравеопазване. Останалите или даваха отговори още по-далеч от истината, или не можаха да отговорят изобщо.*

Съществува също и много важен спор за начина, по който избраният парламент и правителството на една страна с демократична политическа система би трябвало *предварително* да проучат мнението на обществеността преди въвеждането на реформите, особено на групите, засегнати пряко от тези мерки. Това решение зависи от няколко фактора, единият от които е дали ситуацията изисква неотложни действия от страна на правителството. Реформата на социалния сектор не е единично, краткотрайно действие. Тя не е предназначена да предотвратява икономическа катастрофа или да преодолява остра криза. Тя води до формиране на характера на обществото и връзката между индивидите и държавата за много дълъг период от време. Поради това втората част на принцип 6 изразява потребността от публично обсъждане на тези важни предложения за реформата, осигурявайки на участниците в дебата необходимата информация.

Това води до третата част на принцип 6 – изискването за прозрачност на политическия избор. На практика политическите партии рядко излагат пред избирателите си по достатъчно ясен начин идеите си за реформа в социалния сектор. Причината е или в това, че предложенията им не са достатъчно обмислени, или защото желаят да прикрият намеренията си.[27] Това изследване не се числи към сферата на политическата икономия и теорията за обществения избор; то няма за цел да поставя въпроса защо е така и дали това може да бъде променено изобщо. Изследването, в съответствие с нормативния си характер, поставя на преден план изискванията. Принцип 6 е обърнат към по-добрата страна на всеки политик – ако искате да бъдете честни към избирателите си, кажете им открито какво желаете да направите по отношение на пенсиите, здравеопазването и другите социални услуги. Другите адресати са учените, изследващи тази тема – моите колеги и аз самият. Ние нямаме изгода от печеленето на популярност, не се състезаваме на страната на никой избирателен щаб. Наш дълг е да открием и покажем какви са ползите и каква е социалната цена на алтернативните идеи по отношение на социалния сектор. Най-накрая, този принцип е адресиран и към гражданите. Той ги поощрява да преценяват на база на явните твърдения на политиците и програми на партиите какви са скритите им намерения относно социалния сектор, за да ги имат предвид, когато гласуват.

---

[27] *Пълното пренебрежение към принцип 6 беше типично за социалистическата система. За разлика от нея, демократичната държавна система е постигнала голям прогрес в прилагането на този принцип. Може да има някои илюзии относно това доколко последователно този принцип се прилага в практиката на парламентарната демокрация.*

В това отношение е много трудно не само да се изяснят намеренията, но и да се вземе решение при гласуването. Когато се гласува за партия или политик, гласоподавателите избират "пакет" от политики. Гласоподавател, гласуващ за А, а не за Б, може да пренебрегне факта, че социалната политика на Б е по-привлекателна и да реши да подкрепи А, защото той или тя предпочита икономическата, правна, външна или друга политика на А пред тази на Б.[28]

Тези многобройни затруднения осигуряват допълнителни аргументи в полза на принципи 1, 3 и 5: трябва да бъде намалена групата на социалните услуги, чието регулиране зависи до голяма степен от политически мерки.

Принцип 7 (необходимост от време за осъществяване на програмата): Необходимо е време, за да се развият новите институции в социалния сектор и на гражданите, за да успеят да се адаптират.

В реформирания социален сектор ще се появят някои институции, непознати за социалистическата система. Ще бъдат създадени и нови, като например частни клиники и болници или нови недържавни пенсионни фондове. Други ще възникнат и от смяната на собствеността на предишните държавни организации, например, когато екип лекари ще имат кабинети в държавни болници при сключен договор за това. По много причини тези процеси не трябва да се развиват спонтанно. Създаването на нови институции и трансформацията на старите изисква внимателното изграждане на нови правила, въплътени в закони или утвърдени като нормативни актове на различни организации. Някои нови организации ще възникнат по инициатива на държавни агенции. В определени случаи е необходим и политически натиск, за да се задвижи процеса на промените. Може да се прибави, че по принцип промяна в ролята на социалната *държава* може да възникне само чрез намеса на държавата. Накратко, много компоненти на еволюционния процес на институционална трансформация ще протекат спонтанно, но това изследване не се обявява в защита на такъв модел на реформата, който е основан изключително върху спонтанните промени.[29]

---

[28] *Би надхвърлило сферата на това изследване, ако обсъждаме доколко този проблем може да се реши чрез референдум. С изключение на някои страни, демократичните институции разрешават само в изключителни случаи политическите решения да бъдат подлагани на референдум.*

[29] *Тези бележки са в съответствие с теорията за институционалните иновации и еволюционното схващане на историята на променящите се икономически институции (Вж. Davis and North, 1971 и North, 1990).*

Аз съм и против провеждането на реформата в социалния сектор на всяка цена и по възможно най-бързия начин. Съществуват кризисни ситуации, при които държавата е принудена да приложи болезнена и непопулярна програма за икономическо преструктуриране. Такава програма може да включва и някои пунктове, които водят до рязко съкращаване на социалните разходи на държавния бюджет. Това е едно, докато цялостната реформа на социалния сектор е нещо съвсем друго. Второто не включва извънредни мерки във фискалната област, а представлява радикална социална трансформация, която не може да бъде осъществявана с опасно висока скорост. Програмата се нуждае от достатъчно време, за да бъде внимателно съставена и да ѝ бъде осигурена политическа подкрепа.

Въпросът за политическата подкрепа бе споменат при разглеждането на принцип 6. Колкото по-добре хората разберат социалната цена и вероятните ползи от реформата, толкова по-подготвени ще бъдат, за да я подкрепят. Ако изобщо е възможно, то на гражданите трябва да им се даде време да се адаптират към новата ситуация. Проблемът за различията в *степента на адаптация* беше споменат при разглеждането на принцип 2. Реформаторите трябва да проявят проницателност и разбиране на обстоятелството, че хората имат различна способност да се приспособяват. За да илюстрираме това, нека да разгледаме един пример за трансформиране на пенсионната система.

Към по-младото поколение може да се обърнем по следния начин. Целият живот е пред тях. Нека те и техните работодатели плащат в индивидуални сметки сумите, необходими за пенсия и те да се внесат в работещи добре пенсионни фондове, които ще ги вложат по подходящ начин. След време, пенсиите им действително ще представляват резултат от собствените им спестявания. В съгласие с първия постулат – принцип 1, ще съществува тясна връзка между приходите на индивида, склонността към спестяване и доходите, получавани на стари години, като по този начин ще бъде обхванат целия жизнен цикъл.[30]

Не може да се каже същото на хората, които вече са се пенсионирали. В техния случай държавата трябва да изпълни задълженията, поети от

---

[30] *Както обясних при разглеждането на принципи 3 и 5, мисля, че ще бъде погрешно да отнемаме още от самото начало, дори на младите хора, "колоната" на държавната пенсия, давана на всички, наред с другите "колони" на пенсионното осигуряване. Това положение трябва да бъде запазено, ако голяма част от населението чувства, че по този начин укрепва усещането му за сигурност и е готово да я финансира с данъците си. Рано или късно, все пак, ще бъде целесъобразно да се стигне до положение, в което държавните пенсии ще покриват само една малка част от пенсионните доходи.*

предишните правителства.[31] Те не са в състояние да се адаптират към една нова пенсионна система. Освен законните задължения на държавата към тях, принцип 2 – принципът на солидарност, също диктува обществото да продължи прилагането на приходно-разходната система, чрез която активните членове на обществото плащат данък, за да финансират държавните пенсии на неактивното население.

Що се отнася до средното по възраст поколение, моето предложение е на тях да им бъде дадена възможност за избор. Трябва да им се позволи, ако изберат този вариант, да пренесат своето право на държавна пенсия (след приспадането на една разумна цена по прехвърлянето) в индивидуални сметки в недържавни пенсионни фондове по техен избор.

След тези бележки за пенсионната реформа нека се върнем към по-общите теми в нашата дискусия. Доколкото позволява състоянието на икономиката, страданията, причинени от промените, трябва да бъдат облекчени и процесът на адаптация насърчен, като се подпомогнат тези, които търпят тежки загуби в резултат от реформата. Трябва обаче да бъде осигурено безсрочно подпомагане само на хората, които действително не са в състояние да се адаптират към новите условия. На всички останали, помощи трябва да се дават само за *определен период от време*. (Трябва например да има временна компенсация за нуждаещите се, когато ценовите субсидии се премахват.) Хората могат да получат отсрочка, но трябва да разберат, че е необходимо да се адаптират към новата ситуация, след като периодът на отсрочка свърши.

5. Желателно разпределение на ресурсите

Принцип 8 (хармоничен растеж): Трябва да има хармония в разпределението на ресурсите между такива, които директно стимулират икономическия растеж и такива, които се изразходват за поддържането и развитието на социалния сектор.

---

[31] *Унгарският парламент гласува нова, реформирана пенсионна система през 1997г. Тази закон е повече или по-малко сходен с духа на нормативните принципи, представени в изследването.*

Аз изказах възгледите си за реформирането на пенсионната система по време на подготвителния процес в няколко публични лекции и в изследването си от 1996 г. Крайният вариант, който се очерта след дебатите, на някои места отстъпва от първоначалните ми възгледи, но основният смисъл на новия закон, или по-точно, начинът, по който се третират най-съществените въпроси, въпреки това, се приближава до идеите, които излагам.

В дебатите по социалните въпроси се срещат две противоположни гледни точки. Едната от тях е свързана с едностранчиво наблягане върху загубите, свързани с процеса на преход и не признава, че най-добрият начин да се решат настоящите проблеми е осигуряването на стабилен дългосрочен икономически растеж. Колкото и елементарно да изглежда подобно твърдение за един икономист, истинността му често се игнорира от защитниците на статуквото в социалната система. Понякога се стига дори дотам, че те отказват да приемат факта, че е невъзможно стандартът на живот в постсоциалистическите страни да достигне средното ниво на западните страни, без да бъдат направени съответните инвестиции, които да създадат условията за дългосрочен и достатъчно висок растеж.

Другата крайна гледна точка е тази, при която спора за избор между социални разходи и инвестиции еднозначно се решава в полза на инвестициите. Статистическият анализ на базата на няколко страни показва, че най-висок дългосрочен икономически растеж се наблюдава в страните от Югоизточна Азия, които имат и най-ниски нива на социални разходи. Тези автори или оставят източноевропейския читател сам да си направи изводите, или направо му заявяват: ако искате да настигнете Запада, следвайте примера на Югоизточна Азия.

На мен обаче, като представител на по-старото поколение, подобно фетишизиране на растежа ми звучи познато. Един от лозунгите на икономическата идеология на Сталин и Хрушчов беше "Да настигнем Запада възможно най-бързо." Фетишизирането на растежа доведе до възприемането на стратегия за насилствен растеж и последвалото го изкривяване на структурата на икономиката, което, от своя страна, доведе и до пренебрегване на истинските нужди на населението.[32] Това изкривяване предизвика сериозни проблеми в социалистическата система, последиците от които не са преодолени и до днес. Срамота е отново да повтаряме старите грешки.

Може да се стигне до други изводи обаче, ако сравнението се направи не на база на социални разходи и *темп* на икономически растеж, а на социални разходи и *равнище* на икономическо развитие. С повишаване на равнището на икономическо развитие на дадена страна нарастват и разходите ѝ за здравеопазване, образование, култура и грижи за деца и възрастни. Връзката не е детерминистична, тъй като присъстват и други фактори – политическата окраска на правителството, културните тради-

---

[32] *Преди 23 години излезе изследването ми "Rush versus Harmonic Growth" (Kornai, 1972), където се противопоставях на фетишизирането на растежа.*

ции и т.н. Въпреки всичко, съществува тясна връзка между нивото на икономическо развитие и държавните социални разходи. Тази връзка е показана на таблици 2 и 3.

Таблица 2

Разходи за държавни пенсии

Страни	Разходи за пенсии като % от БВП	Разходи за пенсии като % от държавните разходи
Страни извън постсоциалистическия регион (средна стойност на съответната доходна група)		
ниски	0.7 (32)	3.9 (18)
под средните	2.9 (29)	10.1 (16)
над средните	6.7 (20)	23.8 (13)
високи	8.2 (23)	23.1 (20)
Постсоциалистически страни		
Албания	6.3	14.4
България	10.2	21.5
Чешка република	8.3	-
Унгария	11.6	18.3
Полша	14.7	29.2
Румъния	6.4	14.9
Русия	6.0	-
Словакия	9.3	18.0
Украйна	7.1	14.8

Източници:

За страните извън постсоциалистическия регион: The World Bank (1994), p. 103. За постсоциалистическите страни: UNICEF (1994), pp. 96-97.

Забележка:

В първата част от таблицата данните се отнасят за периода 1985-1991 г., а числата в скоби показват броя на страните, за които има данни. Данните за постсоциалистическите страни се отнасят за 1992 г. Числата за Русия са приблизителни.

Отклонението от желания баланс между държавните социални разходи и нивото на икономическо развитие може да стане и в двете посоки – т.е. твърде малко или твърде много разходи. Като свръхкомпенсация за ексцесиите през сталинисткия период, някои от социалистическите страни оставиха социалните им разходи да се изплъзнат от контрол в покъсните етапи от икономическото им развитие. Под влиянието на патерналистичните идеологии и желанието да се успокои населението, държавата пое по-големи задължения, отколкото позволяваха наличните ресурси при текущото ниво на развитие. Някои източноевропейски страни надминаха самите себе си не само в поемането на задължения, но и в

Таблица 3

Структура на държавните социални разходи в Унгария и в отделни страни от ОИСР (като % от БВП)

Разходи за:	Унгария 1992	Германия 1990	Испания 1989	Швеция 1991
Пенсии	10.4	9.6	7.9	13.2
Здравеопазване[a]	5.3	9.1	6.5	8.8
Подпомагане на лица и семейства	3.9	1.3	0.1	1.4
Целеви помощи за подпомагане на разходите, свързани с домакинствата	2.8	0.2	0.1	0.9
Безработни	2.3	2.1	3.1	4.1
Общо	24.7	22.3	16.3	26.4

Източник:
OECD (1995), p.49.
Забележки:
Разходите за пенсии включват тези за старост, злополука и инвалидност. Разходите за безработни включват помощите за безработни и разходи за програми за стимулиране на заетостта.
[a] Отнася се за 1991 г. и само за държавните разходи за здравеопазване.

изпълнението им. Затова ги нарекох "преждевременни социални държави" в една своя предишна разработка.[33] В това отношение Унгария стигна най-далеч.

Жизненоважно е да се възстанови баланса, като се подходи към проблема от две страни. Поетите от държавата задължения и ангажименти трябва да бъдат намалени, като в същото време се стимулира икономическия растеж.

Аз самият не бих се наел да дам количествен израз на някакво "златно правило" за необходимите пропорции в разпределението на ресурсите. Това само по себе си е една вълнуваща задача в контекста на постсоциалистическата трансформация. Независимо от това, че принцип 8 не дава метод за количествена оценка, той със сигурност може да служи като предупреждение срещу позволяването на неприятни изкривявания и следването на кухи политически лозунги.

Тук трябва отново да се върна към принцип 1. Една от причините за оставянето на по-голяма част от икономическите решения в ръцете на индивида е съмнението, че централното планиране може да се справи с намирането на подходящо решение по отношение постигането на тези

[33] *Kornai (1992)*

фундаментални пропорции. Например, трябва ли държавата да се намеси в "защита" на здравеопазването или образованието, т.е. да повлияе върху разпределението на ресурсите, за да не могат домакинствата да изразходват твърде много средства за строежа на нови заводи например? Не мисля, че подобна намеса е необходима. Нещо повече, може да се очаква, че след агрегиране на национално ниво на индивидуалните решения, ще се получи по-голяма сума на разходи за здравеопазване, образование и други социални дейности, отколкото би разпределил централния планов орган.[34] Един разумен довод в полза на държавната намеса, основана на принцип 2, произтича от възможността крайно децентрализираното общество да не осигури основните социални придобивки за най-ниските слоеве от населението.

Принцип 9 (дългосрочност на финансирането): Във всеки един момент държавният бюджет трябва да е в състояние да финансира изпълнението на поетите от държавата задължения.

Докато в принцип 8 ставаше дума за желателното разпределение на реални ресурси, принцип 9 обръща внимание на финансовите аспекти. Нарушаването именно на този принцип доведе до свалянето на "табуто" върху социалните разходи в много страни.

Много страни имат бюджетен дефицит, включително и постсоциалистическите страни (дори без изключения). Там, където бюджетната система формално отделя определени приходи за покриването на дадени разходи, е възможно поне частично определяне на дефицитите на отделните подсектори на социалния сектор.[35] Дефицитът или вече съществува, или появата му под формата на експлозия се прогнозира рано или късно. Има страни, където в някои подсектори в тези страни или в целия социален сектор, ресурсите, необходими за финансирането на социалните услуги не са отделени от тези, финансиращи други видове разходи. Държавните социални разходи се покриват с общите данъчни постъпления. Затова е трудно да се говори за приноса на социалните разходи при появата на бюджетния дефицит.

---

[34] *Това се потвърждава от опита на социалистическата система. Желязната ръка на сталинистката икономическа политика не позволяваше твърде много разходи за болници и жилища, като концентрираше ресурсите в развитието на тежката промишленост и военната мощ.*

[35] *В Унгария например държавното пенсионно осигуряване и медицинското обслужване се финансират от два вида осигурителни вноски.*

Целта на настоящата разработка не е да анализира причините за появата на бюджетен дефицит в дадени страни или в определен момент. При все това е необходимо да се обърне сериозно внимание на това как, при равни други условия и при отчитане на очаквания икономически растеж и демографските трендове издигнатите в култ социални разходи в една държава рано или късно ще доведат до проблеми с финансирането им. Навсякъде по света държавните пенсионни системи са заплашени от финансова криза. Здравноосигурителните системи, подложени на натиск от страна на незадоволено търсене, вероятно също ще имат проблеми с финансирането. Експертните оценки за това, кога дадена държава ще достигне границата на финансовите си възможности и дали дупката ще може да бъде запълнена с данъчни приходи, са различни за различните страни. Въпросът за финансирането с данъци е отчасти икономически – по-високите данъци ще намалят икономическата активност и инвестициите, и отчасти политически – непопулярността на вдигането на данъците трябва да се сложи на везните заедно с отрицателната обществена нагласа по отношение намаляването на социалните разходи. В крайна сметка, очевидно в повечето постсоциалистически страни нуждата от постигане на фискален баланс ще наложи свиването на социалните разходи.

Независимо от това, че оставих принцип 8 и принцип 9 за края на дискусията, те са не по-малко важни и силни от останалите. Мисля, че сегашният дневен ред на дебатите по отношение реформите в социалната сфера е остарял и незащитим. Тук имам предвид само дискусиите в академичните кръгове. Защитниците на социалната държава с право описват с мрачни краски теглата на онеправданите и бедните, но в същото време надменно подминават въпроса за необходимостта от наличието на правилни пропорции в разпределението на икономическите ресурси. Това просто не ги засяга. Това са просто някакви си там "фискални" аргументи, на които един състрадателен човек не бива да обръща внимание. От друга страна, попадаме и на материали, пълни с икономически аргументи, но в които е отделен само един абзац за необходимостта от социална защитна мрежа, като авторите не са обмислили задълбочено социалните последици от мерките, които предлагат. И двете страни обикновено се въздържат от използването на етични аргументи. Мисля, че е крайно време да обединим двата възгледа. Никой няма право да се спира само на социалната или само на икономическата страна на проблемите.

6. Заключителни бележки

Съвкупността от деветте принципа не е една строга теоретична конструкция, която не може да бъде оспорвана. Въпреки това те имат специфична йерархична структура. Принципи 1 и 2 изразяват основни етични постулати. Те ни напътстват и при формулирането на институционалните и микроикономически принципи 3-7 и макроикономическите принципи 8 и 9.

Нужен е по-детайлен анализ, за да решим до каква степен различните двойки и подгрупи от принципи са съвместими и до каква степен са в противоречие, т.е. доколко спазването на един принцип е за сметка на действието на друг. Например принцип 1 (индивидуалната свобода и отговорността) и принцип 5 (отговорността на държавата) не са несъвместими, въпреки че колкото по-обхватен е единият, толкова по-малко място остава за действието на другия.

Като имаме предвид това, нищо не може да изключи нуждата от специфичен, отговорен избор във всеки конкретен случай. Надявам се, че предложеният систематичен обзор на принципите ще бъде от полза. Системата, в която принципите се представят и начинът, по който те са обобщени, както споменах и в увода, трябва да послужат като *memento* – списък, направен, за да не забравяме някои от принципите, когато действителните програми, закони и наредби се съставят, оценяват или гласуват. Дори когато на хората, вземащи управленски решения им се наложи да отстъпят по отношение на някой принцип, нека го направят съзнателно, борейки се със съвестта си и общественото мнение преди да направят компромис. Тези, които наистина подкрепят принципите в това изследване, ще се въздържат от крайни тълкувания на някои от тях, ако те влизат в конфликт с други принципи.[36]

Изборът на темата на това изследване може да предизвика следните контрааргументи. Обсегът на реформите е определен във всички постсоциалистически страни, той е ограничен от икономическите и политически условия. Второто, в края на краищата, определя какъв тип реформа ще се провежда. Ако реформаторите наистина искат да отстояват своите идеи, ще трябва да направят някои отстъпки. Може дори да им се нало-

---

[36] *Според някои дописки в пресата (напр.* ***The New York Times*** *от 15 октомври 1996 г.) бездомните ще бъдат изселени от Москва, а някои от тях ще бъдат въдворени в места извън столицата, напомнящи лагерите за интерниране. Ако дописката е вярна, бездомните ще имат покрив над главата си, а животът на останалите хора в свръхнаселения град ще бъде по-лесен. От друга страна, тази патерналистична мярка, приложена особено брутално, е грубо нарушение на принцип 1 – независимостта на индивида и основните му човешки права.*

жи да манипулират общественото мнение. Не винаги е в техен интерес да обявяват ясно и недвусмислено какви принципи следват, какви са намеренията им и какви ще бъдат последствията от реформата. Естествено, съдбата на реформата се решава на политическата арена.

Сред задачите, които си поставя академичното изследване, смятам, че е важно да се изследват шансовете на социалната реформа от гледна точка на политическата икономия.[37] Опитвал съм се да направя това в други мои трудове, като възприемам един позитивен политико-икономически подход към проблема. Все пак си мисля, че ще бъде полезно, като допълнение към такова позитивно изследване, да разгледаме тази тема и от противоположно гледище. Въпросът, който трябва да си зададем, не е само как можем и трябва да направим следващите стъпки, тръгвайки оттам, където сме сега. Жизнено важно е и да се запитаме къде всъщност искаме да стигнем. Особено в случая със социалния сектор трябва да обсъдим *желаното крайно състояние*, защото отговорът е оспорван и неопределен от историческа гледна точка и защото, както споменах, няма страна, която да ни служи за действителен модел, образец, който искаме да следваме.

Деветте принципа, изложени в изследването, не са свързани с възгледите на определена партия в Унгария или където и да е в постсоциалистическия регион. Те не могат да бъдат класифицирани по обичайния начин. Не са нито "леви", нито "десни", или, ако използваме американската терминология, не съответстват на традиционните "либерални" или "консервативни" идеи. Тези принципи са откъснати от по-ранните черти на социалната демокрация, която си беше поставила като главна задача възможно най-пълното изграждане на една социална *държава,* и която носи историческата вина за крайностите, до които се стигна. Изследването се разграничава и от коравосърдечния радикализъм, който би разрушил всички постижения на социалната държава и идеолозите, които са настроени безкритично срещу държавата в полза на пазара.

Групата от девет принципа представя една специфична "центристка" позиция и въпреки разграничаването си от традиционните леви и десни крила, извлича достойни за внимание идеи и предложения и от двете направления. Правя го, не за да се харесам и на двете страни. Това може да има и обратен ефект, така че никоя от двете страни да не хареса предложението ми. Формулирам тези девет принципа с вярата, че точно

---

[37] *По въпроса на политическата икономия на реформирането на социалния сектор и/или орязването на държавните социални трансфери вж. Lindbeck* et al. *(1994) и Lindbeck (1996), който разглежда шведския опит и Nelson (1992), който анализира проблемите в някои страни от Латинска Америка, Азия и Африка.*

тази определена група принципи изгражда едно единно цяло.

Начинът на мислене в това изследване е сходен с този в трудовете на мнозина автори и в политическия, и в научния живот. Може би не е рано да твърдим, че той представлява една международна тенденция, която още не е намерила подходящо название за възгледите си за света. Моят подход се корени в капитализма и не търси трети път за развитие. В действителност той се стреми не само с празни пожелания, а и чрез изграждането на подходящи институции да покаже, че капитализмът не само има човешко лице: той има също човешко сърце и ум. Той разчита много повече на отговорността на отделния човек, на пазара, конкуренцията, частната собственост и стремежа към печалба и отхвърля по-решително разпространението на бюрокрацията и централизацията, отколкото старата социална демокрация правеше това. От друга страна, той не приема и никой от източноевропейските варианти на ултраконсерватизма. Той се стреми да приложи принципа на солидарност не просто чрез индивидуални благотворителни действия. За тази цел е готов да подкрепи в определени граници и практиката на държавното преразпределение. Авторът не храни илюзии относно пазара и не отхвърля всички видове държавна намеса.

Бъдещето ще покаже какъв ще бъде ефектът от тази очертаваща се интелектуална и политическа тенденция върху трансформацията на социалния сектор. ❑

Литература

Andorka, Rudolf, Anna Kondratas, and István György Tóth , 1994 *Hungary's Welfare State in Transition: Structure, Initial Reforms and Recommendations*. Policy Study No. 3 of The Joint Hungarian-International Blue Ribbon Commission, Indianapolis, Indiana: The Hudson Institute and Budapest: Institute of Economics.

Atkinson, Anthony B., and John Micklewright, 1992 *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge University Press.

Beattie, Roger, and Warren McGillivray, 1995 A risky strategy: Reflections on the World Bank Report 'Averting the old age crisis'. *ISSA Review*, 48 (3-4).

Berlin, Isaiah, 1969 *Four Essays on Liberty*. London: Oxford University Press.

Buchanan, James M, 1986 *Liberty, Market and the State: Political Economy in the 1980s*. Brighton: Wheatsheaf Books.

Buchanan, James M., and Tullock, Gordon, 1962 *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Csontos, László, János Kornai, and István György Tóth, 1996 What Citizens Think About Taxes and Reform of the Welfare System. The Lessons of a Questionnaire-Based Survey Taken in Hungary. Mimeo. Budapest: CEU, Collegium Budapest and TÁRKI.

Culpitt, Ian, 1992 *Welfare and Citizenship: Beyond the Crisis of the Welfare State*. London and Newbury Park, CA: Sage.

Davis, Lance E., and Douglas C. North, 1971 *Institutional Change and American Economic Growth*. Cambridge University Press.

Diamond, Peter, 1996 Government provision and regulation of economic support in old age. In *Annual World Bank Conference on Development Economics 1995*. Washington, D.C.: The World Bank, pp. 83-103

Goldstein, Ellen, Alexander S. Preker, Olusoji Adeyi, and Gnanaraj Chellaraj, 1996 *Trends in Health Status, Services and Finance: The Transition in Central and Eastern Europe. Volume I.* World Bank Technical Paper No. 341. Washington, D.C.: The World Bank.

James, Estelle, 1996 *Protecting the Old and Promoting Growth. A Defence of 'Averting the Old Age Crisis'*. Policy Research Working Paper, No. 1570. Washington, D.C.: The World Bank, January.

Klimentová, Jana, 1996 Possibilities of the Transformation of the Financing of Pension Insurance in the Czech Republic. Mimeo. Prague: Ministry of Labour and Social Affairs.

Kornai, János, 1972 *Rush versus Harmonic Growth*. Amsterdam: North-Holland.

Kornai, János, 1992 The postsocialist transition and the state: Reflections in the light of Hungarian fiscal problems. *American Economic Review*, Papers and Proceedings, 82 (2): 1–21.

Kornai, János, 1996 *The Citizen and the State: Reform of the Welfare System*. Discussion Paper Series, No. 32, Budapest: Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, August.

Lindbeck, Assar, 1996 *Incentives in the Welfare-State, Lessons for Would-Be Welfare States*. Seminar Paper, No. 604, Stockholm: Institute for International Economic Studies, Stockholm University, January.

Lindbeck, Assar, and Jörgen W. Weibull, 1987 *Strategic Interaction with Altruism: The Economics of Fait Accompli*. Seminar Paper, No. 376, Stockholm: Institute for International Economic Studies, University of Stockholm.

Lindbeck, Assar, Per Molander, Torsten Persson, Olof Petersson, Agnar Sandmo, Birgitta Swedenborg, and Niels Thygesen, 1994 *Turning Sweden Around*. Cambridge, MA and London: The MIT Press.

Milanovic, Branko, 1996 Income, Inequality, and Poverty During the Transition. Mimeo. Washington, D.C.: The World Bank, August.

Nelson, Joan M., 1992 Poverty, equity, and the politics of adjustment. In *The Politics of Economic Adjustment,* Stephan Haggard, and Robert R. Kaufman, eds. Princeton: Princeton University Press, pp. 221-269.

Niskanen, William A., 1971 *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine-Atherton.

North, Douglas C., 1990 *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nozick, Robert, 1974 *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books.

OECD, 1995 *Hungary*. OECD Economic Surveys. September, Paris: OECD.

Rawls, John, 1971 *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rose, Richard, and Christian Haerpfer, 1993 *Adapting to Transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer–II*. Studies in Public Policy, No. 212, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow.

Sen, Amartya, 1973 *On Economic Inequality*. Oxford: Clarendon Press and New York: Norton.

Sen, Amartya, 1990 Individual freedom as a social commitment. Acceptance speech at the award ceremony for the second Senator Giovanni Agnelli International Prize in 1990, published by the Agnelli Foundation and also in *The New York Review of Books*, June 14, 1990, pp. 49-54.

Sen, Amartya, 1992 *Inequality Reexamined*. New York: Russell Sage Foundation and Cambridge, MA: Harvard University Press.

Sen, Amartya, 1996 Social commitment and democracy: The demands of equity and financial conservatism. In *Living as Equals*, Paul Barker, ed. Oxford: Oxford University Press, pp. 9-38

Sipos, Sándor, 1994 Income transfers: Family support and poverty relief. In *Labour Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe. The Transition and Beyond*, Nicholas Barr, ed. Published for the World Bank. Oxford: Oxford University Press, pp. 226-259.

Tullock, Gordon, 1965 *The Politics of Bureaucracy*. Washington, D.C.: Public Affairs Press.

UNICEF, 1994 *Crisis in Mortality, Health and Nutrition. Central and Eastern Europe in Transition, Public Policy and Social Conditions*. Economies in Transition Studies, Regional Monitoring Report, 1994 August. Florence, Italy: UNICEF, International Child Development Centre (ICDC).

The World Bank, 1994 *Averting the Old Age Crisis*. The World Bank Policy Research Report, Oxford: Oxford University Press, published for the World Bank.

The World Bank, 1995a Hungary: Structural Reforms for Sustainable Growth. First draft. Document of the World Bank, Country Operations Division, Central Europe Department, Report No. 3577-HU, February 10, Washington, D.C.

The World Bank, 1995b *Hungary: Structural Reforms for Sustainable Growth*. Document of the World Bank, Country Operations Division, Central Europe Department, Report No. 13577-HU, June 12, Washington, D.C.

Устойчивият растеж като най-важен приоритет: Макроикономически проблеми и икономическата политика на правителството в Унгария [1]

Тази студия разглежда пет макроикономически проблема: инфлация, безработица, бюджетен дефицит, дефицит на платежния баланс и свиване на производството. Въпреки своя обем, изследването не предлага всеобхватна картина, тъй като не разглежда редица важни макроикономически проблеми и най-вече въпроса за паричната политика.

Анализът на тези пет макроикономически проблема ми дава възможност да разгледам и коментирам правителствената икономическа политика.[2] Където и да отидеше един икономист по времето, когато пи-

---

[1] *Тази студия бе публикувана в унгарския всекидневник* ***Népszabadság*** *с известни съкращения поради липса на достатъчно място. Тя не съдържа благодарности, препратки и справки, точен списък на източниците и подробни статистически доказателства за моите наблюдения, тъй като бе специално написана за ежедневник.*

[2] *След първите свободни и многопартийни избори в Унгария през 1990 г., страната бе управлявана от коалиционно правителство, съставено от партии с християндемократическа ориентация начело с министър-председателите Йожеф Антал, а след неговата смърт – Петер Борош. Управляващите партии загубиха изборите през 1994 г. и на власт дойде нова коалиция, чийто старши партньор бе Унгарската социалистическа партия, формирала се от реформаторското крило на бившата комунистическа партия, която управлява страната няколко десетилетия. Младшият партньор в тази коалиция, Съюзът на свободните демократи, бе създаден от бившето антикомунистическо и дисидентско движение.*

Тази студия беше написана два месеца след началото на управлението на тази коалиция и дава оценка на икономическата политика на новия кабинет. Редакционният увод към тази серия от коментари бе със заглавие "Критиките на Корнай към правителството".

шех тази статия (лятото на 1994 г.) – в частна фирма или на професионална дискусия – неизменният въпрос към него бе одобрява ли пакета от икономически мерки на новото правителство. Аз не мога да отговоря на този въпрос с категорично да или не. Читателят на този подробен анализ ще бъде в състояние сам да прецени кое от обявената икономическа политика смятам за правилно и къде имам резерви, за какво проявявам загриженост или какво не мога да приема.

1. Инфлация, безработица и заплати

Тясната връзка между темпа на инфлацията и нивото на безработица е добре известна. Допускайки, че други фактори (например инфлационните очаквания) са неизменни, инфлацията може да бъде намалена с цената на увеличаваща се безработица и обратно, съществуват начини за съкращаване на безработицата за сметка на ускоряване на инфлационните процеси. За съжаление, в случая с унгарската икономика стойностите на тези два ключови индикатора са все още неблагоприятни. Годишният темп на инфлацията намаля след като достигна през юни 1991 г. своя максимум от 38.6%, но остана неизменно в рамките на умерената инфлация, движейки се между 17 и 25% (вж. таблица 3 в Kornai 1995). В периода от 1990 г. до февруари 1993 г. нивото на безработица постоянно се покачваше и макар че след това леко се понижи, през юни 1994г. то все още беше 11% (таблица 1).

По-важното в случая е не толкова непростимо високите стойности на двата показателя, колкото фактът, че те са заковани на тези нива. Съществува опасност тези високи стойности да станат перманентни и да се отразят върху поведението на икономическите агенти.

Нека първо да разгледаме инфлацията. Причините всички ние да бъдем засегнати от този пагубен процес са твърде много и аз не ще се опитвам да ги анализирам тук, както и не смятам да разглеждам подробно всички условия за овладяване и намаляване на инфлацията. Бих искал да се концентрирам само върху един, но при все това много важен проблем.

Типът на инфлация в Унгария може да бъде определен като *инерционен*, тъй като инфлационният двигател е инерцията в динамиката на заплатите и цените. На практика заплатите са индексирани – темпът на досегашната инфлация се проектира в бъдещето и предварително се дава пълна или почти пълна компенсация на очакваното увеличение. През първата половина на 1994 г. фактически имаше свръхкомпенсация, тъй като нарастването на потребителските цени през май 1994 г. беше 18% на годишна база, средните номинални заплати нараснаха с почти 21% за съ-

щия период, а номиналният доход след данъчно облагане отбеляза още по-голям растеж. Увеличаването на доходите оказва проинфлационен натиск върху цените, завърта инфлационната спирала и в крайна сметка води до самовъзпроизвеждане на инфлационните очаквания.

Таблица 1

Свободни работни места и безработица, 1990 – 1994 г.

Месец	Брой свободни работни места	Брой на регистрираните безработни	Равнище на безработица (%)
1990			
Март	34 048	33 682	0.7
Юни	37 859	43 506	0.9
Септември	26 969	56 113	1.2
Декември	16 815	79 521	1.7
1991			
Март	13 583	144 840	3.0
Юни	14 860	185 554	3.9
Септември	15 351	292 756	6.1
Декември	11 529	406 124	8.5
1992			
Март	15 124	477 987	8.9
Юни	25 346	546 676	10.1
Септември	25 634	616 782	11.4
Декември	24 097	663 027	12.3
1993			
Март	26 471	693 983	13.3
Юни	30 771	657 331	12.6
Септември	35 784	669 761	12.9
Декември	28 089	632 050	12.1
1994			
Март	33 341	610 994	12.2
Юни	38 141	549 882	11.0
Август	39 500	550 800	11.0

Източник:
Отчети на Унгарския национален център по труда, 1990 – 1994 г.

Девалвациите на унгарската парична единица са свързани с това. Ако те не са достатъчно радикални, то унгарският форинт ще поскъпне реално (вредните последствия от това ще разгледам по-нататък). Ако от друга страна обаче има реална девалвация и това доведе до увеличаване на заплатите с цел компенсация на ценовия растеж, тя отново се превръ-

ща в инфлационен стимул. Спиралата от взаимно зависими непрекъснати девалвации и индуциране на инфлация продължава да се върти.

Трябва да заявя категорично, че ключът към решаването на този проблем се крие в динамиката на заплатите, където ясно трябва да бъдат разграничени въпросите с номиналните и реалните заплати. За съжаление, те продължават да се смесват както в официални заявления, така и във всякакви провокирани от тях разисквания.

Нека разгледаме първо номиналните заплати и си представим един идеален случай, при който всички засегнати страни се договорят, че в продължение на шест месеца, считано от дадена дата, да речем 1 януари 1995 г., няма да има никакво увеличаване както на заплатите, така и на цените. И още да предположим, че в този случай няма да се прояви със закъснение ефектът от предишни мерки по регулиране на цените и заплатите. Да приемем, че всички други икономически фактори са неизменни. В този идеален случай и при условие, че всеки се довери на останалите и спази своите обещания по сделката, инфлационният процес ще спре без никакъв спад в реалните доходи или реалното потребление. Но внимание: най-рисковата част от този мисловен експеримент е не осъществяването на нулева промяна, не замразяването на заплатите и цените, а именно въпросът доколко всички страни по тази сделка *заслужават да им се има доверие*. Ако една или друга група се опита да се възползва от добросъвестността на останалите, споразумението ще се провали и всичко ще остане по старому.

Аз не вярвам, че в настоящия момент е възможно постигането на такова споразумение с трайни последици. Но колкото повече се доближаваме до едно подобно разбирателство, с толкова се увеличават шансовете за успех в борбата с инфлацията.

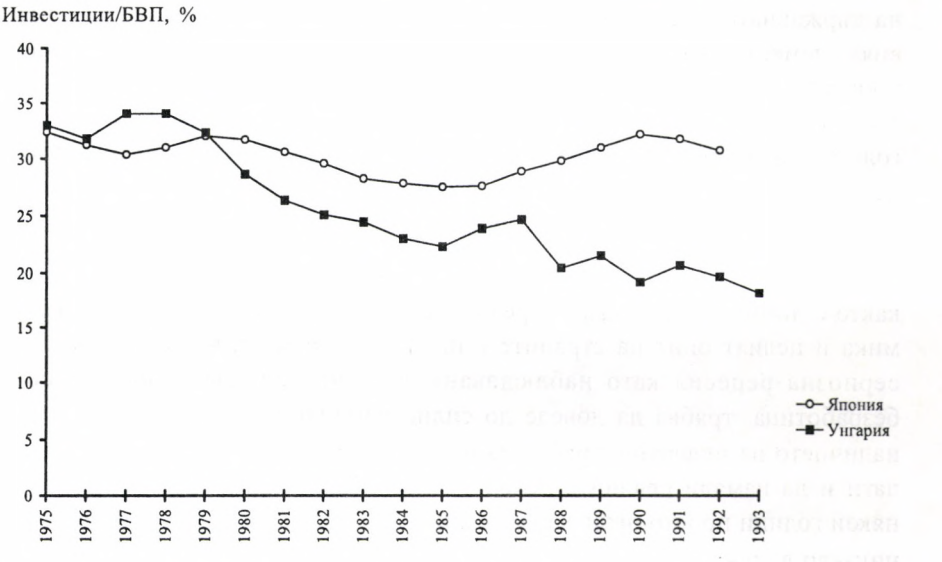
За жалост, проблемът с *номиналните заплати* при унгарската конюнктура е свързан с друго явление, а именно, че *реалните заплати* и в крайна сметка *реалното потребление* са по-високи, отколкото е оправдано от икономическа гледна точка. Напълно съзнавам, че този мой коментар може да срещне неразбиране или дори да предизвика възмущение у много хора – та как в една изтерзана от бедност Унгария някой си позволява да нарече реалните доходи и реалното потребление твърде високи? И въпреки че съм длъжен да се примиря с този изблик на възмущение, аз продължавам да поддържам това свое мнение.

Обърнете внимание на следната проста и фундаментална икономическа връзка. Брутният вътрешен продукт (БВП) може да бъде използван за две главни цели – потребление или инвестиране. (Износът и вносът в крайна сметка също служат за повишаване на потреблението и увелича-

ване на инвестициите.) В Унгария делът на инвестициите и този на формирането на основен капитал като част от БВП са се свили. Този дял е много по-малък в сравнение със страни с бърз и устойчив растеж. (Това твърдение е подкрепено от сравнението с други страни, показано на графика 1. Вж. освен това таблица 4 в Kornai 1996a). Докато делът на инвестициите в бързо развиващите се азиатски страни е постоянно висок, в Унгария той твърдо намалява. Освен ако не искаме да разчитаме изключително на външно финансиране (по-нататък ще се върна отново към тези проблеми), съотношението инвестиции-потребление трябва да бъде изменено в полза на инвестициите и в ущърб на потреблението.

Графика 1

Дял на инвестициите в Япония и Унгария

Източници: International Financial Statistics, МВФ; броеве на Magyar statisztikai évkönyv (Унгарски статистически годишник), Magyar statisztikai zsebkönyv (Унгарски статистически справочник) и Magyarország nemzeti számlái (Национални сметки на Унгария), издания на Централната статистическа служба; и годишни отчети на Унгарската национална банка.

Всичко това със сигурност е известно на лицата, които определят правителствената икономическа политика. Уважавам смелостта, с която те подходиха към въпроса за заплатите и това, че информираха обществеността за една значителна част от същността на проблема. Боя се обаче, че те са длъжни да отидат още по-далече. Това не е просто случай, при който доходите се изплъзват от контрол в краткосрочен план и се нуждаят от краткосрочни и еднократни коригиращи мерки. Трябва ясно да заявя, че пропорциите на инвестиции и потребление, които се прилагат от толкова дълго вре-

ме не само рискуват да унищожат всякакъв икономически растеж, но са оставили своя дълбок отпечатък върху поведението на икономическите агенти и механизмите на координация между тях. Това съотношение трябва да бъде променяно последователно и трайно с оглед спиране на намаляващия дял на инвестициите и неговото последващо нарастване.

В икономическите дебати често се споменава т.н. ефект на изместване (crowding-out effect), чрез който държавните разходи за обществени нужди лишават производствените инвестиции от финансови средства. Без да омаловажавам проблема ми се ще да подчертая, че неговото значение е само вторично. Дори в концептуално отношение разграничението между следните три елемента не трябва да се размива: (1) инвестиции от страна на държавата (формиране на основен капитал и увеличаване на запасите), (2) трансфери чрез бюджета, включително заплати, изплащани от държавния бюджет и (3) материални разходи за издръжка на държавната администрация и въоръжените сили. В този контекст, първият елемент трябва да бъде прибавен към останалите типове инвестиции, а вторият елемент – към потреблението на домакинствата. Колкото и да е съществен, третият елемент не е от такава важност, както много по-големия проблем на съотношението инвестиции/потребление. Инвестирането се "измества" най-вече от потреблението и едва в по-малка степен от материалните разходи на държавната бюрокрация и въоръжените сили.

Не е лесно да се установи защо възникна сегашната ситуация, свързана както с номиналните, така и с реалните заплати. Всеки учебник по икономика и целият опит на страните с пазарна икономика внушават, че една сериозна рецесия като наблюдаваната в Унгария, съчетана с масова безработица, трябва да доведе до силно намаляване на заплатите, а при наличието на инфлация трябва да ограничи растежа на номиналните заплати и да намали реалните доходи. Защо обаче тази тривиална връзка в някои години просто потискаше реалните заплати, през други не оказваше никакво влияние, а през трети фактически им позволяваше да се движат в обратната посока, т.е. нагоре? Дали защото правителството в качеството си на все още най-големия работодател бе изплашено от блокадата на таксиметровите шофьори през 1990 г. и не се осмели да се противопостави на натиска за по-високи заплати от страх да не загуби популярност? Дали защото профсъюзите придобиха изключителна власт след своя успех в изборите за бордове на социалноосигурителните фондове и настояваха енергично за дори още по-високи номинални заплати вместо за постигане на необходимия от икономическа гледна точка компромис? Дали защото много частни предприемачи и мениджъри на държавни предприятия произхождаха от стария социалистически елит и тепърва трябваше да се учат да мислят по "капиталистически"? Или защото те разсъждаваха така: "Защо

пък да не увеличим заплатите, щом е толкова лесно да ги неутрализираме, като повишим цените?". Или защото бюджетните ограничения бяха и са все още твърде меки, за да могат да накарат мениджърите да наложат стриктна дисциплина на работната заплата?

Мисля, че положителните отговори на всички поставени въпроси ще съдържат само част от истината (допускам, че и други фактори вероятно са играли роля). Обясняването на този необичаен феномен от икономическата история изисква извършването на изчерпателен икономически и социологически анализ, а изследователите все още дължат на обществото безпристрастното му проучване.

По какъв начин тази ситуация би могла да се промени? Досегашният опит предлага три основни възможности.

Първата възможност е навлизането на икономиката в още по-дълбока рецесия. Безработицата продължава да расте с необуздани темпове, за да стигне нива от 20 или даже 30% от трудоспособното население. Тази неудържима ситуация на трудовия пазар най-накрая напълно ще блокира растежа на заплатите, ще преустанови техния натиск и ще възвърне необходимите за възстановяване на производството пропорции в разпределението на БВП. Това е най-жестокият вариант и е най-добре той да бъде избегнат. Въпреки това, самият пазар може да ни го наложи, ако икономическите агенти не успеят да действат по-разумно и целесъобразно.

Втората възможност е нарастването на заплатите да бъде ограничено с административни мерки. Всъщност в това се състоеше неизменната практика при системата на социализма. Макар и в доста по-свободен вариант, тя продължи за кратко и след политическата промяна през 1990 г. под формата на наказателни данъци върху прекомерното нарастване на работната заплата. По-късно бе напълно премахнат всякакъв държавен контрол върху заплатите и в това отношение Унгария даже изпревари редица капиталистически страни, които от време на време прилагат такъв административен контрол с цел овладяване на инфлацията – например Израел по време на стабилизацията от 1985 г. И макар че не е немислимо да се използват административни средства в днешната унгарска икономика, има няколко аргумента, които говорят срещу това.[3] Ние

[3] ***Нова бележка**: Когато най-сетне през март 1995 г. започна прилагането на радикална програма за преструктуриране и стабилизация, правителството наистина бе принудено да използва административни мерки, за да спре увеличаването на работните заплати. Те фактически бяха приложени само в сферата под неговия пряк контрол и включваха замразяване на надниците и заплатите в бюджетния сектор и в предприятията с мажоритарна държавна собственост. Заплатите в частния сектор на практика следваха прилаганата политика в обществения сектор, без да е имало интервенция на самото правителство.*

живеем в условията на стопанство, което едва е започнало да се възстановява след пораженията на бюрократичния контрол върху него и по всяка вероятност и стопанските среди, и политиците биха се възпротивили на всякакви административни ограничения като израз на отстъпление от пазарните принципи.

Но ако нито първият, нито вторият път изглеждат приемливи, тогава остава само *третата възможност*, а именно – доброволното ограничаване. Икономическата история познава много такива примери: политиката на самоограничаване на доходите, следвана от профсъюзите в следвоенна Западна Германия, често цитирания пример с Испания след Франко и случая с Мексико от началото на осемдесетте години.

Това мое изследване няма за цел да анализира до каква степен настоящето социалистическо мнозинство в унгарския парламент и излъченото от него правителство е предимство или съответно недостатък от гледна точка на постсоциалистическата трансформация. И все пак, от гледище на политиката на заплатите и доходите, като че ли то по-скоро е предимство за страната. Правителство, което е било избрано най-вече от работници и служещи и с помощта на профсъюзите, може да очаква по-силна политическа подкрепа и е в състояние да събере по-голям морален капитал, за да започне прилагането на такива рестриктивни мерки. Основната част от конфликта "правителство-работодатели-работници" може и трябва да бъде решавана, така да се каже, "у дома", т.е. вътре в ръководството на социалистическата партия и между излъчените от нея народни представители.

Въпросът със заплатите ще бъде един истински тест за зрялост на унгарското общество през следващите месеци. Ще има ли правителството куража да остане вярно на декларираната си политика? Каква роля ще играят профсъюзите? Дали те ще разберат, осъзнаят и поемат напълно своите управленчески отговорности и дали ще признаят императива на икономическите обстоятелства? Или отново ще излязат с безотговорни искания?

Опозиционните партии също ще бъдат поставени на изпитание. Икономическите съветници на Федерацията на младите демократи преди изборите излагаха аргументи в тон с гореизложеното становище. Ще остане ли обаче партията вярна на тези си принципи при новата политическа конфигурация? А що се отнася до бившите управляващи партии, които изпуснаха възможността да се изправят срещу течението, когато бяха на власт, въпросът е дали те ще бъдат достатъчно силни да се въздържат поне от изкушението да постигнат евтина популярност сега, когато не е тяхна отговорността за провеждането на непопулярни мерки?

В дългосрочен план, динамиката на заплатите ще зависи най-вече, раз-

бира се, от растежа на производството и нарастването на производителността. Устойчивият растеж е фундаментално условие за здравословното възникване и развитие на *всеки един* икономически процес. Ако трябва да използвам музикалната терминология, тази идея ще се появява като лайтмотив в цялата студия, когато става дума за всеки един разглеждан макроикономически проблем. Сега е моментът този лайтмотив да прозвучи за първи път, т.е. строгото самоограничаване, което задържа подобряването на жизнения стандарт може единствено да бъде премахнато след като производството и производителността на труда започнат да нарастват достатъчно стабилно, та с чиста съвест да се увеличат реалните заплати и реалното потребление. (За да избегна всякакви недоразумения, позволете ми да допълня, че подобно ограничаване на растежа на номиналните заплати с цел забавяне на инфлацията и на развиването на инфлационната спирала може да се наложи дори и при наличието на икономически растеж.) Промяна в съотношението инвестиции-потребление може да бъде постигната много по-лесно, при условие, че нивото на потребление също расте, макар и с по-бавни темпове от това на инвестициите.

Нека сега разгледаме безработицата. Макар че тя е обусловена от няколко причини, макроикономиката определено сочи нивото на заплатите като един от най-важните фактори. Заплатите, а както ще обясня по-късно, и данъците свързани с тях, оказват огромно влияние върху нивото на разходите и съответно печалбите на фирмите. Съществува критичен праг на рентабилност и той трябва да се постигне на съществуващото ниво на разходите. В противен случай фирмата престава да произвежда, без значение кой я притежава и тя съответно ще трябва да уволни своите служители. Заплатите и данъците, свързани с тях, оказват значително влияние върху конкурентноспособността на унгарската продукция на вътрешните и международните пазари. Те също така влияят и на износа, а оттам – и на експанзията на икономиката. В някаква степен съществува и конфликт на интересите между работещи и безработни. Колкото повече се удовлетворяват исканията на работещите за по-високи заплати, толкова повече хора рискуват да останат без работа.

И тук отново трябва да прозвучи лайтмотивът: най-важният въпрос е растежът. Докато икономиката продължава да се намира в стагнация от гледище на съвкупните производствени данни, конфликтът на интереси и пагубният ефект на сравнително твърде високите заплати върху работните места ще се засилват. Позитивното решение на въпроса е в създаването на все повече и повече нови работни места с един постоянно висок темп и значително по-бързо, отколкото съществуващите работни места се съкращават вследствие на трансформацията на икономическите структури.

2. Бюджетният дефицит

Аз приемам от все сърце плановете на финансовата администрация за нова политика на заплатите, но считам обявената фискална политика само за отчасти правилна. Някои нейни аспекти намирам за приемливи и навременни, но ми се струва, че други нейни части определено пораждат редица съмнения или са направо спорни.

Напълно одобрявам усилията на правителството да намали разходите. Разбирам моралното значение на такава политика като демонстрация, че държавата започва своята кампания за икономии от самата себе си. Но въпросът в края на краищата не е да се дават морални уроци, а да бъде намерено решение на остри икономически проблеми. От тази гледна точка намаляването на бюджетните разходи, колкото и да е препоръчително и достойно за похвала, няма да реши само по себе си основните проблеми на бюджета.

От макроикономическата теория се знае, а и всеки здравомислещ човек разбира, че съществува тясна, почти аритметична връзка между бюджетния баланс и БВП. По-голямата част от *бюджетните разходи* не зависи от БВП, а тази, която е зависима от него, е с отрицателен знак пред себе си. Колкото повече се свива БВП, толкова по-големи суми трябва да се отпускат от бюджета или от други бюджетни фондове за помощи за безработица и други социални плащания. От друга страна, повечето *приходи* са почти пряко свързани с брутния вътрешен продукт и са с положителен знак пред себе си. Колкото повече нараства БВП, толкова повече се увеличават и бюджетните приходи (дори и при постоянни данъчни скали) от данък общ доход, данък добавена стойност, акцизи, корпоративен данък, социалноосигурителни вноски, мита и т.н. И обратно, ако БВП намалее, тези приходи неизбежно ще се понижат. В краткосрочен план може да се твърди, че бюджетното салдо е функция от растежа или спада на БВП, а всички други фактори имат само вторичен ефект.

Ако БВП се свива, то неизбежно ще бъде генериран бюджетен дефицит. Струва си да припомним рядко споменавания факт, че от 1989 г. насам реалната стойност на бюджетните разходи в Унгария непрекъснато спада и през 1993 г. тя е вече с около 20% по-ниска, отколкото е била четири години по-рано. Въпреки това, бюджетният дефицит продължава твърдо да расте. Позволете ми тук да повторя лайтмотива на моите разсъждения – бюджетният дефицит може да бъде напълно премахнат, само ако икономиката е в подем. Растежът е необходимо, но не и достатъчно условие за преодоляване на този макроикономически проблем. За съжаление, правителствената програма не е взела предвид тази важна зависимост.

Същите разсъждения ще ни помогнат да разберем и състоянието на държавния дълг. Невъзможно е да се прецени дали дълговото бреме върху бюджета от гледна точка на своя абсолютен размер само по себе си е голямо или малко, отнесено към даден момент. Като всеки дълг, и този представлява един типично динамичен проблем. Ако БВП се увеличава, а заедно с него растат и основните бюджетни суми, един и същ абсолютен размер на сумите за обслужването на дълга ще поглъща все по-малък дял от бюджетните приходи. Но ако БВП се свива, а заедно с него намаляват и бюджетните приходи, същият абсолютен размер на сумите за обслужването на дълга ще поглъща все по-голяма част от бюджетните приходи. Така че фундаменталният въпрос е не дали дългът е голям или малък, а за какви цели се използват взетите заеми. Ако тези кредити допринасят за ефективния растеж на БВП, те съответно ще създадат и собствени финансови ресурси, с които да бъдат погасени и дори могат да съдействат за още по-голям растеж. Но ако взетите заеми бъдат използвани неразумно, те ще увеличат още повече бремето за данъкоплатците.

Размерът на дълга ще самонараства, докато реалната лихва върху държавните ценни книжа е по-висока от темповете на растеж на икономиката. В този случай, само сумите по обслужването на дълга ще генерират непрекъснато бюджетен дефицит, необходимостта от неговото финансиране ще увеличава търсенето на кредити и съответно ще тласка нагоре лихвените проценти, което от своя страна ще ограничи инвестициите, а заедно с това и растежа. Тази логика обяснява силната взаимообвързаност между бюджетен дефицит, държавен дълг, лихвени проценти и растеж, а също и фискалния водовъртеж, който може да завлече икономиката ни още по-надолу. Разбира се, трябва да се вземат мерки за спиране нарастването на държавния дълг и намаляване на лихвеното бреме, но в края на краищата само ускоряване на растежа може да промени посоката на въртене, така че икономиката да избегне водовъртежа, вместо да потъва все повече и повече.

Зависимостта между БВП и бюджетни приходи е почти автоматична. Но тя се допълва от една съвсем не автоматична връзка – постоянството и взискателността при събирането на данъците. В програмата на правителството е обърнато внимание на този въпрос, и съвсем правилно, с обещанието държавната администрация да стане по-строга и взискателна. Но нека си го кажем направо – общественото мнение е раздвоено по този въпрос.

Съществуват много начини да се избегне плащането на данъци. Често срещан е случаят, при който фирми, включително и крупни такива, сериозно изостават с плащането на техните данъци, мита и социалнооси-

гурителни вноски. Налагането на стриктна данъчна дисциплина е оправдано, но трябва добре да се разбере, че то може да доведе до нежелани странични ефекти. Ще създаде повод за увеличаване на цените, защото фирмата иска да спечели парите, които дължи, или, ако това не е възможно, ще докара фирмата до фалит или ликвидация. Това от своя страна ще стане причина за загуба на работни места и спиране на производството. Тези последствия едва ли са приемливи за поддръжниците на незабавното събиране на всички дължими данъци и други фискални задължения.

Другият често срещан случай е, когато малки или средни фирми увеличават своите приходи с помощта на най-различни хитрости, като например не дават касови бележки или фактури или не регистрират своите служители в съответните служби. Тогава печалбата, извлечена на гърба на държавата, може да бъде разделена между предприемача и клиента или нерегистрирания работник. В такъв случай стриктното и последователно събиране на данъците предполага да се изземат допълнителни доходи не само от предприемачите, които мамят със своите данъци, но и от стотици хиляди други, които стават съучастници, защото са клиенти на сивата икономика и не изискват касова бележка или защото работят нелегално, без да настояват да бъде узаконена тяхната заетост. Болшинството от тези, за които става дума, не са сред най-бедните слоеве на населението, т.е. техните доходи не са в най-долната част на данъчната скала, а са много по-често в средата или даже по-високо. Предишното правителство не се залови енергично с прилагането на твърди мерки, за да възпре подобно поведение на широки слоеве на обществото. Ще има ли сегашното правителство силата и решимостта да го направи?

И докато разглеждаме въпроса с бюджета, бих искал да обърна внимание на още два проблема. Първият е крайно спорният въпрос с доходите, получавани от близо един милион души, заети в държавната сфера, което представлява една четвърт от всички работещи. Тук трябва да се вземат под внимание няколко фактора, а не само съответните законови разпоредби и социалното положение на засегнатите. Ако погледнем нещата от страна на работодателя, проблемът разбираемо е свързан с бюджетния дефицит, защото представлява едно от най-големите пера на държавните разходи. Но също така си струва да обърнем внимание и на факта, че от макроикономическа гледна точка проблемът се свежда най-вече до вземането на две управленчески решения. На първо място стои въпросът как трябва да бъде разделен БВП между потреблението и инвестирането, тъй като, в крайна сметка, работните заплати, изплащани от държавния бюджет са също източник на разходи за потребление. И ако в тази връзка планираното съотношение между двете е било постиг-

нато, то вторият въпрос – този за *преразпределението*, се поставя от само себе си. Каква част от съвкупното потребление трябва да бъде предназначена за заплати на работещите в държавния сектор и колко трябва да получават останалите? Единственият начин дадена обществена група от хора да получи повече от дадено съвкупно потребление е другите групи да получат по-малко. Така че тези, които настояват за по-високи заплати на държавните служители, не спорят с финансовия министър по въпроса за бюджетните разходи, а с останалата част от населението по въпроса за разпределението на съвкупното потребление.

Другата основна група от бюджетно-свързани проблеми обикновено наричат на унгарски език "реформа на главните системи за разпределение". Всеки опитен политически анализатор ясно разбира защо политиците говорят за този проблем с общи или мъгляви формулировки, сякаш думите им са били предварително цензурирани. А това е един от най-болезнените въпроси в унгарското общество, по който не съществува консенсус. Що се отнася до мен, аз нямам амбиции да вляза в парламента или да служа като министър. И тъй като целта ми не е да спечеля повече гласове, мога да си позволя да говоря свободно.

Никой, нито дори икономист – привърженик на либералната политика от типа "*laissez-faire*" не би стигнал дотам, че да предложи държавата да се оттегли от всичките си социални функции. Все пак, съществуват два чисти модела, които си струва да бъдат сравнени.

При единия модел държавата се стреми да подпомага с пари на данъкоплатците само тези, които наистина се нуждаят. И въпреки че това условие не би могло да се приложи с пълна последователност, принципът на нуждата би могъл да бъде отправен критерий при създаването на различните социални институции, законотворчеството в тази област и разпределянето на държавните разходи. Този принцип представлява опит за осъществяване на дело на солидарността на обществото с бедните, слабите и нуждаещите се. Негов недостатък е, че по някакъв начин липсата на средства за съществуване трябва да бъде проверена от съответните органи, което в много случаи е унизително. Разбира се, държавата продължава да оказва съдействие и на други слоеве от обществото в желанието им да си помогнат сами. Тя взема активно участие в изграждането на широка мрежа от децентрализирани застрахователни компании, здравноосигурителни асоциации и пенсионни фондове, които в по-голямата си част оперират като институции с идеална цел или като предприятия от пазарен тип, както и предоставя като дарение първоначалния капитал за тях. Държавата си запазва отговорността по създаването на правните рамки за функциониране на тези институции и по организирането на техния надзор. Разпределянето на вноските по социалното оси-

гуряване между работодателите и работниците все още чака своето законово решение.

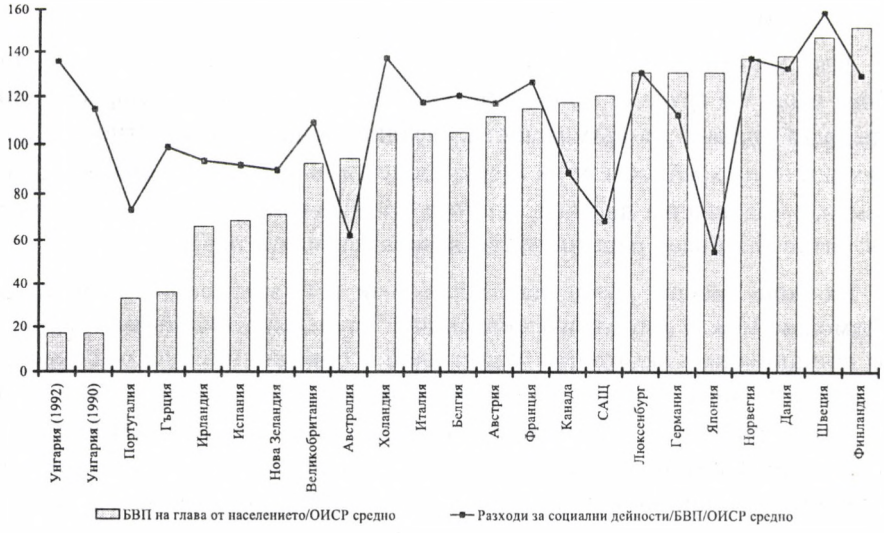
Другият чист модел отива много по-далеч от това и съобразно най-различни други критерии за получаване на помощи използва парите на данъкоплатците за социални помощи за граждани, които не зависят от тях. Сред критериите за право на помощи са майчинството, многодетното бащинство и майчинство, желанието за учене в университет, болест, или просто самият статут на унгарски гражданин.

Сегашната унгарска практика е много близо до втория модел, при който държавата играе крайно патерналистична роля, разпределяйки парите на данъкоплатците за социални нужди според много по-широки и всеобхватни критерии, отколкото прилаганите в повечето други страни. В една предишна моя студия използвах израз, който ми се ще употребя и тук – Унгария по времето на режима на Кадър (1956-1989) "се превърна преждевременно в социална държава". И въпреки че тя беше много по-изостанала в сравнение със скандинавските страни, отговорностите, поети от държавата в областта на социалните грижи преди промяната на системата бяха равни, а в някои отношения и по-големи, отколкото техните (вж. графика 2. Вж. също таблици 7 и 8 в Kornai 1996a). Първото свободно избрано правителство на Антал-Борош не промени тази ситуация, дори напротив, пое още по-големи социални ангажименти. Унгария не само че не се приближаваше към първия модел, ами се движеше в противоположната посока. В системите на пенсионното осигуряване и здравеопазването се отиде към безпрецедентна до този момент степен на централизация и практически никакви стъпки не бяха направени в посока на децентрализация и приватизация. Бяха създадени извънбюджетни, но централизирани фондове, ръководени от техни собствени самоуправляващи се органи, намиращи се под силния контрол на профсъюзите. При това, всеки възникнал дефицит в тези фондове трябва автоматично да се покрие от държавата със средства на данъкоплатците. Тази система е уникална за света – никъде няма толкова институционализирано и грандиозно по своя обхват "меко бюджетно ограничение".

Сегашната ситуация е в разрез с моралните норми на много хора: защо данъкоплатците трябва да издържат хора, които не са зависими от тази помощ? Но всъщност истинската загуба засяга не морала, а икономическото развитие. Тази порочна система е основната причина за високите данъчни ставки и особено на тези данъци и налози, свързани със и пропорционални на заплатите и другите доходи. Те са може би най-високите в света! Тази сериозна бариера пред растежа на производството, инвестициите и създаването на нови работни места стимулира предприемачите да прикриват истинската заетост дори и с риск да бъдат разкрити.

Графика 2

БВП на глава от населението и дял от БВП за социални дейности по страни-членки на ОИСР и Унгария като съотношение към средното за ОИСР (1990 г.)

Източник:

Tóth (1994), p. 322. Данните на автора са базирани на данни от ОИСР и унгарската Централна статистическа служба.

Бележка:

Изчисленията са направени на база данни от 1990 г., с изключение на първата колона, където са посочени данни за 1992 г. само за Унгария. Увеличаващата се височина на вертикалните стълбове отразява икономическото развитие, като Унгария е най-слабо развитата страна на схемата. По дял на разходите за социални дейности обаче тя е единствено изпреварена в значителна степен от Швеция, докато Норвегия и Холандия се намират почти на същото ниво. Сравнението между първата и втората колона на графиката показва как разликата още повече се увеличава в периода между 1990 и 1992 г.

Прочетох с одобрение намеренията в правителствената програма принципът на действителната социална нужда да бъде прилаган по-взискателно и последователно. Дотук добре, но това са по-скоро само бегли намеци, отколкото ясни планове за действие. До каква степен възнамерява правителството да извърши промени? Докъде е готово правителството да се отдалечи от втория модел и колко близо иска да стигне до първия?

Разбира се, привържениците на първия модел, сред които съм и аз, не вярват, че той може да бъде въведен изведнъж. Преминаването към него ще отнеме много време, а освен това трябва да се вземе под внимание и способността на различните социални групи към адаптиране. Ще дам само един пример. Различно ще бъде отношението към пенсионната реформа на един млад човек в началото на трудовата си кариера, който

може да избира между различни схеми на пенсионно осигуряване и един човек в пенсионна възраст, който няма друг избор освен да разчита на пенсията, предоставена му от държавата. Реформите със сигурност трябва да бъдат извършени търпеливо, с човешко разбиране и такт. Аз съм последният, който би призовавал към ненужна прибързаност, но все пак съм длъжен да попитам новото правителство с каква скорост възнамерява да извърши промените.

Това, което казах по-горе във връзка с политиката на работната заплата, важи и за тази група от проблеми. Сегашната политическа конфигурация предлага уникалната възможност конфликтите на интереси относно премахването на крайностите на втория модел и ликвидирането на преждевременната социална държава, както и произтичащите от тях политически битки, да бъдат решени вътре в управляващата партия.

Би било грешка обаче, да сведем този конфликт само до битка за надмощие между различните тенденции. Прилагането на първия модел и на принципа на нуждата при отпускане на социални помощи се сблъсква с краткосрочните интереси на широки слоеве на обществото. Нуждаещите се биха приветствали промяната. Вярвам, че истински богатите също няма да протестират срещу нея, защото финансовата им загуба, сравнена с техните доходи, би била нищожно малка. Проблем най-вече ще възникне при семействата от средната класа, които не са сред нуждаещите се, но ще пострадат осезаемо от загубата на няколкостотин или няколко хиляди форинта. Ще бъде ли новото правителство достатъчно смело да направи необходимата промяна въпреки всичко? Ще започне ли решителното си и последователно движение в правилната посока, ако не бързо, то поне постепенно и внимателно? И интересно какво ще кажат бившите управляващи партии? Дали ще се направят на пò социалисти от социалистическата партия?

Тук отново трябва да спомена лайтмотива – ролята на растежа. Съществува най-тясно взаимодействие между намаляването на социалните разходи на държавата и развитието на икономиката. В едната посока, прекомерните налози и вноски по социалното осигуряване действат като юзда на всеки бизнес. Подобно на неконтролируемо растящите заплати, те затрудняват достигането на критичния за икономическо оцеляване праг на рентабилност, да не говорим за разширяване на производството и създаване на нови работни места. Така, в крайна сметка, те отлагат и забавят растежа. Колкото повече могат да бъдат намалени разходите за социална политика, финансирани чрез данъци, толкова повече ще спадат производствените разходи, свързани със заетостта. Съответно с толкова ще нарасне стимулът за създаване на нови работни места, експанзията на производството и в крайна сметка ще се ускори растежът. Влиянието на противопо-

ложната посока е не по-малко важно – единствено растеж би допринесъл за осъществяване на промяната при по-малко яростна съпротива. С подобряването на жизненото равнище става по-лесно за един човек да мине и без подаянията на държавата и да премине, поне отчасти, към доброволно осигуряване. Докато жизненото равнище на средните слоеве продължава да се влошава вследствие на стагнация или рецесия, те естествено ще останат докрай силно привързани към придобитите си права.

Тук си струва да споменем и още една макроикономическа връзка. Много е казано за това как в Унгария спестяванията не са достатъчни, за да покрият инвестициите и как те трябва да бъдат насърчавани още по-енергично. Повечето наблюдатели специалисти тук поставят ударението върху ролята на по-високите лихви по депозитите. Аз бих искал да спомена още един фактор – много силна мотивация към спестявания ще възникне, ако се извърши частичната децентрализация, въвеждането на пазарни принципи и приватизация на здравеопазването, пенсионното осигуряване и другите социални дейности. Хората ще разберат, че те самите са длъжни да отделят настрана средства в случай на заболяване, за старини или непредвидени разходи. Формирането на някакви резервни фондове от този тип и сега се осъществява чрез натрупването на пари в банкови сметки или в бързоликвидни ценни книжа. Другото е оставено в ръцете на посредници. Гражданите купуват застраховки и се включват в децентрализирани пенсионни фондове и схеми за медицинско осигуряване и по този начин оторизират тези институции да изпълняват вместо тях функциите на спестяване и инвестиране. При една зряла пазарна икономика търсенето и необходимостта от формирането на социално-осигурителни резерви представлява един от главните мотиви за спестяване. За съжаление, този тип спестяване беше силно ограничен от практиката на държавата-майка от миналото.

Връщайки се отново на въпроса за бюджета трябва да кажа, че главната възможност за намаляване на разходната му част лежи в преминаването от *модела на държавата-майка* към последователното прилагане на *принципа на реалната нужда*. Но това все пак едва ли ще спомогне за намаляването на бюджетния дефицит. Както вече споменах, промяната на принципите на социалната политика не може да доведе до това в краткосрочен план, понеже самият процес със сигурност ще отнеме много време. Тя не би могла да намали бюджетния дефицит и в дългосрочен план, защото една от целите на тази промяна е тъкмо да позволи въвеждането на по-ниски данъчни ставки, като се съкратят социалните разходи, финансирани от тези данъци. Тези, които разглеждат "реформата на основните системи за разпределение" като средство за елиминиране на дефицита, само замъгляват реалната оценка на фискалните проблеми.

3. Дефицитът на платежния баланс

През 1993 г. и първата половина на 1994 г. бяхме свидетели на някои смущаващи признаци в търговския и платежния баланс. Вътрешното потребление растеше по-бързо от производството. Растежът на износа бе преустановен, докато вносът рязко се покачваше. Това доведе до значително нарастване на дефицита по текущата сметка, а вследствие на това – и на унгарския нетен дълг, независимо от факта, че в продължение на няколко години той трайно намаляваше.

Нито едно отговорно правителство не би могло да се преструва, че нищо не се е случило. Със сигурност то веднага би реагирало на такива негативни признаци. За съжаление, предишното правителство просто ги пренебрегна. Ще повторя отново това, което казах във връзка със заплатите, а именно, че смелостта, с която новото правителство се изправи пред тази ситуация е похвална. Неговите енергични и бързи действия са достойни за адмирации. И въпреки това, аз не съм убеден, че те са възможно най-правилните във всяко едно отношение.

Читателят ще забележи, че тук аз се изразявам съвсем предпазливо, но не поради някакви тактически причини, а защото не съм много сигурен в своята оценка за положението и непосредствените задачи, наложени от него. (Когато стане дума за дългосрочните задачи, ще рискувам да изкажа по-определено мнение.) Първият проблем, който виждам, се състои точно в това, че до този момент не е направен изчерпателен анализ на причините, довели до тези обезпокоителни явления и липсва цялостно проучване и дискусии по алтернативите за намиране на решение. Вместо това, бяхме свидетели на старата рефлексна реакция – проблемите с платежния баланс сочат, че е време да се наложат някои твърди рестрикции. (Позволете ми тук да добавя, че "рестрикция" (restriction) е терминът, спечелил си гражданственост в унгарската професионална терминология. Тук обаче не става дума само за ограничаване (restraint), а за решително *намаляване* (reduction) в няколко икономически процеса, като например търсенето на макроравнище, производството и инвестициите, както и за *свиване* (contraction) на икономическата активност. За да поставя ударението, където трябва, тук предпочитам да използвам термина свиване.) Свиването сигурно ще свърши работа като спешна мярка, тъй като драстичното подтискане на вътрешното потребление ще намали вноса и вероятно ще принуди вътрешните производители да изнасят продукция. Цената, която трябва да бъде заплатена за това обаче е твърде висока, а и въобще не е сигурно, че само с такива драстични средства и без други мерки може да се постигне целта.

Преди да се опитам да оценя прилагането на това радикално средство, нека се върнем към диагностиката на проблемите. Без претенции за из-

черпателност излагам няколко причини довели до влошаването на платежния баланс, подредени не по степен на важност, а по начин, улесняващ разбирането на проблемите.

1. В случая роля изиграха няколко фактора извън контрола на Унгария и тук ще спомена само два от тях. Единият е спадът на търсенето на вносни стоки в Западна Европа и най-вече в Германия, а другият е загубата на експортна селскостопанска продукция вследствие на лошите метеорологични условия. Споменаването на подобни фактори служи за напомняне, че не си струва да обвиняваме мерките на фискалната и бюджетната политика за част от претърпените загуби в износа, дължащи се на външни условия.

2. Голяма част от експортните дейности бяха поддържани от държавни субсидии. Премахването им, заедно с по-стриктното прилагане на процедурите за рентабилност, банкрут и ликвидация, елиминираха няколко фирми от пазара или доведоха до рязко свиване на тяхното производство. Макар и в дългосрочен план да се прояви здравословният ефект на естествения подбор, в краткосрочен план това доведе до спад в износа.

3. Неточният валутен курс причини куп вреди. Фактът, че валутната политика бе сгрешена на по-ранен етап, изигра основна роля за влошаването на външнотърговския баланс на Унгария през 1993 и началото на 1994 г. Знае се, че резултатът от това винаги се проявява със значително закъснение. Адаптирането на износа, вноса и производството към валутния курс отне известно време, а в този случай това беше адаптиране по един порочен начин към един дефектен курс.

Така че аз напълно подкрепям девалвацията на форинта, след като заедно с други икономисти от доста време насам призовавах за тази мярка. Нерешителността на предишното правителство да я извърши може да се нарече нехайство. Беше крайно време да се предприеме такава мярка. Тя ще стимулира износа, ще спомогне за намаляване на вноса, ще направи унгарските стоки по-конкурентноспособни в страната и чужбина и в крайна сметка трябва да спомогне за подобряването на търговския и платежния баланс. Естествено, ползите от тази мярка няма да се почувстват незабавно. Опитът на други страни показва, че трябва да изминат няколко години преди да се проявят положителните ѝ последствия. Отделно от подкрепата си за тази стъпка на правителството, искам да направя още няколко бележки:[4]

---

[4] ***Нова бележка**: По времето, когато тази студия беше публикувана, аз бях убеден, че вече направената девалвация на унгарската валута трябваше да бъде последвана от още една. Информирах финансовата администрация за своите съображения, но реших да не ги огласявам публично, боейки се, че мога да налея масло в огъня на вече растящите очаквания за нова девалвация, които имаха вредно въздействие.*

■ Девалвацията непременно ще доведе до покачване на ценовото равнище. Ако това автоматично бъде последвано от пълна компенсация на заплатите, ползите от тази икономическа мярка ще бъдат значително подкопани. Това ни връща към същите проблеми, дискутирани във връзка с инфлацията. Оттук и естественият въпрос – как ще реагират заплатите на девалвацията? Ако тя бъде последвана от пълна индексация, ще бъдем въвлечени, подобно на редица развиващи се страни, в деструктивен цикъл от последователни девалвации, неспирно увеличаване на цените, индексиране на заплатите и нови ограничения.

■ Девалвацията е важно, но не и единственото средство за повишаване на конкурентноспособността. Струва ми се, че трябва в по-голяма степен, отколкото досега, да се възползваме от системата на мита и субсидии, но с добре обмислена и обективна избирателност, за да стимулираме износа и защитим вътрешното производство. Дотук казаното се различава от моята позиция през 1989 г., когато имаше вопиюща нужда от буквално насилствена кампания за либерализация на търговията. Тя помогна на унгарската икономика да изгради система от относителни цени, която да е в съответствие с цените на световните пазари и съществено допринесе за слагане край на недостига на стоки. Така, унгарската икономика бе принудена да се съревновава с чуждестранните си конкуренти и да ликвидира своите най-нежизнеспособни производства. Днес обаче не ни се налага да следваме такава крайна политика на свободна търговия. Няма нужда натрапчиво да се стремим да задминем зрелите пазарни икономики в елиминирането на всички видове митнически тарифи и субсидии. Разбира се, трябва внимателно да се прецени дали новите субсидии и мита не са в нарушение с правилата на ГАТТ, със споразумението за асоцииране към Европейския съюз или с други международни спогодби. Въпросът е дали правителството има идеи в тази насока и ако има, как смята да предотврати възможния сценарий, при който *ad hoc* наложените митнически тарифи и субсидии, смекчаващи бюджетните ограничения, се оказват предопределени от борбата на различни лобита и политически клиенти, вместо от икономическа рационалност.

И нека повторя: за влошаването на търговското салдо в резултат на сгрешения валутен курс и някои "изхвърляния" в либерализацията не могат да бъдат обвинявани нито експанзията на производството, нито увеличеното потребление.

4. Предполага се, че платежният баланс се е влошил, защото много фирми са натрупали огромни запаси. За съжаление, статистическите данни за това не са достатъчно достоверни и числата може би са преувеличени. Дори и да допуснем, че това е така, по всичко изглежда, че наистина са се натрупали огромни запаси от суровини и готова продукция.

Какво е накарало фирмите да го сторят? В края на краищата, икономиката на дефицитите и свързаните с нея проблеми при снабдяването със суровини и материали и полуфабрикати бе като цяло ликвидирана. Според мен, главната причина за това са очакванията за девалвация на форинта. Ако производителите са сигурни, че форинтът ще бъде рано или късно девалвиран, те чисто и просто са заинтересовани да закупят колкото се може повече вносни продукти при по-ниска цена във форинти. Този процес директно атакува стабилността на платежния баланс в неговата най-уязвима точка, като стимулира вноса, без да увеличава производството.

В крайна сметка това се случи, защото фирмите се оказаха по-прозорливи от правителството, осъзнавайки, че рано или късно форинтът трябва да бъде рязко девалвиран. Урокът, който трябва да извлечем, както и при точки 1 и 2 е, че до тази негативна ситуация се стигна не в резултат на разширяване на производството. За да се избегнат такива случаи в бъдеще, икономиката не трябва да бъде държана в очакване на девалвация. Вместо това, трябва да се коригира *постоянно* валутният курс, а ако е необходимо – дори и ежедневно.

5. Вносът на фармацевтични продукти се е увеличил, но не защото доходите на потребителите на лекарства са нараснали, а поради причини извън икономическата сфера, които не е подходящо да анализирам тук.

6. Съмнително е доколко данните за вноса и износа са точни. Дали явлението, известно под общото наименование бягство на капитал, или най-малкото някакъв негов по-скромен вариант под формата на частичното оттегляне на чуждия капитал, опериращ в Унгария, не стои в основата на разширяващата се пропаст между внос и износ?

Такова явление не може да бъде разкрито с помощта на обикновени статистически данни. Няма нищо по-лесно от това една унгарска фирма с търговски връзки с чужбина или с чуждестранен партньор, било то индивид или компания, да предостави на властите фактури със занижени числа по износната част и/или фактури със завишени числа по вноса. Така част от капитала на фирмата, опериращa в Унгария, незабавно се трансферира зад граница през банковата система и не се декларира пред органите, контролиращи износа на валута. Не е необходимо фирмата напълно да преустанови операциите си в Унгария. Тя може просто да ги сведе до минимум и в замяна да спечели известен ликвиден капитал в чужбина. Такава операция по прехвърляне на капитал може да бъде извършена от всяка една икономическа единица, от едноличния търговец или малка частна фирма до голяма мултинационална корпорация. Допускам, че влошаването на търговския баланс може би е станало под

съществения влияние на точно тези процеси. Косвени доказателства за това могат да бъдат открити и във факта, че влошаването на салдото по някакъв начин съвпадна с наблюдаваното забавяне на иначе удивителния растеж на преките чужди инвестиции, а и с няколко твърде подозрителни и значими ходове в приватизацията. Икономическата мотивация е една и съща. Предприемачи, инвеститори или собственици, било то унгарски или чуждестранни, или съответните мениджъри, назначени от тях, си задават въпроса: къде е по-добре да инвестираме капитала си – в Унгария или в някоя друга страна? Нека подчертая, че въпреки всички административни мерки и бариери и унгарските, и чуждестранните предприемачи ще намерят начини да инвестират своите капитали в чужбина, ако интересите им диктуват това.

Много икономисти, включително експерти, работещи в правителствения апарат или банковата система, споделят загрижеността, че това оттегляне на капитал, или, в още по-лошия случай, бягство на капитали, има осезаемо неблагоприятен ефект върху посоката на развитие на външната търговия, плащанията и заемите. Ако е така, то не може да бъде променено с обикновени рестрикции, които вместо да решат, вероятно ще изострят проблема. Опитите да бъдат спрени трансферите на капитал с административни мерки също не изглеждат обещаващи. Единственото, което може да помогне, е да спечелим отново *доверието*, така че предприемачите да бъдат мотивирани да оставят капиталите си тук, както и да внесат нови. По-късно пак ще се върна на въпроса от какво зависят доверието и предразположението да се инвестира.

7. Най-накрая, освен от предишните шест фактор, платежният баланс бе неблагоприятно повлиян и от: (1) увеличаването на инвестициите и производството в някои сектори на икономиката, довело до свръхтърсене на внос и (2) рязко повишеното потребление, дискутирано по-горе, което също стимулира вноса и измести износа. Не бих искал да пропусна тези зависимости в анализа си. Един от възможните проблеми е, че никой не знае точно каква част от затрудненията могат да бъдат обяснени с точки 1-6, които нямат връзка с разширяването на производството и каква част с точка 7, която несъмнено е свързана с него. Нито пък се знае със сигурност каква част от точка 7 се дължи на: първо, последствията от производствения и инвестиционен растеж и второ, на последиците от повишаване на потреблението. Точно това трябва да се знае, за да се намери подходящия баланс на мерките за подобряване на платежния баланс.

Всичко, което съм в състояние да направя, е да съставя списък на основните причини за влошаването на платежния баланс и по този начин да вляза в спор с подвеждащото и опростено твърдение, че проблемът е бил генериран от една единствена причина, а именно "изкуствения" рас-

теж. Не може да се очаква от един икономист-изследовател да даде пълна количествена диагноза, определяща каква част от платежния дефицит се обяснява от даден фактор, или пък, какви други неупоменати фактори може да са играли роля. За създаването на една убедителна диагноза са необходими усилията на цял апарат от многобройни експерти и провеждането на изчерпателни професионални дебати.

По-горе казах ясно, че разбирам и одобрявам мерките, взети от правителството, за предотвратяване на стремглавото увеличение на потреблението и съкращаване на разходите за издръжка на администрацията. Аз обаче не мога да подкрепя политика, която волно или неволно, ще доведе не само до ограничаване, но и до абсолютен спад на производството и особено на инвестициите, причинявайки ново свиване на икономиката.

Най-трудните теоретически и практически проблеми възникват, когато се опитаме да изясним връзката между растежа на икономиката, от една страна, и дефицита на платежния баланс и външния дълг, от друга. (Тук трябва да помоля читателите за извинение, че на два пъти ще засегна този въпрос – един път сега във връзка с платежния баланс и втори път по-нататък във връзка с проблемите на растежа.)

Някои хора смятат вземането на заеми и влизането в дългове за нещо пагубно и осъдително. Те аплодират съвета, даден от Полоний на Лаерт в "Хамлет":

"Недей да даваш и да взимаш взаем,
защото който дава, често губи
пари и дружба, а пък който взима,
се учи на разхита ..."[*]

Много хора споделят тези възгледи не само по отношение на личните заеми, но и за фирмените и държавните дългове. Те се ужасяват, че натрупалата огромни дългове в миналото Унгария сега трябва даже още да ги увеличава. Този процес, казват те, трябва да бъде спрян *на всяка цена.*

Според мен, такава позиция е трудно защитима от икономическа гледна точка. Нека се опитаме да я оборим, като разгледаме една добре известна макроикономическа връзка – съвкупните инвестиции в икономиката (инвестициите в дълготрайни активи плюс прираста на запасите) минус всички новогенерирани от икономиката спестявания са равни на притока от нетни външни реални финансови средства. Когато инвестициите са

---

[*] *Превод Валери Петров. (Бел. прев.)*

по-големи от спестяванията, този нетен приток е положителен. (При обратния случай, когато инвестициите са по-малки от направените спестявания, разликата е равна на сумата от всички вътрешни финансови средства, изтекли зад граница, т.е. нетният приток е отрицателен. Засега ще игнорираме този случай.) Тук аз използвам обширния термин външни финансови средства, включвайки в него взетите от чужбина кредити, директните инвестиции на чужди лица в страната, а също и безвъзмездната помощ. Иска ми се да обърна внимание и на факта, че тази зависимост е известна на професионален език като тъждество. Това съотношение на равновесие е общовалидно и не зависи нито от някакво решение за прилагането му, нито от конкретно икономическо поведение.

Ако, както в дадения случай, инвестициите надхвърлят спестяванията, тези, които определят правителствената икономическа политика могат да се опитат да повлияят на икономическите процеси по три начина, като насърчат: (1) намаляването на инвестициите, (2) увеличаването на спестяванията или (3) притока на външни финансови средства. Разбира се, това не изключва едновременното прилагане на два или три от начините. В рамките на първата възможност, както вече споменах, е по-добре, разбира се, да се стимулира увеличаването на дълготрайните активи вместо на запасите. Втората възможност – нарастването на спестяванията – ще разгледам по-нататък. Така че нека сега обърнем внимание на първата и третата възможност, т.е. на връзката между инвестиции и притока на външни финансови средства.

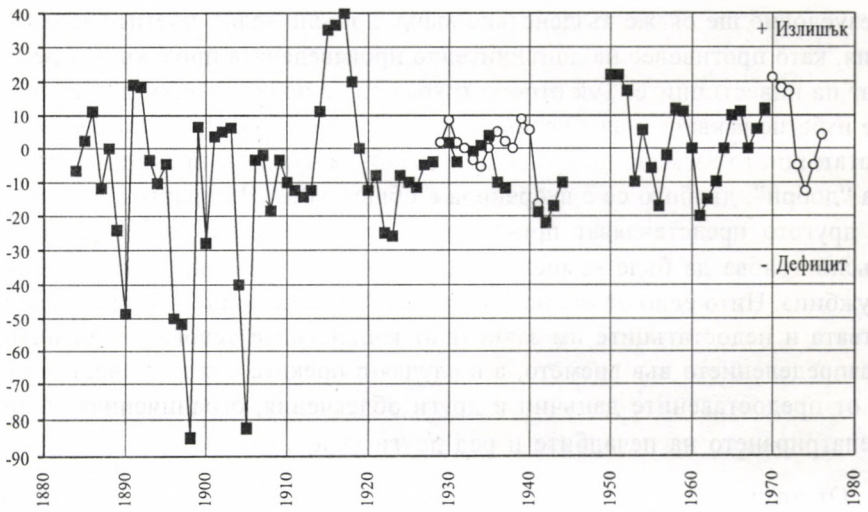
Най-важният въпрос е да сравним *средносрочните и дългосрочните* ползи и разходи. Тук отново идва ред на лайтмотива – проблема за дълготрайния растеж. Трябва да се изясни, от една страна, какъв обем допълнителна продукция е възможно да се произведе през следващите години и десетилетия в резултат на притока на външни средства сега, а от друга страна, какви процеси на изтичане на средства ще започнат с изплащането на задълженията през същия период. Ако прирастът на производството се окаже по-голям от изходящия поток ресурси, то има полза от привличането на външни средства. В противен случай това не е оправдано. Икономическата история е пълна с хиляди примери и от двата случая. Бързорастящите икономики в Югоизточна Азия, държавите в следвоенна Европа и опитът на много развиващи се страни доказват, че успехът е твърде възможен, макар и не несъмнен. Но безспорно не е оправдано предварително да се обрича на неуспех разумното ползване на външни средства! (За да илюстрирам това давам само един пример в графика 3 с развитието на баланса по текущата сметка на Япония.)

Нека се върнем към ситуацията от 1993-1994 г. От 10-12 месеца инвестициите сякаш преживяваха невиждан бум. Според Управлението за

икономически анализ и моделиране във финансовото министерство, стойността по текущи цени на инвестициите през първото тримесечие на 1994 г. бе с 59% повече от същия период на предходната година. Дори да се вземе пред вид увеличението на цените, обемът на инвестициите бе нараснал значително. Ръстът от 34% в реалния обем на строителството през същия едногодишен период също говори индиректно за ускоряване на инвестициите. Трябва да се отбележи, че според доклад на Унгарската национална банка, делът на машините и оборудването във вноса е скочил значително – от 20.7 до 26.6% през 1993 г., което също сигнализира, че инвестиционната активност се е оживила и че все по-голяма част от вноса е предназначена за инвестиционни цели.

Графика 3

Тенденции в излишъка или дефицита по текущата сметка на Япония като процент от износа, 1885 - 1976 г.

Източник:
Ehrlich (1984), p. 188.
Бележка:
o = разлика възникваща от използването на различни бази за изчисляване.

Още не съм срещал научна разработка, анализираща поотделно и в дълбочина инвестиционни проекти. Не мога да твърдя, че всички тези проекти са непременно резултатни. Но нямам основание да допусна и обратното, а именно, че всички или болшинството от инвестиционните проекти са *безрезултатни*. А и само в този случай би възникнала кури-

озната ситуация, че сякаш външните средства, привлечени в икономиката за инвестиционни цели са били обречени от самото начало. И тъй като досега не е извършван внимателен анализ на инвестиционните проекти, моите съмнения остават: може би рецесията, която е на път да удари нашата икономика, ще попречи на някои инвестиционни проекти, които са били обещаващи и полезни.

Детайлното изследване на данните за производството е друг подход, провокиращ някои размисли. Аз считам за добра новина, че според токущо цитирания доклад на Министерството на финансите отбелязваният сега растеж на промишленото производство се наблюдава от известно време предимно при фирми с по-малко от 50 работници. Моите опасения обаче са, че именно този сектор, едва възстановил се след промяната на политическата система, ще отбележи спад вследствие на рецесията.

Още един важен въпрос, тясно свързан с дългосрочното изчисляване на разходите и ползите е да се установи под каква форма и при какви условия са били привлечени външните средства в икономиката. Това безусловно ще окаже въздействие върху допълнително поетите задължения, като противовес на допълнително произведената продукция в резултат на инвестициите. Тук отново трябва да се подходи внимателно, за да се избегне каквато и да е крайно опростена формула. Представата, че понататъшното вземане на кредити е "лошо", а чуждите преки инвестиции са "добри", дълбоко се е вкоренила в обществото. На практика и едното, и другото представляват приток на външни средства, който рано или късно трябва да бъде компенсиран от изтичане на вътрешни ресурси в чужбина. Нито едно от тях не е добро или лошо само по себе си. Предимствата и недостатъците им зависят от конкретните условия за плащане, разпределението във времето, а в случая с преките чужди инвестиции – и от предоставените данъчни и други облекчения, ограниченията върху репатрирането на печалбите и ред други условия.

От тази гледна точка е и желателно, при привличането на външни средства в икономиката, колкото се може повече такива транзакции да бъдат извършвани на риск и отговорност на банките или фирмите (унгарски или чужди), без да бъдат гарантирани от правителството или от Унгарската национална банка. По този начин, ако транзакцията се окаже рентабилна в дългосрочен план, то тогава най-вече фирмата, която е взела заема, и кредиторът или външният инвеститор ще бъдат тези, които ще спечелят, но икономиката като цяло също ще спечели от това. Ако пък операцията се окаже провал, то най-вече фирмата или инвеститорът ще трябва да заплатят за това. Този мощен стимул кара съответните участници в привличането на външни средства много внимателно да обмислят решенията си. От промяната на политическата система насам

се наблюдават благоприятни изменения в рамките на съвкупния приток на външни средства в посока към пряко теглене на кредити от унгарски банки и компании и преки чуждестранни инвестиции. С други думи, налице е увеличение на този дял от общия дълг, за който отговорността се поема от бизнес средите, а не от правителството или централната банка. Би било пагубно за икономиката, ако общата рецесия върне назад и процеса на истински *децентрализирано* кредитополучаване, както и на притока на капитали.

Аз давам приоритет на средносрочните и дългосрочните съображения, но, разбира се, *краткосрочните* последствия също не могат да бъдат игнорирани. Очевидно, трябва да се разгледа платежоспособността на Унгарската национална банка и на банковата система. Аз съм убеден, че не съществува заплаха от непреодолими краткосрочни финансови затруднения. Моето убеждение е подкрепено както от анализа на сумите по обслужването на дълга и валутните резерви, така и от консултациите с други експерти. При наличието на решителна правителствена политика, Унгария може да поддържа и дори да подобри своя кредитен рейтинг и репутация на благонадеждност.

И да резюмирам: за да се насърчи и поддържа нарастването на износа, да се ограничи вносът и да се подобри търговският и платежният баланс е необходима добре обмислена стратегия и нейното усърдно прилагане на практика. Това е едно от ключовите изисквания към икономическата политика. Трябва да се осигури трайното подобряване на тези пропорции в търговското салдо, защото в противен случай днешните остри проблеми утре сами ще се възпроизведат. Извънредните мерки и най-вече най-драстичните от тях – подобряването на платежния баланс посредством намаляване на производството, няма да решат нито един от дългосрочните проблеми на Унгария и дори могат да ги влошат.

Тук бих искал да се върна към един въпрос, който преди остана открит – *вътрешните спестявания*. От представеното по-горе тъждество е ясно, че колкото по-големи са вътрешните спестявания при дадено равнище на инвестиции, толкова по-малък е притокът на външни средства. Една от най-сериозните грешки на доскорошната икономическа политика беше драстично да свали лихвените проценти, когато вътрешните спестявания започнаха да растат. Може да се предположи, че тази стъпка силно допринесе за драматичния спад на спестяванията на домакинствата. Данните показват, че през 1993 г. например се е наблюдавало не неудържимо нарастване на доходите на домакинствата, а по-скоро е имало скок на дела от доходите, насочени към потребление и рязък спад в нивото на спестяване.

Таблица 2

Номинални и реални лихвени проценти (%)

Месец		Номинален лихвен процент	Инфлация	Реален лихвен процент
1991	Януари	23.3	34.1	-8.7
	Февруари	23.3	33.2	-8.0
	Март	24.5	34.3	-7.9
	Април	25.7	35.4	-7.7
	Май	23.6	36.9	-10.9
	Юни	23.2	38.6	-12.5
	Юли	23.2	38.2	-12.2
	Август	23.5	34.2	-8.7
	Септември	26.2	34.0	-6.2
	Октомври	25.7	33.9	-6.5
	Ноември	26.0	32.8	-5.3
	Декември	25.9	32.2	-5.0
1992	Януари	24.8	28.2	-2.7
	Февруари	26.1	25.8	0.2
	Март	22.5	24.7	-1.8
	Април	23.8	23.3	0.4
	Май	21.1	22.6	-1.2
	Юни	20.7	20.6	0.1
	Юли	17.8	20.1	2.0
	Август	14.3	20.7	-5.5
	Септември	13.4	21.7	-7.3
	Октомври	13.1	23.4	-9.1
	Ноември	13.7	22.7	-7.9
	Декември	11.5	21.6	-9.1
1993	Януари	12.4	25.9	-12.0
	Февруари	12.6	24.7	-10.7
	Март	11.4	23.4	-10.8
	Април	10.3	22.8	-11.3
	Май	12.1	21.3	-8.2
	Юни	12.4	20.9	-7.6
	Юли	12.1	21.3	-8.2
	Август	12.8	22.3	-8.4
	Септември	13.3	23.0	-8.6
	Октомври	14.1	22.0	-7.0
	Ноември	16.0	21.0	-4.3
	Декември	16.0	21.1	-4.3
1994	Януари	17.1	17.0	0.1
	Февруари	15.3	16.6	-1.1
	Март	17.0	16.8	0.2

Източници:

Havi Jelentések (Месечни отчети), Унгарска национална банка.

Забележка:

Втората колона показва ценовите индекси, съвпадащи по време с номиналния лихвен процент. Това отразява презумпцията, че спестителят, вземайки решение за спестяване, очаква, че преживяната по-рано инфлация ще продължи.

Поправянето на тази грешка вече започна. Статистическите данни от близките месеци говорят, че отново може да се очаква нарастване на склонността на домакинствата към спестяване. Ще ми се да направя няколко коментара върху това.

Време е да променим сега съществуващото положение, при което лихвените равнища се колебаят скокообразно. Разумната парична политика използва много предпазливо влиянието си върху лихвените проценти и това обикновено се изразява в периодични промени от половин процентен пункт. В унгарската икономика лихвените проценти се движат неконтролируемо нагоре и надолу (вж. таблица 2), което създава чувство на несигурност у спестителите.

Склонността към спестяване на пари намалява не само от непредвидимостта на лихвената политика, но и от общата несигурност в икономиката ни. Колкото повече домакинствата вярват в доброто бъдеще на унгарската икономика, толкова те ще повишават готовността си да държат парите си тук. Аз вече споменах това във връзка с оттеглянето на капитали и ще се върна отново към този въпрос в края на тази студия, когато разглеждам макроикономическата роля на доверието.

Най-общо може да се каже, че независимо от огромното влияние на лихвените проценти върху посоката на спестяванията, въздействие оказват и други фактори. Вече споменат фактор е силата на мотивацията да се отделят пари настрана. Нека сега прибавя и още един – прозрачността на пазара за финансови инвестиции и ценни книжа, и най-вече на държавни ценни книжа. За съжаление, пазарът на държавни ценни книжа е все още твърде недоразвит. Голяма част от населението въобще няма достъп до тези ценни книжа и особено до онези, които са наистина доходни, тъй като те остават у финансовите посредници. Убеден съм, че голяма част от домакинствата с радост биха инвестирали в съкровищни бонове, осигуряващи защита срещу инфлацията, дори и ако реалната положителна лихва е съвсем малка, стига те да са лесно достъпни и да не се налага дълго стоене на опашки. Ако домакинствата купуваха държавни ценни книжа, проблемите на публичните финанси щяха много да се облекчат, а по този начин и косвено да се отслаби натискът върху платежния баланс.

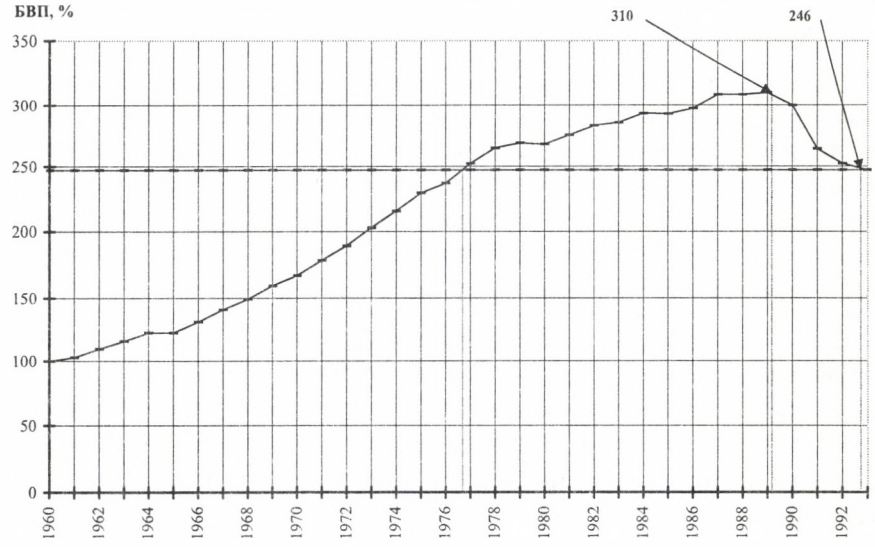
4. Стагнация и спад на производството

Убеден съм, а и самото заглавие на тази студия подсказва това, че първостепенната задача на икономическата политика е да осигури устойчив растеж на икономиката. Това изискване не е очевидно само по

себе си. Така например, ситуацията би била различна, ако е налице прегряване на икономиката и трябва да се помисли за намаляване на темповете на растеж. Всъщност, имаше един период от време, когато това представляваше един от фундаменталните проблеми на социалистическата икономика.

Графика 4

Индекс на обема на БВП на Унгария (1960=100)

Източник:
Central Statistical Office (1994), p. 2.

За съжаление, растежът в Унгария на практика спря след 1977 г. През периода 1977–1986 г. средногодишният темп на растеж се равняваше на нищожните 1,6%. Положението след 1987–1988 г. се влоши още повече – стагнация, рецесия и отново стагнация на още по-ниско равнище! Според последния доклад на Централната статистическа служба, който ревизира по-ранните оценки, низходящият тренд продължава. Спадът от 4,3% на БВП през 1992 г. бе последван от нов спад през 1993 г. от 2,3%. (Вж. графика 4. Вж. също и таблици 1 и 2 в Kornai 1996a). Самото сравняване на стагнацията и свиването на производството в Унгария с развитието на толкова много други страни поражда тъжни мисли. Брутният вътрешен продукт на Унгария през 1993 г. бе на нивото, отбелязано през 1976–1977 г. и по-точно, малко над равнището през 1976 г. и малко под това през 1977 г.

Излиза, че за период от 17 години на практика в Унгария е имало нулев средногодишен растеж, докато много азиатски страни в това време отбелязваха средногодишни темпове на растеж от 4-9%, така че обемът на тяхната продукция е нараснал два до три и половина пъти. Растеж, макар и с по-малки темпове, се наблюдаваше и в някои малки европейски страни, не толкова развити като водещите държави и в това отношение съизмерими с Унгария. (Вж. таблица 3.)

Таблица 3

Растеж на БВП, 1977–1992 г.
международно сравнение

Държава	БВП през 1992 г., съотнесен към БВП през 1977 г. (%)	Средногодишен темп на растеж (%)
Азиатски страни		
Южна Корея	354.3	8.8
Тайланд	283.5	8.3
Малайзия	283.9	7.2
Япония	190.4	4.7
Европейски страни		
Турция	178.8	4.6
Португалия	163.8	3.3
Гърция	139.6	2.2

Източници:
World Tables, Световна банка и International Financial Statistics, МВФ
Забележка:
Наличните данни за Тайланд и Турция са до 1990 г.

Нито един от големите социални проблеми на страната не може да бъде решен, ако икономиката е в стагнация или спад. Повсеместната немотия в обществото, бедността на някои региони или безкрайната изостаналост на някои пренебрегвани сектори на икономиката не могат да бъдат излекувани с преразпределяне на средства от една област в друга. Пазарлъците по преразпределянето – неизбежни, но безполезни в условията на икономическа стагнация, текат вече 15 години. Според мен, тези, които пледират за чувствителност към социалните проблеми, пренебрегвайки растежа като най-главен проблем, се опитват да избягат от истинския проблем.

Очевидно политическите партии и водещите икономисти в правителство също са наясно с важността на растежа. И все пак долавям съществени различия по най-различни въпроси между официалните правител-

ствени изявления и моето гледище, което изразих по-рано и продължавам да поддържам и днес.

Първото ни различие засяга *подреждането по приоритет* на задачите на икономическата политика. Официалните изявления създават впечатлението, че съществуват два еднакво важни пакета от задачи, единият от които е с цел стабилизиране на икономиката, а другият – да създаде условия за растеж. Не съм убеден, че двата пакета от задачи са еднакво важни. В условията на Унгария има само *една* основна задача, на която трябва да бъдат подчинени изискванията за икономическа стабилност, а именно – да се създаде траен растеж. Икономистите, запознати с езика на математическите модели, ще ме разберат, ако кажа, че максимизирането на дългосрочния темп на растеж е целевата функция, докато ограниченията, засягащи платежния баланс, бюджета, равнищата на цените и заплатите и други икономически променливи трябва да бъдат строго съблюдавани. Естествено има няколко условия за стабилност, които също не трябва да бъдат подлагани на риск от страх да не бъде подронен растежа. Но и в мисленето, и в логиката на вземането на решения трябва да се прави разлика между истинската цел и ограниченията, които трябва да бъдат спазвани в името на постигането на тази цел и още по-общо, в името на нормалното функциониране на икономиката. (От гледна точка на морала, растежът на производството сам по себе си също не може да бъде цел. Крайната цел на икономическата политика е да подобри начина на живот на хората, като основният принос на икономиката се състои в увеличаването и подобряването на нейните продукти и услуги.)

Другото различие се отнася до *последователността във времето* на отделните задачи. Правителствената програма е разработена въз основа на следната формула: *първо* да се създаде стабилност, а по този начин и условия за растеж, *и после* икономиката може да започне да расте. Що се отнася до последното, в някои изявления даже се споменават и конкретни календарни дати – икономическият растеж ще последва през 1996 или 1997 г., или, казано в отрицателен контекст, икономически растеж няма да има поне две, а според някои изявления, и три години.

Според мен такава формулировка на времевата последователност е погрешна. За да може да я подложим на критика, първо трябва да си изясним какво означава растеж.

За измерването на растежа се използват различни индекси, най-употребяваният от които е БВП. Той представлява *сумарен* индикатор на произведената продукция от милиони и милиони производители в една икономика, някои от които в даден момент поддържат неизменно ниво

на производство, други го увеличават, а трети го намаляват или спират. Растежът или спадът на БВП е конкретният резултат от тези многобройни положителни или отрицателни промени, всяка от които е с различна величина.

През последните години в Унгария придоби гражданственост изразът "започване на растежа". Хората казват: "Време е." или пък "Не е дошло още времето да започне растежа". Правителствената програма приема същата формула – растежът трябва да "започне" по-късно, а не сега, когато необходимите условия още не са назрели.

Но правителството не е в състояние да даде начало на растежа. Сборът от всички производители не представлява дисциплинирана армия, чакаща заповед да започне марша си по указания азимут. Даже и при класическия социализъм, а да не говорим за реформаторския, не беше така. А днес, особено след радикалната децентрализация на координацията в икономиката, въобще не може да става дума за започване на растежа. Икономическите субекти сами ще решат дали да увеличат или намалят своето производство. Правителството може да окаже известно влияние върху тези решения или чрез насърчаване и подпомагане на растежа, като създаде такива макроикономически, институционални и законодателни условия, които благоприятстват увеличаването на производството, или чрез противоположните мерки, като разубеди фирмите да не разширяват производството си, или като издигне бариери, пречещи им да го сторят. Така че правителството не стартира растежа. То може само да влияе върху него. Това разграничаване далеч не е дреболия или заяждане на дребно, а представлява едно съществено различие в концепциите за функциите на правителството.

Подпомагането на растежа не изниква изведнъж на дневен ред, когато условията на икономическа стабилност станат по-благоприятни, отколкото са сега. Този въпрос трябва още днес да бъде поставен на дневен ред, а всъщност, той трябваше да бъде поставен много по-рано. Тук бих искал да припомня един анекдот за Жан Моне – бивш френски министър на финансите и едно от водещите светила на следвоенното възстановяване на Европа. Един следобед той разговарял със своя градинар и го попитал колко време е трябвало на някакво дърво, което той много обичал, да порасне. "Около сто години", отговорил градинарят, при което Моне възкликнал: "Значи сторихме голяма грешка, че още тази сутрин не започнахме да садим такива дървета".

Така че последователността *първо* стабилност, *после* растеж е погрешна. Това са две *паралелни* задачи. Във всеки един момент трябва да се полагат усилия, така че всяка икономическа единица, която иска и е в

състояние да се развива, да го направи колкото се може по-успешно. И във всеки един момент трябва да спазваме ограниченията, налагани от стабилността. Създаването на стабилност също не е задача, която може да бъде решена веднъж и завинаги. Съвсем резонно е да се очаква, че щом един макроикономически проблем бъде преодолян, веднага ще се появи друг или същият. Това не е война, в която може да се постигне победа веднъж и завинаги. В най-добрия случай могат да бъдат спечелени само второстепенни битки преди борбата отново да започне и може би този път на различен фронт. Проблемите с инфлацията, безработицата, бюджетния дефицит и дефицита по текущата сметка се повтарят периодически. Ако трябва да отложим растежа, докато всички тези проблеми бъдат решени, може да чакаме вечно.

Дори и сега правителството изпълнява два пакета от мерки *едновременно*. Единият е пряко насочен към растежа, а другият – към възстановяване на равновесието. Нека сега, в светлината на горната дискусия, се спрем по-конкретно на отделните аспекти на програмата и на взетите до този момент мерки, които, според мен, пораждат проблеми.

4.1. Насърчаване на растежа

В правителствената програма и в първите планове за действие, които предстои да бъдат публикувани, могат да се намерят някои много умни идеи. Тук ми се иска да изтъкна важната насърчителна роля, която данъчните облекчения могат да изиграят в инвестиционните проекти.

Съществуват обаче и планове, които работят в противоположната посока и ако растежът наистина е първостепенна цел на официалната икономическа политика, то не трябва да се допуска те да станат реалност. Фактът, че планираното решително съкращаване на бюджетните разходи има за цел и свиването на инфраструктурните инвестиции е илюстрация на това. По-приемливата политика би била да се орежат други, неинвестиционни разходи, а държавните проекти за благоустрояване да бъдат продължени поне с планираните темпове, ако не и с по-бързи.

До този момент не забелязвам в програмата на правителството достатъчно многообразие от възможни мерки и дейности, които могат да ускорят растежа. Тук се включват няколко мерки: промени в експортните стимули, изменения в данъчните разпоредби, по-нататъшно развитие на банковата система като например създаването на институции за дългосрочно кредитиране, които до този момент просто липсват, и на такива правни, институционални, кредитни и данъчни системи, които да поощряват строителството на жилища и т.н. Желателно е в бъдещите планове

за приватизация да се обърне по-голямо внимание на факторите на растеж. Много повече трябва да се наблегне върху това какви задължения за създаване на нови работни места, експанзия и модернизация поема бъдещият собственик. Не мисля, че е моя работа тук да съставя подробен план за действие. Конструктивни предложения са направени на безброй професионални дискусии. Може би е редно правителството или парламента да упълномощят един екип от експерти да ги събере, доразвие и систематизира и после да ги публикува в един изчерпателен доклад.

Фактът, че тези предложения са разпръснати в най-различни доклади и изявления, е още една причина те да бъдат събрани в един единствен действен документ като план на промените с оглед насърчаването на растежа. В този смисъл, политиката на правителството не представлява някаква "концепция", нито създава представата за една развиваща се, модернизираща се и благоденстваща Унгария, която вече не живее и не работи по същия начин. А именно тъкмо такава представа би създала доверие и надежда, би породила нова мотивация към инвестиции и би привлякла капитал в страната.

4.2. Подобряване на стабилността

След като разгледах поотделно различните дисбаланси в предишните части на моята студия, сега бих искал да направя няколко коментара, обобщаващи моите възгледи.

Напълно подкрепям усилията за намаляване на бюджетния и търговския дефицит, на дефицита по текущата сметка, за противодействие на ускоряването на инфлацията. Съгласен съм, че е нужна основна промяна в съотношението инвестиции към потребление в полза на инвестициите. Също така приемам, че е необходима съществена промяна в съотношението износ към вътрешно потребление в полза на първото. Но към това си одобрение трябва да добавя най-категорично, че е желателно всичко това да бъде постигнато при сега съществуващото търсене на макроравнище или в бъдеще при непрекъснато растящо ниво на макротърсене, а не с цената на неговия спад. Ограничаването на реалното потребление е неизбежно, но то трябва да се приложи само до размер, съответстващ на нарастването на инвестициите и износа. С други думи, съвкупното търсене на продукция, а по този начин и цялото производство, не трябва да намаляват по време на процеса на преструктуриране.

Аз не препоръчвам безотговорно и аматьорско "динамизиране" на икономиката. Но едно нещо е да се въздържиш от това и съвсем друго е да инициираш по-нататъшна рецесия.

Не препоръчвам и използването на т. нар. фискален стимул в сегашната ситуация на икономиката, т.е. търсенето на макроравнище да бъде повишено с цената на увеличаващ се фискален дефицит. В същото време бих искал да предупредя управляващите икономиката да не правят грешка в обратната посока – да не рискуват със спад на производството в името на намаляването на бюджетния дефицит. Това бе фаталната грешка на финансовите власти в няколко страни по време на Голямата депресия от 30-те години на века, които безразсъдно намалиха още повече макротърсенето, когато икономиката беше вече в дълбока рецесия.

Не си правя илюзии, че желаните пропорции могат да бъдат калибровани изключително точно. Резултатите от фината настройка могат да бъдат твърде съмнителни и различни от планираните от правителството. Почти сигурно е, че споменатите промени в пропорциите не могат да бъдат направени без триене. Потреблението не може да бъде намалено с точно толкова, колкото могат да се увеличат износът и инвестициите. Моето възражение засяга конкретните *намерения*. Правителството прави първите стъпки, като планира спад в БВП, защото иска да намали абсолютния размер на търсенето на макроравнище. И макар че свиването на производството, което то желае да постигне, е доста малко, крайният реален обем на производство може да се окаже доста по-малък от очакваното. Могат да спаднат не само реалното потребление, но и инвестициите, макар и едва започнали да нарастват. От осем или десет месеца има признаци, че икономиката, главно от гледна точка на инвестициите и промишлената продукция, сякаш започна да се измъква от стагнацията. Рискът е, че съкращаването на търсенето на макроравнище ще я върне обратно не просто във фазата на стагнация, а и към още по-голямо свиване на производството в сравнение със спада, отбелязан през 1993 г.

За съжаление, в случая не се касае само до еднократен спад на БВП с 1-2%, с което въпросът приключва и производството отново може да нараства. Макроикономиката ясно показва, че и увеличението и намалението на търсенето на макроравнище имат т.н. мултипликативни ефекти. Намаляването на производството води до съкращения. Тези, които са загубили работата си, както и собствениците на и работещите във фирми, които намаляват производството си, започват да харчат по-малко, което отново ограничава търсенето на макрониво и така този ефект продължава да се повтаря вълнообразно. Само помислете – спиралата на ограничения и рецесия се е повтаряла в Унгария отново и отново през последните 15-18 години. Съществува опасност обиколките по спиралата да продължат и икономиката да затъне още по-дълбоко.

Моето впечатление е, че водещите политици и техните икономически съветници като че ли се паникьосват, когато стане дума за растежа. Приз-

ракът, който ги плаши, е злополучната динамизация в средата на 80-те години, която не само не успя да изкара страната от стагнацията, но я вкара в още по-големи дългове. Трябва ясно да се разбере обаче, че днешната унгарска икономика е различна от тази преди десет години. Промениха се основно отношенията на собственост – тогава доминираше държавната собственост, докато днес повече от половината продукция се произвежда от частния сектор. Сложен бе край и на прекомерната и изкривена концентрация на икономиката. Покрай големите предприятия се появиха и хиляди малки и средни фирми, както и няколкостотин хиляди еднолични търговци и работници на частна практика. Бюджетните ограничения върху фирмите се втвърдиха. Налице са реалистични пазарни цени и пазарен механизъм, който, макар и с малко скърцане, функционира. Бе осъществена фундаментална промяна на структурата на икономиката, например делът на сектора услуги нарасна значително. Страните с твърда валута сега са основният пазар на унгарския експорт. Това, което се случи след провеждането на програмата за динамизация през 1984 г., няма абсолютно никакво отношение към последствията, които би имал очакваният растеж днес.

Крайно неприятно е, че през 1993 и първата половина на 1994 г. възникнаха сериозни трудности с платежния баланс. Все пак, както вече се опитах да обясня в студията си, една значителна част от планираните мерки и особено тези, насочени към подобряване на платежния баланс посредством предизвикване на свиване на икономиката, се основават на погрешен анализ за причините на това явление. Управляващите не са наясно за истинските причини за проблемите и съответно корекциите, които се опитват да направят, няма да ги елиминират. Както вече подчертах, би било грешка да се вини растежа, който и без това едва е започнал, за влошаването на платежния баланс и да се използва като още един аргумент за свиване на икономиката. Въпреки че засилената склонност към инвестиране стовари още едно бреме върху платежния баланс, мисля, че такова бреме си струва да се носи. Проблемът беше, че в същото време личните доходи нарастваха неудържимо, съвпадайки с редица други неблагоприятни обстоятелства и грешки и влошиха съотношението износ-внос.

Много ми се ще да попитам тези, които не желаят да поощрят растежа, каква, според тях, е връзката между растеж и текуща сметка. Нима тегне някакво проклятие над страната ни, та винаги, когато в бъдеще се помъчим да постигнем растеж, да се появяват големи проблеми с платежния баланс, така че ние никога вече да не можем да се измъкнем от спиралата на рецесия и рестрикции, която ни въвлича все по-дълбоко в блатото на стагнацията?

Нека подчертая, че аз се противопоставям на свиване на икономиката и намаляване на икономическата активност не поради бремето, което те ще стоварят върху днешните поколения. Както обясних в раздела за заплатите (раздел 1), това бреме, за съжаление, като че ли е неизбежно. Бих искал да предупредя да се пазим от всеки призив за жертви, които впоследствие биха се оказали безполезни, ако следваната икономическа политика не успее да превърне днешното затягане на коланите в утрешен растеж. С други думи, аз не протестирам, защото някои от мерките на правителството ще ни принудят да затегнем коланите. Възразявам, защото пакетът от мерки като цяло може да задълбочи още повече рецесията и да отдалечи и постави под въпрос всички изгледи за съживяване на икономиката.

При никакви обстоятелства не мога да приема една дефанзивна и пораженческа гледна точка. Неоправданите страхове да не се навреди на платежния баланс могат само да парализират всяко действие. Вместо това, има два проблема, които трябва да обмислим отново по един безпристрастен и непредубеден начин.

Първият е как да насърчим такъв тип структурни промени, който ще позволи растеж на БВП в бъдеще без причиняването на вреди или поне с минимални вреди за платежния баланс. Опитът на други отворени и силно търговско-ориентирани икономики говори, че растежът неизменно натоварва платежния баланс. Повишаващото се търсене на внос обикновено изпреварва успешния износ. Но това не е някакво автоматично или аритметично определено правило. Една разумна правителствена политика в областта на цените, валутните курсове, насърчаването на износа, митническите тарифи и т.н. може да подобри нещата. Такава една политика е в състояние да подкрепи стремежа на страната към увеличаване на износа и да ограничи търсенето на вносни стоки, без самата тя да спира или да намалява темповете на растеж.

Вторият проблем е как да привлечем външни средства в Унгария по най-практичния начин, който най-малко ще обремени страната. Не трябва да изтръпваме от ужас при мисълта, че се нуждаем от приток на външни средства. Голяма част от по-малко развитите в сравнение с водещите индустриални икономики страни са използвали външни средства в периода на преход от рецесия или стагнация към растеж. Мога да използвам и по-силни думи, за да подчертая това – не ми е известно да е имало някога случай, при който страна да е извършила този преход, разчитайки изцяло на собствени средства.

Трябва да се избегне такъв ход на процесите, при който фактът, че е имало приток на външни средства, излиза наяве *след* като се е случил,

и то като неприятна изненада. Много по-добре е предварително да обмислим какво ще се прави. Тази студия няма за цел да направи конкретни препоръки в тази насока. Съществуват много форми на приток на капитали, които не се изключват взаимно, така че могат да бъдат използвани в най-различни комбинации. Моето впечатление е, че до този момент Унгария е използвала само няколко от набора възможни инструменти. След консултации с унгарски и чуждестранни експерти ние сме длъжни да преразгледаме задачите, свързани с привличането и използването на външни средства.

5. За оптимизма и духа на дебатите

Има една обща предпоставка за успеха на растежа и макроикономическата стабилизация и това е *духът на оптимизъм*. Проучването на икономическата активност през първото тримесечие на 1994 г. от научния институт Kopint-Datorg показа, че мнозинството от фирмите са по-оптимистично настроени, отколкото през предходните години. Мнозина от тях заявяваха по времето на провеждането на анкетата, т.е. преди да са се запознали с новите мерки на правителството, че очакват перспективите за продажби както на вътрешния, така и на външния пазар да се подобрят. Боя се, че този дух на оптимизъм сега ще бъде полят от студен душ.

Според мен е погрешно да защитаваш дадени мерки за стабилизиране на икономиката или за налагането на дисциплина в областта на работната заплата като повтаряш, че икономиката се намира в състояние на катастрофа. И това е погрешно най-вече, защото не е истина. Унгарската икономика е жива – стотици хиляди предприятия и търговци продължават активно да работят. За щастие, унгарската икономика вече представлява силно децентрализирана система с напълно функциониращи свои собствени механизми на движение, способни да се възстановят, дори и някое правителство или министър да направи грешка. Правителствата и министрите идват и си отиват, но пазарът и производството, подхранвани от интересите на частните собственици, остават и поддържат икономиката жива.

Смятам, че е крайно време да се сложи точка на т.н. управление на кризата. На всички им писна от него. Още по времето на преговорите от 1989 г. за смяна на политическата система се обсъждаха задачите на управлението по време на криза и дискусиите по тях оттогава не спират. Това само размива значението на думата "криза". Не че искам да я премахна от речниците по икономика. Ако утре Унгарската национална банка изпадне в неплатежоспособност на международните финансови пазари,

ето това ще бъде истинска криза. Ако сегашният умерен темп на инфлация изведнъж се ускори до многоцифрена хиперинфлация, наистина бихме имали криза. Ако животът в страната бъде парализиран от масови стачки, думата пак ще бъде криза. Естествено, истинските кризи трябва да се избягват, но съгласете се, че е невъзможно след толкова много години да продължаваме все още да живеем в условията на перманентно управление на кризата.

Рузвелт, желаейки да изведе Съединените щати и световната икономика от Голямата депресия казал: "Единственото, от което трябва да се страхуваме, е самият страх." Да разпалваш настроения на катастрофа е не само неоправдано, но и вредно, защото те се самовъзпроизвеждат. Колкото повече правителството говори за това, толкова повече ще започнат да му вярват и предприемачите, и инвеститорите, и унгарският, и чуждият капитал и бизнес. А тогава наистина ще настъпи криза.

От гледна точка на икономическата психология оптимизмът е необходимо условие за траен растеж. Капиталът ще остане тук и ще се втича доброволно и доволно в страната докато усеща, че има насреща си една здрава и устойчиво развиваща се икономика с разширяващ се пазар. Оптимизмът, точно както и песимизмът, може да се самовъзпроизвежда. Искрено се надявам, че оптимизмът ще възтържествува, както сред управляващите, така и сред икономическите агенти.

И докато сме на тази тема, искам да кажа какви са очакванията ми за реакцията на това, което съм написал тук, допускайки, разбира се, че ще му бъде обърнато внимание в професионалните и обществено-политическите кръгове.

Някои от моите предложния са свързани с избора между различни морални ценности, а оттам – и между различни политически решения. Нека дам три примера. Първият се отнася до политиката на заплатите и доходите. Без значение какво мисли правителството или някой опозиционен политик по тези въпроси, той или тя най-накрая трябва да реши как ще бъде разпределено икономическото богатство и бреме между отделните групи домакинства и между сегашните и следващите поколения. Вторият пример засяга събирането на данъците. Тук съществува конфликт на интереси между моралното изискване за справедливо споделяне на бремето и краткосрочните материални интереси на различните класи и социални групи. Най-накрая, третият въпрос е конфликтът между принципа на нуждата и патерналистичната роля на държавата. Очевидно и в трите примера са налице фундаментални конфликти на ценности.

Като научен работник, който желае ясно да разграничи политическите решения и избора между морални ценности от стриктните рационални

критерии за ефективност, ми се иска партиите и политиците недвусмислено и без празна реторика да вземат страна по тези въпроси и да изоставят най-сетне общите приказки, които не ги обвързват с нищо. Не съм убеден, че това мое желание ще се сбъдне много скоро.

Въпросът дали ситуацията е наистина катастрофална определено има и политическо измерение. Политически оттенък има и въпросът дали реакцията на икономиката на дадения ѝ тласък ще бъде същата, както преди десет години, защото "нищо не се е променило" оттогава. Или пък, ако нещо се е променило, то е било към по-лошо.

Няколко мои становища в тази студия говорят, че не съм съгласен с едностранчивото и негативното отношение, ширещо се през последните години. Като учен-политикономист аз, разбира се, не се изненадвам да видя как една политическа група възнамерява да спечели властта, опитвайки се да критикува по чисто електорални причини политиката на своите опоненти, които вече са на власт. Очевидно е също, че когато тя формира свое правителство, има сериозни основания да представи своята стартова позиция във властта в колкото се може по-отрицателна светлина, защото тогава и най-скромните резултати от нейната политика в бъдеще ще изглеждат като сериозен успех. Ако дадена страна се намира в сериозна криза, дори и самото оцеляване на нацията придобива измеренията на огромен успех.

Важно е да оценим обективно и без политическа пристрастност стартовата позиция на новото правителство. Както вече казах, сегашната ситуация се характеризира с няколко много обезпокоителни особености като бюджетния дефицит и дефицита по текущата сметка. Освен това съществуват и много дългосрочни тенденции, датиращи още от времето, когато комунистическата партия бе на власт и които се запазиха или се влошиха при правителствата на Антал – Борош. Това са например прекомерните ангажименти на преждевременната социална държава, търпимостта към натиска за заплати или постепенното натрупване на допълнителен външен дълг. Също така обаче имаше и някакво значително и здравословно развитие, отчасти като спонтанен резултат от демократическите трансформации, отчасти в резултат на правилни мерки, предприети от правителството и парламента, например организирането на пазарна икономика, разпространението на частния сектор, създаването на конституционна и правова държава и т.н. Точно тези са достиженията, върху които можем да продължим да градим, когато на дневен ред е задачата *не* да продължим политиката от 80-те години или тази на правителството на Немет (1989-1990 г.), а да формулираме икономическа политика, съответстваща на стартовата позиция през 1994 г.

Всъщност една част от моите бележки, а именно основната тема – растежа, в действителност не представлява политически проблем или избор между ценности. Всяко решение в тази връзка трябва да се основава върху изясняването на един куп проблеми на базата на данни, логическа обосновка и професионален анализ. Нека дам няколко примера, всеки един от които е бил разискван в детайли по-горе. Защо се влоши платежният баланс през 1993 г. и първата половина на 1994 г.? Какъв обем от външни средства можем да приемем и под каква форма, така че да не рискуваме да изпаднем в неплатежоспособност? Какви фактори доведоха до намаляването на вътрешните спестявания и какви мерки могат да ги накарат да се увеличат в краткосрочен и дългосрочен план? Това не са въпроси, които трябва да предизвикват политически страсти.

Някои от споровете фактически не са между политиците, а между техните икономически съветници. Макар че това изследване бе написано за по-широка аудитория, позволете ми все пак тук да кажа няколко думи относно теоретичния план на дебатите.

Тези, които днес поддържат рестрикцията, или свиването, ако трябва да използвам моя по-убедителен израз, изхождат от т.н. монетаристка теория или поне се намират под косвеното ѝ влияние. Или, за да бъдем даже още по-прецизни, тяхното мислене е силно повлияно от един твърде опростен и краен вариант на монетаристката теория[5], който, особено в своята догматична и доктринерска версия, не се радва на много привърженици сред икономистите по света. Тя има много критици и нейната репутация намаля особено през последните 5-10 години. Голямото мнозинство от икономисти по света се опитват да постигнат съчетаване на предишните крайни теории, като извлекат от тях това, което все още е валидно. Още повече, че дадена теория, според мнението на опитни специалисти, които прилежно са я прилагали, е валидна само *при определени обстоятелства*! Това, което може да е важало през първите две години от управлението на Маргарет Тачър, не е непременно приложимо във Великобритания десет години по-късно. Струва си да споменем, че много от идеите на Кейнс днес се реабилитират, но без да си спечелват отново господстващите позиции от преди. Най-различни течения на неокейнсианството печелят почва. Тук отново може да се твърди, че идеите

---

[5] ***Нова бележка:*** *Със съжаление трябва да кажа, че тук моята студия възприе погрешната унгарска терминология, която е лепнала етикета "монетаристка" на рестриктивно-контрактивната икономическата политика. Всъщност постулатите на монетарната теория и базиращите се на тях действия на икономическата политика* ***не*** *включват непременно предписания за рестриктивно-контрактивна парична и фискална политика. Така че, от гледна точка на историята на икономическата мисъл, няма никакво оправдание тази политика да се квалифицира като "монетаристка".*

на Кейнс са валидни на практика само *при определени обстоятелства*. Това, което се е оказало добра рецепта за Америка през 1932 г., може да не е полезно през 1994 г. там, да не говорим пък в Украйна или Албания. Това обаче не трябва да ни накара да забравим тези идеи на Кейнс, които остават валидни и днес.

Себе си не считам нито за кейнсианец, нито за монетарист, нито за пристрастен поддръжник на която и да е друга школа. Тази студия не разпространява доктрината на нито едно икономическо течение. Вместо това, тя се опитва да черпи от няколко източника едновременно.

Това, от което наистина се нуждаем, е да използваме в синтезиран и съчетан вид всички добре известни теории и дори да прилагаме теоретични иновации. Ситуацията в днешна Източна Европа и конкретно в днешна Унгария е до голяма степен непозната досега, затова и не съществуват готови рецепти за решение на проблемите. Стабилизацията в Израел от 1985 г., която вече споменах по-горе, бе удивителна именно поради факта, че нейните архитекти имаха смелостта да комбинират стандартните схеми с драстична непазарна интервенция в определянето на заплатите и цените. Моето предложение е не да копираме тази практика, а да копираме недоверието ѝ в готовите схеми и теоретичната ѝ смелост да премисли проблемите.

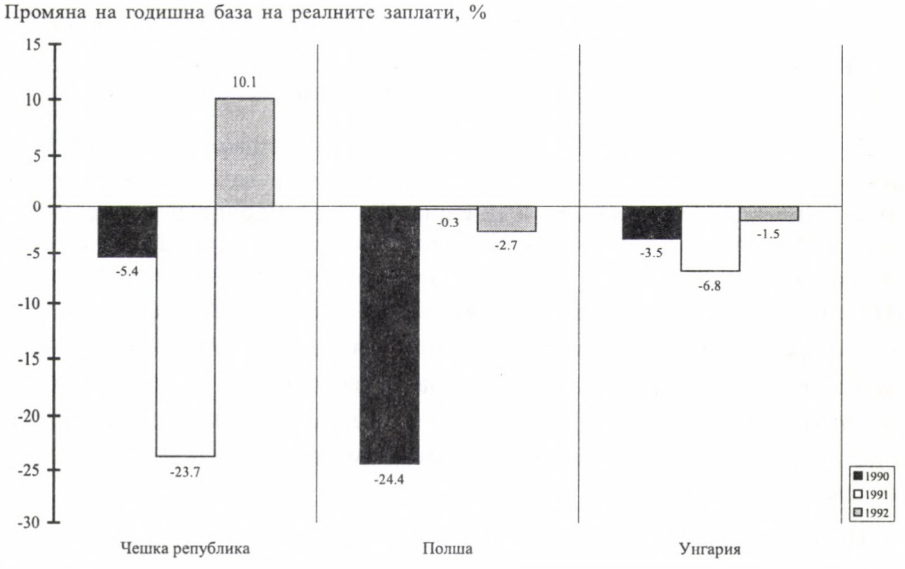
Цитирането на успешен чужд опит или предложенията да следваме полския или чешкия пример също не е решение. В началото на постсоциалистическия преход реалните заплати в Полша и Чехословакия драстично намаляха, което не се случи в Унгария (вж. графика 5). Това определено изигра роля в повишаването на производството след голямата рецесия първо в Полша, а след това и в Чешката република и те в това отношение изпревариха унгарската икономика.

През 1989 г. аз предложих една макроикономическа стратегия за Унгария, много близка до използваната от поляците и чехите. Едва неколцина я подкрепиха тогава. Не само правителството, което тогава дойде на власт, не ѝ обърна внимание, но и опозицията, и някои ключови фигури в икономическите среди бяха против нея. Искам да подчертая, че не бих препоръчал страната да извърши *днес* това, което не успя или не намери сили да направи през 1990 г., не защото съм преразгледал мнението си за тогавашната ситуация, а защото ситуацията междувременно се е променила. Тогава ние бяхме на прага на рецесията, докато сега се намираме след голяма рецесия и вероятно сме изправени пред нова. Тогава в страната нямаше безработица, днес тя се е стабилизирала на високо ниво. Тогава инфлацията започваше да нараства и все още беше възможно да се избегне инерционната инфлация на високи равнища, докато

днес тя вече е факт. Така че днес ние се нуждаем от икономическа политика, отговаряща на сегашната ситуация.

Графика 5

Реални работни заплати в три постсоциалистически страни

Източник: Вж. таблица 6 в Kornai (1996a).
Бележка: Графиката е преработена при съставянето на книгата.

Ще ми се отново да повторя, че моето становище относно растежа се основава на професионални съображения. Напълно разбирам, че голяма част от унгарските икономисти не споделят моите възгледи и дотолкова, доколкото мога да преценя, именно те са тези, които упражняват най-голямо влияние върху днешните управляващи. Но аз не съм единственият, споделящ тези виждания. Няколко колеги икономисти също изразяват близки становища по въпроса за растежа, основаващи се на подобен или леко различаващ се ред на мисли. И докато политическите решения се вземат с гласуване, за икономическите теории обикновено не е необходимо мнозинство на гласовете. И не е от значение нито броят на привържениците на политиката на свиване на икономиката, нито броят на опонентите им, предлагащи политика, ориентирана към растеж. Въпросът кой е имал право ще бъде решен от научни изследвания, данни, модели, изчисления, научни аргументи и в крайна сметка от опита в Унгария и по света в течение на следващите не една и две години.

При все това, аз не съм някакъв академичен Дон Кихот и не искам да си затварям очите пред факта, че сега, когато пиша, в парламента наистина ще има гласуване за актуализиран бюджет за 1994 г. и на годишния бюджет за 1995 г., както и по други въпроси на икономическата политика, разглеждани тук. Партии и политици ще спорят по проблемите на икономическата политика. Какво може да се очаква?

Когато говоря по тези въпроси с американски или британски колеги, винаги изпадам в затруднение. През последните десетилетия те свикнаха с факта, че консервативните политици повече се вслушват в монетаристки съвети, докато социалдемократите или либералните политици са склонни да следват съветите на Кейнс. Ако трябва да дам примери с американски политици, най-грубо казано, Рейган бе близо до Фридман, докато Клинтън е склонен да следва съветите на Тобин или Солоу или техните ученици. Тази формула обаче е неприложима в Унгария.

Идеите, на които давам гласност през последните няколко години, бяха най-ярко представяни на политическата сцена от политически либералната Федерация на младите демократи (ФМД). Подобни идеи бяха изказвани от някои политици-икономисти от по-консервативните Унгарски демократичен форум (УДФ) и Християндемократическа народна партия (ХДНП), по-скоро под влиянието на техните собствени съветници, отколкото на моите съвети. От друга страна, монетаристките доктрини оказват огромно въздействие върху икономическите съветници и на Унгарската социалистическа партия (УСП) и на либералния Съюз на свободни демократи (ССД), които сега управляват в коалиция. Ако спомена тези факти в чужбина, колегите казват, че за тях това е загадка.

И това наистина донякъде е загадка. В това, което казах тук за растежа, може да има много верни или грешни мисли, но няма нищо несъвместимо с идеите на съвременната социалдемокрация или, да кажем, политическия либерализъм. От друга страна, в моето становище няма нищо свързано по някакъв начин с популистко-националистичните идеи на УДФ или с християндемократическата традиция, прегърната от ХДНП. Защо възникна тази странна връзка между различните "цветове" на унгарския политически спектър и алтернативните стратегически идеи по отношение на растежа?

Има едно лесно, даже твърде лесно обяснение – диалектиката на политическата полемика поражда споровете в тази област. Или казано иронично, човек си мисли: "Ако моят враг и политически противник твърди едно нещо, аз трябва да кажа точно обратното на неговото." Видно е, че тази постановка важи за много случаи.

Може би формирането на някакви възгледи днес също така е повли-

яно от традициите на съвременната унгарска икономическа мисъл. Мнозина от съветниците на Унгарската социалистическа партия и на Съюза на свободните демократи, т.е. експертите на сегашната управляваща коалиция, произхождат от редиците на бившите реформистки икономисти. Те с право бяха някога разгневени от безплодните опити на режима на Кадър да даде на икономиката тласък нагоре. Тогава монетаризмът се оказа тяхното главно идеологическо откритие, чиято макроикономическа теория бе тясно свързана с радикалното намаляване на ролята на държавата и поставяне на ударението върху предимствата на пазара, т.е с цял куп идеи, които бяха като откровение за реформаторите, борещи се срещу бюрократичния социализъм. Явно мнозина от тези икономисти не са били в състояние да забравят напълно възгледите, които са придобили през по-ранните си години на професионално изграждане, така че те са се превърнали в предразсъдъци и техните съвети сега упражняват деформиращо влияние върху решенията на икономическата политика.

Вероятно и други фактори имат роля за тази любопитна еволюция на политическите и професионалните мнения, но без значение каква е причината за това, тя е факт.

Написвайки и публикувайки тази студия, аз трябва да очаквам, че моите аргументи могат да бъдат използвани и от хора, с които имам съществени различия по важни политически въпроси. Мои идеи могат да бъдат използвани, за да се поставят под съмнение някои елементи от обявената правителствена политика, които считам за правилни. Също така е възможно хора, които приемат моите идеи за растежа, да ги свържат с някои ксенофобски и националистически идеи, целящи спирането на притока от чуждестранен капитал, въпреки че моите собствени идеи са твърде далеч от подобни намерения.

Аз трябва също така да очаквам, че моите идеи, веднъж сложени на политическата сцена, ще споделят съдбата на всички останали идеи, изразени в хода на напрегнатите дебати там. Опитах се да формулирам точно моите становища, но трябва да се съобразя и с възможността тези, които не са съгласни с мен, да изкарат думите ми от контекста, както са правили и друг път. Моите критики или предложения могат да бъдат използвани по начин, напълно противоположен на тяхното истинско значение, така че да станат по-лесни за опровергаване.

След като прецених внимателно тези опасности, аз реших да публикувам тази студия, въпреки съмненията и притесненията си. В края на краищата вярвам, че един научен работник не може да задуши своите идеи поради съобразяване с ежедневното политическо боричкане. Аз

съм длъжен като изследовател да се придържам към един единствен критерий – моята убеденост в истинността на твърденията ми и полезността на моите предложения, независимо от това кой ме подкрепя или критикува. И тъй като това са моите убеждения, аз ги публикувам.

Послеслов: Поглед назад 20 месеца по-късно

На 12 март 1995 г., осем месеца след появата на тази студия, унгарското правителство и Унгарската национална банка обявиха програма за преструктуриране и стабилизация. Пиша тези редове през април 1996 г., когато вече са изминали повече от 12 месеца от началото на прилагането на програмата.[6] Считам, че трябва да добавя поне няколко кратки бележки, обясняващи на читателите как виждам валидността на тази студия *днес*.

Най-напред, може се установи, че основните идеи, изложени в това изследване, са намерили място в програмата. Въпросът какво влияние е имало написаното от мен върху тези, които са съставяли програмата, може да бъде оставен открит. В следващите редове съм събрал съвсем накратко местата, където има съвпадане на идеи. Споменавам четири проблема, по които имаше спорове преди 12 март 1995 г. и по които програмата най-накрая възприе позицията, която аз поддържам (и в повечето случаи не само аз, но и други). Обръщам внимание и на това до каква степен последвалите резултати потвърждават направените по това време предложения.

- Най-важното послание в моята студия беше, че задачата за стимулиране на растежа не трябва да бъде подчинена на задачата за постигане на краткосрочна стабилизация.[7] Недопустимо е от гледна точка както на последователността във времето, така и на подреждането на приоритетите, да се изкарва на преден план едната или да се пренебрегва другата. Това се различава от становището на тези, които предлагаха едностранчива политика на рестрикции и свиване. Лайош Бокрош, новият финансов министър, прегърна идеята за "растеж и равновесие" от момента на оповестяването на програмата и този постулат остана ръководен принцип на икономическата политика дори и след неговата оставка.

---

[6] *Основните данни за изпълнението на стабилизационната програма са показани в таблица 1 в Kornai (1996b).*

[7] *Моята студия "Дилемите на унгарската икономическа политика: анализ на стабилизационната програма" (вж. Kornai, 1995), написана след като стабилизационната програма беше оповестена, се връща на въпроса за позицията ми по приоритетите на икономическата политика тогава, когато пишех тази студия и разглежда до каква степен тя се е променила по-късно.*

Моята студия предупреждаваше да не се допуска свиване на производството, обръщайки внимание на опасностите от нова вълна на рецесия. Тя препоръча промяна в пропорциите на използване на БВП в полза на износа и инвестициите и за сметка на потреблението. По отношение на предлагането, в нея се предлагаше промяна в полза на вътрешното производство и в ущърб на вноса. Всичко това трябваше да бъде направено по такъв начин, че да не намалее производството, а стимулът към инвестиционна активност да остане, ако е възможно.

Тази препоръка бе възприета не само в програмата, но и в практическата дейност по осъществяването ѝ през първите 12 месеца на стабилизация. Унгарските мерки изпъкват сред разнообразната история на стабилизационни програми, защото драстичната корекция на тези пропорции бе направена, без до този ден да се получи спад на производството. Макроикономическите пропорции плавно се преместиха точно в посоката, препоръчана от тази студия.

■ Имаше спорове по методите на стабилизация. Моето изследване още в началото на своята аргументация прегърна непопулярната идея, че политиката на заплатите е един от ключовете към преструктурирането и че ограничаването на потреблението е неизбежно. Тя обърна особено внимание на факта, че икономическа полза от една девалвация би имало само ако номиналните заплати не бъдат напълно компенсирани за ценовото покачване вследствие на девалвацията.

Това и стана. Производителността на труда нарасна, докато реалните заплати намаляха. Някога бях писал, че въпросът със заплатите в скоро време ще се превърне в изпит за зрялост на унгарското общество. Драстичният спад в реалните заплати изиска сериозна саможертва от унгарските работещи и тази болезнена саможертва без съмнение се оказа една от главните причини за постигнатия до този момент успех в стабилизацията.

■ Спорове се водеха и по методите за намаляване на бюджетния дефицит. И по този въпрос моята студия се зае с откровената защита на една непопулярна идея, а именно, че реформата в системата за социално подпомагане е неминуема и задължително включва редуцирането на твърде широкия кръг от права за получаване на помощи. Принципът на нуждата беше една от водещите идеи зад тази реформа.

Тези схващания се превърнаха в един от основополагащите моменти на стабилизационната програма. Твърде рано е да се говори за радикални промени в това отношение. Все пак, табуто върху привилегиите за получаване на помощи бе разчупено и днес вече е възможно да разискваме този въпрос по същество.

■ Когато стана дума за платежния баланс, обърнах внимание на сложността на положението, като се почне от недостатъците на валутната политика, мине се през особените проблеми на вноса и се стигне до въпроса с бягството на капитал. Програмата демонстрира изобретателност и благоразумие в начина, по който използваше широк спектър от средства, за да осъществи бърза корекция в търговския баланс и баланса по текущата сметка. През първите 12 месеца бе постигнато осезаемо подобряване и можем да очакваме, че то ще продължи.

■ Има едно важно послание в моята студия, в което, погледнато от дистанцията на времето, виждам проблеми. Произнесох се открито срещу духа на надвиснала катастрофа, който от известно време плашеше общественото мнение. Казах, че проблемите са сериозни, но страната не се намира на ръба на пропастта. Поради тази причина не изкарах на предно място сред предложенията си тези мерки, чиято пряка цел е да предотврати една внезапна загуба на доверие в страната като кредитополучател и остра дългова криза. Моите критици по това време вече бяха изкоментирали къде в писмен вид, къде в лични разговори, че, публикувайки статия в много популярен вестник, е трябвало изрично да подкрепя тези, които се опитвали да подтикнат колебаещите се политически лидери към конкретни действия за подобряване на равновесието. Историята не се повтаря по начин, по-различен от това, което се е случило. Не може нито да се потвърди, нито да се отрече, че ако аз бях сторил това, то би помогнало да се скъси дългия период на колебания. Така че поради липса на доказателства, аз не мога да отхвърля тази критика, както и не мога изцяло да я приема.

Продължавам да смятам, че насаждането на паника и дух на надвиснала катастрофа тогава, през лятото на 1994 г., не би било оправдано. При това едно такова подстрекателство може да изиграе ролята на самоизпълняващо се предсказание. Колкото повече говорим, че сме на ръба на криза, толкова повече губим доверието и на вътрешните, и на външните инвеститори и бягството на капитал започва и се ускорява. Би било съмнително начинание да се опитваш да убеждаваш водещите политици да избегнат някаква криза на същите вестникарски страници, където трябва да вдъхнеш успокоение и увереност.

Публикувах студията си през лятото на 1994 г. Като погледна днес назад, виждам, че това е било няколко месеца преди мексиканската криза. Все още имаше достатъчно време за обмислени, енергични и целенасочени действия. По това време дефицитни бяха не драматичните нотки на публични предупреждения, а политическата смелост и готовността да се предприемат непопулярни мерки.

За нещастие, намирахме се в период, когато всеки изгубен месец, седмица и най-накрая ден, започна да е от значение и всяко отлагане на болезнените мерки по "затягане на коланите" неотклонно увеличаваше опасностите. През втората половина на 1994 г. и началото на 1995 г. доверието към страната като изряден платец намаляваше с ускорен темп. Когато мексиканската криза последва в началото на 1995 г., се появи пряка заплаха от дългова криза. Дори и тогава колебанията продължиха още няколко месеца, докато най-сетне правителството бе принудено от все по-зачестилите тревожни симптоми да стартира драстичната мартенска стабилизационна програма, като превантивна мярка за избягване на кризата.

Едно нещо, което икономическите историци и политикономистите, изучаващи кризите и стабилизационните програми са забелязали при подобни случаи за сетен път бе потвърдено – политиците обикновено се решават да предприемат неприятни и непопулярни мерки, само когато са изправени пред неминуема катастрофа. В този случай на Унгария ѝ провървя повече, отколкото на някои други страни, защото мерките за избягване на кризата бяха взети в *предпоследната* минута преди да настъпи катастрофата. ❑

Литература

Central Statistical Office (1994), *Magyar statisztikai évkonyv 1993* (Hungarian Statistical Year Book 1993), Budapest: Kozponti Statisztikai Hivatal

Ehrlich, Eva (1984), *Japan. A Case of Catching Up*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kornai, J. (1995), 'The Dilemmas of Hungarian Economic Policy: An Analysis of the Stabilization Programme' in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. (1996a). 'Paying the Bill for Goulash Communism; Hungarian Development and the Macro Stabilization in a Political Economy Perspective', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Kornai, J. (1996b), Adjustment without Recession. A Case Study of Hungarian Stabilization', in *Struggle and Hope*, Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.

Tóth, Gy. (1994),'A jóléti rendszer az átmenet idoszakában' (The Welfare System in the Transition Period), Közgazdasági Szemle, 49 (3), 313-40.

Янош Корнай
Трансформация след социализъм: опитът на Унгария

Съставител и редактор Мариела Ненова

Превели от английски
Албена Тонева, Ана-Мария Янкова, Васил Христов, Венцислав Войков и Петър Стоянов

Печатни коли – 24. Формат – 1/32 от 66/96

ISBN 954-567-032-0

Агенция за икономически анализи и прогнози, София
Предпечатна подготовка ЕТ "МАК", София
Печат ЕТ "ВЕНЕДИК", София

Янош Корнай, унгарски икономист и математик, е роден на 21 януари 1928 г. в Будапеща. Той е професор по икономика в Унгарската академия на науките от 1967 г. и в Харвардския университет от 1986 г. Преподавал е като гост-професор в университетите Принстън, Йейл, Станфорд, Стокхолм и др. Член е на Управителния съвет на Унгарската национална банка. От 1982 г. е академик в Унгарската академия на науките. Чуждестранен член на редица европейски и американски академии. Автор е на многобройни книги и студии, между които *"Mathematical Planning of Structural Decisions", "Anti-Equillibrium", "Rush versus Harmonic Growth", "Growth, Shortage and Efficiency", "The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary"*.

Трудовете му са издадени на 18 езика. Идеите му оказват значително влияние върху икономистите и политиците на Запад.